Сачыненне на вольную тэму

Раман

Нараджаемся мы простымі людзьмі,
а паміраць нам трэба было б як багам.

Дзюла Йеш

I Калі выходзіць з Клубчы ў Ліпніцу, то адразу па левую руку будзе калгасны машынны двор. Доўгія гады тут на галяку, збіўшыся ў кучу, нібы так было цяплей, стаялі трактары, камбайны, сеялкі... Трошкі наўзбоч, ля пачарнелых ад пылу і чаду лазовых кустоў, як парудзелыя косці невядомых дагістарычных істот, валялася рознае жалезнае ламачча — паламаныя культыватары, граблі, бароны. Нярэдка трапляла сюды і зусім новае, пафарбаванае ў вясёлыя заводскія колеры прычындалле да розных машын,— тое, чаму калгасныя механізатары не маглі прыдумаць разумны ўжытак. Праз якога паўгода і прычындалле гэта цяжка было адрозніць ад усёй старой іржавай непатрэбшчыны.

Так было некалі, а правільней, яшчэ гадоў дзесяць таму, пры Заборскім. Цяпер тут вялізнай літарай «П» усталі зборныя цэментовыя павеці — разумная палёгка для людзей і тэхнікі. Праўда, жалезнага ламачча не паменела; проста яго пачалі скідваць у кустах за сценамі павеці — далей ад дасужага вока.

За машынным дваром будуць могілкі — дзесяткі два рассыпаных па пясчаным пагорку чорна-каравых старых бяроз, абнесеных невысокім дашчаным плотам. Плот, а болей рознае кустоўе, што заўсёды добра расце на магілах і ля іх, надзейна схавалі крыжы, помнікі і металічныя абгародкі, і толькі падышоўшы блізка, можна ўпэўніцца, што гэта не лясок.

Скажам проста: месца для могілак выбрана не самае лепшае, а можа, і горай таго. Нябожчыкам, хоць ім цяпер нібыта ўжо і ўсё роўна, не пашанцавала. Хто гэта хавае людзей у самым сяле? Тут усё ўсякае — то «мацъ», то «госпадзі», то куры, то сабакі, а мёртвыя любяць ляжаць спакойна, і вушы ім не заткнеш.

Так лічыць Ігнат Сцяпанавіч і шмат чаго можа даць у абарону сваёй праваты. Узяць хаця б восень сорак другога, калі партызаны бралі валасны гарнізон, а быў ён у старой школе, лічы, у цэнтры сяла, і меў, ні многа ні мала, шэсцьдзесят чалавек. Сіла — дай божа. Немцы таксама былі не дурні, ведалі, што тут, на мяжы Цярабольскіх лясоў, якія партызаны адразу абжылі, дзесяць — пятнаццаць чалавек — нішто.

Як выйшла пасля, дык і шэсцьдзесят было тое ж нішто: якія-та партызаны стануць цярпець такую скулу пад бокам, на самым хаду. Дарогі ў глыб раёна хоць і гразкія, ведама, лес ды балота, затое можна дастаць і да Асіповіч і да Бабруйска. Там шаша, там чыгунка. Таму партызаны і паставілі кулямёт на рагу могілак. Месца пахватное; гэта цяпер павеці, зернесушылка ды майстэрня з запраўкай адгарадзілі могілкі ад сяла, а тады ўсё было відна, як на талерцы. І да школы метраў трыста, не болей. Школа — гэта ўжо так, на крайняе, там хлопцы самі ведалі, што рабіць, а кулямёт у засадзе, калі раптам пабягуць сюды. А пабегчы павінны: сюдой прасцей выскачыць на дарогу ў раён, да сваіх.

Так яно і сталася. Вартавога знялі ціха і закідалі школу гранатамі, але тыя, што былі ў суседніх са школай хатах, павыскоквалі і пачалі адстрэльвацца. Убачылі, што адбіцца не ўдасца, сталі адыходзіць на могілкі. Была ўжо раніца, туман раскалыхаўся, і белыя постаці немцаў і паліцэйскіх — як выскачылі, так і прынялі бой, якая тут ужо форма,— відны былі добра, як белыя грыбы. Вось тут і сказаў сваё кулямёт. Злосці было і ў яго, і ў тых, што па баразнах бульбы перабягалі сюды. Пашчапалі крыжоў шмат. Было два мармуровыя помнікі — і тым дасталося. Дзе ўжо тут: зняўшы галаву, па валасах не плачуць. Аднаго з немцаў кулямётчык расстраляў, можна сказаць, у апошнюю секунду: той дапоўз па канаве праз дарогу да могілак і прыўстаў на калена, каб разануць з аўтамата... А двум усё-такі ўдалося вырвацца з сяла. Пакуль ішоў бой ля школы, яны пазахлеўю дабеглі ў канец пасёлка, але кінуліся не ў бок могілак, а правей, па лагчыне. Разлік быў правільны. Гэта самая кароткая дарога да лесу, і яна не праглядвалася з сяла, калі забыцца, што перад лесам рабілася круцейшай. Яно і ўзлобак той можна было абысці балотцам, што і зрабіў адзін з іх. А другі пайшоў

напрасткі. Можа, рашыў, што ўжо адбегся далёка, а можа, і страх гнаў хутчэй у лес. Але як толькі ён вылез з лагчыны і паказаўся ва ўвесь свой рост, грымнуў стрэл. Аказваецца, яго даўно цікаваў партызан, паклаўшы вінтоўку на жэрдку плота. Калі ведаць, што ў самога цябе не страляць ззаду, ды прыстроіцца на што цвёрдае, можна добра прыцэліцца.

Той адзін, што ўцёк, быў ліпніцкі Стась Мастоўскі. Ён дабраўся да раёна і сказаў, што гарнізона ў Клубчы няма ўжо і нават школа, дзе ён размяшчаўся, згарэла.

Скрозь чорнае сіта надмагільных бяроз угары свіціцца парудзелая бляшаная дзежка воданапорнай вежы. Без гэтай дзежкі не змаглі б жыць сваім тлумна-кароткім канвеерам насельнікі трох шырокіх, раскірэчаных на зямлі свінарнікаў. Зноў жа, навошта было іх тут ставіць? Хіба месца кругом мала? Заборскаму так захацелася — Заборскі так зрабіў. Яму што? Ні бацькоў, ні сваякоў ягоных тут не было, а цяпер і падаўна не будзе. Прыехаў і паехаў.

Далей за могілкамі і бліжэй да дарогі пад вострым чарапічным дахам стаіць двухпавярховая будыніна. Складзеная з чэсаных стрыжнёвых бёрнаў на чысты, «нямецкі» вугал, без моху, але так, што цяжка ўгледзець паз між тых бёрнаў. Будыніна пачарнела ад часу, дажджу і снегу, бёрны пабіла трэшчынамі, цёмназялёныя плешыны моху папаўзлі па некалі густа-чырвонай рабрыстай чарапіцы. Здаецца, што прастаяла гэта будыніна тут увесь свой век, ды некаму ўздумалася забіць дошкамі дзверы і акно на другім паверсе, і зроблена гэта было абы-як, сырымі дошкамі, і яны паспелі з часам пабрацца чарнатой, парассыхаліся, а плешкі цвікоў заржавелі.

Але гэта здаецца толькі на першае вока і калі глядзець здаля, з дарогі. А калі падысці бліжэй і прыгледзецца, то адразу ўбачыш, што гэта зусім не так. Падмурак зляплены як бы ўпохапкі. Месцамі гэта вялікія камяні-галышы, звязаныя цэментовым растворам, і відно, што раствору не шкадавалі і хляпалі абы-як,— пырскі пазастывалі аж на другім вянцы; месцамі цэлыя латкі падмурка з колатых каменняў, павырываных са старой кладкі. З аднаго боку двухстворкавыя дзверы моцныя, шчыльныя, на завесах з тоўстага ліставога жалеза з фігурнымі разводамі, а з другога боку не то дзверы, не то вароты, збітыя з першых, што трапілі пад ру-

ку, дошак. І збіты яны даўно і цяпер пачарнелі і рассохліся.

І прыбудоўкі няма. Пра тое, што некалі яна была, сведчаць святлейшыя пляміны на сцяне паабапал дзвярэй і вышэй, аж на другі паверх і на конус, як у даху, абрыс яго.

Гэта здагадкі выпадковага чалавека, які ўбачыў будынак і якому раптам закарцела б падзівіцца на яго зблізку, а Ігнат Сцяпанавіч расказаў бы шмат болей.

Урэшце, яго і прасіць доўга не трэба, бо ў будынку гэтым калгасны млын і прывад для пілы-цыркуляркі, а начальнік усяго гэтага — Ігнат Сцяпанавіч. Гуляць у маўчанку ён ніколі не любіў і не любіць.

— Вапшчэткі, кожны мае што сказаць, трэба толькі знайсці пункт ахвоты ці другое што важнае,— гаворыць Ігнат Сцяпанавіч, чапляючы замок на прабой рассохлых дзвярэй. Чапляе замок ён з паспешлівасцю, нібы за дзвярыма не меней як склад стратэгічнай зброі, і Ігнат Сцяпанавіч не мае права паказаць яго нават самаму блізкаму чалавеку.

Гаворыць гэтыя словы Ігнат Сцяпанавіч да Валеры. Стала няпісаным законам, што са школы Валера ішоў не пасёлкам, разам з усімі школьнікамі, а заварочваў сюды. Далей яны пойдуць разам да Ліпніцы, як гэта бывае часта, можна сказаць, ледзь не кожны дзень.

— Узяць хоць бы Туміловічавага Сідара. Ён ніколі болей двух слоў сказаць не ўмеў, ды і тыя — «дай закурыць», а калі можна было, то і саўсім маўчаў. Хаця і работа ў яго была такая: сторож ды ноччу. А з кім можна ноччу гаварыць? Хіба з сабакам, калі трэцца ля нагі. А як у пяцьдзесят шостым годзе, а зіма тады снегу дала шмат, ля цялятніка намяло па самыя крокквы, вот па гэтай гары ваўкі і залезлі на страху. Знайшлі саламяную латку, разгрэблі яе і — усярэдзіну. Пяцярых цёлак зарэзалі. Прыйшлі цялятніцы раніцай карміць, а тыя ляжаць з выпушчанымі каўбамі. Ды і то, відаць, перабунтаваў нехта, бо маглі б усіх перарэзаць.

Знайшлі Сідара, а ён сабе спіць на печы. «Дзе ты быў і што бачыў? Во табе тэлефон — дакладвай старшыні, як усё сталася». Сідар і так не жывы быў, калі ўбачыў, як распарадзіліся ваўкі, а хто ж пазычыць смеласці сказаць пра гэта старшыні, але дзявацца няма куды. Узяў у рукі тэлефон і гаворыць у трубку: «Дык во, Сямён Марцінавіч, учора гэта нічога ніякага, а сёння —

на табе во што...» Старшыня нічога не разумее, а гэты зноў сваё: «Дык во, Сямён Марцінавіч, учора нічога ніякага, а сёння на табе — во што...» Разы са тры паўтарыў, пакуль той не ацверазіў яго матам. «Што такое «во што»?» Толькі тады Сідар знайшоўся і са злосцю крыкнуў: «Не ведаеце, што такое «во што»?.. Дык наце! Ваўкі ноччу пяць цёлак зарэзалі — во што!» Як ён тады жыў застаўся, мала хто здагадваўся. Судзіць збіраліся за халатнасць, што не ўпільнаваў дзіркі той. Заборскі чалавек быў крутога нораву, і яно так часта бывае: учора нічога ніякага, а сёння на табе...— у голасе Ігната Сцяпанавіча прабіваецца заклапочанасць, нават злосць.

— Нешта я лесу даўно не бачу ля млына. Ці дошкі ўжо нікому не трэба? — пытаецца Валера, азіраючыся кругом.

— Каму трэба, каму не трэба. Сёння завярнуў на сваім «газіку» Ганчаронак, старшыня. Зайшоў усярэдзіну, аблазіў усё, пашчупаў, дзе што як. Пытаецца: «З годзік яшчэ бабулька гэта нам паслужыць ці не?» Кажу: «І болей паслужыць, калі з галавой...» Словам, ніякіх дошак. Ёсць сталярны цэх, хай там і разбіраюцца. А тут толькі зярно малоць. Вапшчэткі, яно і праўда: у іх там вертыкальныя пілы, станкі розныя, а не проста голая кацёлка, як у нас...

— Значыць, дзядзька Ігнат, аб'екту нашаму прыходзіць канец? — па-свойму растлумачыў сітуацыю Валера.

Валера сказаў «нашаму» не проста так. Ігнат Сцяпанавіч даўно навучыў яго хадзіць ля пілы, запускаць жорны, і Валера падмяняў Ігната Сцяпанавіча, калі была ў гэтым пільная патрэба.

Ігнат Сцяпанавіч не сказаў нічога. Паклаў ключ у кішэню і па раскіслай зямлі пайшоў на дарогу. Валера ішоў услед.

— А чаму-та вы сёння не на матацыкле? — зноў спытаў Валера, скіроўваючы думкі Ігната Сцяпанавіча на іншае.

— Вапшчэткі, нешта матор стаў барахліць. Хаця, з маторам можна было б прыдумаць што... сам бачыш, на Яворскай грэблі такая каша — танк патопіш, сунуўшы... А матацыкл, скажу табе, калі здаровы,— і па гразі, і па снезе валачэ, як звер.

«Звер» — гэта трохсільны драндулет Мінскага велазавода, самая першая мадэль, якую цяпер наўрад ці

ўбачыш дзе-небудзь нават у музеі. Ігнат Сцяпанавіч узяў яго цераз сельпо, як толькі яны пайшлі ў прадажу. «Вапшчэткі, машына не ўступае заграпічным маркам»,— упарта сцвярджаў ён, калі хто-небудзь заводзіў гаворку пра тое, што матацыкл надта трашчыць і не дае спаць не толькі сабакам, а і людзям.

Ігнат Сцяпанавіч зрабіў для яго прычэп на веласіпедных колах і чаго толькі не ўхітраўся цягаць на ім — дровы, мяхі з мукой і цэментам, скрынкі з гусямі і парасятамі, нават жэрдзе. Але не было нічога страшнейшага на свеце, чым бачыць, як Ігнат Сцяпанавіч вязе з дальняй дзялянкі сена. Разагнаўшы свой мотафургон у ляску (там дарога ішла ўніз), ён вырываўся на роўнае і, набіраючы ўсё большую хуткасць і сеючы за сабой ашмоцце сена, як тарпеда, нёсся да сяла. Здавалася, няма такой сілы, якая магла б спыніць гэтую шалёную тарпеду, спераду якой, сагнуўшыся ў тры пагібелі, дабравольным смяротнікам сядзеў Ігнат Сцяпанавіч. Палохаючы да смерці сонных курэй, Ігнат Сцяпанавіч імчаў міма свайго двара і аднаму яму вядомай сілай спыняў свой мотафургон дзе-небудзь ля трэцяй ці чацвёртай хаты. Потым доўга адчапляў прычэп і, упрогшыся ў яго сам, дабаўляў сена дамоў...

А што ў Яворскае балота цяпер лепей не совацца, гэта чыстая праўда: гразі там па вушы.

Ігнат Сцяпанавіч спыняецца на дарозе, дастае з кішэні металічны партабак з гончым сабакам на крышцы, з другой кішэні дастае піпку, натоптвае махоркай. Дастае запалкі, раскурвае піпку. Усё гэта робіць з маўклівай засяроджанасцю на сваім занятку. Нарэшце глыбока зацягваецца, пускае дым, гаворыць ціха, як сам сабе:

— Камень на адным месцы і той абрастае, а пачні качаць яго туды-сюды — у порах рассыплецца.

— Усё ж цэнтр калгаса: кантора, школа, сельсавет,— разважае Валера, падкідваючы плечуком разбухлую ад сшыткаў і падручнікаў сумку. Ён нібы хоча суцешыць Ігната Сцяпанавіча.

— Ты навучыўся гаварыць, як некалі Заборскі. Любіў такое: «Усё павінна быць у адным кулаку...» І пасцягваў усё, што паспеў. Вунь, ачапіў могілкі з усіх бакоў,— Ігнат Сцяпанавіч ківае назад.— Стаяў млын у Ліпніцы і хай бы стаяў. Дык не, захацелася сарваць...

Млын і сапраўды раней быў у Ліпніцы, і рух жыццю яго даваў паравік, што стаяў у прыбудоўцы з такіх жа

чэсаных і добра падагнаных бёрнаў, як і ўвесь будынак. Вялізныя, метра паўтара ўпапярок, камяні жорнаў шаргацелі на другім паверсе. Паўз камяні да глыбокага, збітага з дзюймовых дошак каша вяла крутая лесвіца. Калі на дварэ стаяла паганая пагода, мяхі з зернем згружаліся ў сярэдзіну млына і па гэтай лесвіцы дабаўляліся наверх. Разварочвацца з мехам было тут не надта зручна, асабліва калі трэба было размінуцца дваім, мала прасторы, але што паробіш. Пры добрай пагодзе мяхі дабаўляліся адразу да каша па лесвіцы, што ішла звонку паўз сцяну.

Чахкаў паравік, шырокі брызентавы пас гнаў яго сілу галоўнаму валу, той верхняму каменю жорнаў. Камень спачатку павольна, быццам нехаця, зрушваўся з месца, потым ішоў хутчэй і хутчэй, пакуль не набіраў свой размераны шматтонны кругавы гон, ад якога дрыжалі, хадзілі ў бакі дубовыя апорныя стойкі, глуха гулі і ўздрыгвалі сцены. Адчувалася, што сілы ў паравіку нашмат болей, чым ён яе выказвае, і калі б даць яму волю, ён бы давёў, што гэта такое. Але людзям трэба была яго разумная сіла, і яны бралі яе, даючы яму разгону столькі, колькі трэба было ім.

Любіў Ігнат Сцяпанавіч пакінуць качагарку і выйсці ў цемнату ночы, падзівіцца, як узлятаюць угору, нібы жывыя, і тут жа мітусліва паміраюць зыркія іскры. Колькі трэба іх, гэтых іскраў, каб прымусіць жорны круціцца? І глухі голас млына здаваўся Ігнату Сцяпанавічу раўнамерным уздыханнем здаровага чалавека, які робіць цяжкую, але па сіле, працу, і робіць яе ў ахвоту. «У-у-ух! У-ха-ха! У-у-ух! У-ха-ха!..»

Сыпалася мука з жолаба ў падстаўленыя мяхі, хораша пахла, серабрыла белым пылам бровы і вусы дзядзькоў, і яны задаволена ўсміхаліся, засяроджаныя на нейкіх сваіх думках, абзываліся моцным крыкам, каб перамагчы шум і грукат, які глушыў усё вакол.

Паравік адслужыў сваё, і нішто ўжо не магло вярнуць яго да жыцця. Ігнат Сцяпанавіч зразумеў гэта першы чым хто.

Пад Новы год ужо засыпалі апошні мех — малолі ячмень для свінарнікаў,— як раптам зашыпела нешта ў катле, пайшла пара, затапіла ўсё, і нічога нельга было ўбачыць ні ў качагарцы, ні за сцяной, у млыне.

Ігнат Сцяпанавіч заліў агонь у топцы, адправіў мужыкоў дамоў і сам пайшоў: у распалены кацёл не па-

лезеш. Прыйшоў назаўтра, праверыў і нос апусціў: пацяклі трубы. Каб яшчэ адна, дзве, а то адразу пяць... І астатнія... пазногцем стукаеш — угінаюцца. Нібы папяровыя.

Вясной паравік зацягнулі на металалом, а будынак рашылі перакінуць сюды, у Клубчу. Рашылі. Рашыў старшыня, усё той жа Заборскі, мужык нервовы і нецярплівы да ўсіх, акрамя хіба сябе ды яшчэ двух чалавек у калгасе: галоўнага рахункавода і галоўнага агранома. Галоўным рахункаводам быў Мікіта Гонта — мужчына даўгі і худы, з мучніста-нездаровым абабленым тварам, чалавек, злосны на ўсё на свеце. А які гэта старшыня будзе сварыцца са сваім рахункаводам ды калі ў таго яшчэ такі звяглівы нораў?

Ігнат Сцяпанавіч ведаў Мікіту яшчэ хлопцам. Вялікі задавака быў, ніводных танцаў не прапускаў, і, лічы, ніводныя не абыходзіліся без бойкі, калі прыходзілі хлопцы з суседніх вёсак. І біліся, было, страшна, і сам ён біўся да краю, трэба было, то і колле ішло ў ход, і шворны. Было так, што счапіўся ён і з Ігнатам адзін на адзін, а прычынай стала сястра яго Каміла. Прыгожая дзяўчына была, уся бялявая, светлы чысты твар нібы свеціцца з сярэдку, аж хочацца паглядзець, што гэта там такое дзіўнае жыве. Ігнату захацелася правесці яе з танцаў, і яна пайшла ахвотна: якой дзеўцы не хочацца, каб яе правёў хлопец. А хлопец — як той паляўнічы: не правёў дзеўку, не прыціснуў,— лічы, упустую трапаў ногі.

Мікіта дагнаў іх на вуліцы, недалёка ад свайго двара, і загадаў Каміле ісці дамоў, але Ігнат папрасіў, каб Каміла не спяшалася: яны перагавораць і ўсё добра будзе. Лета, вечар такі харошы, дыхай — не надыхаешся...

Але дарма. Мікіта прыкрыкнуў на сястру, і яна пайшла, неахвотна пайшла, але ці ж не паслухаешся брата. Мікіту хацелася большага. Ён узяў Ігната за руку, як абцугамі ўзяў, і сказаў тое ж самае, што і Каміле: «І ты ідзі дамоў,— і дадаў яшчэ: — І каб я цябе болей ля сястры не бачыў».

Ігнат Сцяпанавіч і цяпер не любіць, калі злосць засцілае людзям вочы і яны не ўмеюць нічога кругом сябе бачыць, а тады не любіў яшчэ болей. Быў малады і сілу ў целе меў крэпкую. Гэта толькі здаецца, што тапор — інструмент лёгкі, а калі ты дзержыш яго ў руцэ кожны

дзень, то і рука гэта чуе. Ды і так — мех на восем пудоў сам браў з зямлі сабе на плечы і праз усё сяло нёс.

— А чаму? Ты мне можаш расказаць? — спытаў ён у Мікіты. Стаялі яны блізка адзін да аднаго, і левай рукой Мікіта трымаў Ігнатаву правую, і замахнуцца правай яму самому было лацвей.

— А таму! — адказаў Мікіта і праўда матануў правай, і калі б Ігнат не прысеў, мог бы дастаць да носа. Не дастаў, крутануўся сам, як вярцёлка. Прысядаючы, Ігнат вырваў сваю руку і абняў Мікіту, зашчаміўшы яго рукі. І зжабіў так, што таму і дыхаць нечым стала. Пастаялі так, абняўшыся, і Ігнат усё болей сціскаў свае рукі і чуў, што ім ёсць куды сціскацца. Нарэшце Мікіта прахрыпеў:

— Пусці!

Было гэта якраз ля глухой сцяны нейчага хлява, там шумна ўздыхала карова. Паўз іх прайшлі дзве парачкі, зірнулі на іх, засмяяліся: «Хлопцы цалуюцца».

Адпускаць Мікіту адразу Ігнат не захацеў.

— Што ж ты так не шануеш сваю сястру? — спытаў.— Ёй жа замуж скора выходзіць, а ты з ёй, як з маленькай.

— Не твой клопат,— адказаў Мікіта і зноў прахрыпеў: — Пусці!

— Клопат, вядома, твой больш, і я цябе пушчу, толькі каб ведаў, што магу перакуліць і прыставіць на галаву да сцяны, і будзеш стаяць, як куль, слухаць, пра што думае карова, пакуль хто назад на ногі не павернс,— сказаў яму Ігнат і надта проста ўсё гэта мог прарабіць.

З тых танцаў Мікіта запаважаў яго. Праўда, Каміла неўзабаве паехала на Украіну да цёткі і не вярнулася назад, а як наразалі панскую зямлю, Мікіта пры землямерах хадзіў. Дапамагаў наразаць участак і Ігнату. Мог бы, канечне, не такой балоцістай выбраць, але нічога, быў там і пагурак, і лужок.

І да вайны Мікіта быў рахункаводам у Клубчы, вярнуўся на гэта месца і пасля вайны, а як да Клубчы далучылі Ліпніцу — стаў называцца галоўным. Калі ні сустрэнешся з ім — вечна плачацца на слабасць здароўя і кожны год ездзіць у санаторыі, а руку сцісне, то можна падумаць, сукравіцу хоча з яе выціснуць.

Неяк на сходзе, калі гаварылі пра нарыхтоўку сена за ракой, а касцоў было мала, Ігнат Сцяпанавіч вазьмі

ды і падкажы, што мужыкоў не так ужо і мала, калі сабраць разам і брыгадзіраў, і конюхаў, і кладаўшчыкоў, і, можа, нават галоўнаму рахункаводу будзе здаравей думаць пра сваё здароўе з касой на лузе, чым лежачы без штаноў на пяску недзе ля мора.

— Урэшце,— гаварыў далей Ігнат Сцяпанавіч,— рэчка і ў нас глыбокая, калі паспрабаваць дастаць дно ў Гнілой яме, то і не дастанеш. А бераг там пясчаны і пясок мучністы, хоць у шкляную круцёлку, якой у бальніцы час мераюць, насыпай,— чым табе не пляж. А пагода якраз такая, што сена хапай ды хапай, ды калі раздзецца да пояса, а можна і болей, хто там падглядаць будзе, то можна такі загар зрабіць, што негры пазычаць прыйдуць. Вунь я тры дні пасядзеў на даху, перакрываючы кароўнік, то зачарнеў так, што жонка карасінам хацела адмываць, думала, у каланіцу недзе ўбіўся.

Шмат тады смяяліся ў клубе, хоць гаварыў Ігнат Сцяпанавіч сур'ёзна, і сур'ёзны, аж зялёны, стаў сам Мікіта. І сам Заборскі слухаў уважліва, а пасля і кажа:

— Правільна гаворыць наш загадчык млына, трэба ўсіх мужчын кінуць на касьбу, і жанчын ім на падмогу — сушыць, грэбці і стагаваць усё, а там і праўда, можа, папрасіць у раёне пуцёўку і адправіць яго ў дом адпачынку. Работнік ён чэсны, працавіты, можна сказаць, перадавы.

«Яго» — гэта значыць самога Ігната Сцяпанавіча. Бацечкі — іхняе прозвішча.

Гаворыць так старшыня і пазірае на галоўнага рахункавода: што той скажа.

— А чаму ж не, Сямён Марцінавіч, папросім пуцёўку, і, я думаю, нас уважаць, асабліва калі зробіце званок вы,— адказвае той, скеміўшы, куды паварочвае старшыня ход справы.

Але Ігнат Сцяпанавіч не гэта хацеў сказаць. Устаў зноў:

— Я гавару тут не за сябе, няма часу мне раз'язджаць па дамах адпачынку, работа не хоча стаяць, вунь і касіць трэба памагчы. А каб не прапала пуцёўка, якую выпісаў сабе Мікіта, пакуль будзем касіць ды стагаваць, аддаць яе Косціку Санько. Чалавек калгасу надта патрэбны, столькі год пры кавадле стаіць, а во прычапілася хвароба і не хоча адпускаць. У бальніцы трохі падлячылі, а хай бы шчэ і ля мора пагрэўся. Мікробы —

стварэнні капрызныя, але калі і ім добра прыпячы пад хвост... Кажуць, яны не любяць сонца і мора. Трэба памагчы мужыку, а сваё ён аддасць заўсёды. Бо трэба думаць пра здароўе ўсіх, а не толькі таго, хто ўмее ставіць пячатку на пуцёўкі.

Пачулася шмат тады галасоў: «Правільна, трэба мужыка ставіць на ногі».

Тады і Заборскі сказаў:

— Што ж тут будзем базар разводзіць? Аддадзім пуцёўку Санько, хай набіраецца сілы, бо яго работу, і праўда, ніхто за яго не зробіць.

Мікіта тады так зіркнуў на Ігната, хоць вазьмі ды адкупіся чым. А што тут адкупляцца... Не паспеюць чалавеку крэсла падставіць, як ён ужо гатоў, прысвоіў сабе, прыкаваў сябе да яго, і невядома, што большае — ён ці яно. І ўжо не мысліць сябе без яго, гатоў за хлеў з ім хадзіць.

Яшчэ адзін чалавек за сталом ціхенька ўсміхаўся сабе, хаваючы вочы ў паперы. Гэтага чалавека Заборскі таксама слухаўся, а можа, і баяўся. Быў гэта галоўны агранам, правільней, аграномка. Яна-та рэдка калі пярэчыла старшыні, але калі ўжо наважыцца на чым, то ніхто не пераломіць. Разы са два было счапіліся яны са старшынёй, той нават крычаць пачаў на яе, але яна так асадзіла яго, што Заборскаму і сказаць нечага было:

— Вы, Сямён Марцінавіч, можаце на сваю жонку крычаць, калі вам гэтага хочацца, толькі не на мяне.

Яна калупнула ў самае балючае. Бяда ў тым, што і на жонку сваю старшыня не мог накрычаць, бо жыла яна з дарослымі дочкамі за шэсцьдзесят кіламетраў, у Бабруйску, пільнавала новы дом свой, а ён жыў тут, у калгасе, прысланы — ні заяц, ні прымак, і з аграномкай яму трэба было сустракацца кожны дзень. І не толькі сустракацца, а і рашаць, дзе што сеяць, дзе што ўбіраць, і ўсё такое іншае. Пасля яны паладзілі, і без яе Заборскі ніколі не выязджаў па калгасе. Бачылі іх разам і ў полі, і на лузе, і пад лесам і нагаворвалі рознае, але Ігнат Сцяпанавіч сумняваўся ў тым. Хаця жанчынка яна была незамужняя, кругладзябёлая, быстрая, але строгая і з дыпломам.

Калі б добра ўсім падумаць, то няварта было перацягваць млын у Клубчу, тым болей што стаяў ён у Ліпніцы на пагурку, між трох пасёлкаў, і электралінія ішла недалёка. Але старшыні так захацелася: хай будзе на

цэнтральнай сядзібе, усё роўна сюды запланавана перамясціць усе малыя пасёлкі як неперспектыўныя. І аграномка прыняла бок старшыні: «Што ні кажыце, асноўныя фермы тут, бліжэй будзе вазіць муку».

І тады Ігнат Сцяпанавіч трохі засумняваўся ў ёй, хоць і бацьку яе некалі ведаў. Добры пчаляр быў, калод з дваццаць меў у лесе, партызанаў падлечваў, а канца вайны не дачакаў: знайшлі нежывога з прастрэленай галавой ля адной з калодаў. Калода была блізка ад дарогі, і страляў нехта ў патыліцу і зблізку: аж валасы падсмаліў. Няйначай паліцэйскіх работа.

— А як жа з тымі фермамі, што ў Ліпніцы: там жа таксама і кароўнік, і цялятнік, ні многа ні мала — сто галоў? — спытаў Ігнат Сцяпанавіч.

— З цягам часу і фермы перакінем сюды,— сказаў Заборскі. Сказаў, як адсек, для яго ўсё было ясна.

— І трамвай, можа, пусціце? — зноў не ўцерпеў Ігнат Сцяпанавіч.

— Які трамвай? — не зразумеў старшыня.

— А каб даярак ды цялятніц вазіць сюды з Ліпніцы. Сваіх жа вы тут наўрад ці набярыцёся.

— Там будзе відаць, каго куды вазіць, а вы лепей падумайце, як скарэй перавезці млын і пусціць у работу.— Заборскі надзіва тады рахманы быў — ні голас падняць, ні рукой па стале. Можа, таму, што за сталом сядзеў з раёна хлопец, хоць малады, але ўсё ж з раёна.

— Я ўжо адзін раз перавозіў гэты касцёлак і збіраў, хай цяпер гэта зробіць хто лепшы,— адказаў Ігнат Сцяпанавіч.

— Які касцёлак? — не зразумеў Заборскі.

— А той, што вы хочаце перавозіць,— сказаў Ігнат Сцяпанавіч. Сказаў і пайшоў са сходу: што тут ваяваць, усё ўжо звconfiguration ваявана.

Пра касцёлак і са старэйшых клубчанскіх мала хто добра памятаў, а адкуль гэта ведаць Заборскаму? Ён і аб'явіўся тут не таму, што надта хацеў сюды ехаць, а таму, што прыслалі. А той парой, як ішла гаворка пра млын, лічы, што і сам ён чуў сябе пенсіянерам і пазіраў ужо на свой Бабруйск.

Млын перацягнулі, падвялі электрычнасць, паставілі шчыток з рубільнікам, і Ігнат Сцяпанавіч зноў застаўся начальнікам над ім. Папрасіў Заборскі.

— Я ад работы не адмаўляюся,— сказаў тады Ігнат

Сцяпанавіч.— Буду ездзіць і сюды, бо я да тэхнікі душой прыстаўлены, а жорны трэба каб круціліся.

Заборскага і папраўдзе ў скорасці адправілі на пенсію, але ён паспеў яшчэ прэміраваць Ігната Сцяпанавіча ботамі.

Выйшла гэта даволі нечакана і дзіўна, бо прэміравалі тады пастухоў — Лёўку Сяргейчыкавага і Мішу Крота, і раптам ні з таго ні з сяго яго, Ігната. А боты добрыя, кірзавыя, Ігнат Сцяпанавіч іх тры гады насіў, з імі не страшна было лезці ў любое балота. Уручыў боты сам Заборскі, Ігнат Сцяпанавіч перакінуў іх цераз плячо і хацеў быў ужо ісці, а той і кажа: «Гэта не проста прэмія, а аванс наперад». Ігнату Сцяпанавічу давялося затрымацца, сказаць нешта. Ён і сказаў:

— Боты мне трэба, я два разы ездзіў у раён, нават у райза заходзіў, да самога Храпкі, але нават і той паабяўся дакляраваць. Знашу гэтыя — можна будзе купіць новыя, раз пачалі выпускаць іх, то не так проста перастаць рабіць гэта.

II

Яны ішлі па сцежцы ўзбоч дарогі: высокі і трохі сутулаваты Ігнат Сцяпанавіч,— у куфайцы, падпаясанай рэменем, у кірзавых ботах, шапцы, і Валера — худы, рослы, з вялікімі блакітнымі вачыма на далікатным, як у дзеўчаняці, твары, абсыпаным укруга носа рудымі скалкамі вяснушак.

І адзін, і другі ішлі лёгка, і толькі сутуласць выдавала, што чалавек у куфайцы старэйшы, хаця на колькі старэйшы — на дзесяць, на дваццаць год — здалёк сказаць было цяжка.

А было аднаму семдзесят, а другі хадзіў у дзевяты клас.

Ішлі і гаварылі між сабой. Ігнат Сцяпанавіч, узмахваючы старой брызентавай сумкай, якую дзяржаў у руцэ, Валера, паддаючы плечуком рэмень заўсёды перагружанай чорнай сумкі. Цяжкая сумка сцягвала рэмень з плечука, і, каб вярнуць яго на месца, Валера час ад часу торгаў правым бокам угору.

Гаварыў болей Ігнат Сцяпанавіч. Валера слухаў, але ні ў яго, ні ў Ігната Сцяпанавіча не было адчування, быццам тут нешта не так ці павінна быць па-іншаму. Ігнату Сцяпанавічу хапала тых нямногіх слоў, якія не-

не ды і падкідваў Валера, і яго ўвагі да ўсяго, пра што гаварылася. У гэтай увазе было нешта большае, чым звычайная павага школьніка да старэйшага чалавека, хай сабе і суседа.

Валеру добра было слухаць Ігната Сцяпанавіча, сачыць за ходам яго думкі, якая часам рабіла такія нечаканыя петлі, як заяц, скідваючы след, што цяжка было ўлавіць яе далейшы працяг. Але ён заўсёды быў, хоць і трымаўся болей па сваёй унутранай логіцы, часам зусім нечаканай. Ігнат Сцяпанавіч пераскокваў цераз дзесяцігоддзі, не заўважаючы гэтага, але ўсё, пра што ён гаварыў, няхай і было гэта даўно, жыло ў яго ўяўленні так непасрэдна, быццам адбывалася не далей як учора. Здавалася, для Ігната Сцяпанавіча час сам па сабе, як нейкая канкрэтная мерка ўсяго жывога, як быццам не існаваў, а жыў, як адзнака, пэўны прызнак прадмета гаворкі. Ігнат Сцяпанавіч не заўважае, што субяседнік на сорак ці болей гадоў маладзей за яго і не можа ведаць ні таго, пра што гаворка, ні месца, дзе гэта адбывалася. Ён гаворыць пра самога сябе, ён сам жыве ў тым часе, і ўсё астатняе жыве там.

— Вашшчэткі, як пара года мяняе лічыну зямлі, так і людзі любяць нацягваць на сябе новыя транты. І транты гэтыя бываюць такія пацешныя, што чалавеку часам брыдка робіцца за самога сябе. Як калі піць доўга, а пасля, ацверазеўшы, паглядзець на сябе ў люстэрка. Моды праходзяць, а ўсё застаецца. І аднойчы прачнуўшыся і з чыстай галавой паглядзеўшы на неба, чалавек раптам адкрывае для сябе тое, што трэба было б ведаць даўно: што сонца ўсходзіць якраз там, дзе ўсходзіла і пяцьдзесят гадоў таму назад, калі ты яшчэ бегаў без штаноў. Праўда, тады, можа, там стаяў лес і балбаталі цецярукамі і іншымі птушкамі, а цяпер поле, як лысіна. Бо калі яно ёсць, то не трэба старацца знішчыць яго. Пачынаюць з малога, а канчаецца вялікім, ад гэтага нікуды не ўцячэш. Іншаму здаецца, што Зямля прападзе, калі ён не пераверне на ёй усё дагары нагамі, а выходзіць наадварот. У гісторыю ўсе ідуць пешша, і яна сама выбірае сабе палюбоўнікаў.

— Не ведаю, як пра гісторыю. А мода...— бліснуў вачыма Валера.— Моды таксама ўсякія... Мода на штаны, на сукенкі... А вазьміце ракеты, спадарожнікі, атамныя караблі — таксама мода. Сёння чалавек залез у атам, як во,— Валера паказаў на свежы гурбячок зямлі,

пашатказаны кратом,— крот гэты ў зямлю — і капаецца там, як у сваёй хаце.

Ігнат Сцяпанавіч кіпуў касым вокам на гурбячок зямлі, пра які гаварыў Валера, пыхнуў дымам.

— Вашпчэткі, крот заўсёды карэнні падрывае, гэта ты правільна падмеціў. А я хачу сказаць, што толькі дзівакі лічаць, быццам усё пачынаецца і канчаецца імі і быццам свая пядзя самая вялікая. Дапусцім, сёння мала хто і ў Ліпніцы памятае тую пару, калі гэта быў не млын, а касцёлак,— Ігнат Сцяпанавіч матануў галавой назад, адкуль яны толькі што выйшлі.

— Касцёл? — не паверыў Валера.

— Касцёлак,— паўтарыў Ігнат Сцяпанавіч.— І службу ў ім спраўлялі, і нябожчыкаў адпявалі. Толькі стаяў ён на тых, што за сёмай брыгадай, польскіх могілках. Іх па акрузе шмат сядзела — паляк не паляк, шляхта не шляхта. Панаязджалі, яшчэ як некалі дзяліліся Польшча з Расіяй. Зямля заўсёды цягне да сябе людзей. І яны: людзі як людзі, хаця, скажу табе, гонару надта шмат, як у сабакі блох. Стараліся цану сабе дзяржаць. Яно зноў жа: чалавек без цаны — нічыйны чалавек, ніколі не ведаеш, што ён табе заверне.

А яны каторыя паўрасталі тут крэпка. Усе адзін да аднаго толькі так: «пан», «пане». Няхай сабе, кожны чалавек павінен неяк абзывацца. Я сам не люблю, калі да цябе падыходзіць з бычынымі вачыма і не ведаеш, чаго ён хоча: «здрастуй» сказаць ці на рогі пасадзіць. У іх «пан», у нас «таварыш», але некаторыя былі тут распасцёрліся крэпка — і зямля, і лес, і парабкі. Сам пан, а кроме «быдло» другіх слоў не ведае. Ну, гэтыя збеглі разам з палякамі ў дваццатыя гады. І было іх хіба што Яворскія ды Казановічы. Парабкі і арганізавалі ў іх дварах кааператыў, ці, як яны казалі,— «камунію». А чаму не арганізаваць: і дом на месцы, і стайні, і аўчарні. Сады былі, сажалкі. Яно, можа, і быў бы са ўсяго гэтага які толк, каб разумны хто ўзяў гэта ў рукі, а то падахвоціўся Рыгор Захожы. Ён парабкаваў доўга ў Яворскіх, праўда, болей ля коней быў, на стайні. А на гэта шмат мужчыны не трэба. Праўда, пасля служыў у чырвоным войску. Вярнуўся з войска і нічога лепшага не прыдумаў, як зноў у двор пайсці, у стайню. Коней стала меней, і самога пана не было, але была дачка. Яна яшчэ да рэвалюцыі злюбілася з парабкам, той і ўкраў яе ноччу праз акно. Бацька пазлаваўся, пазла-

ваўся, а ўсё ж даў лесу, яны і пабудавалі сабе хату цераз дарогу ад бацькавага двара, во як будзем ісці — за ляском, па левую руку.

Рыгор прачуў, што кругом ствараюць камуніі і самі парабкі гаспадараць, аб'явіў камунію і тут. Камунія — гэта добра, але і ў камуніі рабіць трэба. І араць, і сеяць, і скаціну пільнаваць. Зямля чалавекам дзержыцца, адступіўся чалавек — і ўсё на закат пайшло. А чалавек Рыгорка быў не надта граматны ў гэтым. Прывык ля коней — «но!» ды «но!». Коні гэта не заўсёды любяць, а людзі і падаўна. «Но!» то можна і паслухаць, а есці трэба. І пайшлі — то баран, то авечка... Словам, пагналі Рыгорку з начальства. Выдзелілі яму зямлі. Садзіся, Рыгорка, і ваюй, варушыся. Але ён не доўга і сядзеў там: хату толькі і паспеў паставіць, а тут калгас пачалі збіраць, ён і пераехаў на пасёлак. «Што, кажа, я буду там абстройвацца, а пасля зноў перавозься. Дык ужо адным ходам». Яно так і праўда.

Можна сказаць, ён першы і запісаўся ў калгас. Пайшло яшчэ чалавек з дзесяць. А за старшыню выбралі Габрыеля Васілеўскага, з Куціня. Тут шмат каго панаехала, як пачалі зямлю наразаць. Ведама, зямля харошая, дагледжаная. І лесу шмат. Прыйшоў Габрыель тады і да мяне:

— Давай, Ігнат, у калгас. Што ты будзеш на хутары сядзець. Ды і трэба. Пойдзеш ты, за табой астатнія пойдуць. На цябе шмат хто ківае.

— Ну і хай ківае,— кажу.— А я хачу паглядзець, што вы будзеце рабіць, як апошнюю Казановічаву авечку пад нож пусціце.

То, ведаеш, здаецца, чалавек чалавекам, а тут пачырванеў, як бурак. Пасля мы сышліся з ім, ён і за кума быў у мяне, Соню хрысціў.

— Ты з гэтым не жартуй. А то за такія жарты можна далёка ўгадзіць,— гаворыць, аж слінай пырскае ў вочы. Была такая хвароба ў яго, шмат сліны ў роце збіралася, дык што ж ты людзей ёю страшыш.

— Ты, во што, Габрыель,— кажу яму,— слінай на мяне не пырскай, а лепей паспрабуй які парадак у калгасе зрабіць. Вапшчэткі, калгас — справа добраахвотная: хачу іду, хачу — не. А што авечкі, то праўда. Чаму-та ў вас, у калгасе, яны хварэюць, і вы іх прыразаеце, як тыдзень — то авечка, а ва ўсіх астатніх людзей яны жывуць здаровыя.

— Лёгка табе гаварыць. Паспрабаваў бы сам на маім месцы.

— На тваім месцы я не быў і, па ўсім, не буду. Няма ў мяне такога імпэту. Раблю тое, што ўмею. Мне б са сваімі рубанкамі і іншым інструментам управіцца. А што сказаў пра авечак — запомні, гэта не адзін я бачу.

Ён-та і сам гэта ведаў, але каму ж прыемна, калі табе тваё на вочы ўскідваюць. Потым прыслалі Вержбаловіча. Габрыель рады быў, што нарэшце скінуў начальніцкі клопат з галавы. Клопат клопатам, а і турмы стаў баяцца. Саўсім асмялелі людзі, несці пачалі. І не ў калгас, а з калгаса. І не толькі ноччу, а і днём. А ў Габрыеля смеласці духу не было, каб заступіць дарогу. Камандаваць таксама трэба талент мець. Гэта не тое што на кароў: пугай замахнуў — яны і пайшлі. Людзі. Ён раз пайшоў, а два ў галаве панёс, а ты кумекай, што куды... А касцёлак раскідалі ўжо пры Вержбаловічу.

— Як... раскідалі?..

— Як і трэба раскідаць: з верху да нізу... Спачатку раскідалі, потым збіралі. Вапшчэткі, я сам бурыў яго, гэты касцёлак. Ты і цяпер паглядзі на дах, ён і тут прастаіць гадоў пяцьдзесят, а то і болей, калі кроквы не пакрышацца... А тады... Трэба было зняць кожную чарапічынку, спусціць уніз, пакласці ды цэлыя перавезці. Пусці каторага, дык ён наробіць такога...— Ігнат Спяпанавіч засоп, цмокнуў піпкай, але яна ўжо патухла. Спыніўся, дастаў запалкі.

Дарога ўзнялася на ўзлобак, адкрыла вачам прастору срабрыстага нізіннага разлогу, які, нібы строгай лініяй цыркуля, быў абрэзаны ўдалечыні цёмна-сіняй сцяной лесу.

— Я табе скажу,— пайшоў гаварыць ён далей, прыкурыўшы зноў.— Вержбаловіч — чалавек быў прыкметны і відны не толькі ў Ліпніцы, а і на цэлы раён. Таму і прыслалі, хоць ён і з-пад Віркава. Віркаўцы, ведаеш, людзі зацятыя і адчайныя. Па-мойму, дык пра іх шмат чужога гаварылі. Хто дзе ўкраў каня — віркаўцы, а калі двух ці трох — дык і саўсім яны. А тут трэба разабрацца. Што дружныя, як адзін, дык гэта праўда.

Даў ён мне ў помач Васіля Мацака і Ляксандру Шалая. Прывёў і кажа: вось табе, Ігнат, памочнікі. «Дзякуй»,— кажу. Лепшага памочніка, як Васіль, і шукаць не трэба. І не надта высокі ростам быў, ну, метр семдзе-

сят пяць, а плечы, як зруб у калодзежы, і сіла... Усе дзівіліся, адкуль яна ў яго была такая. Мацак дык Мацак. Было так, на вялікадня пачалі качаць яйкі, а сабралася чалавек пятнаццаць, калі не браць лішніх... Качаюць. І Васіль сярод іх — не завадатар, а і не апошні хвост. А завадатарам быў Гараўскі Юзік. Вышэйшы трохі за Васіля і здаровы. Выйдзе касіць — каса дзесятка, і вузей двух метраў пракос не гнаў. А тут зрабілася цераспалосіца з чаргой, каму качаць: Васіль кажа, мне, той — мне... Там і выйгрышу два яйкі, а можа, і меней, але ж азарт. Гульня гульнёй, а перайшло ў сур'ёзнае, загрудкі счапіліся.

— Добра, будзем біцца,— кажа Васіль.

— Як?

— Як хочаш. Толькі б'ем па аднаму разу.

— А не пашкадуеш?

— Не пашкадую... Мужчыны будуць суддзямі.

На тым і парашылі: надта заеліся абодва.

Юзік біў першы і ўдарыў пад шчэлепы, думаў адразу зваліць. І не ўладзіў. Васіль адкінуўся метры на два, але на нагах устояў. З рота пацякла кроў, ён і не выціраў яе, відаць, не чуў, што яна цячэ.

Уразвалку, як бы шчупаючы зямлю, пайшоў назад, стаў на сваё старое месца. Нехта з мужчын выцер яму кроў.

— Дык, гета, хіба ж так б'юць,— сказаў да Юзіка, той таксама стаяў на сваім месцы, як і ўгаворваліся. Мацак як быў збоку ад Юзіка, так і секануў рубам далоні па шыі. Здаецца, і не замахваўся, а проста так, нібы страшачы, ускінуў рукой, а Юзік з капытоў і ўставаць не хоча... Паднялі яго, вады далі. З паўгода пасля хадзіў з крывой шыяй, чым толькі не расціраў, пакуль на месца паставіў. А Васіль пасля прызнаваўся мне: «Ці ж я на поўную сілу біў? Ды я б, гета, калі юкнуў...» І праўда, ён ужо калі юкне, то юкне, на нагах ніводзін не ўстоіць. Меў чалавек сілу нечаканую. Лічы, што і жыць застаўся, яшчэ як з палякамі ваявалі, у дваццатым, таму, што сілу гэтую меў. Калі перапраўлялася наша войска цераз Бярозу, перабіла яму левую руку і сарвала з моста. Ён ляцеў і зачапіўся здаровай рукой за пярочпую бэльку. Зачапіўся і завіс. Упізе вада нясецца, як шалёная, мост на мелкім не ставяць, а большага сам ён нічога не можа, паранены. Рука так прыстала да дрэва, што чуць адарвалі. Цэлы тыдзень

потым фельчар расціраў яе — не хацела разгінацца. А было і такое, што ён сагнуў вялікі палец крукам і сказаў: не разагняце. Некалькі чалавек хацела гэта зрабіць, і не выйшла. Шомпалам разгіналі і не разагнулі — шомпал гнецца, а палец сабе стаіць.

Яны ўсе, Мацакі, былі крэпкія, як дубы, хоць і жылі бедна. І працаўнікі былі цягавітыя, ды што ты без зямлі, болей парабкавалі. А як наразалі зямлю, ім далі вунь там, па той бок лесу, за бродам... Яны скора абраслі — і хату, і хлеў, і гумно, ведама, работы не баяліся, а лесу ніхто не пільнаваў. І сад насадзілі, а тут трэба перабірацца на пасёлак. Перабраліся, а сад застаўся. І доўга яшчэ стаяў. Адну старую яблыню дык, можа, гадоў з пяць таму вецер зваліў... Лес кругом абступіў, а яна стаяла. Салодкія яблыкі раслі на ёй...

— Жытнікі, паласатыя такія,— падказаў Валера.

— Ага, як парасяты ў дзікай свінні. Васіль некалі парабкаваў у Казановіча, а ў тога быў гарбаты брат, Ігнась, садоўнік харошы і чалавек ціхі. Усё хадзіў па лесе і шчапіў яблыні. Убача дзічок — прышчэпіць. Усе Казановічавы з'ехалі пасля рэвалюцыі, а ён застаўся, за садам глядзеў. Яго ніхто і не чапаў.

— Яшчэ такая яблыня ёсць у рагу за Стаськовай пасекай, у ельніку,— напомніў Валера.— Яблыкі сакаўныя, але з гарчынкай.

— Здзічэла, няйначай... Вапшчэткі, і чалавек дзічэе сярод чужых, і дрэва таксама.

— Ага... Я летась у грыбы пайшоў. Позняй восенню, лісце ўжо асыпалася. Надумаўся і пабег... Грыбоў не набраў, а на яблыню напароўся. Іду па ельніку, дамоў ужо сабраўся, і раптам — яблык пад нагамі, потым яшчэ... Думаю: адкуль яны тут, можа, нанасіў хто. Бывае ж, што вожык валачэ ды згубіць... Гляджу далей, а там уся зямля ўсыпана імі ўперамешку з лісцем. Тады ўжо і яблыню ўбачыў. Заціснулі яе елкі, як яна, бедная, і вырасла: тонкая, высокая, галіны з лапкамі ваююць.

— Вапшчэткі, во як яно ёсць... Жыў гарбаты панок, і ці ўспомніў бы хто пра яго, каб сам не напомніў... Калі пашукаць па лесе, шмат дзе яшчэ можна сустрэць яго работу. Рабіў чалавек яе, на яго, як на дзіця, пазіралі: ходзіць з ножыкам, забаўляецца... А вунь яно як выходзіць... Кажын чалавек хоча нечым праславіцца.

Дык вось: я, Мацак і Ляксандра Шалай. Ляксандра таксама хлопец быў нішто, і кавалак сілы меў, толькі

мітуслівы надта, і галасок тоненькі. Калі не ведаеш, то і за бабскі можна прыняць. Ад такога голасу якой сур'ёзнасці можна чакаць: піскам пагоду не направіш. Значыцца, палезлі мы ўтрох на дах касцёлка. Пагляздзеў Васіль на тую марудную работу, што чакала нас, і кажа: «Што мы, Ігнат, будзем гэтай вашабойскай работай рукі займаць... Возьмем колікі, павыбіваем кліны, падважым адну крокву, другую і спусцім гэты дах на зямлю, к чортавай матары...»

Падважыць можна было і спіхнуць можна было, ды які толк... Кажу: ідзі, Васіль, падганяй падводы, а мы тут з Ляксандрам чарапіцу здымаць будзем. Сама цяжка было пачаць, узарваць бляшаную аблямоўку, што ішла па вільчыку, а як вільчык агаліўся — там пайшло лягчэй. Мы мяшок прыспасобілі, як кашэль, звязалі двое лейцаў, перакінулі цераз лату, рычаг такі зрабілі. Я загружаю мех чарапіцай, а Ляксандра спускае яго ўніз. Выгрузіць — і зноў падае мне ўгору...

Я табе скажу, каб не Вержбаловіч, ці палез бы я на той касцёлак. Усё ж божы дом, хай і не нашага бога, і хай веры ў мяне ў яго не было. Бог богам, а калі сам не зробіш — ніхто не паможа. Ды Вержбаловіч пад'ехаў да мяне, што і адступаць не было дарогі. Хто, кажа, акрамя цябе, усё гэта такім парадкам зробіць? Калі б, кажа, трэба было толькі разбурыць яго, касцёлак гэты, тут лёгка каго знайсці, але ж трэба і сабраць усё назад. У раёне я дамовіўся, паравік даюць, і схаваем мы яго пад гэты чарапічны дах. Заместа крыжа трубу паставім, во як яно будзе. І з рэлігіяй трэба ваяваць...

Рабілі мы гэтую работу ноччу. Як я не сарваўся ўніз — і сам не ведаю. Усталі людзі раніцай, зірнулі на касцёлак, а ён стаіць без галавы, кроквы прасвечваюцца. А чарапіца ўжо там, на пагурку, дзе млын павінен стаяць...

— Бурыць заўсёды проста,— зазначыў Валера, паддаўшы плечуком сумку.

Ігнат Сцяпанавіч толькі цмокнуў губамі і замёр, прыслухоўваючыся да печага, пасля павярнуў галаву да Валеры:

— Я табе скажу, і пабурыць, калі гэта зроблена з галавой і сур'ёзна... Здаецца, што там такое: ніводнага жалезнага цвіка, толькі сцяжкі на балтах, быццам усё само сабой, а не падступіцца... Я два дні прыглядаўся

да яго і з таго, і з другога боку заходзіў, перш чым палезці наверх.

— Ну а... калі б гэта было цяпер, у нашы дні, і прыйшоў бы да вас... старшыня і папрасіў: «Ігнат Сцяпанавіч, памажы...» Ці палезлі б вы, як тады, га?

Ігнат Сцяпанавіч маўчаў, нібы не разумеў пытання, з насцярожлівай напружанасцю чакаў нешта пачуць.

— Пастой, Валера, давай паслухаем...— узняў руку.

Задраўшы галаву ў неба, разявіўшы рот, абсыпаны сівой шчацінай, застыў нерухома, як паляўнічы сабака, слухаючы звера.

Валера таксама прыслухаўся. Недзе, здаецца, з высокага неба ішоў працяжны тоненькі звон. Не, гэта была не песня першага жаўрука, не пчаліпае зумканне...

Перад імі ляжала шырокае, цёмнае, нібы прытуманенае пылам поле. Пракідаліся на ім шкельцы — лужынкі, і яны блішчэлі, іскрыліся. Поле спускалася ўніз, у шырокі разлог, і ішло далей, да лесу. Нешта хвалявала, трывожыла Ігната Сцяпанавіча — ці то само поле, ці гэта трывожлівае вясенняе зумканне,— быццам ён толькі што ачуняў і зноў адчуў шчасце жыць і ведаць радасць гэтага жыцця. Ісці па гэтай шорсткай, закрамянелай сцежцы, слізгацца па лёдзе, абсыпаным потам вясновых кропель, і слухаць звон, што нясецца з неба.

Ігнат Сцяпанавіч доўга шукаў прычыну гэтага звону ўгары, пакуль не здагадаўся апусціць вочы ўніз, долу, і тады ўбачыў, што гэта звініць, паміраючы, снег. Зімой тут намяло яго вялікую гурбу, снег растаў, і засталася толькі празрыстая і тонкая, як аконная шыба, ледзяная стрэшка. Яна адпацела ў цяпле, з яе ледзяной кары зрываюцца кроплі вады, капаюць і звіняць, нібы ажыўшыя пчолы ў вуллі. Тонкі, пранізлівы пчаліны голас. Сціснулася, зашчымела сэрца.

З надыходам вясны Ігнат Сцяпанавіч адчуваў сябе птушкай, якой трэба ляцець у далёкі край. Яна не ведае, куды ляцець і чаго ляцець, але патрэба палёту жыве ў ёй, як само жыццё. Ён быў чалавек — не птушка, але гэта адчуванне жыло ў ім.

Ігнат Сцяпанавіч бліснуў хітраватым вокам на Валеру, спытаў:

— Вось ты хочаш ведаць, што б я рабіў, каб цяпер папрасілі зрабіць тое самае з касцёлкам, як тады... А я спярша хачу спытаць гэта ў цябе. Калі б табе прыйшлі і сказалі такое, што б ты рабіў?

— Я? — Валера падумаў.— Канечне, не палез бы...

— А цікава ведаць: чаму?

— Ну, хаця б таму, што пад млын можна было пусціць які-небудзь з панскіх будынкаў ці зрабіць новы зруб... Ды і... вы ж гаворыце, што рэдкай рукі майстры яго будавалі... Хай бы стаяў...

— Вапшчэткі, галава ў цябе думае як быццам правільна... А вось ты камсамолец, і табе трэба з богам нешта рабіць, ну, з той самай рэлігіяй... Як ты тут будзеш?

— Ну, растлумачваць людзям трэба... Лекцыі чытаць, кіно паказваць. Чалавек павінен сам да гэтага прыйсці...

— Сам-то яно сам, канечне. Але гэта цяпер, калі з богам усе на «ты», можна і сам, а тады... Я, вапшчэткі, і цяпер, калі б прыйшоў той жа Вержбаловіч і сказаў, палез бы... Надта цікава было ўсё гэта... паглядзець, які з усяго гэтага млын выйдзе... А млын, які млын паставілі! Пяць сельсаветаў хлебам карміў. А Вержбаловіч... не ўсім прыйшоўся па нутры. Надта проці выступалі Мастоўскія. Іх было двое братоў і швагер трэці. Яны і меркавалі, каб каторы сеў на гэта месца. Быў Габрыель, а чаму б і ім катораму не пакамандаваць. Міша быў самы меншы, а Стась і швагер Васіль былі ў тых гадах і па сем класаў мелі. Класы класамі, ахвота ахвотай, ды трэба яшчэ, каб і людзі надумаліся пазваць. Сядзелі яны на хутары, туды пад Брадзец, і злазіць з яго не хацелі. І ў калгасе, і на хутары: тут табе і лес, і луг, і поле. І скаціна дзе хоча, і сам дзе хочаш. Яно і сляпому відна: куды ні пайдзі — усюды сваё: і сваё — сваё, і калгаснае — сваё.

Сход праводзілі на выгане перад Казановічавым дваром. Двор у яго быў добры: стайня, аўчарня, два свірны, гумны і дом пакояў на дванаццаць, пад'езд парадны на круглых яловых слупах, шырокія дзверы, закругленыя вокны. На франтоне напісалі: «Калгас «Чырвоны прамень». Добрую назву прыдумалі. Усім падабалася. У панскім доме і размясціліся кантора калгаса і дзіцячы сад. Забраў два пакоі Вержбаловіч, бо прыехаў ён не адзін — з жонкай і трыма дзяцьмі. Жонка зноў грубая была, раджаць збіралася, а як без сваёй хаты? Кругом смелы чалавек быў. Пазней ужо, як мы здружыліся, я і пытаюся неяк: «Як гэта ты так адразу з сям'ёй? А калі б не выбралі старшынёй?» А яно і такое магло

быць». «Ну і што,— гаворыць,— папрасіўся б у калгас, няўжо зямлі пашкадавалі б, не прынялі?»

Прыняць-то прынялі б, ды і з раёна прыехаў чалавек, сход праводзіць, што ні бяры — падмога, але так вось — звязаць усё ў вузел, дзяцей, бабу на падводу і, як цыган, у свет,— тут рызыка патрэбна. Праўда, і жонка яго, Люба, лёгкая на нагу кабета была. Не паспелі згрузіць клункі з падводы, а яна ўжо пайшла камандаваць па пакоях: тут гэта павесіць, тут гэта паставіць, гэта ўзяць, гэта аддаць. Жывот выставіла наперад, прэ, як танк.

Мастоўскія крык вялікі на сходзе ўсчалі, аж няёмка слухаць было. «Хіба ў нас сваіх няма, што абавязкова чылых трэба?!» — «А хто тут не чылы? — спытаў тады Мацак.— Усе мы чылыя, грызёмся, як сабакі, а парадку няма. Шмат у нас развялося такіх: што зарве — тое і цягне». Ён нібыта і не казаў пра Мастоўскіх, а глотку ім заткнуў.

Вержбаловіч адразу дысцыпліну ўзяў строгую і сказаў пра гэта на тым жа сходзе. «Я вам па-бальшавіцку гавару, без дысцыпліны дабра не будзе. Дык давайце разам яго шукаць. А што кажаце, чылы, дык глядзіце. Я большасць з вас ведаю, ды і вы мяне, мусіць, трохі ведаеце».

Яно і праўда так было, шмат хто яго ведаў. Ведалі яшчэ, што вучыўся ён у Мінску на камуністычных курсах. Праўда, тады нікому і няўцям было спытаць, чаму ён, іх не скончыўшы, вярнуўся на работу. А папраўдзе, дык яму давялося ўцякаць з тых курсаў. Каб гэта ведалі Мастоўскія, не прамінулі б спытаць, гвалт падняць.

Ён расказаў мне пра гэта гады праз два. «Чырвоны прамень» тады ўжо крэпка дзяржаўся ў раёне, і на працадзень пачалі даваць — і хлеб, і бульбу, нават яблыкі. Вержбаловіча прынялі ўсе, і тыя, хто не хацеў любіць. Убачылі: чалавек гаворыць і робіць, а не тое што ў свой хайлук цягне. Відно, што і на курсах ён быў такі ж гарачы. Любіў усюды праверыць, ці моцна завінчана, а не дык і перавінціць па-свойму.

Кажа, сабраліся неяк у вольны вечар у пакойчыку, і няшмат было, чалавек восем. Вершы, байкі, а пасля на рэлігію выйшлі. Тады гэта абавязкова было. Пасля кулака ды сусветнага імперыялізму рэлігія была вораг найпершы. Пачалі ўспамінаць, як богаслужэнне ішло, якія малітвы чыталіся, псалмы. Голас Хведар грубы

меў, у адным канцы пасёлка падасць — у другім на пасцелі не ўлежыш. Вазьмі ён і зацягні на ўсю сілу: «Судзі мяне, божа, і справу маю ты вядзі супраць народа без сэрца! Ад людзей крывадушных і несправядлівых вызваль ты мяне! Бо ты — Бог, абарона мая. Чаму ты мяне адцураўся?»

І яшчэ другія псалмы і малітвы: памяць яго шмат што дзяржала. Пасмяяліся ўсе, пажартавалі, а пазаўтра выклікае яго да сябе начальнік курсаў і зачытвае пісьмо, у якім чорным па беламу напісана, што курсант Вержбаловіч мала што сам верыць у бога, дык і іншых змушчае на гэту веру. І яшчэ шмат чаго рознага было напісана на той паперы... Начальнік курсаў чалавек быў чэсны, са старых бальшавікоў, ён і параіў няшчаснаму бязбожніку: «Гэта папера ляжыць у мяне на стале, і хай ляжыць, а я цябе са ўчарашняга дня не бачыў. Ты захварэў і паехаў некуды ў сяло... А з песнямі разбярыся, дзе якія спяваць. І з рэлігіяй. І каму што спяваць. Зразумеў?» Як тут ужо было не зразумець... Во якім макарам вярнуўся ён назад у свой раён, а адтуль — да нас...

Памаўчалі. І зноў першы падаў голас Ігнат Сцяпанавіч.

— Я павінен табе сказаць так: на зямлі кожны мусіць церабіць сваю сцежку сам. Адно важна не зблудзіць, ведаць, у які бок ісці. Як ноччу ў лесе...

А старшыня ён рэдкі быў. Як толькі ўсюды і паспяваў... Яшчэ птушка і не ціўкне, а ён ужо на нагах, марафоніць па брыгадах — ці ў полі, ці ля канюшні. І вясёлае тут, і сур'ёзнае. Сам убачыў ён, ці хто падказаў, што нехта буракі крадзе з калгаснага поля. І хітра робіць: бурак забярэ, а націну адрэжа і назад у зямлю ўторкне. Яна і сядзіць, пакуль жоўкнуць не пачне. І невядома, калі гэта зладзейства робіцца: днём — відна, ноччу — вартаўнік ходзіць. Буракі раслі па адзін бок дарогі, а па другі бок быў авёс. Хведар і прыкмеціў у аўсе нявідную сцежку, і залёг на ёй у баразне. Тры ночы ляжаў, а чацвёртай дачакаўся. Чалавек так прывык хадзіць гэтай дарогай, што не глядзеў пад ногі і зачапіўся за самога старшыню. І пакаціўся: сам у адзін бок, а мех з буракамі ў другі. Хацеў быў уцячы, але куды ты ўцячэш. Столькі пільнаваць і ўпусціць...— Зноў невялічкая паўза, нібы роздум, а далей пра іншае:

— Ці было яшчэ такое, што выйшлі касіць. Трава

паспела, пагода млее — тут у магіле не ўлежыш, не тое каб дома па закутках ацірацца. Узяліся дружна, як адзін. Але нехта прыдумаў, каб усім, хто на ўдарнай касавіцы з касой ходзіць, пісаць па дню дваццаць пяць. Яно правільна, ударную работу трэба пад увагу падводзіць, але адно: стане ў пракос Юзік Гараўскі — гектар на роўным зваліць, ці той жа Мацак, ці, вапшчэткі, і я,— меншай касы, як дзевятка, у рукі і няёмка браць было. А той жа Міколка, ён калі і стараецца, болей пяцідзесяці сотак не выскубе, а калі так сабе, то і сорак, ці Сцёпа Мастоўскі: то закурыць, то вады папіць. І ўсім дзень дваццаць пяць. Косім так дзень, косім другі, а на трэці, пад абед, горача было вельмі, я і галёкнуў: «Кідай, хлопцы, косы ды пайшлі ў цянёк: усё роўна дзень дваццаць пяць». Так і зрабілі. Перакурылі гарачыню пад кустамі, а трохі дух спаў — зноў узяліся за косы. Было гэта пад выхадны. Якраз кіно прывезлі, сабраліся ўсе ў зале ў тым жа Казановічавым доме.

Паглядзелі кіно, пачалі ўставаць, каб дамоў ісці, а Вержбаловіч і кажа: «Пачакайце, яшчэ не ўсё паказалі». І праўда, зноў засвяцілася прасціна на сцяне, а на ёй чалавек намаляваны: нос, як шворан, і ў зубах папяроса, як аглобля. Нібыта і не падобны на мяне, а словы мае: «Кідай, хлопцы, касіць, усё роўна дзень дваццаць пяць!» Вапшчэткі, я тады яшчэ піпкі не ведаў. Усе рагочуць, а мне які смех, хоць пасля і выйшла па-мойму: брыгадзір пачаў замяраць, і хто колькі скасіў, столькі і пісаў, а то ўзялі: махай не махай — дзень дваццаць пяць...— Ігнат Сцяпанавіч хмыкнуў, раскінуў рукамі. Было відаць, што ўспамін гэты і цяпер сядзіць недзе блізка ў душы.

— Ну, а буракі? Хто краў буракі? — напомніў Валера.

— Хто краў?..— перапытаў Ігнат Сцяпанавіч. Ён нібы вяртаўся да памяці з нейкай сваёй далёкай адлегласці.— Хто... Вапшчэткі, Вержбаловіч нікому гэтага не сказаў. Нават пра тое, што сам пільнаваў у баразне, не расказваў. Толькі мне неяк прызнаўся, што чалавек гэты была жанчына.

У мяне было падазрэнне... Жыла тут у нас Сабіна з Закуплення. Мужык рана памёр, малое на руках. Прыкметная сабой жанчына, праўда, дзікая. Ідзе і вочы баіцца ад зямлі адарваць. А зірне — прашывае наскрозь. Загаварылі неяк пра яе, я і кажу: ваўкаватая яна, вап-

пічэткі. Доўга маўчаў Вержбаловіч, а пасля так, з гарыччу: «Ваўкаватая... Што мы пра людзей ведаем? Толькі тое, што ён накажа... Ёй яшчэ і трыццаці няма, а ўжо ўдава, і дзіця, і маці хворая...» Відаць, ён ведаў пра яе болей і, мусіць, тое, чаго не мог ведаць я. А яна там была ці не яна — не будзем гадаць. З-за даўнасці пары ці трэба шавяліць гэты попел. Ён і сам не хацеў пералапачваць усё гэта. Было пасля, што і ва ўдарніцы выйшла па льну, аж два гады запар, а Люба яго ўсё роўна не хацела прызнаваць яе. У баб на ўсё свой нюх і свая мерка. Асабліва калі гэта датычыць іхняга ж брата, ды калі яшчэ рэўнасць падмяшаць. Не ведаю, які там быў пачатак, але неяк я сунуўся быў да Хведара, рашыць нешта трэба было, і чую, як за дзвярыма Люба крычыць: «Ды пасадзі ты яе сярод вуліцы і праз два гады прыедзь, яна будзе сядзець, як лялька,— ніхто яе не зачэпіць.— Перадыхнула і яшчэ: — Такую ўдарніцу я і з гразі зляплю...» Я зразумеў, што гэта яна пра Сабіну, і сказаў бы, што гэта кругом няпраўда была. Ды хіба ж будзеш даказваць чужой жонцы? Тут і са сваёй не заўсёды хопіць цярпення саўладаць. Але гэта сямейнае...

Праз лес ішлі моўчкі. Дарога перасякала балоцістую нізінку, справа і злева рудая вада, з вады тырчаць купіны асакі і чорнагаловіку. Трактары і грузавыя машыны парэзалі свежы насып на глыбокія каляіны, трэба будзе гнаць грэйдэр і каток, абы падсохла трохі.

З лесу дарога крута павяла ўгору, на шырокае поле. Адсюль добра праглядалася нізіна з меліярацыйнымі каналамі. Злева рабым частаколам браўся бярэзнік, далей у чорных веніках прысад ішлі хаты Ліпніцы.

Ігнат Сцяпанавіч прывычным вокам акінуў панараму, якая шырока адкрылася, зазначыўшы сабе, што яшчэ гадоў шэсць назад Ліпніцу адсюль не ўбачыў бы, хоць і хацеў бы. Не давалі кусты, што ішлі па берагах рэчкі, Казановічаў лясок.

— А сур'ёзнае пайшло з Мастоўскімі, і адрыгнулася аж у вайну,— павёў сваю гаворку далей Ігнат Сцяпанавіч.— Яно адразу, як толькі Вержбаловіч прыехаў, было відно, што ціха не будзе, а далей — болей.

На праўленні пастанавілі перацягнуць усіх з хутароў да гурту, на пасёлак... Калгас любіць, каб усё ў кучы было. Яно-то так, але давядзі кожнаму, што так трэба. Не проста гэта скрануцца з месца, дзе ўжо абжыўся,

агледзеўся, прывык. Хай людзі далёка, дык лес блізка. Угаворы ўгаворамі, а сабраў Вержбаловіч брыгаду з чатырох хлопцаў, прыдаў ім дзве падводы. Прыязджаюць на хутар і пытаюцца: «Помач трэба?» Хто ўсё гэта рана зумеў, гаварыў адразу: «Трэба». Хлопцы памагалі і спусціць дах, і разабраць хату, і перавезці яе на пасёлак. А хто не разумеў, у таго было і такое: пайшоў касіць, ці жаць, ці яшчэ што, вяртаецца дамоў, а ў хаце сярод белага дня цёмна. Аказваецца, дах спусцілі і прыставілі да сцяны, засланілі вокны. Вось і глядзі цяпер, як быць далей: пераязджаць ці не пераязджаць.

На хутар да Мастоўскіх з хлопцамі прыехаў і сам Вержбаловіч, там ледзь не дайшло да бойкі. Іх сустрэў Стась з сякерай у руках. «Паспрабуй сунься каторы, галаву знясу»,— дакляраваў ім і, вапшчэткі, пайшоў бы на гэта. Дзікі чалавек быў у злосці. Але тым разам ніхто з хлопцаў не стаў нічога даказваць яму... Адно Хведар сказаў: «Мы паедзем, а ты добра падумай. Я табе пабальшавіцку гавару: трэба пераязджаць». Пастаялі так яны адзін перад адным, паглядзелі ў вочы адзін аднаму і разышліся. Разышліся, каб калі-небудзь зноў сысціся. Болей ні Вержбаловіч, ні хлопцы на хутар да Мастоўскіх не прыязджалі. Ды і патрэбы ў гэтым не было. Праз месяц ці праз два Сцяпан сам арганізаваў абоз з чатырох падвод, і яны за адзін дзень перакінулі ўвесь двор на пасёлак. І адзін, і другі не ўмелі адступаць, але што паробіш: сіла пераігнула сілу...

Хведар радуецца, як дзіця. «Бач, самі пераехалі, а ты баяўся. Я табе па-бальшавіцку гаварыў: адзін і ў ка́шы няспорны. Нікуды яны не дзенуцца, усё будзе добра. І па-мойму выйшла. Мы яшчэ пасмяёмся з гэтых хутарскіх».

— Вапшчэткі, у кашы, можа, і няспорны,— кажу яму,— а за вуглом ды калі яшчэ з ломам... Гумно нехта ж падпаліў? Смех — бяду качае, і весела таму, хто смяецца пасля.

У калгасе ўсё кіпела, як на скавародзе, і ішло на лепшае. Стараліся людзі, як на сваім, і відзён быў знак работы. І нарыхтоўкі здавалі, і працадзень не пусты быў. Фінская вайна пачалася, некаторых мужчын забралі, цяжэй стала развярочвацца, а ўсё адно ў пару паспявалі. І Хведар узяўся дом ставіць. «Дакуль я ў панскіх пакоях сядзець буду? І цесна, і людзі смяюцца: сядзеў адзін пан, цяпер сеў другі»,— апраўдваўся ён, а

што тут апраўдвацца. Пра паноў — дык гэта жарты. Што гэта за чалавек, які не ўмее падвесяліць сябе? А сям'я вырасла. Люба ўмудрылася падкінуць яму адразу двойню — хлопчыка і дзевачку. Пабабіла іх старая Юрчонкава. Тут ужо без сваёй хаты няможна. А людзі глядзяць з другога боку: чаму ты не хочаш, як усе, на зямлі асядаць, карэнне пускаць? Хата трэба. І раптам ноччу загарэлася гумно з жытам. Добра, што агонь не паспеў разгуляцца і сажалка блізка была, бо ўвесь двор фукнуў бы...— Ігнат Сцяпанавіч прыціх, засяродзіўся. Валера таксама маўчаў.

Калі зірнуць па дарогу з Клубчы ў Ліпніцу здаля, то можа здацца, што яна зусім роўная і значыць небакрай амаль адной лініяй, ды і ўся прастрань паміж сёламі выдае бадай што роўняддзю, і толькі хіба лес замінае, каб захацеў угледзець сяло з сяла. Але варта выправіцца ісці, як адразу ўбачыш, што дарога ўвесь час то падымаецца ўгору, то спадае ўніз, і пагоркі гэтыя не маленькія — хаваюць за сабой і чалавека, і машыну.

Недзе за паўкіламетра ад Ігната Сцяпанавіча з Валерам то паказвалася на ўвесь рост, то зусім прападала купка людзей: пяць постацей наперадзе, а воддаль яшчэ адна, большая, у ярка-чырвонай спартыўнай куртцы і вязанай чырвонай шапачцы.

Гуртом ішлі пяцікласнікі і шасцікласнікі, а ў чырвонай куртцы і шапачцы ішла дзесяцікласніца Адасёва Волька. Яна не-не ды і азіралася назад, быццам хацела праверыць, ці ідуць Ігнат Сцяпанавіч і Валера.

Ігнат Сцяпанавіч з Валерам былі якраз за лесам, калі чырвоная куртачка прыпынілася, прысела на адно калена, стала папраўляць нешта на назе; можа, з замком боціка зрабілася што. Зноў бліснула вачыма ў іх бок і доўга пазірала так.

— Ваншчэткі, Валера, ты цвёрда ўпэўнены, што Волька не да цябе азіраецца? — спытаў Ігнат Сцяпанавіч.

— Чаму гэта да мяне? Я ёй нічога не вінен,— злосна адказаў Валера, і Ігнат Сцяпанавіч зразумеў, што трапіў як у сука.

— У іх гэта як у дзяцей, часта бывае так: ты думаеш пра адно, а яны рашаюць другое, і выходзіць, быццам ты сам падахвоціўся. Вунь Надзя Мітрафанава, магазінпічыца, думаеш, як узяла ў рукі Мішу Крываротага?

Сам ён з Бору, і не тое што піў — мок у гарэлцы да такой лініі, што жонка адступілася і выгнала з хаты, а сама з дзіцем засталася. А ён пасля гэтага ўзяў яшчэ большы разгон. Чалавек без дысцыпліны — ніжэйшая інстанцыя, бо ніякіх рэсурсаў не мае, і тут сам бог не памочнік. Лічы, прапашчы, кончаны, але калі трояк ці пяцёрка шамацяць — таварышы знойдуцца. А ён — трактарыст, не без грошай, а там і да Надзі: «Адамкні магазін». Яна возьме і адамкне, а пасля і забрала яго да сябе ў хату. Кажа, сэрца забалела глядзець, што п'е, а не закусвае.

Людзям пацешна: здурнела, няйначай. Чакаюць усе: ці на шмат хопіць яе закускі. А Міша жыве ў яе тыдзень, другі. І што цікава: канчае работу і адразу ідзе да яе дамоў. Першае, гэта яна адрэзала яго ад таварышаў, як ваўкі адразаюць ад кучы слабага на сілу лася. Сунуліся яны былі за ім у хату, а Надзя стала на пароэе: «Хлопчыкі, нельга, у яго рэжым». Патапталіся яны на дварэ і пайшлі. Горай за ўсё, што і магазін зачынены.

Пайсці пайшлі, а цікаўнасць, як грэх, цярэбіць душу: што гэта яна такое прыдумала, каб усё іхняе стала яму няміла? І падцікавалі пад акном. І што ўбачылі? Прыходзіць ён у хату, а на пліце ўжо вада гарачая стаіць. Надзя з конаўкай над тазам, палівае, ручнік падае. Памыўся, надзеў чыстае — за стол. А там разам з усім і паўлітра стаіць. Сеў ён за стол і пазірае на Надзю. А яна: «Выпі, Міша... Я па сабе ведаю: бывае, што хочацца. І я з табой вып'ю...» — «Ну, калі і ты са мной...»

Ёй хочацца... За ўсё жыццё, можа, паўчаркі і ўзяла на душу. Прыгубіла чарку, сядзіць, есць з ім, гаворыць. Але дзіўна другое: і Міша дзве стограмоўкі выпіў — і ўсё. З-за стала ўстаў, а пляшку пакінуў. Гэта каб калі хто так сказаў, не паверылі б... А тут на свае вочы...

Вапшчэткі, потым узяла яна яго і паехалі ў раён, універсальны магазін рашылі наведаць. Прымералі яму касцюм, чаравікі. Пацягнула яна яго ў аддзел, дзе ўсё дзіцячае: давай выберам касцюмчык. «А як жа, Міша,— кажа яму,— ён жа ў школу сабраўся, а гэта такое свята». Гэта пра яго сына. І расказвае пра сябе, як ёй нетакалі хацелася сукеначку, а маці не было за што купіць. Ён жа, Міша — до-о-обры куль саломы, мешалка трэба, каб выбіць што, а тут, кажа, мне і горла звязала.

Вярнуліся дамоў, яна зноў жа: сабрала вузел гасцінцаў і выпраўляе: «Схадзі, Міша, занясі. Сваімі вачы-

ма пабачыш, можа, яшчэ што трэба».— «Дык хіба што давай разам сходзім?» — хацеў ён узяць яе з сабой. Сумняваўся ў сабе, як там усё павернецца. Але яна не далася: «Што ты, Міша, як жа я пайду...» Адзеўся ён, абуўся і пайшоў. Вярнуўся пад вечар і тут ужо сам папрасіў выпіць. А ўжо за сталом Надзі прызнаўся, што і там была пляшка, але ён не ўзяў. І вунь ужо двое хлопчыкаў з Надзяй знайшлі, і добра, а ты, вапшчэткі, кажаш...

— Мяне гэтым не купіш. І нечага ёй на мяне азірацца. Хай на свайго Галузу азіраецца.

— Гэта каторы, Сцяпанаў?

— Не, Косцікаў.

— Бацька ж маленькі, з-за матацыкла не відно.

— І сынок такі. Але выдатнік.

— Глядзі ты... Значыць, няма ў яе на яго надзёжы?

— А якая тут надзёжа трэба? Кончыць свае дзесяць, паедзе, паступіць — і ўсё.

— І куды яна рашыла паступаць?

— У інстытут культуры.

— А што гэта такое?

— Ну, песні, танцы, самадзейнасць розная.

— Дык гэта ж цікава. Але і смеласць трэба на людзі выходзіць.

— У яе хопіць гэтага,— Валера ўхмыльнуўся.— Але яна ўжо цяпер пачала рыхтавацца да экзаменаў. І падзяліла: з Галузам — гісторыю, са мной — літаратуру, сачыненне.

— А ты хацеў, каб і гісторыю з табой?

— Са мной? Дык яны ж у дзесятым, а я толькі ў дзевятым...

— Сур'ёзная дзеўка.

— А то не сур'ёзная,— і Валера энергічна таўхануў плечуком угору, нібы даючы знак, што гаворка трохі зацягнулася.

— Вапшчэткі, я б табе параіў пачаць насіць сумку на левым плечуку,— даволі нечакана прапанаваў Ігнат Сцяпанавіч.— Ты носіш яе на правым і ўсё падбіваеш і падбіваеш угору. І сам скрывіўся ўправа, і плячук таргацца пачаў.

Валера зірнуў на Ігната Сцяпанавіча, усміхнуўся:

— Нічога, выпрастаюся.

Дарога набліжала да Ліпніцы. Прагупалі па бетонным мосце, перакінутым над меліярацыйным каналам.

Мост глуха паўтарыў іхнія крокі. Сівая халодная вада імкліва неслася па прамым трохметровым жолабе.

Ігнат Сцяпанавіч запаволіў крок, сказаў задуменна:

— Вапшчэткі, толькі дурні могуць думаць, што недзе нешта ёсць, што не мела свайго імя. Папраўдзе ўсё іначай. Калі яно ёсць, то як жа яно можа не мець свайго імя, а?

Валера ўскінуў здзіўленыя вочы на Ігната Сцяпанавіча. А яны ішлі якраз па той зямлі, дзе некалі да калгасаў стаяў двор Ігната Сцяпанавіча. Было гэта даўно, і Валера пра гэта не ведаў.

— Як я думаю, дык гэта ж яшчэ на тваіх вачах вунь там, траха не дабіраючы канавы, стаяў дуб? — сказаў Ігнат Сцяпанавіч, матнуўшы галавой направа, туды, дзе, гарбацячыся чорна-рудой зямлёй, паўз дарогу ішоў бераг канала. Сказаў і спаймаў сябе на тым, што паказаў трохі не туды: дуб стаяў процi развілкі дарогі, а да развілкі яны яшчэ не дайшлі.

— Ага,— весела падхапіў Валера.— Я тады ў другі клас хадзіў. Помню, сядзім мы на ўроку, а Павел Нічыпаравіч расказвае нешта пра партызанства сваё, як яны хадзілі ўзрываць масты... Ён, аказваецца, падрыўніком быў. Увайшоў у самы смак. Расказвае і паказвае, як гэта яны ціхенька падпаўзлі да моста, знялі вартавых, падклалі тол... Мы ўсе затаіліся, як мышы, раты пазяўлялі, і раптам як гухне, аж шыбы захадзілі. Мы ўсе і папрысядалі за партамі, а Коля Цэдрык шэпча:

— Во, яшчэ адзін!

— Дык тут жа мастоў блізка няма,— засумняваўся нехта.

— Як няма? А ля лесу! — не здаецца Коля.

— Дык ён жа маленькі!

— Ну і што, што маленькі...

Шэпчым і пазіраем на Паўла Нічыпаравіча. І саўсім нам няўцям, што гэта ніякая не вайна, што яна была вунь калі... А Павел Нічыпаравіч і сам нічога не ведае. Кажа: «Мусіць, самалёт паляцеў». Прыйшлі дамоў і толькі тады дазналіся, што меліяратары пень гэтага дуба ўзарвалі, а пасля два дні трактарамі карэнне выдзіралі.

— Дзіва што, такі дуб быў. Тры мужчыны браліся за рукі, і толькі так можна было абняць. Хведаркаў Адась з брацёнікам два дні шаркалі пілой, пакуль звалілі. Папацелі, як на лесанарыхтоўках некалі. Вапшчэткі, да вайны і ў вайну кругом яго рос бярэзнік. І не ма-

лады быў, а дуб над ім стаяў, як галава над плячыма. Нават цёмнай ноччу, бывала, выйдзеш у канец пасёлка, прыгледзішся, і відна галава гэта.

— Хто гэта сёння скажа, што там дуб стаяў! — Валера павёў вачыма ў той бок, куды паказваў і Ігнат Сцяпанавіч.

— Ага,— нібы ўзрадаваўся Ігнат Сцяпанавіч.— Там і елкі былі, і хвоі. А поле ішло паласой між дарогай і лесам... Каменем можна было дакінуць з канца ў канец баразны...

Нешта падобнае на ўсмешку паказалася на твары Ігната Сцяпанавіча. Валера прымеціў гэта, але прамаўчаў. Любяць гэтыя старыя калупацца ў мінулым, як дзік у мурашніку. Залезе, што і самога не відаць, адно пацяруха ляціць угору.

Ігнат Сцяпанавіч таксама маўчаў, мераў дарогу далей, а тая ўсмешка не хацела пакідаць яго твар.

Падышлі да будынка старой, скасабочанай пуні, што чакала свае чаргі, каб хто раскідаў на дровы. Павярнулі направа — і ўбачылі Вольку. Яна стаяла, прысланіўшыся плячыма да чорных, патрэсканых бярвенняў, павярнуўшы галаву ў іх бок. Шэрыя вочы яе весела ўсміхаліся. Валера няўзнак таргануў правым плячом угору.

— Вы як усё роўна змоўшчыкі якія,— сказала Волька, адштурхнуўшыся ад сцяны і прыстройваючыся ісці поруч. Ростам яна была трошкі меншая за Валеру, ішла пругка і лёгка, як танцавала, нібы і не было пяці кіламетраў са школы. Нешта ад сваволънай дзікай казы.

— Шмат ты разбіраешся,— хмыкнуў Валера.

— Каб не разбіралася, не гаварыла б,— адказала Волька, пазіраючы на Ігната Сцяпанавіча, нібы чула ў ім свайго саюзніка.

— Вашчэткі, можна лічыць, што так і было. Калі трэба рашаць што важнае, без гэтага ніяк нельга. Трэба з розумам: дурня і ў царкве б'юць.

— А я табе што казала? — узрадавалася Волька.

— Што ты казала?

— Каб падаждаў мяне, а то... Як вы кажаце, дзядзька... Дурня і ў царкве б'юць? — Волька засмяялася. Валера замахнуўся на яе сумкай, яна кінулася ўцякаць, Валера даганяць. Так са смехам і дурыкамі і ўскочылі ў канец сяла.

III

Гэты скупаваты на ўраджай лапік колішняй Казановічавай зямлі выдзелілі яму са старэйшым братам Міхайлам у дваццаць пятым годзе.

Міхайла жанаты ўжо быў, меў двое дзяцей, і яго сакатуха Арына хадзіла грубая трэцім, а Ігнат толькі што вярнуўся з Бабруйска. Чорная тонкага сукна паддзёўка з шырокім каракулевым каўняром, галіфэ, боты з высокімі халявамі, спецыяльнасць столяра — вось, відаць, і ўсё тое галоўнае, чым ён быў тады. Трэба яшчэ дадаць і слова «вапшчэткі», якое залішне часта пачало пракідацца ў яго гаворцы, хоць сам ён гэтага і не заўважаў,— пачалі заўважаць людзі.

Можа б, ён і застаўся назаўсёды на мэблевай фабрыцы, калі б не бацька. «Неча бадзяцца па свеце, ацірацца ля чужых вуглоў, трэба бліжай да зямлі дзяржацца»,— сказаў тады бацька, даючы на абзавядзенне Міхайлу карову і дзве авечкі. «І табе цялушку дам, як жэнішся... вапшчэткі»,— дакляраваў і Ігнату, важка паўтарыўшы новае для сябе Ігнатава слова.

З землямерамі хадзіў тады Мікіта Гонта. Урбленай зямлі было скупавата на ўсіх, і ім з Міхайлам дазволілі пашырацца аж пад бярэзнік: уздзірайце аблогу, колькі зможаце. І ўзадралі. Паставілі хату — адну на дваіх, толькі перагарадзілі дашчанай перагародкай з дзвярыма, каб не выходзіць на двор, калі захочацца зайсці аднаму да другога. Скідалі хлеў, гумно, пасадзілі садок. Хата стаяла ўздоўж дарогі, і два акны заўсёды бачылі, хто куды едзе ці ідзе. Пад вокнамі рабіна, дзве ліпы, гародчык з кветкамі. Арына надта ўпадала па кветках, і яны цвілі ў яе да самай позняй восені. Па другі бок дарогі, над сажалкай, сеў Андрэй Цукора. З ім яны і трапілі на тыя танцы ў Курганок.

Трапілі зусім выпадкова. Памагалі траляваць лес Андрэеваму цясцю, павячэралі і ехалі дамоў. У канцавой хаце наярваў гармонік, чулася скрыпка, біў бубен. Андрэй прытрымаў каня:

— Можа, зазірнём?

— А чаму і не зазірнуць. Зазірнём. Толькі каб Ганна твая не загневалася,— адказаў Ігнат.

Усяго паўгода, як Андрэй быў жанаты, і жонка была адсюль, з Курганка.

— Мы скажам, што шукалі табе нявесту,— засмяяўся Андрэй.

— Вапшчэткі, можна і так,— пагадзіўся Ігнат.

Прывязалі каня да плота, падкінулі сена і зайшлі ў хату. Моладзі было поўна, і на іх ніхто не звярнуў увагі. Хаця яны і не лезлі наперад: збіраліся не на танцы, а ў лес: валёнкі, кажухі, рукаўкі. З Андрэем паздароўкаліся два хлопцы, загаварылі: адкуль, куды напроці ночы. Андрэй сказаў як пра сур'ёзную задачу: «Прыехалі чалавеку дзеўку выбіраць»,— і паказаў на Ігната. Смех смехам, а хлопцы загаварылі напраўду:

— Дзевак такіх і няма. У Шпака хіба толькі, праўда; старэйшая замужам ужо, сярэдняй нешта сёння не відно, а самая меншая, Марына, у кутку ля акна стаіць, семкі грызе.

Тады і Ігнат убачыў яе: невысокенькая, паглядная, і каса ніжэй пояса. Нібы тая вавёрка, якую сёння бачылі ў лесе. Смелая была такая вавёрка, сама падбегла да саней. Стала ў снезе на заднія лапкі, пярэднія ўгары, ля грудак, вушкі чуйна наструнены, хвосцік закручаны — як на карцінцы. Стаіць і пазірае на іх вочкамі-зярняткамі. Ніякіх табе клопатаў, здаецца, усё жыццё — адна ўцеха скакаць з галінкі на галінку, грызці арэхі ды спаць у хайлуку, накрыўшыся хвосцікам.

І гэта, ля акна: грызе сабе семкі, стрыжэ вачыма па хаце. Зірнула на іх, вочы пабеглі далей.

З тым яны і паехалі: наперадзе ноч, а дарога праз лес, кіламетры чатыры.

У наступную суботу пасля абеду зноў запрэглі каня. Цяпер ужо ехалі, маючы пэўны намер. Андрэй ахвотна ўзяў на сябе ролю свата. Ён і коніка падварушваў, хоць той і сам бег спорным трушком, уцякаў ад марозу.

Пад'ехалі да Шпаковага двара, прывязалі каня да шулы, зайшлі ў хату, быццам пагрэцца. Шпачыха ляжала на печы, сам Шпак сядзеў на лаве ля акна: акруглая густая русая барада, маленькія вочы пад густымі бровамі. Марына збіралася ў сяло на танцы. Якое сяло, калі хлопцы самі прыйшлі ў хату! І не прыйшлі — прыехалі з-за лесу.

Андрэй сеў на лаву ля гаспадара, павёў гаворку пра скаціну, пра пагоду: злосная і снежная выдалася зіма.

Ігнат падсеў да «вавёрачкі». І цяпер яна нагадвала яму таго непаседлівага звярка. Тоўстая каштанавая каса, вялікія карыя вочы — жывыя, усмешлівыя і як быццам старэйшыя за яе самую. Ім і семнаццаці яшчэ не было, а здавалася, ведалі нашмат болей і не хацелі таіць таго, што ведалі. Ігнату падабалася і гэта. Вочы

нібы падначвалі яго, падахвочвалі, клікалі некуды, дзе ён яшчэ не быў. І зусім не хацелася думаць ні пра мароз, ні пра снег, і ісці некуды з гэтай цёплай хаты не хацелася, і калі праз нейкі час Андрэй спытаў:

— Ну што, трохі абагрэліся, можа, і на коніка? — гэта было пытанне-пароль, Ігнат адказаў:

— Мне тут добра, я б ужо і асцепяніўся.

— Ну, тады выйду падкіну каню,— сказаў Андрэй.

Падкінуў каню, накрыў яго посцілкай і вярнуўся ў хату з літроўкай у руцэ. Цяпер ужо і Марына ўбачыла, што хлопцы заехалі не проста пагрэцца і ад іх так лёгка не адмахнешся. Было падобна на запоіны, і яна ўспыхнула чырванню, схапіла з крука паўкажушак, пачала спяшаючыся апранаць яго, але яе спыніў спакойны матчын голас. Маці злезла з печы і збірала закуску на стол:

— Куды ж гэта ты, дачушка? Людзі на парог, а ты за парог?

— Ну, людзі ж не ў пустой хаце застаюцца... Ім і з вамі будзе цікава.

— З намі як з намі, але трэба, каб і ты была,— сказаў стары Шпак, і Марына павесіла кажушок назад на крук. І ўвесь вечар сядзела за сталом, як чужая.

Пайшлі на танцы, былі яны ў той жа канцавой хаце. Танцы як танцы, але пад канец Марына шмарганула за дзверы і пабегла дамоў. Ігнат дагнаў яе ўжо ля самага двара.

— Вапшчэткі, чаго гэта ты? — спытаў.

— Нічога.

— Сказала б, разам бы пайшлі...

— А чаму я павінна казаць табе?

— Ну...

— «Ну» — гэта на каня, а ў нас з табой нічога не памяшалася. Ты — сабе, я — сабе.

Гэта была праўда. У іх яшчэ нічога не памяшалася, нічога між імі як быццам і не адбылося, але Ігнат ужо не мог не думаць пра яе.

«Вавёрачка, хвосцік банцікам»,— смяяўся Андрэй, едучы назад, цмокаў раз-пораз на каня, хоць той і сам перабіўся спорным трушком па наезджанай дарозе. Маўклівы лес навісаў з бакоў, хаваючы дарогу ад зорнага неба, Ігнат панура маўчаў, насупіўшы бровы.

Праз два дні ягоны конь зноў стаяў ля Шпаковага двара. Гэты раз Марына сустрэла Ігната як свайго.

Ігнату нават падалося, што яна чакала яго і была рада, што ён прыехаў.

І яшчэ колькі разоў прыязджаў Ігнат у Курганок — і адзін, і з Андрэем, і ніколі не ведаў, як сустрэне і як праўдзе яго Марына, такая яна кожны раз была розная. Бачыў бы, што чужы, нецікавы ёй,— кінуў бы ездзіць: сілаю ласкі не выпрасіш. Дык не. І капя прылашчыць: «Віславухенькі, дурненькі ты мой!» — прыціснецца шчакой да цёплай храпы, можа і да лесу ў санях праехаць. А бывае, што і з хаты на двор не выйдзе. А потым ледзь і саўсім не пабурылася ўсё.

Стараўся сват і перастараўся.

У адну з ядрана-марозных нядзельных раніц зірнуў Ігнат у акно на дарогу і ўбачыў, што ля рабіны стаіць прывязаны конь, а высокі хлопец у даўгім белым кажуху нясе з саней бярэмя сена. Ля саней пераступаюць, грэючыся і размінаючы ногі і раз-пораз кідаючы позіркі на вокны хаты, захутаная ў белую вязаную хустку дзяўчына і яшчэ адзін хлопец у ярка-рыжай, відаць, з лісы, шапцы.

Госці былі з Курганка. У дзяўчыне Ігнат пазнаў старэйшую Марыніну сястру Галю, высокі хлопец у белым кажуху быў яе мужык Пятрок, а хлопец у лісінай шапцы быў Марынін брацянік, жыў ён недзе далей, за Курганком.

— Бацька з паясніцай злёг, папрасіў, каб да доктара з'ездзілі, ці самога прывезлі, ці мазі якой. Прыехалі ў Клубчу, а Капскага няма дома, з'ехаў некуды. Сабраліся вяртацца назад, ды Галя ўспомніла: «Недзе ж тут недалёка жыве наша будучая радня». І праўда: для старца міля — не круг, і, бачыш, вось мы ўжо і тут,— тлумачыў Пятрок Ігнату прычыну раптоўнага з'яўлення тут усёй іхняй кампаніі. Тлумачыў, пасміхаючыся ў рыжыя абвіслыя вусы, мераючы шырокімі крокамі не надта прасторнае Ігнатава жытло, мала непакоячыся аб тым, паверапь яго байцы ці не павераць. Канечпе, байцы гэтай ніхто не паверыў. Было ясна, што стары Шпак прыслаў разведку: паглядзець, што за людзі набіваюцца ў радню.

І Міхайла, і Арына былі дома. Яны зайшлі са сваёй палавіны, пaздароўкаліся, і, пакуль Ігнат раздзяваў і рассаджваў гасцей — каго на канапу, каго на табурэт,— Арына накінула на стол скацерку, пачала насіць міскі з ядой. Міхайла схадзіў праз дарогу па Андрэя з

Ганнай, і неўзабаве ўсе сядзелі за сталом. Пашкадавалі, што госці спяшаюцца, а то трэба было б скочыць за лес па маці і бацьку.

Запраўляў за сталом Андрэй: як чалавек свой і як чалавек, на плячах якога ляжалі нялёгкія сватоўскія абавязкі. І пілі, і елі, і гаманілі, і госці ўжо адчувалі сябе як свае, асабліва Галя. Яна адразу перайшла з Арынай на другую палавіну, каб паняньчыцца з малым. Пачалі ўжо гаварыць пра тое, каб збірацца дамоў: зімовы дзень кароткі, а дарога няблізкая, калі Андрэй прынёс яшчэ адну цёмную літровую пляшку. Наліў усім і стаў настойваць, каб усе выпілі сватавай на лёгкую дарогу.

Першы паднёс да рота сваю чарку Пятрок, паднёс, адставіў, уважлівым позіркам абвёў застолле. За сталом усё было сур'ёзна і чынна, як і павінна быць. За гаманой выпіваць нават гэту сватаву чарку не спяшаліся. І Пятрок прапанаваў выпіць за здароўе самога свата, толькі той абавязкова павінен выпіць першы. Сват аднекваўся не доўга: што ні кажы, работа ў яго няпростая, і хоць людзі кажуць, што свату заўсёды першае — і чарка, і... але ён рашуча чокнуўся з Петраком, зрабіў два глыткі, папярхнуўся і, вылупіўшы вочы, кінуўся на двор. Услед за ім вываліліся на двор і госці.

— Дык гэта ты рашыў спецыяльна так пачаставаць гасцей?..— трос Андрэя загрудкі Пятрок. Галя, спяшаючыся, закручвала на галаве хустку, брацēнік яе ў лісінай шапцы разварочваў каня...

— Ды я, ды што вы, хлопцы! — апраўдваўся Андрэй.— У цемнаце ў склепе... стаялі пляшкі і з гарэлкай, і з газай... Ды во і яна... сапраўдная...

Доўга давялося ўгаворваць гасцей, даказваць, што ніхто нічога такога не замышляў, проста чалавек пераблытаў, за што і паплаціўся... Свату сватава, не салодкае, дык горкае...

Ой, сват, сват, сват,—
Не бяры мяне за зад...—

спявала праз месяц на сястрыным вяселлі Галя, смела наступаючы на захмялелага Андрэя, і той ніякавата ўсміхаўся, адступаў, азіраючыся то на сваю жонку, то на Петрака, рады, што ўсё так добра скончылася з яго сватаўствам. Высокая, стройная целам і вясёлая была

старэйшая Шпакова дачка. Як і не пакінула дома трое дзяцей — песні, прыпеўкі, жарты. І Пятрок хоць бы што: гуляй, баба.

Марына ж была росту невялічкага, але быстрая, тут ёсць — тут няма. То туды бяжыць, то туды: і карова, і свінні, і прасці, і ткаць, і агарод, і поле — то гуркі, то жыта, то бульба, то лён... Ні дня, ні хвіліны вольнай, а ўсё рабілася непрыкметна, як само сабой. І насіла, і раджала дзяцей лёгка. Збоку, здаецца, і не відно нічога, хіба што пакруглее трохі, як бы паправіцца, у паясніцы раздасца, ды вочкі пасвятлеюць: то цёмныя, смуглыя, а гэта вясенняя бледнасць ляжа на іх.

«Хітрая ў цябе, Ігнат, баба,— смяяліся мужчыны.— Сёння бегае, як дзевачка, а заўтра, глядзіш, гатова — дачку няньчыць».

Што праўда, то праўда, на гэта была скорая. Зрабілася дрэнна ёй, пачаліся схваткі, пакуль ён збегаў па бабку, пакуль прывёў, яна ўжо гатова, аблагодзілася. Так было з Соняй, так з Зінай. Адно ведай, мужык, запасайся він‍ом ды сустракай баб — у водведкі ідуць...

Умела баба рабіць работу і любіла рабіць скора. Тут узялася, тут зроблена. Ігнату падабалася бачыць, як яна жне. На жніво яна заўсёды адзявалася, як на свята: белы крамны каптанік з чырвонай вышыўкай на рукавах і на грудзях, чорная з чырвонымі брыжамі па беражку спадніца, белыя балеткі. Касынка гладка аблягла лоб, ражкі пайшлі назад — пад валасы.

На жніве і ўкусіла яе гадзюка. Было гэта ўжо пры Вержбаловічу, яны ўжо былі на пасёлку, а жалі на Яворскіх дворышчы. Зямля там была добрая, тлустая, і жыта выгнала ў рост чалавека.

І тады Марына гнала свой загон першая. Разагнулася паглядзець, як жнуць астатнія бабы, абвяла вокам поле, шырока і роўна займала яно прастору аж да лесу, і рознакаляровыя хусткі жней мільгалі на ім, як каменьчыкі пад вясёлай рачной вадой: то пакажацца, то прападзе. Змахнула пот з ілба і пайшла пад вішнёўнік, што густым здзічэлым кустом рос паўз дарогу. Там у цяньку стаяў гладыш з хлебным квасам. Нагнулася, працягнула руку да гладыша і пачула, як нешта кальнула ў лытку. Азірнулася, і сэрца ёкнула: у крапіву рабым матузом вільнуў востры хвост гадзючы. Яна схапіла нейкую рагаціну, каб дагнаць той хвост, але гадзюкі ўжо не было, і тады крыкнула жанкам:

— Бабачкі, гадзюка!

Збегліся бабы, пасадзілі яе на сноп, перасцігнулі фартухом нагу вышэй раны, пад каленам, пабеглі па каня.

Ігнат якраз быў дома, заканчваў рамы пад веранду ў калгасныя яслі, калі ўбегла ў двор перапалоханая Вержбаловічава Люба:

— Хапай, Ігнат, каня ды скоранька на поле. Марыну гадзюка ўкусіла, у бальніцу трэба.

На шчасце, і калёсы былі вольныя на двары, і конь на выгане, і збруя ў калёсах. Умомант Ігнат запрог каня, і калёсы затарахцелі па дарозе. Бабы ўжо вялі спалатнелую Марыну ў сяло. Яе паклалі на канюшыну ў драбіны, і Ігнат, стаўшы ва ўвесь рост у перадку, пагнаў падводу ў Клубчу. Гнаў, а сам увесь час кідаў трывожны позірк то на Марынін твар, то на ногі. Таўсцела, набракала сінім укушаная нага, і шэрым, мёртвым рабіўся твар.

— Падажджы трошкі, пацярпі, Марыначка. Ужо скора, скора будзем у доктара,— прыгаварваў ён, суцяшаючы сябе і яе, а сам бесперапынна тузаў за лейцы, хоць конь і так ляцеў што было сілы.

— Но! Но! Но!!!

Капскі быў дома, і гэта выратавала Марыну.

— Ты каго мне прывёз? Я пытаюся: каго ты мне прывёз?! — убачыўшы змярцвелы Марынін твар, закрычаў на Ігната доктар, насоўваючыся сваёй шырокай дзесяціпудовай тушай.

— Жонку, бацька... Гадзюка ўкусіла...

— Жонку, разява. Жонку... Нябожчыцу — во каго ты мне прывёз.— Пухлая доктарава рука трымала маленькую Марыніну руку, нашчупвала пульс.— Яшчэ некалькі мінут і...— Капскі не дагаварыў, загадаў: — Нясі хутчэй у хату...

Ігнат лёгка падняў з канюшыны зусім абвялую жонку, занёс у прыёмны пакой, паклаў на невялікую канапку. Капскі ўжо ішоў да іх, трымаючы ў руках шпрыц.

— Ды я ж, бацька...— спрабаваў нешта сказаць Ігнат пасля ўколу, калі знясіленая Марына забылася выратавальным сном.

— Бацька... Скажы свайму бацьку, Сцяпану скажы, хай здзярэ з цябе во гэтыя крамныя порткі ды дубовым пугаўём, каб пырскі... трэскі каб паляцелі... Нагу

па-людску перавязаць не ўмееце. Сэрца, сэрца магло не вытрымаць... А баба ж харошая... А, харошая? — перапытаў, строга зірнуўшы на Ігната. Стаў прыкурваць папяросу, і Ігнат убачыў, што тоўстыя пальцы яго дрыжаць. Гэта ў заўсёды спакойнага Капскага! Мужчыну за шэсць дзесяткаў, шырокі, як стол, столькі ўсяго пабачыў на сваім вяку, што здавалася, нішто ўжо не можа вывесці яго з раўнавагі.

Доктар тым часам падышоў да шкапчыка з лякарствамі, адчыніў дзверцы. Дастаў шырокую нізкую пляшку з нейкім чыстым лякарствам. Наліў у невялікую шкляначку, што стаяла тут жа на сподачку, выпіў. «Вашчэткі, і доктару трэба лякарства»,— падумаў Ігнат. Капскі зірнуў на яго цераз плячо, наліў зноў у шкляначку:

— Яно, відаць, і табе паўшпрыца не зашкодзіць,— і падаў шкляначку Ігнату. Ігнат узяў лякарства, спытаў:

— А яно не горкае?

— Пі! — загадаў Капскі.

Ігнат глынуў лякарства і застыў з разінутым ротам, пазіраючы на доктара: гэта быў чысты спірт. Капскі глянуў праз акно на мокрага, як выцягнуты з вады пацук, каня і сказаў:

— Ты хоць назад ужо не гані яго...

— Ды ўжо ж... як жа,— прадыхнуў нарэшце Ігнат.— Вялікі дзякуй вам, бацька.

— Яму скажы дзякуй,— адказаў грубым голасам Капскі, кіўнуўшы галавой на каня.— А жонку праз тры дні прыедзеш забярэш. Толькі глядзі мне, беражы яе... Ты ж, мусіць, хочаш, каб яна яшчэ табе дзяцей нараджала?

— А як жа без дзяцей?

— То-та. Ну, што, яшчэ паўшпрыца возьмеш? — паглядзеў Капскі на Ігната. Ігнат ужо асмялеў, ведаў, што гэты здаровы шырокі чалавек не пусціць яго ў крыўду.

— Калі на тое пайшло, бацька, то можна было б і болей.

— Ну, болей я табе не дам. А гэта пойдзе, як лякарства, бачу, перагарэў ты шмат, пакуль дабавіў яе сюды.— Ён наліў яшчэ раз у чарачку, выпіў сам, наліў Ігнату...— Дык праз тры дні,— паўтарыў Капскі, і шы-

рокая спіна яго схавалася за дзвярыма ў суседні пакой, але тут жа дзверы адчыніліся зноў.

— Я чуў, ты майстравы столяр?

— Вапшчэткі, як глядзець. Вось у Бабруйску, на фабрыцы майстры...

— Што мне твой Бабруйск,— скрывіў твар Капскі.

— А што трэба? — Ігнат адчуў нялоўкасць, нібы ён загадзя адмаўляўся нешта зрабіць.

— А трэба — шафа. На ўсю сцяну — з дзверцамі, палічкамі, шуфлядкамі. І ўсё гэта пад шклом, каб усё відаць было, а?

— Гэта можна. Толькі дуб харошы трэба.

— Няўжо для Капскага ва ўсім раёне добрага дуба не знойдзецца?..

— Вапшчэткі, думаю, што знойдзецца.

— Я таксама думаю, што знойдзецца,— і Капскі зачыніў дзверы.

Ігнат адвязаў ад частаколу каня і пусціў па дарозе: хай ідзе, як ведае. Той плёўся нага за нагу, потым пайшоў спарней, а за лесам і пабег — спачатку з горкі, калі пачаў даставаць па нагах перадок, а там і сваёй ахвотай.

— Маладзец, ажыў,— пахваліў сам сабе каня Ігнат, лежачы на канюшыне. Дарога дамоў заўсёды жаданая і карацейшая.

Конік бег лёгка, узбіваючы пыл капытамі. Ён расцякаўся над зямлёй і пах, як пахне мука, якую сыплюць на лапату пад булку, перш чым садзіць яе ў печ. Была стомленасць ва ўсім целе і пустата ў галаве. «Чалавеку, які тануў і якога выцягнулі, ёсць шмат пра што расказаць»,— падумаў Ігнат.

IV

І цяпер, праз гады, не раз думкі вярталі Ігната Сцяпанавіча да тых далёкіх ваенных дзён. І кожны раз падзеі тыя праходзілі перад вачыма так жыва, быццам усё гэта было не болей як учора. Рабілася аж балюча ад жывасці гэтай памяці. І разам з тым кожны раз Ігната Сцяпанавіча не пакідала адчуванне, быццам у гэтых успамінах не хапае нейкага маленькага, але важнага звяна. Ці то ён не памятае яго, ці яго не было, хаця і павінна было быць, і калі б яно было, усё магло б пайсці па-іншаму: не так страшна, не так несправядліва.

І яшчэ было адчуванне, што звяно гэта нейкім чынам звязана з ім, Ігнатам Сцяпанавічам, і ад *яго* залежала правільна распарадзіцца ўсім, а ён не распарадзіўся. І цяпер ён стараўся знайсці, дзе ён даў слабіну, і не знаходзіў.

Не сказаць каб вайна звалілася на Ліпніцу так ужо нечакана, нібы пра тое, што яна можа быць, ніхто і не здагадваўся. Чакаць яе не чакалі, а што яна не за гарамі, многія прадчувалі, хоць уголас пра гэта не гаварылі. Думалася: а можа, і цяпер абыдзецца. Свет неспакойны, але пачаць вайну — значыць і сваю галаву пад даўбешку падставіць. А каму разумнаму гэтага хочацца? Хоць яно і дурняў нямала, калі пачытаць газеты ды паслухаць радыё. Той жа Гітлер і яго кампанія... Словам, калі што вялікае пачнецца, мала каму паздаровіцца.

Але адно, калі ўсё гэта робіцца недзе далёка, а іншае, калі снарады пачнуць калупаць твой гарод. Канечне, шкода людзей, канечне, фашысты — яны фашысты і ёсць, і ратаваць свет ад іх трэба... Вунь з Клубчы, Серады старога сын, быў у Іспаніі і вярнуўся назад. Прыязджаў да бацькі. Нічога, жывы, здаровы.

З'ездзіў Вержбаловіч у Мінск, прабыў там дзён пяць. Вярнуўся як заўсёды, што слова, што работа — не сядзіцца чалавеку. «Давай, хлопчыкі, давай». А спытаў Ігнат:

— Вапшчэткі, як там сталіца глядзіць на жыццё? — адказаў:

— Строга глядзіць. Час, сам бачыш, кругом неспакойны.

Пайшло з сяла некалькі чалавек у армію. Пазвалі і Ігната. Памаршыраваў трохі пад Бабруйскам. «Устань! Лажыся! З калена!» — і бліжэй да граніцы.

На фінскай з Ліпніцы пабываў Ляксандра Шалай, ды ён і вярнуўся ўскорасці, як толькі мір заключылі. Накульгваць стаў на левую нагу. Ён і заўсёды быў фарсісты і задзірысты, а цяпер дык і зусім важна расхаджваў па сяле ў гімнасцёрцы, новых дыяганалевых галіфэ. Яно-то і была прычына: чалавек вярнуўся *адтуль*, ён на свае вочы бачыў і ведае, што да чаго. І раненне атрымаў.

— Калі што якое давядзецца, мы ім падатром нюхаўку! — гаварыў Ляксандра ўпэўнена, як толькі му-

жыкі збіваліся дзе-небудзь у кучу і пачыналася гаворка пра тое, што робіцца на свеце. «Яны» — меліся на ўвазе ворагі. Канкрэтна ён іх не называў, імі маглі быць немцы ці яшчэ хто з гэтых самых фашыстаў. Мужчыны курылі, ківалі галовамі: усім хацелася верыць, што так яно і будзе, калі што — дык па нюхаўцы.

— Ну вот, ты, Ляксандра, гаворыш: «Калі давядзецца...» — загаварыў неяк Стась Мастоўскі. Было гэта ля кузні, хто сядзеў на круглым млынавым камені, хто на драбінах неадрамантаваных калёс.— Дык праўда: калі давядзецца, то з кім? Ты з усіх нас быў бліжэй да вайны.

— Куды ўжо бліжэй... Нага і цяпер ніяк не расходзіцца,— адказаў Ляксандра. Яму спадабалася, што гэты задавака Мастоўскі стаў глядзець на жыццё як чалавек...— А калі давядзецца, то, на маю думку, патэнцыяльна нам давядзецца ваяваць з немцамі.

— Як гэта — патэнцыяльна? — прысвіснуў Стась.— Ты што, газеты не чытаеш? Не ведаеш, што ў нас гавораць пра немцаў?

— Чытаю і думаю,— зазлаваў Ляксандра.— А патэнцыяльна гэта тое, што фашысты — наш найперш вораг. А дзе гэты вораг сядзіць?

— Усюды сядзіць, куды ні кінь.

— Усюды-то ўсюды, а ў Германіі найболей, во што я скажу.

— Ну, калі так, дык туга нам будзе.

— Чаму гэта туга? — Ляксандра аж саскочыў з драбін.

— А таму, што сіла ў іх вялікая, тэхніка...

— Ты во што... сіла. На сілу таксама ёсць сіла... Думаеш, у яго, у Манергейма, не было сілы?.. Ты гэта перастань...— прыгразіў Ляксандра.

— Я і перастаў,— Стась крыва ўсміхнуўся.— Чаго ты падскочыў? Усё роўна, як я пра Маню Болбасаву што такое сказаў... Цьфу! — І Стась плюнуў пад ногі.

— А таго я падскочыў, каб ты думаў, што гаворыш. Болбасы — людзі як людзі, і Маня таксама, можа, не раўня каторым хутаранскім. А сумнявацца ў нашай сіле мы нікому не дазволім.— «Мы» Ляксандра прагаварыў з асаблівым націскам, каб усім было ясна, што сябе ён прылучае да «іх», можа, у першую чаргу.

— Я і не сумняваюся ў нашай сіле. Я кажу, што і

ў яго сіла вялікая. А Маня... Падабаецца яна табе, дык і хадзі на здароўе.

З ім, са Стасем, проста так не размінешся. Гэта было ясна як днём. І Ляксандра, можа, упершыню пасапраўднаму адчуў нявыгаднасць сітуацыі, у якую яго ставіла параненая нага. Была б яна здаровая, ён бы па-іншаму пагаварыў з гэтым Стасем. І Маня... Якая твая сабачая справа, да каго я хаджу. Бачыш, ён дазволіў: «Падабаецца, дык і хадзі на здароўе!..»

Вержбаловіч рэдка калі ўлазіў у такія гаворкі, а калі і ўлазіў, то больш для таго, каб сказаць сваё: вайна вайной, а вунь яшчэ бульба не ўся пасеяна, ды і сады трэба было б падмаладзіць, гэтыя фінскія маразы палову дрэў прарэдзілі. Але яму вельмі не спадабаліся і словы Стася Мастоўскага, і тое, як яны былі сказаны.

— Ты плюеш так, як быццам ведаеш нешта такое, чаго ніхто не ведае. Глядзі, даплюешся,— паабяцаў ён Стасю.

— Ты мне, можа, і плюнуць забароніш? — паказаў і яму зубы Стась.— Павестка на руках. І мяне просяць да ваенкамата. Нешта дадуць у рукі. Пайду паслужу.

— Пляваць плюй, але выбірай, куды пляваць... Розум трэба мець,— ужо лагадней сказаў Вержбаловіч.

— Дай божа табе розум, а мне грошы,— засмяяўся Стась.

— І праўда, мужыкі, работу рабіць трэба,— закругліў гэту няпростую гаворку Вержбаловіч і, можа б, забыўся пра яе, ды і астатнія мужчыны, можа б, забыліся, калі б бліжэйшыя падзеі не ўзялі такі нечаканы паварот, што не ўспомніць пра яе было немагчыма.

Ігнату ён расказаў пра ўсё. Праўда, было гэта шмат пазней, калі вайна ўжо кацілася далёка за Ліпніцай, можа, дзе пад Смаленскам.

Сядзелі яны за сталом у Ігнатавай хаце, Вержбаловіч на канапе, Ігнат, расчырванелы пасля лазні, расшпіліўшы каўнер нацельнай кашулі, на табурэтцы напроці. Гарэла лямпа. На стале была пляшка гарэлкі, кіслыя гуркі ў місцы, скаварада з салам, ляжаў хлеб. Ігнат як наліў па паўшклянкі, так яно і стаяла не выпітае.

— Да прыкладу, я табе скажу, што вайна застала мяне ля Беластока. Мы прынялі бой, і нам трэба было адступаць. Я быў пры гармаце, чацвёрты нумар, а яе разбіла. Нікуды не дзенешся, адступаць дык адступаць.

Ішлі на Гродна, разам з бежанцамі. Вайна — заўсёды вайна, тут без смерці немагчыма. І раптам нас перагане машына, палутарка. Бачу, у кузаве Мацвей Міраповіч з Цераболі. Ты яго павінен ведаць, яго хата — недалёка з краю, а бацька яго ў дваццатым, як палякі стаялі на Бярозе, быў у войску. Вельмі адчайны быў мужчына, адчайны і храбры. Дык з сынам яго, Мацвеем, трапілі мы ў адну часць, ён пры штабе, а я ля гарматы... Усё ж землякі. Я сам ужо ледзь валакуся. І гарачыня, і ўтома, і не спалі двое сутак. Пазнаў я машыну, крычу: «Мацвей, пачакай!» Пазірае ён на мяне і не пазнае. Ухапіўся я за борт, дык ён прыкладам па пальцах, як не патрушчыў. «Нельга,— крычыць,— ваеннае імушчаства вязу». А сам, бачу, аж азвярэў. Я і адпусціў рукі, што тут гаварыць, імушчаства дык імушчаства. Едзь, маць тваю так. А тут нямецкія самалёты над дарогай адзін за адным, толькі і шукаеш якую-небудзь ямку, каб схавацца. Адседзішся і далей. У салдата свая задача — ваяваць. І што ты думаеш, кіламетраў праз пятнаццаць бачым: ляжыць на баку машына, сейф раскарожаны, каўбы выпушчаны, і вецер паперы ганяе — ведамасці нейкія. Прамое пападанне бомбы. Ад Мацвея адно мокрае месца. Я так скажу: страх заўсёды бяжыць наперадзе чалавека, толькі не трэба яго далёка адпускаць ад сябе, прападзеш, як муха.

— Гэта праўда: страхам хату не накрыеш. А далей што было? — спытаў Вержбаловіч. Сухарлявы смуглаваты твар яго яшчэ болей абцягнула скура, пад вачыма цёмныя ямкі.

— І далей тое ж. Адступалі, напароліся на засаду, камандзіра забіла. Сабраліся мы ў кучу, параіліся: што рабіць далей. Рашылі дабірацца дамоў, а жыццё дасць каманду. І во, на досвітку сёння, як злодзей, пастукаў я ў шыбу, жонку перапужаў да смерці — такі страшны быў, чорны, абраслы. Цяпер адмыўся трохі.

— Гразь адмыецца. Чуў ці не: Стась Мастоўскі ў паліцыі ў Бярэзані аб'явіўся. Пайшоў, як і ты, па прызыву, а вынырнуў у паліцыі.

— Вапшчэткі, можа, няпраўда. Хлопец ён рызыковы, але каб вось так, у паліцыю...

— Не ведаю, сам з ім не гаварыў.— Вержбаловіч памаўчаў, паўтарыў задуменна: — Не ведаю... Шкадую, што хату сваю не паспеў давесці. Думаў, сёлета ўлезу.

— Паспееш з хатай.

— Куды «паспееш». Такая сямейка. Калі што якое: куды яны?

— А хоць бы і да мяне, месца хопіць.

— Месца, можа, і хопіць, але... Словам, пабачым.— Вержбаловіч падняў чарку.

— Вапшчэткі, можна і так.

Чокнуліся, выпілі.

— Я табе скажу,— Вержбаловіч нагнуўся над сталом,— за ракой, у Цераболі, хлопцы шаволяцца, сюды наязджалі пару разоў.

— Хто?

— Нашы, з раёна. Лапа Багдан, Арцюх Цыбулька. Трохі з акружэнцаў. Я адазваў Багдана ўбок, пытаюся: «Што рабіць далей?» Як ні кажы — сакратар выканкома. Што рабіць... Запасіць зброю дзе можна. І пакуль што не вытыркацца асабліва, дома радзей бываць. Паціху збіраць сваіх людзей. Гэта ён мне і сказаў пра Мастоўскага... Так што май на ўвазе. Гэта і цябе датычыць.

— Вапшчэткі, мая зброя са мной. Камандзіра забіла, дык наган яго я забраў... І яшчэ... А немцы як?

— Адзін раз прайшла танкетка і, не спыняючыся, парэзала з кулямёта частакол ля школы, пабіла ўсе вокны. Там, ведаеш, над дзвярыма, вісеў маленькі вылінялы чырвоны сцяжок. Дык яны па ім і часанулі. Другі раз заехалі дзве параконныя фуры з чатырма салдатамі. Спыніліся на калгасным двары, ля свірна. Нікога са сталых не было, адны хлапчукі. Салдаты доўга тлумачылі хлапчукам, што трэба ключ, адамкнуць свіран. Пасля збілі замок прыкладам. У адным з засекаў быў авёс, знайшлі і пустыя мяшкі. Награблі мяшкоў з дзесяць, ускінулі на фуры і паехалі. Словам, прыглядаюцца.

— Прыглядаюцца. А можа, і часу яшчэ не набралі. Месца не галаўное,— адказаў Ігнат.

Гаворка гэта ішла позняй восенню, а зрабілася ўсё праз зіму, летам. Партызаны за ракой не проста сталі мазоліць вока немцам, а селі папярок горла. Сабралася іх там некалькі атрадаў, і яны пачалі ўказваць немцам, па якіх дарогах ездзіць, а па якіх не, па якіх ездзіць ноччу, а па якіх днём. Усё цярпелася, пакуль было малапрыкметна: там забілі паліцэйскага, там абстралялі фуражыраў, укралі старасту — гэта яшчэ куды ні

было, вайна ёсць вайна... А калі разбілі адну ды другую ўправу, а пасля дабраліся і да раённага цэнтра, і разагналі гарнізон там, і абвясцілі савецкую ўладу, стала зразумела, што так усё не абыдзецца.

Усё перавярнулася аб два дні. Перад тым прыехаў Багдан Лапа з двума партызанамі. Прыехалі вечарам, пастукаліся да Вержбаловіча, адышлі за прысады. Лапа быў хмуры, сур'ёзны. Сказаў: «Пачынаецца блакада партызанскай зоны. Усю зону фашысты блакіраваць наўрад ці змогуць, тэрыторыя надта вялікая, цэлы раён, а пушчу пастараюцца аблажыць. І не толькі пастараюцца. Ужо цяпер бяруць у клешчы — адтуль, з боку Бярэзані, Магілёва. У сёлы прыбываюць вайсковыя часці з артылерыяй, танкеткамі. Наводзяць «парадак»: расстрэльваюць камуністаў, савецкі актыў. Так што трэба падумаць, як быць вам».

— Як быць нам... З вамі. Куды вы, туды і мы,— адказаў Вержбаловіч.— У спакоі нас усё адно не пакінуць. Толькі што рабіць з сем'ямі?..

— У спакоі вас не пакінуць, гэта праўда. Тым болей што...— Лапа не стаў дагаворваць, што такое гэта «тым болей», бо ўсе гэта ведалі.

У Ліпніцы лічы што з самай вясны быў створаны свой маленькі партызанскі атрад. Шалай Ляксандра — камандзір, Вержбаловіч — камісар, Ігнат, Васіль Мацак, Ахрэм Меляшкевіч, Мікола Юрчонак, яшчэ некалькі чалавек, у каго была зброя. Меркавалася, што гэта будзе ядро сапраўднага атрада. Рабілася ўсё ў тайне, але ці шмат што схаваеш ад суседзяў? Ды і што хаваць?..

— Словам, сутак двое вы яшчэ маеце. А сем'і... Сем'ям трэба затаіцца. Няма куды іх браць. Ды і не павінны кратаць іх,— закончыў сваю думку Багдан. З тым і паехаў.

Назаўтра Вержбаловіч перагаварыў з мужчынамі. Рашылі дабірацца ў Церабольскія лясы.

З Ліпніцы выйшлі яшчэ завідна, кустамі, цямнець пачало ўжо за лесам. Ланцужок з пяці чалавек — Вержбаловіч, Шалай, Ігнат, Ахрэм Меляшкевіч і Васіль Мацак — на адным плячы торба з харчамі, на другім вінтоўка, толькі Хведар з наганам,— ішоў не дарогай, а сцежкамі. Клубчу абмінулі стараной, падышлі да ракі. Тут у кустах была прыхавана лодка: і Вержба-

ловіч, і Шалай не адзін раз карысталіся ёю. Пераплыў цераз раку — і ты ўжо ў партызанскай зоне. Так было раней, а як цяпер? Неспакой і трывога чулася і ў гаворцы, і ў настроі Багдана. Усё гэта перадалося і ім.

Лодка была на месцы, і Шалай хацеў адразу грузіцца. Вержбаловіч не пусціў: «Не спяшайма. Давайце паслухаем».

Прыселі пад капу сена. Рака ціхая, нібы застыла ў сонным чаканні нечага. Так бывае перад навальніцай. Не гуляе, маўчыць рыба. Толькі камары звіняць, не адцерабіцца. Далёка за лесам па той бок ракі вылазіла чырвоная поўня. Выкацілася да верху зламанай ветрам сасны. Вада густая, чорная, з бурштынавым водсветам. Лес перакуліўся ў ваду, і цяжка сказаць, дзе ён быў сапраўдны — уверсе ці ўнізе.

Недзе далёка закугакала сава. Мужчыны пераглянуліся, нібы гэта кугаканне казала нешта кожнаму з іх.

Пацягнуў аднекуль вецер. Над самай вадой, клубячыся, як дым, пайшлі грывы туману. І, відаць, нікога б не здзівіла, калі б з-за павароту ракі з гэтага туману раптам выпаўз старажытны струг з людзьмі ў вострых шлемах, у латах, з даўгімі, настаўленымі ўгору пікамі...

Медны паўмісак месяца завіс над верхам зламанай сасны. Туман перапоўз за раку, на нізкі бераг. Лісты лотаці ляжаць на вадзе, блішчаць, як рыбіна луска. Зноў закугакала сава.

— Ну што, хлопцы, пайшлі? — спытаў Хведар і наважыўся ўжо ўставаць, але ўбачыў перасцярожліва ўскінутую ўгору руку Васіля Мацака. Усе пачалі прыслухоўвацца.

І праўда: за ракой у лесе нараджаўся ледзь чутны роўны гук, быццам недзе далёка і высока ў небе ішоў самалёт. Здавалася, гук не набліжаўся, але і не прападаў; як узнік, так і цягнуў сваю аднастайную ноту. Не, гэта быў не самалёт. Тады што?.. Машыны?

Хвілін праз дзесяць гук трохі набраў сілу, і відно стала, што ён не такі ўжо і роўны — то спадае, нібы правальваецца ў яму, то ўзмацняецца да звону. І паціху набліжаецца, запаўняючы сабой наваколле.

— Танкетка,— прашаптаў Ігнат. Ніхто нічога не адказаў яму, усе застылі, нібы па камандзе, а гук усё болей мацнеў і шырыўся. Цяпер ужо зразумела было, што чуўся не адзін, а колькі матораў, што ідзе калона.

Першай ішла танкетка. Ішла яна з запаленымі фарамі, пакалыхваючыся, нібы мацаючы дарогу выкінутымі далёка ўперад агнямі. Ля зламанай сасны танкетка нырнула ў катлавіну, святло фар матлянулася ўніз, дастаўшы да другога берага ракі, асвяціла ваду, зноў матлянулася ўгору, захапіўшы вершаліны кустоў якраз там, дзе была капа з ліпнёўцамі, пасунулася ўздоўж ракі і пайшла, папаўзла далей, у глыб лесу.

За танкеткай папаўзлі дзве вялікія машыны з салдатамі ў кузавах. Густы голас матораў чуўся яшчэ доўга.

«Наце вам і старажытны струг, і людзей у шлемах»,— падумаў Ігнат. Яго шкуматнуў за рукаў Ляксандра і зноў паказаў вачыма за раку. Маўкліва, нібы гэта было ў сне, да сасны набліжаўся строй узброеных людзей. Цьмяна блішчэлі металічныя каскі, аўтаматы. Туман поўз па беразе ракі, і было ўражанне, што гэта з яго выходзяць, нібы вырастаюць, постаці: спачатку толькі галовы, потым па пояс, потым на ўвесь рост. Іх было чалавек трыццаць. Ішлі яны ў калоне па адным, ішлі цяжкім мерным крокам. Прайшлі паўз сасну і прапалі ў чарнаце лесу.

Вось табе, таварыш Лапа, і двое сутак.

— Вапшчэткі, трэба было выбірацца ўчора,— прашаптаў Ігнат.

Вержбаловіч нічога не адказаў, толькі скрыгатнуў зубамі.

Рашылі вяртацца дамоў, прыхавацца, перачакаць.

І быў другі дзень.

Ігнат у той дзень касіў у Стаськовай пасецы. У баку ад дарогі, а калі што — кусты і лес побач. Вайна вайной, а скаціну карміць трэба. Карове не скажаш: «Пададжды, пакуль прагонім фашыстаў, пакуль усё аціхне». Навёў касу, узяў брусок. Выбіраўся на цэлы дзень. Так цяпер рабілі ўсе мужчыны: косіць дзе-небудзь у кустах ці якую іншую работу робіць, а вушы, як у зайца, наструнены, у адзін бок: што там, у сяле. А надвечар — чакае пасланца з дому.

Марына прыбегла перад захадам сонца. Расказала, што неўзабаве, як Ігнат пайшоў з двара, у хату зайшлі Вержбаловіч і Шалай. Вержбаловіч пры нагане, Шалай з вінтоўкай. Шалай бачыў, як на досвітку Стась Мастоўскі задамі краўся дамоў. І вось яны хацелі ўтрох узяць яго. Пашкадавалі, што не заспелі Ігната, пай-

шлі ўдвух. Стася не знайшлі: ці ўцёк, ці, можа, Шалай абазнаўся, хоць той божыцца, што бачыў Стася. «Ды я яго сляпы пазнаю». У хаце была толькі старая Мастоўская, дык Шалай на яе накрычаў, грaзіўся, што ўсё роўна, хоць з-пад зямлі дастане сына.

Ігнат не ведаў чаму, але яму вельмі не спадабалася ўсё гэта. Раз Шалай клянецца, што бачыў Стася, відаць, так яно і было. Чаго ён прыходзіў? Харчоў узяць? Дык жа сядзіць на паліцэйскім пайку. Разнюхаць што? Скарэй за ўсё разнюхаць.

Болей касіць Ігнат не стаў, пайшлі дамоў.

Па дарозе сказаў Марыне:

— Пакуль што дома мне рабіць нечага. Збяры торбу, пакладзі булку хлеба, сала, яшчэ чаго. Заўтра цёмначы пайду да Грыпы, пабуду колькі дзён. Там мяне і знойдзеце. Дзецям скажаш, што сена кашу. А цяпер зайду да Хведара.

— Добра,— пагадзілася Марына.— Такі нязнаны час настаў. Пабудзь у Грыпы, там табе будзе зацішней.— Грыпіна была стрыечная Марыніна сястра і жыла на хутары за Курганком.

Вержбаловіч быў дома. Выйшлі пад ліпы, селі на лавачку, закурылі.

Першы загаварыў Хведар, нібы працягваючы раней пачатую гаворку:

— Ці ўцёк, ці Ляксандра абазнаўся. Адна старая была дома.

— Вапшчэткі, дрэнь справа,— прагаварыў Ігнат, памаўчаўшы.

— Што «дрэнь»?

— Дрэнь тое, што не ўзялі, а раз не ўзялі — дрэнь, што пайшлі.

— Гэта чаму?

— Помсціць будзе...

— Ах, помсціць... Можа, трэба пакланіцца яму, на калені стаць перад ім?

— На калені, вапшчэткі, не трэба. Не трэба... Ну, а што б вы зрабілі, калі б узялі? Расстралялі?

— Чаму расстралялі? Дапрасілі б... Хоць бы ведалі, што яны замышляюць. І наогул... Людзі мы ці не людзі? На сваёй мы зямлі ці так, усё яшчэ ў парабках ходзім?

— На зямлі-то на сваёй... Але, як я мяркую, Хведар, дома нам заставацца нельга. Нам усім, а табе,

вапшчэткі, яшчэ болей. Ты камуніст, старшыня. І Ляксандру таксама. Трэба прыхавацца, і дайжа сёння.

Тым вечарам ніхто ў Ліпніцы не ведаў, што тады, як Ляксандра Шалай крычаў у сенцах у Мастоўскіх, Стась быў побач. Ён згледзеў у акно, што Вержбаловіч і Шалай ідуць у двор, выскачыў у сенцы, і старая перакуліла на яго столітровую дубовую дзежку, у якой ставілі на зіму капусту і якую старая толькі ўчора вымыла.

— Не трэба панікаваць,— адказаў хмура Хведар і раптам ускінуў галаву, бліснуў вачыма.— Як краты, па норах. А?

— Вапшчэткі, па норах. Не як краты, а па норах. А ці не пра гэта і Лапа гаварыў. Покі што не вытыркацца, абаждаць. Калі сячэ кулямёт, а ты ляжыш на роўным, не высоўвай галавы, як касой зрэжа. Я гэта добра ведаю. Трэба выждаць свой час, свой момант.

— Што ты мне пра кулямёт, як быццам я сам не бачу,— успыліў Хведар. Трохі памаўчаў і ўжо больш спакойна: — А прыхавацца трэба... Трэба. Дзе я цябе, калі што якое, знайду?

— У Грышіны, у Марынінай сястры. Пайду касіць сена,— Ігнат кісла ўсміхнуўся, устаў. Устаў і Хведар. Разыходзіцца абодвум не хацелася. Стаяла парная ноч. Па нізіне, над сажалкай, слаўся белы туман. На балоце аднастайна-нястомна, як заведзены, цягнуў сваю скрыпучую песню драч. Песня тая разлягалася ў наваколлі, і было ў ёй нешта трывожнае, як папярэджанне. Мужчыны доўга моўчкі слухалі, потым Хведар сумна ўсміхнуўся:

— Колькі іх тут па нашых балотах, а здаецца, сёння чую першы раз.

— Вапшчэткі, нейкі сёння ў яго голас не свой.

— Ага, ідзе і крычыць... Быццам не можа без крыку...

Хведар працягнуў руку Ігнату:

— Да заўтра.

— Да заўтра. Хаця, вапшчэткі, можа, заўтра і не ўбачымся.

Яны моцна паціснулі адзін аднаму рукі і разышліся. І ідучы па грэблі цераз алешнік і па мосце, і ўвайшоўшы ў пасёлак, Ігнат чуў аднастайны скрыпучы голас. І балюча было яго слухаць, і хацелася чуць.

Назаўтра Ігнат устаў яшчэ цёмна. Прынёс з хлява загорнуты ў замаслены брызент наган, праверыў яго

пры лямпе. Меркаваў: браць ці не браць з сабой. Загарнуў назад, пайшоў у канец сотак, дзе стаяла старая асіна, сунуў у дупло — было яно вышэй яго галавы,— прысыпаў трухой. Адсюль ён заўсёды знойдзе спосаб узяць. Калі ішоў у хату, падалося, быццам недзе пратарахцелі калёсы — ці то па мосце, ці так дзе. Доўга ўслухоўваўся, але нічога такога больш не пачуў, адно ўздыхала на двары ля хлява карова ды загаласіў на тым канцы певень.

Зайшоў у хату, узяў у руку торбу. Марына стаяла ля печы, як бы чакала нечага.

— Ну, чаго ты? — ён вярнуўся і нялоўка, як няўмека, вольнай рукой прыгарнуў яе да сябе. Яна ўсхліпнула, уткнулася тварам яму ў плячо.

— Не трэба. Што ты выдумляеш,— прагаварыў ён нарочна строга, адхінуў яе ад сябе.— Усё будзе добра.

Калі ён выходзіў з хаты, яна перахрысціла яго ўслед. Сам-та ён у бога не верыў, але... памажы яму...

Ігнат узяў з застрэшка касу ў руку і пайшоў у канец сотак, пад асіну, азірнуўся на сяло. Туман ужо трохі аб'ехаў і дзяржаўся густа хіба па канаве і на грэблі. Трэба было наспяшаць. Недзе за бліжэйшымі кустамі нібыта мільгануў шэры цень. Ігнат падумаў, што гэта нехта з мужчын. Можа, як і ён, выбраўся з касой. Але як толькі Ігнат падышоў бліжэй, цень рашуча ступіў з-за куста. Гэта быў нямецкі салдат з аўтаматам у руках.

— Цурук! — весела, відаць, радуючыся ўражанню, якое зрабіў сваёй нечаканасцю, загадаў ён і кіўнуў галавой на сяло.

— Я касіць... траву касіць,— Ігнат паказаў касу і павёў рукамі так, як гэта робяць, калі косяць.

— Цурук! — цяпер голас быў грубейшы. Ігнат павярнуў назад на соткі. Салдат ішоў за ім.

Ігнат зайшоў у свой двор, заторкнуў касу пад страху, аддаў торбу жонцы — яна стаяла на ганку, нібы ведала, што ён вернецца,— і пайшоў на вуліцу. Салдат знакам паказаў яму, што трэба ісці ў бок калгаснага двара.

Ля кузні ўжо было чалавек пятнаццаць. Гараўскі, Юрчонак, Іванькаў, Мацак з таго пасёлка. Зарэцкі, Мяляшкевіч — з гэтага. Стаялі сярод мужчын і стары Анай, і гарбаты Ігнась Казановічаў.

«Значыць, заграблі ўсіх, каго заспелі, а не толь-

кі...» — падумаў Ігнат. Пад «не толькі» ён меў іхнюю групу. Калі грабуць усіх, то, можа, усё не так і страшна. Сляпая аблава.

Хаця не. Прывялі Ляксандру Шалая. Быў ён босы, у сваіх заўсёдных дыяганалевых галіфэ, у сподняй кашулі. Завязкі на калашынах штаноў ён ці не паспеў завязаць, ці яму не далі гэта зрабіць, і яны, мокрыя і чорныя ад пылу, шлёгалі па нагах. Кашуля расхрыстана на грудзях, вылезла са штаноў, рукі звязаны ззаду.

Услед за ім ішоў салдат, на плячы дулам уніз ён нёс Шалаёву вінтоўку. Крокі на два далей ішла старая Маланка, Ляксандрава маці,— маленькая, сухенькая. Яна несла ў руках сынаў пінжак. Як толькі Ляксандра і салдат прыпыніліся ля кузні, яна падышла да сына, накінула пінжак яму на плечы. Ляксандра са шкадаваннем і нейк жаласна зірнуў на маці, варухнуў плячыма, пінжак з'ехаў на траву. Ляксандра сказаў:

— Вазьмі, мама, мне ён болей не спатрэбіцца.

— Як ты можаш так казаць, сынок,— Маланка ламала рукі, дзіка пазіраючы на мужчын, нібы пыталася ў іх адказу. Але ніхто ёй нічога не сказаў.

— Вазьмі, табе ён яшчэ згадзіцца,— загадаў Ляксандра хрыплым голасам. Маланка падняла пінжак з зямлі і засталася стаяць з ім у руках.

Вержбаловіча прывёў Стась Мастоўскі. Рукі ў Хведара таксама былі звязаны за спіной, але сам ён быў паголены, у чыстай кашулі, у чаравіках. І твар яго быў спакойны, быццам ён ужо даўно чакаў нечага гэтакага. Ззаду за Мастоўскім ішла Вержбаловічава Люба. Яна ціха, без слоў, плакала, абхапіўшы твар рукамі. Абапал яе, учапіўшыся ручанятамі ў спадніцу, церабіліся двухгадовыя двайняты — дзяўчынка і хлопчык. Услед за маткай, насупіўшыся, як ваўчаняты, і, як ваўчаняты, бліскаючы цёмнымі вочкамі, ішлі сярэднія Вержбаловічавы Міша і Алік. Старэйшай, Ніны, не было дома. Хведар не вытрымаў жончынага голасу, павярнуўся да яе.

— Люба, не трэба. Я прашу цябе, не трэба.

Падышлі да кузні. Хведараў і Ігнатаў позіркі сустрэліся. Хведар ледзь бачна паківаў галавой. Што ён хацеў гэтым сказаць, Ігнат не ведаў, і не ўведае ніколі, адно ясна, што хацеў сказаць многае.

Стась быў адзін сярод немцаў. Дзесяць нямецкіх салдатаў, афіцэр і ён, Стась Мастоўскі. Чорны фрэнч

з белай перавязкай цераз руку, чорнае галіфэ ў ботах — усё гэта, здавалася, даўно было пашыта на паліцэйскага, і нарэшце ён надзеў яго і выйшаў перад сялом, каб усе палюбаваліся. Ён вельмі доўга чакаў гэтай хвіліны, і вось яна прыйшла.

Ён прайшоўся перад мужчынамі, выстройваючы іх у адзін рад, а нямецкі афіцэр тым часам глядзеў на аднаго, на другога, на трэцяга... Позірк яго затрымаўся на маладжавым, па-дзіцячы светлым твары Ігнася Казановіча. Заціснуты між мужчынамі, ён выдаваў на хлапчука, які нечага апынуўся тут. І афіцэр раптам зрабіў хуткі, як выпад, крок наперад, схапіў Ігнася за вуха і павёў са строю. Ігнасеў твар імгненна наліўся чырванню. Ігнась матануў галавой, стараючыся вырвацца, але аблітая пальчаткай рука трымала моцна. І толькі вывеўшы Ігнася перад усімі, афіцэр згледзеў востры, схаваны пад пінжаком горб, што нявечыў чалавека, рабіў яго як не ўдвая карацейшым. Як ад нечага брыдкага, адарваў руку ад вуха, грэбліва трапануў ёй, атрасаючы, кіўнуў галавой у бок ад строю. Але Ігнась ці не зразумеў гэтага кіўка, ці не захацеў разумець і стаў назад да мужчын, толькі з краю.

— Стась, навошта ты выстраіў нас усіх тут, перад імі? — спытаў у Мастоўскага стары Анай і кіўнуў галавой на салдат. Высокі, сухі, як трэска, у шэрых, суравога палатна штанах, белай выпушчанай кашулі, босы, ён, як і Ігнась, вылучаўся ў гэтым радзе здаровых маладых мужчын.

— Навошта? Каб паказаць...— пачаў быў Мастоўскі, але афіцэр не даў яму дагаварыць. Ён павярнуўся да Мастоўскага і, каверкаючы рускія словы, сказаў, нібы прачытаў словы малітвы:

— Скажы ім, што сёння мы забіраем камуністаў і камандзіраў, а заўтра... А заўтра, калі яны не захочуць памагаць нам, забяром усіх.

— Дык вось, адказваю, і не толькі яму,— Стась кіўнуў на старога Аная,— а ўсім. Пан афіцэр гаворыць, што сёння мы забіраем камуністаў і камандзіраў, а заўтра, калі не будзеце памагаць новай уласці, за імі пойдуць усе.

— Вапшчэткі, а куды Хведара і Ляксандру? — спытаў Ігнат.

— Там разбяромся, каго куды.

«Разбяромся...» Бачыш, як ты загаварыў...

— Вапшчэткі, як гэта так, Стась... Свае ж людзі.

— Некалі былі свае, а цяпер... І ты таксама, Вапшчэткі...— Яны пазіралі ў вочы адзін аднаму. І нічога свайго ў вачах аднасяльчаніна Ігнат не ўбачыў.

Мастоўскі падышоў да Ляксандры, як не піхнуўшы яго жыватом, той аж хіснуўся назад.

— Дык што ты гаварыў учора ў нашай хаце? Калі прыходзілі з ім? — Мастоўскі кіўнуў на Хведара. Шалай маўчаў.— Мову адабрала ці памяць? Дык я магу напомніць.

Шалай ускінуў галаву, прагаварыў, выдзяляючы кожнае слова:

— Шкода, што мы яго не заспелі... Але мы яго ўсё роўна дастанем.

— Ты сказаў: «Але мы яго ўсё роўна дастанем і расстраляем», так? — Мастоўскі пазіраў у вочы Ляксандру.

Той аблізаў сухія губы:

— «Расстраляем» учора не было, але сёння я б гэта сказаў.

— Усё правільна,— прагаварыў з пагрозай Мастоўскі.

Ён падышоў да афіцэра. Той нешта сказаў, і Мастоўскі вярнуўся да мужчын.

— Пан афіцэр усіх вас адпускае. Можаце ісці дамоў. Касіць сена, гадаваць дзяцей.— Нешта накшталт усмешкі прайшло па ягоных губах.— А вы,— ён павярнуўся да Вержбаловіча і Шалая,— на падводу!

Ніхто з мужчын не скрануўся з месца. Глядзелі, як Вержбаловіч і Шалай доўга не маглі сесці: заміналі звязаныя рукі. Нарэшце яны ўмасціліся ў задку, спусціўшы ногі, цесна прыціснуўшыся адзін да аднаго, быццам звязаныя разам.

Мастоўскі і два нямецкія салдаты ўскочылі на гэту падводу, астатнія немцы расселіся яшчэ на дзвюх, і страшны абоз рушыў. Галасіла, білася ў істэрыцы Люба, яе адпойвалі вадой. Плакала ціхімі слязамі Маланка. Плакалі жанчыны. Мужчыны панура маўчалі.

Мастоўскі ўдарыў лейчыной па кані, падвода пакацілася хутчэй. Вержбаловіч ускінуў галаву, нешта крыкнуў, але да кузні даляцела толькі адно слова: «Мужчыны...»

Пасля абеду з Клубчы прыйшоў чалавек. Ён ска-

заў, што Вержбаловіча і Шалая немцы расстралялі і іх можна забраць.

Вержбаловіч і Шалай ляжалі на сонцы ля школы. Білі па грудзях, і кашулі ў абодвух набраклі ад крыві. На свежую кроў кінуліся мухі. Людзі баяліся падыходзіць, пазіралі здалёк на забітых і ішлі дамоў — далей ад страшнага месца. Пад абед каля школы паказаўся Капскі. Шырокі, тоўсты, ішоў ён цяжка, твар быў мокры ад поту. Забітыя як упалі, так і ляжалі: Хведар падламаўшы пад сябе правую, звязаную руку, Шалай упёршыся галавой у сцяну, падбародкам у грудзі. Свяціла сонца.

Капскі перацягнуў Ляксандру ў цень, паклаў роўна на траву, перацягнуў Хведара, паклаў побач. Развязаў ім рукі, прыкрыў твар і грудзі посцілкай.

Забіраць іх з Ліпніцы паехалі Анай і старая Юрчонкава. Анай даводзіўся родным дзядзькам Ляксандру, а старая Юрчонкава бабіла Вержбаловічавых двайнят. «Нам ужо нічога не страшна на гэтым свеце, а на тым — бог-бацька»,— гаварыў Анай, мосцячыся на сене ў перадку падводы, на якой даўно ўжо сядзела ў вялікай чорнай хустцы на галаве маўклівая, быццам нежывая, старая Юрчонкава.

Мужчыны падзяліліся: адны пайшлі на могілкі капаць дзве магілы, а Ігнат з Цімохам Зарэцкім рабілі дамавіны. Чакаць не сталі, пакуль прывязуць забітых, каб зняць меркі. Рабілі, як жывым, навырост, каб не цесна было. Даўно Ігнат не браў у рукі свае сталярскія інструменты, даўно на яго двары не было такога густога смалновага паху. Не ведаць бы такой радасці ніколі.

Перагаворваліся рэдка і больш пра клопат — паднесці дошкі, прымераць, падагнаць, абпілаваць... А то маўчалі. Думалі.

Усякіх смярцей нагледзеўся Ігнат, як адступаў з Беластока,— дзеці, бабы, старыя... Страшней за ўсё бомбы і калі чалавек не ўмее разумець, што гэта такое. Стаіць як укопаны ці бяжыць, вытарашчыўшы ад жаху вочы, замест таго каб кінуцца на зямлю. Затаіцца, пераляжаць...

Салдацкая смерць — справа звычайная. Смерць салдату быццам бы ўжо самім законам запісана. Хто, як не салдат, можа і павінен заступіць дарогу ворагу. І не проста заступіць — знішчыць яго, каб і звання не за-

сталося. А калі іначай нельга — то і памры. Памры, а не дапусці здзеку над людзьмі.

Канечне, паміраць нікому не хочацца. Але і тут у салдата свая мерка. Ён павінен умець забіць ворага. Перасіліць, перахітрыць, абдурыць і забіць. А самому застацца, каб рабіць работу далей і радавацца ўсяму, што ёсць на свеце жывое. Для гэтага цябе і строю вучылі, і вінтоўку далі ці да гарматы прыставілі. Ты — салдат, ты павінен... Не ты на яго зямлю прыйшоў, а ён на тваю. Са смерцю прыйшоў. І тут у цябе павінен быць спосаб, каб не даць забіць сябе... Павінен. Дык як жа так сталася, што двух ужо, Хведара і Ляксандры, няма? І ўсё выйшла так проста. Узялі, як авечак з хлява. Ці даўно Ляксандра гаварыў: «Мы яшчэ паваюем. А калі на большае не выйдзе, то хоць сваё жыццё размяняю: смерць на смерць». Бачыш, і гэтага не паспеў зрабіць. І Хведар таксама. Прыехалі, скруцілі рукі, паставілі ля сцяны і расстралялі. І памагаў свой жа, сусед. І каму памагаў... «Дай божа табе розум, а мне грошы...» «Некалі былі свае, а цяпер...» «І ты таксама, Ваніпчэткі...» «Там разбяромся...» Разбяромся...

— Ваніпчэткі, калі браць папраўдзе, то і я павінен быў ляжаць разам з імі,— сказаў Ігнат, апусціўшы рукі з рубанкам на дошку, якую габляваў.

— Гэта не шмат розуму трэба, каб дадумацца да такога,— панура адказаў Цімох.— Мог і ты быць, і я, і астатнія.

— Хведар з Ляксандрам заходзілі па мяне, як ішлі да Мастоўскага, а я якраз перад тым касіць выбраўся,— вёў далей сваё Ігнат. Цімох уважліва паглядзеў на яго, падышоў бліжэй, навіс гарбаносым тварам над ім, прашаптаў, як прашыпеў, над вухам:

— Табе хочацца зямлю парыць? Дык я табе скажу: твой час яшчэ прыйдзе, не бойся. Можна сказаць, усё толькі пачынаецца, і трэба думаць...

— Я і думаю,— упарта паўтарыў Ігнат, і ў гэты час ціпіыню ад Яворскага лесу ўзарваў адчайны высокі крык. Ён паўтарыўся некалькі разоў, аціх, і ўслед за гэтым пачулася галашэнне. Ліпніца сустракала падводу з забітымі.

Хавалі іх гэтай жа ноччу: ніхто не ведаў, што будзе заўтра, а чакаць можна было ўсяго. Ясна свяціў поўны месяц, белай луской свяцілася кара бяроз, цьмяны матавы бляск ляжаў на высокіх мармуровых помніках,

і здаля здавалася, што гэта не помнікі, а аграмадныя здані нябожчыкаў. Дзіўна і жудасна было бачыць сярод гэтай застылай маўклівасці людзей, што цёмнымі ценямі снавалі між магіл. Зняможана ўсхліпвалі заплаканыя жанчыны. Моўчкі, з рэдкімі словамі, рабілі абавязковую ў такіх выпадках жалобную работу мужчыны. Гулка стукалі малаткі, якімі забівалі вечкі дамавін, шоргалі лапаты, засыпаючы магілы, і людскі ланцужок пацягнуўся назад у сяло. А ў балоце, нібы паддражніваючыся, перабіваючы адзін аднаго, дралі глоткі, аж стагнала наваколле, два драчы. І рабілі гэта, здавалася, з вялікай ахвотай, нібы з насмешкай. «Драч, драч! Драч, драч!» Хоць пазатыкай ім глоткі.

Гэтай жа ноччу Ігнат з Цімохам пайшлі з Ліпніцы. «Час круты, а бог два разы міласціну не дае. Трэба самім думаць. У Ліпніцы пакуль што рабіць няма чаго»,— сказаў Марыне.

Ісці рашылі ў Лянёўку, да Цімохавага швагра, а там відна будзе. Некага павінны знайсці.

На гэты раз торба ў Ігната была цяжэйшая, чым раніцой. Разам з харчамі і махоркай ляжала там і куфайка, і пара бялізны. Схадзіў і ў канец сотак пад асіну, злазіў у дупло. У Цімоха таксама быў добры хатуль.

Мінулі грэблю, падняліся паўз курганы да абсад, прыпыніліся закурыць. Якраз пад тымі ліпамі, дзе заўчора вечарам стаялі Ігнат з Вержбаловічам. Старыя дрэвы чорнай хмарай навісалі над мужчынамі, трывожна шапталіся. У вокнах Казановічавага дома цьмяна блішчэлі агні. Адтуль час ад часу даляталі галасы: пасля могілак людзі сабраліся там.

Неба на ўсходзе пачало бялець. Мужчыны, не згаворваючыся, зірнулі ў той бок і адначасова, як па камандзе, рушылі ў дарогу. Толькі не на Клубчу, а направа, праз сярэдні пасёлак у лес. Абодва ведалі, што заставацца дома нельга, але ніводзін не ведаў, што чакае іх наперадзе і праз колькі часу яны вернуцца сюды, пад гэтыя ліпы. І ці вернуцца наогул. Ішла вайна...

І праз гады яна працягваецца.

Пра ўсё можна ўспамінаць, але не ўсё застаецца ў памяці. І добра, што не застаецца. Якая памяць зможа ўмясціць *тыя* гады — дзень за днём, гадзіна за гадзінай?.. Тыя дарогі, і невядомасць, і адчай, і голад, і холад, што былі па гэтых дарогах, і самі дарогі, што пралягалі і па Беларусі, і далей, і назад...

V Быў чысты ліпеньскі надвячорак, калі на невялічкай двухпутнай станцыі трохі прытармазіў свой цяжкі шматвагонны бег вайсковы састаў, і з прачыненых дзвярэй першага пульманаўскага вагона на мокры пясок — тут нядаўна прайшоў дождж — вылецелі адзін за адным два рэчавыя салдацкія мяшкі, і ўслед за імі саскочыў, узараўшы ботамі размяклы грунт, сутулаваты высокі салдат.

З акна паравоза за ўсім гэтым сачыў машыніст. Ён бачыў, як салдат саскочыў, як устаў на ногі і павярнуў галаву ў бок паравоза. Машыніст памахаў салдату рукой. Той, шырока ўсміхаючыся, ускінуў угару сціснутую ў кулак правую руку — салют!

Цягнік пайшоў далей набіраць страчаны разгон. Паўз салдата з цяжкім зямным стогнам праплывалі платформы з танкамі, гарматамі, цяплушкі, у расчыненых дзвярах якіх стаялі салдаты і нешта крычалі таму, на зямлі. А ён пазіраў на іх з вінаватай усмешкай, пазіраў і тады, калі хвост цягніка завярнуў і прапаў за цёмным акрайкам лесу.

Састаў ішоў на ўсход, туды, дзе яшчэ была вайна. А вайна была з Японіяй. Салдат жа прыехаў дамоў.

Ён знёс у кучу абодва мяшкі, дастаў з кішэні піпку, натаптаў яе махоркай, паспрабаваў распаліць агнём з трафейнай запальнічкі, але кволы агеньчык цягнуўся ўгору, махорка не хацела ўгарацца, і салдат не вытрымаў — дзьмухнуў на агеньчык і дастаў з кішэні запалкі. Раскурыў піпку, зацягнуўся і рашыў агледзецца.

Усёй станцыі толькі і было, што драўляны дом на высокім, у пояс чалавеку, каменным падмурку па адзін бок пуцей і вадакачка з чырвонай цэглы — па другі. У гэты перадвячэрні час абмытыя нядаўнім дажджом рэйкі blішчалі, як напятыя струны, то ўспыхваючы, то атухаючы. Далей за станцыйным будынкам, ля самага лесу, пад дубамі, стаялі яшчэ дзве хаты.

«Вашчэткі, ацалелі, выжылі»,— здзівіўся салдат, разварочваючыся і пераводзячы позірк па другі бок чыгункі, за лагчыну, забітую алешнікам, чаромхай і лазой. Там павінна была быць вёска. Яна там і была: за грывамі кустоў на пагурку праглядаўся цьмяны ланцужок хат.

«І ты выжыла!» — узрадавана матануў галавой салдат і ўзяўся за лямку мяшка, каб закінуць за плечы, але ўбачыў, што з будынка станцыі выйшаў чалавек у

форме чыгуначніка і ідзе да яго. Чалавек падыходзіў бліжэй, і абыякавы спакой, потым здзіўленне, потым недавер на яго твары змяніліся адкрытай радасцю. Апошні дзесятак метраў ён не ішоў, а бег, прыпадаючы на правую нагу.

Цяпер і салдат пазнаў чыгуначніка і не захацеў чакаць на месцы, кінуўся насустрач. Чыгуначнік быў Андрэй Цукора. Андрэй доўга не хацеў з'язджаць са свайго наседжанага хутара над сажалкай, але Вержбаловіч пачаў наставаць, і ён зняўся, пераехаў. Але не ў Ліпніцу, а сюды, бліжэй да станцыі, нанова адбудаваўся тут. Пакуль абжыўся, і нагу скалечыў. Залез на высокую елку секчы сучча на плот і, можна сказаць, агаліў яе ўсю, заставалася, можа, сукоў з пяць, і тут не разлічыў удару: сякера зрыкашэціла ад сука і ўпілася ў калена.

— Ігнат?! Браток? Жывы? — закрычаў Андрэй, раскінуўшы рукі, абхапіў, сціснуў салдата ў абдымках.

— Жывы, Андрэй, жывы! І ты, вапшчэткі, таксама...— узрушана гаварыў салдат, ляпаючы свата па худых плячах.

— Прыехаў?

— Ага. Прыехаў.

— Насаўсім?

— Здэцца, насаўсім.

— Аж не верыцца...

— А ты думаў: усё ўжо, прапаў курылка?

— Не хацеў думаць, ды сам ведаеш, які час. А ты як пайшоў, так і прапаў.

— Вапшчэткі, ты гэта праўду сказаў: столькі было кругом рознага. Прызнацца, і я не планаваў, куды вайна завярнула. Выйшлі з Цімохам да яго швагра, сышліся з партызанамі. А потым сталася так, што ўтварыліся пад Віцебскам «вароты», можна было праходзіць за лінію фронту і назад, мы і перакінуліся туды. А адтуль паштальёна не пашлеш: перадай прывет ад нашага Ігната. Там мяне снарад і перавярнуў з ног на галаву. І думкі не было, што жывы буду: і асколкі, і кантузія. Але дактары падключылі медыцыну, паправілі, і я пайшоў ваяваць далей. Скажы, як там мае?

— Жывыя, здаровыя... сам убачыш. А ты малайцом во, вярнуўся,— заспяшаўся гаварыць Андрэй, але Ігнат нічога падазронага не пачуў у гэтай паспешлівасці, стаяў, расслабіўшы ў радаснай усмешцы рот, быццам і сам

усё яшчэ не разумеў шчасця, якое выпала яму: вярнуцца дамоў.

— То пайшлі да мяне,— Андрэй узяў за лямку мяшок, пацягнуў на сябе. Мяшок быў не такі лёгкі, каб проста так закінуць за плячо. Пажартаваў: — У цябе тутака золата, не інакш.

— Яно і не золата, а не дзешавей. Выпраўляючы ў дарогу, хлопцы падабралі слясарны інструмент і ўсё такое іншае, тут згадзіцца.

— Яшчэ б не згадзілася. Цяпер іголка ў хаце, як некалі піла ці сякера ў лесаруба. А ўжо такое, ды для спецыяльнасці...

Ігнат узяў другі мяшок, і яны пайшлі.

Па шырокім бервяне, якое было некалі падвалінай раскіданага ў пачатку вайны моста, перайшлі цераз ручай. Па правую руку непралазнай неразбярыхай раслі крушына і вербалоз, па левую, трошкі адступіўшы ад дарогі, пануры ельнік. Парэзаная калясьмі дарога бралася па пяску ўгору. На ёй і запыніў мужчын голас зязюлі. Ён пачуўся зусім блізка, як з дубовай бочкі.

— Ку-ку! Ку-ку-ку! Ку-ку-ку!..

Зязюля, здаецца, аддалялася, але голас яе быў усё такі густы і чысты.

— Ку-ку! Ку-ку-ку!.. Ку-ку-ку!

— Ведаеш, як даўно я не чуў яе? — спытаў Ігнат, і ішоў, паварочваючы галаву ўслед за голасам, каб лепей чуць.— Можна сказаць, ужо і забыўся, што яна ёсць на свеце.

— І тут таксама было не да іх,— задуменна адказаў Андрэй.

Зязюля змоўкла, а Ігнат яшчэ доўга стаяў, услухоўваючыся, чакаючы пачуць яшчэ, але голасу болей не было. Андрэй паблажліва, як да хворага, усміхнуўся да Ігната, прагаварыў:

— Пайшлі. Цяпер у цябе будзе шмат часу, яшчэ наслухаешся.

— А, вапшчэткі, і праўда,— усміхнуўся Ігнат.

У Андрэя была невялікая, але ўтульная хата на дзве палавіны, хлеў і садок пры ёй. Ва ўсім адчувалася руплівае вока гаспадара, цяга да парадку і завершанасці, і Ігнат зноў падумаў пра тое, як Андрэй доўга не хацеў з'язджаць з хутара. Там таксама быў такі ж парадак і дагледжанасць. Каля двара, адгароджанага ад вуліцы

новым, з акоранага маладога сасонніку частаколам, Ігнат раптам прыпыніў ход, а пасля і спыніўся:

— Вашшчэткі, гэта непарадак: ехаць тысячу і болей кіламетраў і, заместа таго каб спяшацца дамоў, ідзе ў госці.

— Пайшлі,— Андрэй рашуча адчыніў варотцы, тым самым паказаўшы, што ён не дапускае і думкі, што тут можна зрабіць неяк іначай.— Не так шмат у цябе сватоў, каб думаць: зайсці ці не. Ды і не быў жа ты ў мяне вунь колькі, і вечар насоўваецца. Ехаў тысячу кіламетраў, то тут ужо дабярэшся.

Усё гэта была праўда, і Ігнат не стаў упарціцца.

Андрэева Ганна ўзрадавалася Ігнату, як бацьку роднаму. І плакала, і смяялася, але гэта не замінала ёй завіхацца ля стала, як гэта бывае заўсёды, калі госця доўга чакаюць і ён нарэшце прыходзіць.

Ганна і цяпер была, як некалі: гэтакая ж быстрая і шчырая, з раптоўнымі перакідкамі ад смеху да слёз, але і смех і слёзы гэтыя, здаецца, не закраналі прыроднай душэўнай дабраты і раўнавагі, што і рабіла яе адыходлівай і кампанейскай. З Андрэем яны паразумеліся хутка, адчулі, што нібы наканавана ім быць адно пры адным, але гады ішлі, а яны ўсё ніяк не маглі займець дзіця. Гэта засмучала і нявідным гнётам ціснула на абаіх. «Вайна, па ўсім, не зрабіла тут ніякіх папраўкак»,— падумаў Ігнат, дастаючы з рэчавага мяшка бляшанку свіной тушонкі і прысуседжваючы яе да місак на стале. Але Андрэй узяў бляшанку са стала і пачаў рашуча засоўваць назад у Ігнатаў мяшок.

— Не трэба. Дзецям занясеш.

— Дзецям яшчэ ёсць,— заўпарціўся Ігнат, не даючы Андрэю зрабіць гэта. Так яны ладна часу ваявалі рукамі, пакуль не ўмяшалася Ганна і таксама цвёрда:

— Ігнат, у нас ёсціка што есці, і на стале, бачыш, не гола, а гэта занясі дзецям. Мы ж удваіх і абое на рабоце. Занясі, яй-богу,— папрасіла яна. І Ігнат паслухаўся.

Андрэй узяў у руку шклянку:

— Давай вып'ем за цябе, Ігнат, за тое, што вярнуўся. Гэта галоўнае. Колькі людзей не прыйшло, страх падумаць. У нас на сяле — з пяці хат добра калі ў дзве вярнуліся, і тыя — хто без рукі, хто без нагі. А ты — слава богу. А ўсё астатняе, што можа быць...— Андрэй перахапіў перасцярожлівы, неспакойны Ганнін позірк

і паспяшыў закончыць: — Ага, а ўсё астатняе... самае нішто.

Перахапіў гэты позірк і Ігнат, але ўзняў сваю шклянку:

— Ну што ж, ваншчэткі, ты праўду кажаш. Як бы там ні было, на вайну ідуць паміраць, хоць кожны спадзяецца на свайго бога. І шчаслівы той, хто вярнуўся. Як падумаю, колькі разоў пераглядаліся са смерцю, дык не верыцца, што так палюбоўна разышліся. Узяць хоць бы тады, як пры гармаце быў. Лясне — і ўсё тут. Калі снарад ляціць на цябе, тут ужо не падправіш. Не скажаш яму: «Вазьмі трохі лявей ці бліжэй». А бачыш, як выйшла. І адну гармату разбіла, і другую перакуліла, а я застаўся. Першы раз траіх накрыла, другі — дваіх. Во якая алгебра. Праўда, як перайшоў у артылерыйскія майстэрні, экспазіцыя перамянілася. Там ужо болей была работа, вайна адступіла далей. І во, бачыце, прыехаў. Так ужо яна распарадзілася,— і Ігнат з нейкай ударнай рашучасцю выпіў. Знайшоў відэльцам скрыль сала, укінуў у рот.

Сядзелі, закусвалі, успаміналі, як было тут, як было там.

Ганна таксама выпіла гарэлкі, і хоць смеласці ёй ніколі не трэба было пазычаць, была смялейшая, чым заўсёды.

— Ігнат, вось ты толькі адтуль, з Германіі. А як у іх тамака?

— Што «як»? — перапытаў Ігнат.

— Як яны жывуць? Вось у нас павярталіся некаторыя, каго пабралі немцы, калі ўжо адступалі. Дык яны кажуць, што тамака ў іх бабы, акрамя камбінашак, ніякіх кашуль не носяць. Ці праўда гэта?

Андрэя аж падкінула на лаўцы. Ён крута зіркнуў на жонку: «пра што ты, баба, думаеш?», сказаў:

— Ты болей не дадумалася, пра што спытаць?

— Дык вось, яны так і казалі, што тамака бабы, акрамя камбінашак, ніякіх кашуль не носяць,— паўтарыла ўжо Андрэю Ганна, але было зразумела, што адказваць на гэта пытанне трэба Ігнату. Ігнат азадачана пацёр рукой па шчацэ, нібы правяраў, ці добра паголены, хоць паголены быў чыста.

— Мушу сказаць, што мне тут цяжка што можна расказаць. Нібыта гэта не па маёй часці.

— Як да баб, дык па вашай часці, а як для баб — то

не па вашай! — Ганнін твар заружавеўся. Відаць было, што яна і саромеецца гаварыць пра гэта, але ёй і надта хацелася ведаць, як яно там, у «іх».

Андрэю гэта яўна не падабалася, але на гэты раз ён змоўчаў.

— Вашчэткі, я не тое што саўсім нічога не магу сказаць, і тое, што магу сказаць, мала. Мы рабілі сваю работу, і — работнік аружэйных майстэрняў, ну, там прыцэльная бланка, інструмент паваротнага механізма, шчыт там, дапусцім, і гэта...

— Пры чым тутака паваротны механізм? Ты быў у Германіі?

— А адкуль жа я, як не адтуль?

— Дык і раскажы, як тамака... Хаця... Усе вы аднакавыя. Дабіся ад вас праўды.

Ігнат і цяпер не зусім разумеў, што іменна хоча пачуць Ганна, і пачаў трохі здаля.

— Вашчэткі, я не люблю туману. А калі ты, Ганна, хочаш адкрытага,— тут Ігнат нават голас узвысіў,— дык магу сказаць па-вашаму, па-бабскаму... Не ведаю, што яны і як на сябе адзяваюць, з карункамі там, махрамі ці без гэтага. Трэба сказаць, што і ім не тая пара была, каб паказваць усе гэтыя гафты і яшчэ што такое. Калі за вокнамі барабаняць чужыя танкі, а свае салдаты ўцякаюць, хто куды можа, мала хто адважыцца выйсці на вуліцу, каб пахваліцца новай сукенкай. Хоць як па-мойму, то бабы ўсюды аднакавыя і заўсёды знойдуць задачу паказаць сваё. Важна толькі, у які парадак яе паставіш.

— Так ужо і аднакавыя,— не то засмяялася, не то зазлавала Ганна.— Калі б былі ўсе аднакавыя, то не было б усякіх... розных.

Ігнат зразумеў, што капануў трохі не ў той бок, і павярнуў назад.

— Занялі, значыць, мы гарадок, ну, можа, як нашы Асіповічы, бо Бабруйск ужо нашмат большы. Занялі нашы, мы прыйшлі пасля, мы — тыл, баявое забеспячэнне, рамонт, майстэрні. Баёў вялікіх там, лічы, што і не было, і ў нас работы няшмат... І аднаго разу выйшлі мы ў горад, увальніцельную далі нам: памочніку начальніка майстэрні Івану Навасельцаву і мне. Цікава паглядзець, што за горад, калі яшчэ давядзецца. Гарадок акуратны, чысты, як на карцінцы. Яго і не бамбілі, і не абстрэльвалі: яны пабаяліся ў кацёл трапіць, ад-

ступілі, а мы занялі. Домікі прыціснуты адзін да аднаго, дахі ўсё больш вострыя, чарапіцай крытыя, як наш млын. І ні жывой душы: гарадок як вымер. Ідзём па вуліцы, аўтаматы, канечне, пры нас, але не па сабе трохі: не можа быць, каб горад быў, а людзей не было. Ведаем, што яны ёсць і, канечне, бачаць нас, але не паказваюцца. Быццам трапілі ў якое бязлюднае мёртвае царства.

Іван Навасельцаў хлопец высокі, стройны і граматны. Ён і па-нямецку добра ўмеў і гаварыць, і чытаць. Як сказаў ён пасля, дык і з немцамі сустракаўся яшчэ да вайны, прыязджалі нейкія спецы да іх на завод. Ходзім. Ён чытае, пераказвае мне, дзе якая крама, цырульня, але ўсё роўна непрыкаянна на душы. І яшчэ, скажу я вам, бачыў я, як немцы пакідалі нашы гарады і што ад іх пакідалі, і нейкая злосць бярэ на іх, нават на гэты гарадок: вось жа чысценькі, цэленькі, і вокны, і вітрыны. Гэта я пра сябе. А загад суровы: не чапаць нічога, інакш... А што інакш — штрафны батальён. І вось Навасельцаў спыніўся перад адным двухпавярховым домам, што ён там прачытаў, не ведаю, але ўсміхнуўся неяк хітра і пытаецца ў мяне:

— Зойдзем?

— А што гэта? — пытаюся ў сваю чаргу.

— Нешта вясёлае,— гаворыць ён. І па-нямецку назву гэтаму дому.— Зойдзем, га?

Не разумею, праўду ён гаворыць ці брэша. Брэша, відаць, але бачу — надта яму цікава ведаць, што за гэтымі дзвярыма. А дзверы прыгожыя, па краях абшыты чырвонай меддзю, жалезныя выкрунтасы розныя, і ўсё гэта так мудрона пераплецена, нібыта гэта і не метал, а, дапусцім, лаза. Нашто Максім, наш каваль, можа зрабіць нешта такое, папацеўшы, а тут не ведаю, што б ён сказаў. За жалезам — фігурнае шкло цёмна-жоўтае. Скажу, што і мяне інтарэс узяў, хоць я і старэйшы за яго, і загад маем катэгарычны: у іхнія дамы ні богу нагой, каб нічога такога. Было, што і прападалі людзі нізавошта: зайшоў і не выйшаў, адкуль ты ведаеш, хто за тымі дзвярыма. І пад трыбунал можна пайсці. А што такое трыбунал, калі вайна на згон ідзе, перамога, лічы, наперадзе свеціць, аркестры скора марш заіграюць. Ды зноў жа, быць там і ні вокам не зірнуць ні ў адну хату,— ніхто не паверыць, во як ты,— Ігнат павярнуўся да Ганны.

— А што я? — засмяялася Ганна.— Я — баба. Мне ўсё цікава.

Ігнат дастаў піпку, хацеў закурыць, але Андрэй прытрымаў за руку, паказаў на чаркі. Выпілі. Ігнат зноў узяўся за піпку. Набіў яе, прыпаліў, зацягнуўся і нібы павесялеў, кінуў вясёлым вокам на Ганну.

— Кажу Навасельцаву, ладна, хоць ты і выдумляеш, але дзе наша не прапала, пайшлі.

Заходзім за гэтыя дзверы, а там прыхожая, дзве канапы мяккія, столік на нізкіх ножках. Выходзіць жанчына, пажылая, але акуратная, чысценькая. Навасельцаў сказаў ёй нешта. Яна пайшла і вярнулася назад з двума альбомамі. Вапшчэткі, пачалі мы глядзець альбомы, фотакарткі. Прыгожыя дзяўчаты такія, маладыя, каторая так сядзіць, каторая так, каторая курыць, каторая так смяецца...

— А адзетыя ў што? — дабівалася свайго Ганна.

— У тое, у чым маці нарадзіла.

— Саўсім?!

— І саўсім, а калі і ёсць што такое, то таксама як саўсім.

— А бо-о-о! — успляснула рукамі Ганна.— Тут во бывае, летам, калі пакупацца захочацца, дык і то шукаеш месца, каб ніхто ніколі...

— Во, а ты кажаш: ніякіх кашуляў, акрамя камбінашак,— засмяяўся Андрэй.

— Ай, што ты ведаеш,— нязлосна адмахнулася ад мужа Ганна.— Ну і што далей?

— Я як убачыў гэтыя фотакарткі, адразу ўстаў: «Пайшлі, Ваня, нечага нам тут...» Але ён зноў: «Ігнат Сцяпанавіч, раз ужо зайшлі, паглядзім». А што тут глядзець? — Ігнат паморшчыўся, махнуў рукой. Было відаць, што яму не надта падабалася і сама гэта гісторыя, і тое, што ён пачаў расказваць пра яе. Ды куды ўжо дзенешся, пачаў...— Падышла якраз жанчына гэта. Навасельцаў і кажа: «Ідзіце, Ігнат Сцяпанавіч, а я пабуду тут». Вапшчэткі, можна было і не пайсці, калгас — справа добраахвотная... Словам... павяла яна мяне наперад па калідоры. Падвяла да дзвярэй, паказала галавой, моў, ідзі. Я яшчэ сумняваўся, але яна весела так падштурхнула наперад. Ну, што ж, адступаць няма куды, можна сказаць, сам напрасіўся. Адчыніў я дзверы, зайшоў. Маленькі пакойчык, ложак, столік, пару крэслаў. За столікам бокам да мяне дзеўчанё сядзіць... аблакаці-

лася на столік. І зусім голенькае. Зірнула на мяне, спачатку нібы спалохалася, але тут жа заўсміхалася, загаварыла нешта, залапатала, паказвае: смялей, маўляў, раздзявайся. А я... ведаеш... боты, шынель, пілотка... Столькі дарог, дым, бруд... Вайна — гэта табе не прагулка ў Курганок на танцы. Вапшчэткі, быццам убачыў сябе збоку. І яно, дзеўчанё... Як Соня мая, можа, трошкі большая... І так мне не па сабе стала, так брыдка, быццам хацеў зладзейства якое над сабой і над усім светам учыніць. І злосць на фашыстаў гэтых. Гэта ж трэба да такога людзей давесці... Павярнуўся я — і назад за дзверы... А Навасельцаў сядзіць за столікам, гаворыць з той жанчынай. «Вапшчэткі,— кажу яму,— пайшлі адсюль, і чым скарэй, тым лепей». А самога аж калоціць.

— З такам і пайшлі? — не то з радасцю, не то з жалем спытаў Андрэй.

— Ага,— хмура адказаў Ігнат.— Навасельцаў папрасіў прабачэння ў гаспадыні таго завядзення, дастаў з сумкі бляшанку тушонкі, пакінуў на століку, і мы пайшлі. Пасля мы з ім ніколі пра гэта не гаварылі і не расказвалі нікому. Каму раскажаш? А тады выйшлі, я і кажу яму: «Ну што, схадзілі ў госці?» Ён і гаворыць мне: «Я адразу ведаў, што тым усё скончыцца. Але, Ігнат Сцяпанавіч, і гэта трэба бачыць».— «Бачыць-то бачыць. А раптам ім уздумалася б правакацыю супраць нас сарганізаваць, як бы ты на гэта паглядзеў?» — «Супраць правакацыі я і застаўся ў калідоры...» — «Ну, а калі б я... Ну, вапшчэткі, гэта самае... Вайна, калі я бачыў тую жанчыну... Ну, а калі б я, што тады?» — «Вайна ёсць вайна, а мы — людзі...» А пасля расказвае: «Я спытаў у гаспадыні: «А як жа мы расплочвацца будзем?» Маркі што, маркі ўжо былі ніштo. І яна адказала яму: «Вы пераможцы, і вы першыя зайшлі... Мы вас абслужым бясплатна». Ну і раззлаваўся я тады на яго. Пераможцы... Маць вашу... Пазахлеўю пайшлі... Калі б не быў ён такі малады, то і я на сур'ёзнае што мог пайсці... А хлопец надта цікаўны да ўсяго быў. Усё нечага яму не хапала, некуды цягнула. Усё яму хацелася ведаць. Але з месяц, можа, прайшло пасля таго, мы пераязджалі на новае месца, і наляцелі аднекуль самалёты, бамбіць пачалі. Адна бомба накрыла іхнюю машыну. Чаго ён застаўся сядзець у машыне, калі ўсе ў канавах ляжалі, не ведаю. Вось такія, Ганна, камбінашкі. Скажы-

це лепей, як там мае? Даўно вы іх бачылі? — спытаў Ігнат пра сваё.

— Не сказаць каб даўно... Жывуць... Пабачыш сам,— неспакойна, быццам вінаваты ў нечым, адказаў Андрэй.

— Ты б яшчэ наліў,— падказала яму Ганна, пазіраючы на мужчын напружаным позіркам.

— Не, мне досыць! — спыніў Андрэеву руку з пляшкай Ігнат.— Ты, вапшчэткі, здэцца, маеш нешта сказаць мне і не адважваешся. То давай!

— Ну што ж,— пачаў Андрэй.— Калі б не сустрэліся мы з табой, то хай бы лепей хто іншы сказаў табе ўсё гэта, а раз так сталася, мушу сказаць я. На маю долю выпала быць тваім сватам, дык, відаць, да канца. Дома ў цябе не ўсё ладна. Як яно і што, сам пабачыш.

— Сам пабачу — гэта ясна. Жывыя ўсе — дзеці, Марына?

— Жывыя...

— Дык што? Другі мужык у хаце?

— Быў. Цяпер, здаецца, няма. Марына адправіла яго. Адправіла, як прыйшло пісьмо ад цябе.

— Ясна,— Ігнат сціснуў зубы, завастрыліся, акамянелі жалвакі на сківіцах.— Ясна. А хто ён?

— З партызанаў. Стаяў у тваёй хаце, быў цяжка паранены, доўга не мог папраўіцца. Так і...

— Прыжыўся,— дакончыў ужо сам Ігнат.

— Не прыжыўся, калі адправіла,— рашуча ўмяшалася Ганна.

— Так, што ж мне цяпер рабіць? — ціха спытаў Ігнат.

— Што рабіць? Дамоў ісці,— зноў загаварыла Ганна.— Дамоў. У цябе дзеці, трое іх. І яны чакаюць бацьку. А самі разберыцёся. Разберыцёся як-небудзь. Мала што ёсціка на свеце, мала што людзям бачыцца. Трэба самому паглядзець, разабрацца.

— Вапшчэткі, гэта так. Трэба будзе разбірацца,— спакойна сказаў Ігнат, так спакойна, што Ганна здзіўлена зірнула на яго: ці не падалося гэта ёй. Ігнат глыбока зацягнуўся, выпусціў дым, сказаў Андрэю вясёла-сумным голасам: — Вось табе, брат, і «ку-ку-ку». Першая зязюля, першая радасць.

— Што за «ку-ку-ку»? — перапытала Ганна.

— Так,— узмахнуў рукой Андрэй.— Ішлі са станцыі і пачулі зязюлю.

— Ну і што?

— Нічога,— сказаў ужо Ігнат.— Я так даўно не чуў, як яны кукуюць. І вось пачуў... Заўсёды яны кукуюць у два выдыхі, дуплетам: «Ку-ку!», а гэтая з трайным заваротам — «Ку-ку-ку». Аж дзіўна.

— Ну і хай сабе,— нічога не магла зразумець Ганна.

— Канечне, хай сабе. Проста, гэта мая першая зязюля дома. Дык што, вашшчэткі, сёння мне, відаць, выбірацца ў дарогу няварта?

— Пра якую дарогу ты гаворыш? Ноч на дварэ,— зазлаваў нечага Андрэй.

Ігнат, супакойваючы яго, ляпнуў па плячы і пакінуў так руку, потым устаў з-за стала.

На дварэ і сапраўды была ўжо ноч. За гародамі ляжала балотца, цякла рэчка, і адтуль цягнула свежасцю.

Ігнату ўспомніўся вечар з Хведарам Вержбаловічам, і той драч, і звон путаў, і трывога, што была ў душы і на зямлі. На нейкі час яму падалося, быццам нічога з той пары не змянілася, і ўвогуле не было нічога, што гэта доўжыцца ўсё той жа вечар. Але здавалася гэта ўсяго нейкае імгненне, а потым прыйшла суровая чыстая цвярозасць і разуменне непазбежнасці таго, што было пасля той ночы. І той няўдалы пераход да партызанаў, і немцы з Мастоўскім, і начныя могілкі... І тое, што ўсё так сталася і пайшло далей,— і іхнія блуканні з Цімохам, партызаны, пераход лініі фронту, раненне, шпіталь і зноў фронт, і Германія, і гэта вяртанне дамоў, і тое, чым сустрэў яго дом. І адчуванне віны перад Хведарам і Ляксандрам, быццам ва ўсім тым, што сталася і як сталася, вінаваты быў ён, Ігнат. Быццам ён быў вінаваты ў тым, што ім скруцілі рукі і павезлі ў Клубчу. Павезлі, каб зглуміць, у зямлю загнаць.

Па сцежцы, чуючы расяны холад ад блізкіх загонаў бульбы, Ігнат прайшоў уніз, да рэчкі. Там стаяў густы, як кісель, туман. Ён затапіў усю нізіну, ідучы па рэчцы паўкругам, а вышэй яго цямнеў чорны грэбень лесу. Густа пахла прывялай травой і нечым вельмі знаёмым. Быццам недзе тут, на лугавіне ля рэчкі, сцішыўся статак кароў. Іх толькі што падаілі жанчыны і пакінулі пастуху, а самі зараз будуць ісці ў сяло, пазавязваўшы вёдры зверху ад мух і пылу чыстай белай палатнінай. Трэба толькі пачакаць трошкі — і ўгледзіш іх. І сярод іх Марыну. Касынка завязана цераз лоб на патыліцу,

каб схаваць, падабраць пад яе валасы. Ідзе, лёгка пераавальваючыся на сваіх невялічкіх крэпкіх нагах. Вядро ў правай руцэ, левая для раўнавагі адстаўлена ўбок, яна ўзмахвае ёй, і грудзі пад белай вышыванай кофтай уздрыгваюць у такт узмахаў. Ігнат аж застагнаў ад гэтага такога жывога ўспаміну. Успаміну, які так часта прыходзіў да яго...

Пастаяў яшчэ на вышыні ля альховага куста, нібы і ўзапраўду чакаючы, што з туману з вясёлым гоманам шырокім строем пакажуцца спакойныя, улагоджаныя жанчыны. Ігната гэта заўсёды здзіўляла. Збіраецца катoрая на дойку — сварыцца, крычыць, злуецца, а пабыла з каровай, пагаварыла, падаіла і быццам ужо зусім інакшая стала — падабрэла, адтала душой. Ідзе назад, весела перагаворваецца, і твар свеціцца дабрынёй і ласкай. Нібыта карова — сам поп-бацюшка: выслухаў, суцешыў, розуму навучыў. З мужыком будзе сварыцца, крычаць, кіпець, а да каровы — з цяплом, з добрым словам, з ласкай. Бо ведае: накрычы — і можаш без малака пайсці. Так бы вось і з людзьмі, адзін да аднаго. З жывёлай навучыліся гаварыць, а між сабой развучыліся.

Ніхто з туману не паказаўся. Потым раптам за спіной застагнала зямля, задрыжэла, і, праразаючы ноч сліпучым клінам агню, праз станцыю прайшоў цяжкі эшалон — зноў туды, на ўсход. І Ігнат пазайздросціў усім, хто быў у гэтым эшалоне: яны ведалі, куды едуць.

Ігнат вярнуўся назад да Андрэевага двара, сеў на лавачку пры варотах. Ехаў дамоў — усё было ясна: прыходзь, закасвай рукавы і за працу. Бо кругом яе — рабі не пераробіш. Мужык ваюе — зямля плача.

Усё ў яго было спланавана задоўга да таго, як узараў ботамі мокры пясок на сваёй станцыі. Скідаць прыбудоўку да стопкі — пад майстэрню. А пакуль прыбудоўка — можна будзе і ў хаце адвесці куток. Ён там і быў некалі — па правую руку ад дзвярэй, ля акна. І відна, і зручна — і ўнесці, і вынесці. А свежая сасновая ці кляновая стружка ніколі не шкодзілі здароўю. І во ўсе твае планы. Сабаку пад хвост. Андрэй па пустому не стаў бы плот гарадзіць. Не той чалавек. І тое добра, што сустрэліся, добра, што хоць папярэдзіў. Другі хто мог бы прамаўчаць. Каму хочацца чужыя прарэхі трэсці. Сам прыйдзеш і ўбачыш. Прыйдзеш і ўбачыш: «Дзінь-

добры! Вапшчэткі, гэта я!» «А хто такі ты? Тваё месца ўжо занята...»

Сядзеў Ігнат, перадумваў, чаму ўсё так выйшла. Здаецца, усё было як у людзей. Ну, не без сварак, не без таго, каб часам не сказаць крутое слова. Крутое слова — не крывое. Ужо навошта галубы — палюбоўная птушка, а і то бывае грозяцца адзін на аднаго, а гэта ж людзі. Не так паглядзеў, не так ступіў... Не тое, не так... Табе здаецца — не тое ці не так, а мне — што яно якраз тое самае. Кожны бачыць жыццё па-свойму, асабліва калі чалавекі гэтыя — мужык і баба. Але ж пасля, калі нешта ў галаве ёсць і калі сышліся разам не проста так, не з чужога лесу і не людзей смяшыць, можна дагаварыцца. Проста сказаць: гаршчок аб гаршчок — і з радні вон... Адны чарапкі пасыплюцца. А дзеці — не чарапкі. І зноў жа. Можа, здаля і відней, што ў абодвух насы крывыя, але ж і з крывымі насамі людзі ўмудраюцца жыць і цалуюцца нават. Гэта калі розум у кучу, а не ўраздроб.

Ён ведаў, што бывае і так, нават часта бывае, калі мужык з жонкай расходзяцца, але заўсёды лічыў, што яны не шмат думалі перад тым, як сысціся, а яшчэ меней, як разысціся.

Дапусцім, разышліся са сваімі Адам Яблонскі і Валодзя Цэдрыкаў, дык яно адразу было відаць, што толку там наўрад ці шмат будзе. Трэба было мець Адамаву фанабэрыю, каб браць у жонкі Лёлю і яшчэ думаць, што нешта путнае з гэтага выйдзе. Яна — баба як стог, ідзе — зямля ўгінаецца, а ён — заморак, смаркач ля яе, адно што капялюш на валасах. У Цэдрыкавага, здэцца, і лепей было. Ён мужчына пад столь, да бервяна заўсёды з камля заходзіць, не баіцца, Люда нашмат меншая, а пражылі пяць гадоў у кучы і дзяцей не нажылі, як і Адам з Лёляй. А пасля як падказаў хто: памяняліся, і ўсё стала як трэба. І ў тых дзеці пайшлі і ў тых. Мужчыны яшчэ смяяліся: не там шукалі. А тут, здаецца, і там, і тое...

Сядзеў Ігнат, цмокаў піпкай. Выйшаў Андрэй, прысеў побач:

— Пайшлі спаць, Ігнат, з дарогі... А там усё абляжацца.

— Вапшчэткі, яно так. Дарогі хапіла, назбіралася. Паўсвету абышоў. Той жа мой Навасельцаў гаварыў: «Мы, Сцяпанавіч, павінны зразумець сваю місію. Паў-

Еўропы прайшлі — калі гэта бывала. I не проста так, а каб ачысціць ад фашызму, каб ніколі болей такога ніхто не памышляў». Але самому небараку да гэтай місіі саўсім трошкі не хапіла. Нейкіх двух месяцаў.— Ігнат засвяціў піпкай твар, нос, вочы, і Андрэю падалося, што Ігнатавы вочы нават як быццам вясёлыя.— Тут ты праўду кажаш: абляжацца. А не абляжацца — утопчам. Ага, утопчам. Пайшлі. Ночы цяпер кароткія: не паспее добра зачарнець — глядзіш, што зноў на віднае пайшло.

I яшчэ не адразу заснуў Ігнат. Думалася, успаміналася...

Трывожны сон знясіліў пад самую раніцу, калі ўжо зусім заднела за вокнамі, але трывога не пакідала і ў сне, жыла ў ім, як асколак у здаровым целе. Чуў, як устала Ганна, як прагнала карову, як уходжвалася ля печы, як пабегла на працу.

Снедалі з Андрэем — засяроджана, моўчкі. Словы здаваліся лішнімі. Ігнат папрасіў Андрэя, каб той перадаў дзецям кансервы:

— Ці сам будзеш у Ліпніцы, ці мо каторае з дзяцей загляне да цябе. Скажы, што ад ваенкамата, а пра мяне нічога не гавары. Пакуль што я яшчэ на фронце, а там відна будзе.

А сам думаў яшчэ болей. Слязьмі пачынаецца вайна, слязьмі не канчаецца. Панасыпае магіл, наплодзіць сірот ды ўдоў, што не плакаць, здаецца, няма ніякай сілы. Хоць бы для таго, каб душу абмыць і пайсці жыць далей. Плач не плач, а жыць трэба: добрага сабаку і таго кормяць за службу. А ў чалавека рукі ёсць, і яны не толькі для вінтоўкі прыстаўлены, хоць іншы быццам толькі яе і ўмее дзяржаць.

Пакінуў у Андрэя і адзін мяшок свой: з усімі слясарнымі інструментамі, старанна закручанымі ў прамасленую крамніну. Папрасіў яшчэ тапарышча: тапор ён таксама прывёз з сабой, ведаў, куды едзе. Насадзіў тапор, абгарнуў анучай, сунуў у мяшок.

— Дык куды цяпер? — спытаў Андрэй.

— Рабіць работу. Сякера і тое-другое ў мяне ёсць, а рукам работа трэба...

— Яшчэ б не трэба...— задуменным голасам сказаў Андрэй.— Работы хопіць. А дзеці, дзеці як?

— Даўжэй чакалі, пачакаюць яшчэ...

— Пачакаць-то пачакаюць, а ўсё ж я раіў бы табе падумаць...— Андрэй не стаў дагаворваць, пра што раіў

бы падумаць Ігнату. Ігнат усміхнууся нейкай дзіўнай не то жаласнай, не то з'едлівай усмешкай:

— Вашшчэткі, і бацюшка раіў грэшніцы падавацца ў рай, а тая ўсё роўна ў пекла заблудзіла.— Ён працягнуў руку.— Бывай. Падамся ў бок Бабруйска. Сёлы там большыя, значыць, і работы больш.

«І сёлы большыя, і далей ад дому»,— дадумаў сабе Андрэй, але сказаць нічога не сказаў.

Пацiснулі рукі, і Ігнат пайшоў па сяле — даўгі, сутулаваты, з салдацкім мяшком на правым плечуку. Мяшок гэты ніяк не цягнуў уніз, а нібыта нават праміў высокія плечы. І з мяшка, зашморгнутае вяроўкай, як ствол вінтоўкі, вытыркалася новае бярозавае тапарышча. Ігнат аддаляўся, а тапарышча белай латкай доўга яшчэ віднелася на шэрым полі шыняля.

VI

Работу Ігнат знайшоў у той жа дзень, па абедзе. Ішоў, перакідваючы мяшок з аднаго плечука на другі, праз адно, праз другое, праз трэцяе сяло. І адно, і другое, і трэцяе назваць сялом мог толькі той, хто некалі добра ведаў іх. Дзве-тры бог ведае чыёй літасцю ўцалелыя хаты, а больш зямлянкі, скляпы. Нібы з самай зямлі вытыркаецца комін, з коміна кволіцца дымок, тут жа грэюцца ў пяску куры, гуляюць дзеці.

І сваё кіпела на душы ў Ігната, а гэтыя малюнкі давалі страшнейшага. У каторы раз прыпамінаўся той чысценькі, акуратны, не крануты бомбамі і снарадамі нямецкі гарадок, па якім яны гулялі з Навасельцавым. Злосці на той гарадок не было, было адчуванне вялікай несправядлівасці: па якому праву маглі людзі ўчыняць такія разбурэнні і разбой на гэтай ціхай зямлі? Такі разбой, што ідзеш во колькі кіламетраў і не знойдзеш сяла, дзе б усё было, як павінна быць у сяле: і хаты, і хлявы, і сады.

Нарэшце-такі знайшлося. Стаяла яно на перасячэнні шашы з ракой, на яе вышэйшым беразе — некалькі нізкіх цагляных домікаў, астатняе ўсё драўлянае. За ракой, як бачыла вока, ішла шырокая заліўная пойма, яшчэ далей — лес.

Сяло дзялілася на некалькі вуліц. Недзе ў баку ад галоўнай вуліцы цюкалі два тапары, і Ігнат завярнуў туды. Тут будавалі хату. Зруб яшчэ быў толькі падведзены пад вокны, і наверсе, асядлаўшы бервяно, сядзелі

два голыя па пояс мужчыны,— адзін старэйшы, вусаты, з сівізной на скронях, другі маладзейшы, з чорнымі як смоль валасамі, абое ў салдацкіх штанах, з тапарамі. Ігнат падышоў, прывітаўся.

— Злазьце, хлопцы, перадыхніце, пад старасць не адрыгнецца.

Злезлі ўніз, паселі на бервяно. І толькі цяпер Ігнат убачыў, што ў вусатага замест левай рукі — култышка, адхапіла руку там, адкуль павінна пачынацца далонь. Другі, здаецца, зусім цэлы. Салдацкія боты з кірзавымі халявамі стаялі тут жа, пад сцяной.

— Столькі год у ботах, без аддыху,— сказаў маладзейшы, пераняўшы Ігнатаў позірк.— Хай ногі трохі хоць вецер пачуюць.

Ігнат кіўнуў галавой: ён-та добра разумеў гэтую ахвоту падставіць ветру ці сонцу жывое цела. Зірнуў на белыя салдацкія ногі: адна была здаровая, другая пераплецена малінавымі рубцамі. Відаць, добра пашчапала, сшывалі з астаткаў...

Што трэба салдату для знаёмства? Пара зацяжак ды колькі слоў: дзе ваяваў, дзе ранілі, як жыў застаўся. А калі яшчэ ваявалі на адным фронце, дык і зусім радня.

Аказалася, што будуюць хату Васіліне, сястры маладзейшага мужыка. Да вайны і ў вайну сядзела кабета з двума дзяцьмі ў суседнім сяле недалёка адсюль, пакуль пры адной з карных акцый фашысты не спалілі ўсё сяло. Добра, што сама з дзяцьмі паспела схавацца ў лесе. Мужык загінуў недзе ў той жа Германіі, і жанчына знайшла месца тут, пры сястры. Бліжэй ля радні, усё-такі смялей: і сястра тут, і брат.

Неўзабаве падышла і гаспадыня хаты — высокая жанчына з прадаўгаватым прыемным тварам, які з бакоў, як дужкамі, атулялі гладка расчасаныя на два бакі прамыя чорныя валасы. Нешта мудра-пакутніцкае, нібы ў святой, было ў гэтым зажураным славянскім твары, і Ігнату адразу чамусьці ўспомніліся згарэлыя вёскі, праз якія ён ішоў сёння.

Жанчына прынесла абед, яна варыла яго ў суседзяў у печы. Сказала і Ігнату, каб ён здзяваў шынель і прысаджваўся.

Ігнат сказаў, што ў мяшку ў яго таксама завязаны тапор і ён яшчэ ніякага задання сабе не прыдумаў...

— Тады Васіліна прыдумае табе заданне,— сказаў вусаты нібы жартам, а стала ўсур'ёз. Ігнат сеў абедаць.

Вусаты хоць і з культышкай быў, а мог і абчасаць бервяно, і на вугле сядзеў добра. У маладзейшага яшчэ не было таго спрыту, і рука меры не ведала, як закалупіць часам тапаром, хоць бервяно выкідай, але ў тры тапары работа пайшла спарней. Праз тыдзень ужо паклалі бэлькі, а там і кроквы ўсцягнулі.

За тапаром Ігнату было лягчэй: работа ёсць работа. А ноччу, застаўшыся адзін, не мог саўладаць з болем, які распаленым кавалкам жалеза пёк у грудзях.

Чамусьці часцей за ўсё ўспамінаўся адзін выпадак, які здарыўся адразу, як пажаніліся. Ён прывёз Марыну, і яна адразу знайшла сябе, быццам тут усё жыццё і жыла. Што са скацінай, што з кроснамі, калі паспела і навучыцца — зусім жа дзяўчо яшчэ, адна каса толькі...

Каса... Паглядзеў неяк на маладзенькіх трактарыстак у раёне, на іх кароткія, роўненька падрэзаныя валасы, захацелася, каб і яна зрабіла так. «Ты што, здурнеў? Як я без касы?.. Ім, камсамолкам тваім, куды тыя косы пры машыне? Яшчэ ўкруціць каторая куды. А як жа я ў сяле без касы?»

Не зрабіла па-добраму, зрабіў па-дурному. Падышоў з нажніцамі да соннай і шахнуў. Ды так высака, што валасы і вушэй не закрывалі. Некалькі месяцаў хустку не скідала з галавы, людзей саромелася. А ўжо гвалту было, хоць дамоў не паказвайся. І праўда, па-дурному зрабіў. Каму яны мазолілі вочы, тыя валасы? А як вымые ў палыновым шчолаку ды высушыць, усю падушку ўкрывалі, а пахлі як... Мусіць, недзе і цяпер ляжыць тая каса ў прыскрынку сярод розных шпулек ды нітак...

Хата ў Васілінінай сястры была прасторная, можна сказаць, вялізная, і яна адпусціла сястры з дзяцьмі адну палавіну. Можна было і Ігнату спаць там, на канапе, але ён не захацеў. «Ці шмат салдату трэба: ахапак сена пад бок, шынель на бок — і спі на здароўе».

Сена было ў хляве, шынель у мяшку, ночы прахладныя, але не такія, каб мерзнуць. Васіліна знайшла падушку і пасцілку — што болей трэба салдату? Хоць ён і не на вайне, не ля перадавой. Рай, ды годзе.

Рукі скора прывыклі да тапара, толькі душа месца не знаходзіла.

Сцішыўся неяк Ігнат са сваімі думкамі, чуе: рыпнулі вароты.

— Ці ёсць тут хто жывы? — пачуўся Васілінін голас.

Голас хацеў казацца весялейшым, смялейшым, чым звычайна.

— Ды ўжо ж ёсць,— адказаў Ігнат.

— Прыйшла паглядзець, ці добра табе тут. Ці не трэба чаго? — Голас ішоў усё адтуль, ад варот.

— То паглядзі... Лескі во тут, паўз шулу,— Ігнат зашамацеў сенам, падаючыся бліжэй да лесак.— Давай руку, а то заблудзішся.

— У такой цемені і праўда можна заблудзіцца,— Васіліна падала руку.

— Тут во падушка, тут пасцілка, тут і шынель,— Ігнат падвёў жанчыну да сваёй пасцелі.

Васіліна абмацала яе, але стаяла, не садзілася:

— Нічога. Здаецца, жыць можна.

— Раз жыву, то можна. І аднаму можна, а ўдваіх...— Ігнат пацягнуў Васіліну за руку, і яна мякка, як надламаная, апусцілася ля яго на пасцілку. Ён прыгарнуў яе за плечы, знайшоў губы. Яны таксама не супраціўляліся, але калі ён пачаў расшпільваць гузікі кофтачкі, нібы ток які прайшоў па жанчыне, яна нібы ачнулася і ў парывістым адчаі кінулася да яго...

Пасля яна яшчэ некалькі разоў прыходзіла да яго. І ўсё ў іх было, як і павінна быць у мужчыны і жанчыны, але адпускаў ён яе лёгка, як калі б паміж імі і не было нічога. Апошні раз яна доўга ляжала ля яго, маўчала. Ён ведаў, што яна не спіць, але яму не хацелася гаварыць. Ён знайшоў шынель, натаптаў пілку, прыпаліў. Ніколі не рабіў гэтага на сене, а тут закурыў.

— Ты, Ігнат, мусіць, хворы. Здаровы мужчына не можа быць такім,— сказала тады яна.

— Якім «такім»?

— Такім... халодным. Ты б хоць прытварыўся, ці што?

— Чаго не ўмею, таго не ўмею.

— Ад цябе холад, як ад лядоўні... Нават тады, калі... калі ў чалавека ўсё гарыць...

— Ты болей сюды не прыходзь,— сказаў ён.— Не прыходзь.

Яна гаварыла праўду, і ён таксама сказаў праўду.

— Я не прыйду. Я пасля першага разу думала не прыходзіць, але... Я бачыла, якая адзінокая твая душа, як табе цяжка... і хацела...

— Зрабіць ёй лёгка?

— Не лёгка — лягчэй... Не для сябе... Я ведаю, ты тут доўга не забавішся...

— Шмат у вас, у баб, сэрца, калі б да яго яшчэ і розум...

— І кім бы вы ля такога сэрца? Парабкамі?

— Вашпчэткі, можа, і парабкамі, а ўсё-такі...

Хату ўжо канчалі лаціць. Ігнат сядзеў на самым версе, калі адчуў, што з другога боку вуліцы на яго пазірае хлапчук гадоў сямі. Ён даўно ўжо стаяў там. Пастаяў, схадзіў некуды, зноў вярнуўся. Хлапчукам заўсёды цікава паглядзець, як дзе што робіцца. Але гэты даўно стаіць. Босы, у палатняных штоніках, кашуля, пінжачок, чорная торбачка, з такімі ў школу ходзяць. Хлапчук стаяў адвярнуўшыся і пазіраў на буслінае гняздо, што сплюснутым капелюшом сядзела на ліпе ў суседнім двары.

Пара ішла на восень, маладыя буслы акрыліліся і недзе пужалі на пойме жаб, аддаўшы свой дом у поўнае карыстанне вераб'ям, і тыя аж заходзіліся ў крыклівым азарце даказаць нешта свету. Гэтым разам крык быў неспакойны, трывожны. Ігнат павёў вачыма па ліпе і ўбачыў прычыну баязлівага птушынага неспакою: гэта быў вялікі чорны кот. Ён дабраўся ўжо да спіленых верхніх сукоў дрэва, на якіх цяпер сядзела гняздо-шапка. Хлапчук размахнуўся, і пушчаны ім камень шчоўкнуў у кару перад самым носам ката. Кот з перапуду прысеў на лапах, аж прыліп да дрэва, потым крутануўся, як вавёрка, і з вышыні, распластаўшыся ў паветры, сігануў у гарод, на граду капусты. Хлапчук засмяяўся і зноў зірнуў сюды, на Ігната. І Ігнат адчуў, як млявая цеплыня пацякла па ўсім целе. Задам, мацаючы нагамі латы, спусціўся бліжэй да страхі, потым па лесках, ужо хутчэй, а там цераз двор, па трэсках, на вуліцу. Хлапчук стаяў на месцы, пазіраў на Ігната сур'ёзнымі, як у дарослага, вачыма, і Ігнат не змог ісці спакойным крокам, кінуўся да яго:

— Лёнік, сынок!..

Ён падхапіў сына на рукі, прыціснуў да сябе, чуючы птушыную лёгкасць худога цела. Сын зморшчыўся, закруціўся, вызваляючыся:

— Пусці, баліць...

— Што баліць?

— Спіна баліць.— І ўжо калі Ігнат паставіў яго назад на зямлю, вінавата ўсміхнуўся: — Я лавіў у канаве ўюноў, а Антось Яблонскіх падкраўся з-за кустоў і з рагаткі. Бачыш? — ён павярнуўся да Ігната спіной, задраў пінжачок, а разам з ім і кашулю, агаліўшы цела: уся спіна была пасечана закарэлымі, як зажываючая кароста, ранкамі.

— Чым гэта ён так?

— Жарствой... У рагатку насыпаў ды як шарахнуў...

— Ды за гэта ведаеш што паложана?

— Яны сваё з'елі. Мы падпільнавалі іх — Антося, Стася іхняга, Пецю Зінінага — і так укінулі, што надоўга запомняць.

— А за што гэта вы так?

— Ваюем... Як партызаны з немцамі.

— І хто ж немцы, а хто партызаны?

— А мы мяняемся. Тыдзень яны, тыдзень мы.

— Нікудышная гэта вайна... А як жа ты тут апынуўся?

— Цябе шукаў.— Лёнік узняў вочы на бацьку і хутчэй загадаў, чым папрасіў: — Пайшлі дамоў. Мы цябе даўно жджом.

Ён стаяў перад бацькам — босы, з чорнымі ад пылу, пазбіванымі нагамі, у абтрапаных штоніках, вялікая, даўно не стрыжаная галава на тонкай доўгай шыі, вялікія шэрыя вочы, зацятая ўпартасць на твары.

— Даўно? — нібы засумняваўся Ігнат.

— Ага. А як дзядзька Андрэй прынёс кансервы, толькі пра цябе і думаем...

— Вапшчэткі, дык гэта, выходзіць, ён падказаў, што я тут?

— Нічога ён не падказваў. Проста мы ўсе здагадаліся, што ты ёсць, а дамоў ісці не хочаш... Я пад'язджаў з ім за грэблю і прызнаўся, што пайду шукаць цябе. Ён тады і сказаў, каб я ішоў па дарозе на Бабруйск. Я і пайшоў. Я ўжо другі дзень тут.

— Другі дзень?

— Ага. Вы тады яшчэ толькі пачыналі прыбіваць латы.

— Дзе ж ты начаваў?

— На поплаве, у стозе. Там іх чорта.— Лёнік паказаў галавой за раку.— Ну, пайшлі, тата.

— Добра, сынок, пойдзем, толькі паабедаем. Ты ж, мусіць, галодны?

— Ага... Але можна і так. Там бручка за сялом расце.

— Бручка бручкай...— Ігнат зірнуў на сваіх напарнікаў. Тыя як сядзелі ўгары, так і засталіся там.

— Што, сын знайшоў бацьку? — спытаў вусаты.

— Вапшчэткі, так. Сын бацьку, а бацька сына. Дык вы ўжо, хлопцы, закончыце самі, а я мушу ісці...

— Ды ўжо ж, ідзіце шчасліва.

Васіліна зразумела ўсё, як толькі ўбачыла іх. Скоранька сабрала на стол, знайшла пляшку гарэлкі, Лёніку дала малака, хлеба. Лёнік еў, прагна глытаючы збольшага пражаваныя кавалкі, запіваў малаком, а яна з сумам і болем пазірала на яго, і дзве буйныя слязы нібы самі сабой выкаціліся з вачэй.

— Ну, гэта ты дарма,— зазлаваў Ігнат, і яна схамянулася, наліла гарэлкі ў шклянку яму і сабе.

— Дзякуй табе, Ігнат, за помач. Не ведаю толькі, як буду...

І зноў ён зазлаваў, не даў ёй дагаварыць:

— А так — і ўсё тут... Думаў, разам закончым, ды хлопцы ўжо самі... А ты... Словам... будзь здарова, Васіліна,— і адным дыхам выпіў сваю шклянку.

Васіліна дагнала іх ужо на вуліцы, працягнула Ігнату торбачку з нечым ладным і цвёрдым у ёй.

— Што ты выдумляеш? — Ігнат не хацеў браць торбачку.

— Вазьмі, яй-богу, вазьмі. Тут сала і хлеб... Ты ж бачыш, у нас ёсць, а ў вас... Вазьмі...

— Ну, чаго ты стаіш? Бяры ды пайшлі,— вырашыў усё Лёнік. Ігнат зірнуў на сына, потым на Васіліну, узяў торбачку, развязаў, пераклаў сала і хлеб у свой мяшок, торбачку аддаў назад.

Ігнат з сынам прайшлі кіламетраў з пяць, калі іх дагнаў вайсковы «студабекер», ён ішоў у раён. Ігнат закінуў у высокі кузаў мяшок, пасобіў залезці Лёніку, залез сам. Стаялі, абапёршыся аб кабіну, і вецер дзьмуў у твар, ірваў валасы. Ужо калі пад'язджалі да раённага цэнтра, Лёнік павярнуў галаву да бацькі, папрасіў:

— Толькі ты не бі маму.

— А чаму ты думаеш, што я буду біць яе?..

— Не ведаю. Вунь Хведаркаў Вова таксама вярнуў-

ся і пачаў ганяць сваю Маню. Вып'е, а пасля ганяе. Яна ўзяла і павесілася.

Ігнат нічога не сказаў сыну.

— Што яшчэ новае ў нас? Як дзед і баба?

— Якія дзед і баба? — не зразумеў Лёнік.

— Якія? Твае дзед і баба. Вапшчэткі, іх жа ў цябе засталося толькі двое. Дзед Сцяпан і баба Агапа.

— Дык яны ж даўно памерлі. Шчэ летась. Дзед зімой, а ўвесну баба яго адмяніла. А дзядзька Міхайла яе адмяніў. На яго прыйшло пісьмо, што забілі. Як хавалі бабу, я бачыў, мы былі з мамай, а да дзеда яна адна хадзіла.— Усе гэтыя навіны Лёнік паведаміў адным дыхам, з радасцю, што першы расказвае бацьку пра ўсё.

Ігнат болей ні пра што не пытаўся. «Трэба было яшчэ пакруціцца па свеце, можа, яшчэ што-небудзь зарабіў бы пачуць... І Андрэй таксама маладзец... Хаця што маладзец... Хопіць яму і таго, чым абрадаваў...»

І яшчэ падумаў Ігнат пра тое, як ўсё не па парадку ідзе ў гэтым жыцці. З дому пайшоў кругом свой, а вяртаецца кругом сірата. І гэта за нейкія тры гады. І далей. Учора нічога не ведаў пра бацьку і маці, пра брата, і ўсе яны былі жывыя, і ён быў з імі. А сёння ўжо ўсё. Застаўся Ігнат Сцяпанавіч адзін... Хаця, стоп, Ігнат Сцяпанавіч, стоп. Чаму адзін? А сын? А дочкі?

VII

З даўніх часоў ідзе завядзёнка галасіць, калі чалавека праводзяць на вайну ці сустракаюць назад. Завядзёнка бабская, схавацца ад яе не схаваешся, але калі прыйсці дамоў ноччу, то, можа, ніхто гэтага крыклівага салюта ўшчынаць не будзе. Саўсім не па нутру быў гэты салют Ігнату, гэта калі ўсё добра і здорава, а тым болей цяпер, пры ўсім тым, што ёсць, і таму прымеркаваў ён заявіцца ў Ліпніцу, калі сяло будзе ўжо спаць.

З раёна кіламетраў з пяць пад'ехалі на падводзе, потым ішлі пеша. Лёнік церабіўся поплеч, стараўся патрапляць у нагу з бацькам, хоць было гэта няпроста — у таго нага была нашмат шырэйшая. Лёнік расказваў, як сустракалі Мікалая Бабеню. Са станцыі ў Ліпніцу яго прывезла санітарка на падводзе, бо хадзіць сам ён мог толькі на мыліцах, носячы пабітую нагу, як вялікую, абматаную бінтамі ляльку. Сабралася ўсё сяло, прынеслі патэфон, пласцінкі, падвыпілі. Спявалі, танцавалі, а

пасля плакаць пачалі. Дзіва што, адны бабы. З мужчын быў толькі стары Анай, ён насіў пошту, ды сам Мікалай. Тры нагі, дзве мыліцы — не шмат натанцуеш. Хведаркаў Вова вярнуўся пасля ўжо, а дзядзька Цімох яшчэ пазней.

Ліпніца спакойна спала, калі яны ўвайшлі ў сяло. Чорныя хаты, бухматыя кусты і дрэвы за платамі, і цішыня, быццам на ўсё сяло ніводнага сабакі. На нейкі час Ігнату падалося, што ўступае ён, як гэта часта бывала ў вайну, у чужое сяло, і цяпер цішыня — не што іншае, як падманлівая цішыня насцярожліва прыціхлых людзей. Ніхто не спіць, кожны чуйна ўслухоўваецца ў ноч, якая зараз узарвецца галасамі многіх вайсковых людзей, кароткімі камандамі, гулам матораў; зарыпяць вароты, заляскаюць дзверы, зацепляцца агнямі, нібы пралупляючыся, вокны хат.

Жыло гэта адчуванне ўсяго нейкую хвіліну, а пасля зноў усё стала як было: і цішыня, і цемра, і востры пах крапівы, і кропу, і мокры пыл — усё, чым заўсёды пахла вуліца Ліпніцы гэтай парой, вярнулася назад.

Ігнат азіраўся па баках, адзначыўшы сабе, што і хаты цэлыя, і хлявы, і калодзежы панатапырвалі ўгору стрэлы там, дзе былі і да вайны.

Лёнік маўчаў. Шлэпаў босымі нагамі па мяккай зямлі, час ад часу шмыгаў носам. І толькі калі падышлі да іхняга канца і ў цемры раптам бліснуў і прапаў, а потым зноў бліснуў асцярожны агеньчык, ён усклікнуў радасным голасам:

— Чакаюць! Я ж табе казаў, што чакаюць!

Ён першы павярнуў на двор у адчыненыя вароты, нібы паказваючы бацьку, куды ісці, першы прабег праз сенцы і зайшоў у хату, пакінуўшы адчыненыя дзверы, дачакаўся, калі зойдзе бацька, і ўрачыста крыкнуў:

— А во і мы!

Ігнат скінуў з пляча мяшок, паклаў ля парога.

Марына сядзела за машынкай тварам да дзвярэй і нешта шыла. На стук дзвярэй адарвала галаву ад машынкі, доўга пазірала то на мужа, то на сына, быццам не верыла, што гэта маглі быць яны, і раптам з крыкам «Ігнат!..» кінулася да дзвярэй. Прыпала да мужавых грудзей, затрэслася ў плачы, прыгаворвала: «Ігнат! Ігнат!..»

Адзеравянелай рукой гладзіў Ігнат яе плечы, а сам праз навалач слёз бачыў толькі вялізную ружовую пля-

му ўкруга лямпы, і пляма гэта то збягалася, рабілася зусім маленькай, то шырылася, займаючы ўсю хату.

Потым круг гэты паіначыўся, пасвятлеў, і з яго выплылі і закрылі сабой такія знаёмыя і такія родныя твары дачок.

Дочкі не кінуліся да яго, проста пасталі перад ім, у доўгіх зрэбных кашулях, як паўскоквалі з пасцелі пасля сну. Яны і саромеліся яго, а можа, і баяліся. Здаецца, колькі часу таго мінула, як яго не было, а як павырасталі. Асабліва Соня. І Гуня... Марына адхінулася ад яго, нібы ўступаючы месца, даючы дарогу дочкам, і тады яны кінуліся да бацькі, і ён згроб іх рукамі, цалуючы твары, валасы...

— Тата, татачка!..

— Ну во, і сустрэліся... І я тут, вапшчэткі, во... дома... Ну, не плачце... Усё будзе... неяк усё будзе.

Ігнат абдымаў іх, чуў пад сваімі рукамі іх худыя, кволыя плечы, вострыя храсткі і адчуваў, як нешта гарачымі бязлітаснымі абцугамі сціскае яго сэрца, нібы ён сам быў вінаваты, што яны такія худыя і што яны ў гэтых грубых зрэбных кашулях.

— Нічога, нічога... Усё будзе добра...— прыгаворваў ён, не жадаючы, каб хто бачыў яго мокрыя вочы.— Ага, усё будзе, усё будзе...

— Вы ж з дарогі і, мусіць, галодныя саўсім,— спытала Марына.

— А няўжо ж не галодныя,— адказаў і за сябе і за бацьку Лёнік і, стараючы быць злосным, абвёў усіх позіркам.— Я ім бацьку прывёз, а яны... Эх вы!

— Зараз, Лёня,— сур'ёзна і нібы вінавацячыся, адказала брату Соня і прапала за шалёвачнай перагародкай — адзявацца. За ёй шмыгнула туды і Гуня.

— Ага, мы зараз,— спахапілася і Марына, зірнуўшы на сына, быццам ён тут быў за галоўнага і быццам толькі яго каманды і чакалі ў хаце.— Прысаджвайся, Ігнат, і ты, Лёнік, пасядзі, а мы зараз... Думала, кончу табе штаны, і мала што не паспела, паясніцу трэба памераць.

Марына адкаціла швейную машынку ў куток, ускінула наверх шытво.

— Уцалела? — спытаў Ігнат, пазіраючы на машынку. Ён сам закопваў яе на сотках — станок асобна, галоўку асобна. Калі хто і дабярэцца, то хай не ўсё разам.

— Ага, уцалела,— устрапянулася, узрадавалася Ігнатаваму пытанню Марына.— Праўда, прыржавела ў двух месцах, але не страшна, дасталі ў пору, пачысцілі. Змазалі... Шыла ж і партызанам, і сабе, і цяпер... Засталася адна такая на ўсю Ліпніцу.— Марына гаварыла, а сама тым часам пайшла за перагародку, дастала з куфра скацерку, пачала засцілаць стол і раптам зніякавела. Як застыла над сталом.

— Ну ты, мама, як не ведаеш, што сабралася рабіць! — па-даросламу сур'ёзна падказаў Лёнік.

— Ага, сынок, як не ведаю, што раблю,— адказала Марына сыну.— Ад радасці не ведаю, што раблю.— Марына зірнула на Ігната, чакаючы, што скажа той. Ігнат моўчкі разглядаў фотакарткі ў рамцы на сцяне. І Марына падабрала губы, рашуча выпрамілася і заспяшалася, як гэта яна рабіла заўсёды, калі трэба было зрабіць хутчэй работу.

Спалі Ігнат з Лёнікам на «вялікім» ложку, што стаяў між вокан на вуліцу, Марына з дочкамі за перагародкай. Зроблены быў гэты ложак з таўстых, сухіх, як звон, сасновых дошак. Сушыў іх Ігнат спачатку пад павеццю на дварэ, потым на печы. Доўга падбіраў дрэва, браў на клей, пускаў пад фуганак. І сталася так, нібы спінкі былі выпілены з адной, на ўсю шырыню ложка, сасны. Пасля, як работа была скончана і ложак пакрыты лакам, Ігнату самому няпроста было выйсці вокам на лінію, дзе адна дошка тачылася з другой.

Рабіўся вялікі ложак, як нарадзілася Гуня і стала цесна на «малым». Той таксама стаяў тут, між вокан, а цяпер стаіць за перагародкай, на ім і ляглі спаць Марына з Гуняй, Соня лягла на печы. Рабіўся вялікі ложак на дваіх, але не было цесна на ім, калі Марына клала з сабой «прыспаць» і трэцяга чалавечка — спачатку Гуню, а пасля і Лёніка.

Сёння Лёнік папрасіўся легчы з бацькам: «мужчыны з мужчынамі, бабы з бабамі». На тым і парашылі, і рашэнне гэта падабалася Ігнату.

Хоць спаць ляглі і позна, але як толькі засвіціліся шэрым вокны, Ігнат прахапіўся. Устаў асцярожна, каб не пабудзіць сына, выйшаў на двор, закурыў. Сяло яшчэ спала, і, нібы спрасоння, абзываліся ў дварах пеўні.

Ігнат выйшаў на вуліцу, дайшоў да канца яе. Калгасны двор квола цямнеў на пагорку за грэбляй збоішчам пабудоў, схаваных за абсадай высокіх дрэў. Лявей, проці шэрага неба, над лініяй бярэзніку, выразна, нібы абмалёваная хімічным алоўкам, выступала бухматая галава дуба. А яшчэ лявей, над курганамі, як згубленая птушкай пярына, цягнулася ўгору воблачка бярозавай кроны. Ігнату пацяплела ад думкі, што ўсё тут засталося на месцы, як і тады, калі яны з Цімохам пайшлі з Ліпніцы.

Па ледзь прыкметнай расянай сцежцы, абагнуўшы Анаевы соткі, абгароджаныя плотам у дзве жэрдкі, выйшаў у рог лесу. Сеў на пень, паклаўшы рукі на калені. Лес рос на вышэйшым, і сяло ляжала, як на абрусе: адзін пасёлак, другі, трэці. За трэцім пасёлкам таксама браўся лес, і за ім ярка чырванела неба — скора павінна было ўзыходзіць сонца. Лес ажываў птушынымі галасамі. Папаўзла ўніз страла Цімохавага калодзежа, пасля зноў, як ствол гарматы, нацэлілася ў неба. У некага зарыпелі вароты — выпусцілі на двор карову. Недзе бразнула бляшанае вядро. Ліпніца пачынала свой дзень.

«Ну што ж, трэба пачынаць і нам,— падумаў Ігнат.— Вашчэткі, трэба пачынаць...» — сказаў уголас, як да некага, хто быў побач, хоць нікога наўме не меў і сам не ведаў, што і з чаго пачынаць. «Задала ты мне, жытка, задачку, задала...» — падумаў яшчэ, скрыгатнуўшы зубамі.

І раптам быццам нешта ўспомніў Ігнат. Выбіў даўно патухлую піпку аб пень, запхнуў у кішэню і рашучым крокам, нібы баючыся спазніцца, пайшоў краем лесу ў канец сваіх сотак. Ішоў і цягнуў галаву, узіраўся наперад. Убачыў за кустамі кучу бярвення, прыцішыў крок. Гэта ж ужо ў вайну навазіў яго — збіраўся прыбудаваць канец да хлява. Не паспеў, не да таго стала. Адно паспеў абкарыць, скласці ў штабель. І, бач, засталіся цэлыя, не парасцягвалі, не папалілі. І, здаецца, не пагнілі. Не пагнілі. Абышоў кругом штабель, піхнуў нагой адно бервяно, другое. Нічога, нічога... Ніжнія трохі грыб пабіў, а астатнія, па ўсім відно, здаровыя... Значыцца, так. Хлеў хлевам, хлеў пачакае...

Асіна з дуплом, у якім некалі хаваў наган, была таксама жывая. Ігнат пагладзіў рукой яе мокрую шорсткую кару, паківаў галавой і праз соткі, па бульбянай бараз-

не, рашуча пакіраваў да свайго двара. Вярнуўся сюды ён хвілін праз дваццаць з тапаром у руках.

Загрымела, скочваючыся ўніз, падважанае колікам верхняе бервяно, грузна лягло на пярочкі. Ігнат папляваў на рукі, ускінуў тапаром — раз, другі, трэці. Уторкнуў тапор, узяў у рукі першы адбіты аскабалак. Ён радаваў вока чысцінёй здаровага, добра высахлага дрэва, залаціста-белымі скразнымі лініямі разарваных валокан. Пацягнуў носам і пачуў пах жывой смалы.

Ігнат любіў работу з дрэвам. З яго, калі пастарацца, заўсёды можна зрабіць нешта такое, што будзе даспадобы ўсім. Але сёння ён адчуваў асаблівую замілаванасць да гэтага кавалачка мёртвай драўніны, як да нечага далікатнага, кволага, нібы гэта было нешта жывое. І гэта шурпатая мяккасць толькі што расколатага дрэва,— ён чуў яе пальцамі, і востры пах, нібы смала і цяпер, як жывая кроў, цякла па жылах дрэва,— усё тое, на што ён раней не звяртаў увагі, навяло яго на думку аб вялікай справядлівасці таго, што ён застаўся жывы, і што ён дома, і можа рабіць сваю работу.

Ігнат адкінуў убок аскабалак, зноў узяў у рукі тапор і не выпускаў аж пакуль не прыбег Лёнік зваць снедаць. Лёнік глядзеў на два роўненькія, як пад шнур, абчасаныя бярвенцы, і яны ўявіліся яму дзвюма даўжэзнымі ўсміранымі рыбінамі, што, прыціснуўшыся бакамі, ляжалі на падкладзеных калодках.

У абед, калі Ігнат устаў з-за стала, Марына асцярожна сказала:

— Можа, сабраць што на стол, на вечар?

— А што будзе вечарам? — Ігнат нібы не разумеў, пра што гаворыць жонка.

— Свята як-ніяк, можа, зойдзе хто.

— Не надта вялікае свята, каб крычаць пра яго.

— Людзям дарогу ў хату не заступіш, ім цікава паслухаць, паглядзець...

— А то яшчэ не наглядзеліся за вайну... рознага цікавага...

— Гарэлка ёсціка, і на стол знойдзецца... Кансервы твае шчэ цэлыя, не адкрывалі.

— Кансервы... Вапшчэткі, дзеці вунь худыя, як шкілеты...

— Не памруць дзеці. Дасюль не памерлі і цяпер жывыя будуць,— упарцілася, вяла сваё Марына.

— Няма калі расседжвацца. А каму захочацца ўбачыць — убачыць. Убачыць і паслухае,— з гэтымі словамі Ігнат пайшоў з хаты.

— Жытка — таксама работа, і ад яе нікуды не збяжыш,— сказала Марына. Думала, што сказала гэта сама сабе, для сябе. Але Ігната гэтыя словы дасталі ў дзвярах, і ён тарганууся, павольна разварочваючыся на парозе, нібы раздумваючы, як быць далей. Вярнууся, стаў перад Марынай:

— Вашшчэткі, я ніколі... нікуды і ні ад чога... не збягаў... І ты гэта ведаеш... І сёння ні ад чога не збягаю і не пабягу. Запомні... А тое-сёе ведаць хацеў бы...

Ён высіўся над ёй на цэлую галаву і гаварыў гэта ціха, з глухім роздыхам. Яна думала, яна чакала, яна хацела, каб ён размахнууся і ўдарыў яе, і ёй было б лягчэй. Яна прасіла яго сваімі вострымі ўпартымі вачыма, але ён не пашкадаваў яе, павярнууся і пайшоў на двор.

Пад вечар у канец сотак, адкуль чулася мернае ўпартае чахканне тапара, падышоў Цімох. Ігнат якраз закончваў часаць бервяно. Разагнууся, узняў успацелы, разагрэты работай твар нібы насустрач ветру і ўбачыў суседа. Тапор нязвычна глыбока ўпіўся ў бервяно.

— Здароў, сусед!

— Здаровенька-а-а!..

Абняліся, счапіліся, нібы бараючыся.

— Здаровенька і здаровенькі, хай табе здароўе множыць,— казаў расчулена Цімох, адступіўшы трохі назад, каб яшчэ раз, ужо здаля, акінуць вокам Ігната.— Варочаеш, як мядзведзь,— Цімох кіўнуў галавой на кучу абчасаных, акуратна складзеных на коліках рад на рад бярвенняў.— Няйначай, за адзін дзень хочаш абудавацца?

— Вашшчэткі, яно і так не шкодзіла б. Калі па-сур'ёзнаму, дык і тыдня аддаваць на яе шмат. Хачу трысцен да стопкі прывязаць, пад майстэрню. Каб было дзе і варштат паставіць, інструмент прыстроіць, каб і пад рукой, і ад чужога вока далей. Каб і не ў хаце, і не на холадзе...

— Вядома, што так. Але як жа ты адзін?

— На зямлі нічога, а вышэй трэба будзе шукаць падмогі.

— І на зямлі ўдвух спраўней, а на вуглу тым болей... Во што: дачасаць бёрны ты ўправішся сам, а там я пасоблю. Гэта не работа — аднаму. А цяпер забірай свой

інструмент і пайшлі да нас. Там Клаўдзя з Марынай вячэру ўжо згатавалі.

Цень незадаволенасці лёг на Ігнатаў твар:

— Бабы ёсць бабы. Калі наважыцца што, будзе дабівацца да канца. Казаў жа ёй: не трэба, не хачу.

— Ты во што, Ігнат, ты на Марыну дарэмна так строга сёння. Гэта мая задумка. Я заву цябе ў сваю хату і хацеў бы, каб ты мяне паслухаў. І яшчэ, Ігнат. Можа, гэта мая віна, што так выйшла, быццам цябе жывога пахавалі. Гэта я напісаў, што цябе забіла. Памятаеш той прарыў пад Ленінградам, і як мы беглі ў атаку, і як перад табой узарваўся снарад і цябе, як сноп, перавярнула і кінула. Усё ж гэта было на маіх вачах. Ці думаў я, што пасля гэтага можна застацца жывым? Я і напісаў пра гэта...

— Вапшчэткі, я і сам думаў, што ўжо ўсё, гамон. А во — жывы. Жывы,— паўтарыў Ігнат, быццам сумняваючыся ў тым, добра гэта ці дрэнна.

— Вайна так перамяшала і падчысціла ўсё, што не хацець радавацца таму, што застаўся жывы і вярнуўся да дзяцей,— проста грэх. Як казаў Вержбаловіч: не пабальшавіцку. Дык во, пасядзім, пагамонім, успомнім маладое. Бяры тапор і пайшлі.

— Вапшчэткі, Цімох, ты ламаеш маю планіроўку жыцця, ды ўжо, відаць, трэба будзе падначаліцца,— Ігнат нацягнуў гімнасцёрку, зашпіліў рэмень.

— А з майстэрняй зробім так. Возьмем заўтра на брыгадзе каня, перакінем бёрны, а там і зруб скідаем. Далей ужо будзеш даводзіць сам, бо, думаеш, доўга табе дадуць быць дома? Глядзі, што Змітра праведае заўтра. Не заўтра, дык паслязаўтра.

— Таму-та я і хачу скідаць скарэй, каб было ад чаго пачынаць.

Цямнела. Зусім нізка, як не над галовамі, з картавым крыкам прашалясцелі крыллем дзве качкі і, ускінуўшыся над ельнікам, заціхлі.

— Няўжо тут дзе начуюць? — спытаў Ігнат.

— На гэтым балотцы за выжарамі і днююць і начуюць. Іх тут некалькі вывадкаў. А што ім: ціха, спакойна.

— Хіба няма каму падварушыць?

— І каму, і чым... Хіба ты во... Твая ж дубальтоўка цэлая?

— Не паспеў яшчэ праверыць, але Марына казала, бытта ёсць.

— Пазавеш на разговіны,— засмяяўся Цімох.

— Нікуды не дзенешся, давядзецца, раз ужо ты перадаў мне тайну іхняга начлегу.

Іх даўно ўжо чакалі. На стале былі кіслыя гуркі, крышаная рэдзька, сподачак з парэзаным салам, сырыя яйкі. Бульбу адсыпалі з чыгуна, як толькі яны зайшлі ў хату, і яна дымілася над сталом белай парай. Тут жа стаяў графін з гарэлкай, і ля яго, як строгі вартаўнік, сядзеў высокі і прамы, увесь сівы дзед Анай. Ён устаў насустрач Ігнату, ступіў на хату. Абняліся без слоў, пастаялі так колькі хвілін. Было ў старога два сыны, Мікола і Ляксей, і абодва не вярнуліся, і Ігнату цяжка было што казаць тут.

Цімохава Клаўдзя паздароўкалася за руку і зрабіла гэта проста, нібы Ігнат не болей як учора быў у гэтай хаце. Цяжэй было з Поляй, суседкай. Абшчапіла Ігната, як свайго, пацалавала, не спяшаючыся адпускаць, агледзела з галавы да ног:

— Дайце хоць на чужога мужыка налюбавацца.

Сказала гэта весела, потым усхліпнула, заплакала. У яе і заўсёды слёзы ад смеху недалёка хадзілі, а цяпер тым болей. Яе Ахрэм, здаровы мужчынішча пад сто кіло, не вярнуўся з Магілёўскага лагера, дайшоў там з голаду. Пакінуў з двума дзяцьмі на руках: скачы, баба. Добра, што хоць хлопец большы: і дроў насячэ, і за сястрой прыглядзіць.

І яшчэ адзін чалавек быў пры гэтай сустрэчы і выдаваў самым спакойным. Марына. Яна нібы толькі і думала пра тое, каб ва ўсіх былі лыжкі, шклянкі ды было як падступіцца да стала.

Не хацеў Ігнат, не збіраўся ўстройваць свята,— не той настрой быў, не тыя думкі, а ўбачыў радасць, з якой яго чакалі тут, у чужой хаце, і адчуў, як пераціснула горла.

— Вапшчэткі, зноў жа, скажу так, што хоць я і не веру ў бога, і ведаю, што яго няма, а іншым разам думаеш, што, можа, ён і ёсць. Колькі разоў думалася, каб вярнуцца дамоў ды сабрацца разам, па-суседску. Думалася і не верылася, што некалі такое будзе... Ажно во яно...— Ігнат павёў рукой вакруга сябе.

І першае слова было яго: за тых ліпнёўскіх мужыкоў, што паклалі галовы, ваюючы за сваю зямлю. Успом-

ніў Вержбаловіча, Шалая, Анаевых хлопцаў, Ахрэма, Міхайлу, брата свайго, Васіля Мацака, гэтакага здаравілу, здавалася, век зносу яму не будзе, знайшоў нейкі шалёны снарад аж у Чэхіі... Ногі занясуць, дзе галаве легчы... Ці ўзяць Габрыеля Васілеўскага. Перажыць вайну, пайсці на рыбу і не распарадзіцца шашкай толу, бікфордавым шнуром і запалам. Ды няхай бы яна, гэта рыба, плавала яшчэ сто гадоў, хаця і есці таксама хочацца. А Капскі. Усіх лячыў, усіх ратаваў, колькі павыцягваў куляў ды асколкаў з жывога цела, колькіх партызанаў, лічы, склаў з розных частак, склаў, сшыў і пусціў: «Жыві, чалавек», і жывуць людзі, а сам заразіўся крывёй — і ўсё, і згарэў, як свечка... Ці той жа Ігнась Казановічаў. З панкоў, а чалавек які. Гэта ж трэба: вайна кругом, а ён яблыні шчэпіць. І забілі немцы, як для пацехі. Едуць па дарозе, бачаць: на рагу лесу чалавек, калупаецца з ножыкам ля дрэўца. Торба пры баку, дубцы з яе вытыркаюцца. Што ім падумалася, а можа, і нічога не падумалася? Зläжыўся з карабіна і стрэліў. І ўсё тут. А чалавек як стаяў з ножыкам у руцэ, так і лёг. Як казяўку тую. Захацелася раздушыць — і раздушыў... Успомніў бацьку і маці, каб не вайна, можа б, доўга жылі яшчэ, і выпіў рашуча, як п'юць атрутнае зелле — раз і назаўсёды. І ўсе выпілі ў ціхай, маўклівай згодзе.

— Вашшчэткі, чалавек родзіцца, каб верыць у сваё нешта, якога ён, можа, і сам не ведае, а на вайне часта і ўведаць не даводзіцца, часу не хапае. Насільная рука забірае людзей у самай пары, і таму на вайне шчасце ёсць ужо тое, што цябе не забіла, бо нават калецтва бярэцца як дарунак. А ўжо як мінула ўсё страшнае, пакінула цябе жыць, тады пачынаеш думаць пра тое, што можа быць і іншае шчасце, і іншае жыццё, дзе не абавязкова трэба думаць пра тое, каб страляць і хацець некага забіць. Бо ў кожнага чалавека ёсць недзе свая радзіна, у каго маці, бацька, дзеці ці яшчэ, можа, хто, хто пільна жджэ цябе і пра каго заўсёды баліць душа. І тады прыходзіць і не дае спакойна спаць думка пра тое, хто ты і што ты і чаго ты блудзіш недзе, як бяздомны сабака, а не вяртаешся туды, адкуль пайшоў. І не дасць яна табе волі жыць, пакуль не вернешся, на свае вочы не ўбачыш, як яно што і што трэба рабіць далей...

Ігнат і сам не ведаў, чаму яму раптам захацелася гаварыць пра ўсё гэта, і гаварыў ён ціха і нібы сам сабе,

але слухалі яго з жаднай увагай, а на вачах Марыніных закруціліся, а пасля і пабеглі па шчоках слёзы.

Выпілі яшчэ па чарцы і яшчэ і зашумелі, загаманілі ўсе, слухаючы і не слухаючы адно аднаго. Дайшло і да песні. Поля заспявала: «Мае вочы чорныя, чорныя...» Любіла гэту песню надта. Заводзіла яе і да вайны, але толькі цяпер Ігнат убачыў, што вочы ў яе і праўда чорныя, як смуродзіна, і што яна спявае добра, толькі ў голасе чулася ці то вінаватасць, ці то крыўда: «Ой вазьму я сваю долю, у лузе закапаю...» Дзе ж ты яе закапаеш, бабка...

VIII

Яшчэ ўпоцемку, толькі падасць голас які-небудзь дурны певень, Ігнат гупаў нагамі на падлогу. Закурваў ужо на двары і курыў не спяшаючыся, ведаў: увесь дзень — яго і ўвесь — наперадзе. На двары заўсёды была работа, якую можна было рабіць цёмначы: ці паднесці з рога лесу жэрдкі, ці адпілаваць канец бервяна, ці яшчэ што. Гэта толькі спачатку, пасля хаты, здаецца, што кругом цёмна. Вочы прывыкаюць, і можна рабіць усё.

Як і планавалася, праз тыдзень пры стопцы стаяла разгароджаная на дзве палавіны прадаўгаватая прыбудоўка. Ігнат спяшаўся паставіць яе, баяўся, што калі не зробіць цяпер, адным хватам, то пасля будзе цяжэй. Адну палавіну прыбудоўкі ён намеціў пад склад, пад матэрыялы і нічога не рабіў там, а другую з двума невялікімі вокнамі — пад саму майстэрню. Галоўнае было паставіць сцены і схавацца пад страху. Гэта паспелі зрабіць з Цімохам за тры дні, пагода якраз спрыяла, і матэрыял быў пад рукамі. Астатняе ўжо — вокны, дзверы, столь — рабіў сам. Шкло на адно акно ўзяў са старой рамы, што валялася на гары, другое пакуль што забіў. Не было толькі дошчак на падлогу, але такой бяды. Абкапаў падваліны, каб не паддзімала, у валёнках ды яшчэ пры печцы можна будзе трываць і зімой.

Як бы там ні было, а майстэрня стаяла: з варштатам, з інструментамі — і сталярнымі, і слясарнымі. Усе гэтыя пілкі, малаткі, ціскі, абцужкі, напільнічкі, свярдзёлкі, гэблікі віселі на сценах, ляжалі на палічках, у шуфлядах старога, паточанага шашалем камода, які Ігнат прывалок з сянец сюды.

Быў канец дня. За старой асінай, за выжарамі гус-

та, як ад пажару, палымнела неба: там толькі што села сонца. Ігнат сядзеў на парозе майстэрні, адкінуўшы галаву да вушака, пазіраў на двор, курыў і стомлена, быццам не рады сам сабе, усміхаўся.

— Ну што ж, Ігнат Сцяпанавіч. Завод ёсць, патрэбны заказы,— як да чужога чалавека, сказаў уголас, але з парога ўставаць не спяшаўся. Дома не было ні дзяцей, ні Марыны, быў ён адзін і адзін думаў, як быць далей.

Жыццё ў іхняй хаце ішло роўна, звычайна: рабілі кожны сваю работу, елі, спалі, гаварылі. Дзеці — у школу, ён — з сякерай, Марына — з кашом, то ў калгасе, то дома. Нібыта ўсё як у людзей. Але тым часам ішло жыццё, як у сне, без смеху, без радасці. Зацятая цішыня даўкім каменем вісела над усімі.

Як і ў першую ноч пасля вяртання, Ігнат спаў з Лёнікам на вялікім ложку, Марына з дочкамі за перагародкай. Была ў гэтым нялюдскасць нейкая, якую адчувалі ўсе, нават Лёнік. Калі спачатку, як толькі сцямнее і павячэраюць, ён першы залазіў у бацькаву пасцель, лажыўся ад сцяны і цікаваў адтуль, ці скора ляжа бацька, то цяпер ён усё часцей спаў на печы. Часта «ў госці» да яго туды прыходзілі Соня і Гуня. Падвесіўшы лямпу пад бэльку, яны рабілі там урокі, а пасля і заставаліся на ўсю ноч. Доўга шавяліліся, бубнелі, не могучы мірна падзяліць што падаслаць, чым накрыцца. Марына не вытрымлівала, падымала на іх голас. Ігнату было радасна чуць гэта варушэнне, несур'ёзныя сваркі, і ён ціха, як злодзей, усміхаўся сам сабе на сваёй пасцелі. Праўда, часам і сам далучаў свой голас: «Вашчэткі, можа б, вы ўжо ўкарагодзіліся!»

Ігнат нечакана адкрыў у сабе такое, чаго, лічыў, у яго не было, ды яно, ён быў упэўнены, і непатрэбна было мужчыне. Яго раптам пацягнула да дзяцей, яму хацелася гаварыць з імі, а калі і не гаварыць, яму добра было ведаць, што яны побач. Стаіць каторае, пазірае, як ён ваюе тапаром. Ці збірае каторае трэскі, нясе ў хату. Ці ўсе разам зарганізуюць якую гульню на двары са сваім дзіцячым крыкам-шчэбетам. Колькі разоў ён лавіў сябе на тым, што перапыняў сваю работу і глядзеў, як яны дурэюць, носяцца па двары.

Калі б не вайна, Соні трэба было хадзіць у шосты клас, а яна толькі ў трэцім. Але вучыцца, стараецца, быццам так і трэба. Трэба. А куды дзявацца, калі так сталася. Душа добрая, адкрытая, уся на віду. Што

ёсць — усё тут. Гуня скрытнейшая, не адразу заявіць пра сябе. Лёнік таксама чалавек сур'ёзны, упарты. Мужчына. Вайна ўсіх навучыла сталасці...

Думаў Ігнат пра дзяцей, шкадаваў іх. Думаў пра сябе, пра тое, што сам стаў нейкім размякчаным, як воск ля агню, шукаў апраўдання гэтаму.

Канечне, гэтыя ўсякія слёзныя перажыванні не робяць мужчыну, але ён радаваўся, што адкрыў іх у сабе. Гэта яго тайна, і ніхто не павінен ведаць пра яе. Ён ніколі не думаў, што ў ім самім назапашана столькі такога ўсякага. Гэта было як адкрыццё, быццам ён доўгі час лічыў сябе смяртэльна хворым, а пасля сабраліся дактары і сказалі, што гэта няпраўда, што страшны дыягназ не пацвердзіўся. Ён падумаў пра тое, што такое, мусіць, павінна быць і ў кожным чалавеку. Тады чаму яго так мала відно? Чаму людзі так старанна закопваюць у сабе тое, чаго самі прагнуць? Не ўмеюць паказаць яго на людзі? Не хочуць? Кожны затойваецца ў сабе і ўсё сваё добрае стараецца замкнуць на ключ. Замкнуць можна, ды колькі хопіць сілы дзяржаць усё гэта пад замком? І ці варта дзяржаць?

Трэба быў мох на стопку. Ускінуў Ігнат стрэльбу на плячо, пайшоў паглядзець, дзе можна надраць. Мох адно, а яшчэ пацягнула пахадзіць па лесе.

Мох нагледзеў адразу за выжарамі. Невялікая балацявіна з лапік мо, а было таго моху — хоць вёскай вазі: чысты, доўгі, як лён. І мясціна пад'язная — на кані можна ўлезці.

Пайшоў далей па лесе. Чым болей хадзіў, тым болей дзівіўся, як напёрла ўгору маладняк. Асабліва на ўскрайках, у лагчынах, на расцяробах. Быццам лес адплочваў людзям за іх настырнае ўмяшанне ў яго парадкі. «Вы хацелі мяне націснуць і націснулі і думалі: усё ўжо, а — не! Я — тутака. Жыву, расту, шырузя. Пачынайце спачатку».

Стаяла тая пара, калі ў зялёны летні колер восень паволі пачынае ўплятаць свае жоўтыя ніткі. Іх яшчэ мала, іх яшчэ забівае зелень, але мінуць два тыдні — і яны адваююць сабе добрую палову зелянiва, а яшчэ праз два тыдні запануюць кругом. Гэта была пара, калі лісце крапівы бярэцца белымі плямамі і пачынае пакрысе чарнець, яно і пячэцца ўжо слабей; яшчэ нядаўна ярка-зялёныя мярэжкі папараці пачынаюць блякнуць, а непаседлівы жаўцяк пачынае чырыкаць па-восеньску

сумна і сіратліва. І гэта тады, калі не ўсе арэхі яшчэ выспелі, на кустах маліны шмат буйных салодкіх ягад, а хмель толькі завязаўся ў зялёныя вузялкі. Восень у лесе ідзе знізу.

Прыпыніўся закурыць ля прадаўгаватай зялёна-бурай купіны. Паверсе яе, бы малюсенькія пікі на высокіх тоненькіх ножках, выкінуў угору спелыя галоўкі зязюльчын лён. Ігнат узяў адну галоўку, падкалупіў яе пазногцем, і на руку пасыпаўся далікатны жоўта-зялёны пылок. Пайшоў далей, забыўшыся чаго. Спыняўся, уражаны адкрыццём: колькі той зёлкі, а мае свой кубелец і накрыўку для яго, а пад ёю, як у скрыні, мука, пылок... Ішоў Ігнат па лесе і раптам адчуў, як у нос тхнуў кволы пах цвітучага дзікага гарошку. Ажно спыніўся, азірнуўся кругом: нідзе нічога няма, толькі прывялае лісце пад нагамі. А пах стаяў, не даваў спакою. Узняў Ігнат вочы: ажно гэта перад ім маладая асінка, гэта яе недаўгавечнае лісце так пахне...

Ступаў Ігнат па мяккім моху, па сухім крохкім шыгаллі, слухаў галасы птушак і адчуваў, як на душу яго кладуцца спакой і лагода. Быццам была рана, смылела агнём, а гэта прамылі яе, змазалі ёдам, забінтавалі, і сцішыўся боль, закалыхаўся, і, здаецца, стала яшчэ лепей, як калі цела было здаровае.

З такім улагоджаным настроем і павярнуў Ігнат дахаты. Пасля ён расказаў пра ўсё Марыне. Яна сядзела на слончыку пры градзе, перабірала цыбулю.

Ігнат стаяў напроці.

— Ведаеш, іду ўскрай балота, туды, пад Курганок, за Гараўскіх дворышчам. Думаў, можа, качку спужаю дзе. І раптам чую крык, аж лес ляшчыць. Крычыць баба: «Людзі, памажыце! Людзі!..»

Чорт яго ведае, можа, звер які, некалі было, што і мядзведзя бачылі, а цяпер ваўкоў шмат. Бягу, стрэльбу ўжо ўзяў напагатову. Падбягаю, качаюцца на імху двое, баба ўнізе, ён наверсе. Яна крычыць як не свая. Грабянуў я яго па шыі, ён і носам у купіну... Баба ўскочыла, спадніцу ніжэй — ды ходу. І на кош з журавінамі забылася... Што яе пагнала ў журавіны такой парой, яны хоць і буйныя, а зялёныя саўсім. «Журавіны вазьмі!» — крычу ёй. Вярнулася, вочы хавае. Саўсім маладая яшчэ. «Не хавай, кажу, вачэй, хіба ты вінавата? Адкуль сама будзеш?» — «З Вяленніка».— «А яго ведаеш?» — «А няўжо ж не ведаю. Наш, Язэпа Курціка

сын. Толькі вы яго не біце болей, дзядзька. Ён нічога, ды во здурнеў нешта»,— ужо яна просіць мяне. Ага, не чужыя, значыць, недалёкія. Падняў я яго, скалануў. Так, апоўзлік. Пралупіў ён вочы. Ну, жыў будзе. Не глядзі, што ротам пазірае, а абсядлаў бабу і дамагаецца свайго... Што тут будзеш рабіць? «Эх ты, кажу, мужчынам хочаш быць ля бабы! Не дагаварыўся з галавой, не лезь да с..., сукін сын!» Бацька ж талковы чалавек быў. Даў яму выспятка, адправіў: «Ідзі і не хваліся нікому, бо калі прыйду ў сяло...» Кавалер, мацЬ тваю так...— Ігнат закончыў свой расказ, засмяяўся, але зірнуў на Марыну і прыхлупіў смех. Яна сядзела, паклаўшы рукі на прыпол, і пазірала знізу на Ігната. І такія чужыя, напружана-пільныя былі яе вочы. Здавалася, што яна не разумее, хоць і стараецца зразумець тое, пра што ён расказвае, чаго смяецца. Пад вачыма цёмныя, як падмаляваныя сажай, цені.

— Ты што гэта так?..— сумеўся Ігнат.

Марына як бы схамянулася, вяртаючыся да самой сябе, сумна ўсміхнулася, але вачэй не адвяла, і позірк яе не памякчэў. Сказала:

— Жывому жывое.— І без пераходу, як даўняе, набалелае: — А мы з табой, Ігнат, і далей так жыць будзем?

— Як «так»? — хмура перапытаў Ігнат.

— А так... Паасобку спаць, па-рознаму есці, савацца, як ваўкі, адзін паўз аднаго.

— Ты гаворыш так, што выходзіць, да ўсяго іншага, нібыта яшчэ я і вінаваты. Так гэта трэба разумець? — Ігнат хацеў сказаць гэта груба, як ён цяпер гаварыў звычайна з Марынай, і не змог, нешта памяшала.

— Ніхто цябе не вініць, Ігнат, ніхто. Скажы толькі, каму мне павініцца?

— Вось гэта не ведаю.

— А я думала, ведаеш. Дзе ты быў гэтыя гады?

— Вапшчэткі, не пад спадніцай хаваўся.

— Нам трэба пагаварыць, Ігнат, прыйсці да нечага. Я болей так не магу. І дзеці не могуць. Адзін ты...

— Мне лягчэй чым каму. Мне гэта дайжа надта лёгка. Лёгка і весела.

— Не лёгка, Ігнат, але не дай бог табе зведаць, што перажылі мы за гэтыя гады... Ды што перажылі, усе перажывалі, але каб не Цімох, каб ён не напісаў пра тое, як вы разам беглі па полі і як цябе падкінула і перавяр-

нула снарадам, як ён яшчэ прыпыніўся, а ты ляжаў мёртвы, калі б ён гэтага не напісаў...

— А табе, мусіць, якраз гэта і трэба было.

Марына аж скаланулася ад гэтых слоў, на вочы набеглі слёзы, але яна перасіліла сябе, прыкусіла губу.

— Не гэта нам трэба было, і не гэтага чакалі... тры гады. А ты... Як ты мог столькі маўчаць?

— Ага, вароне за хвост прывязаў пісьмо сваё, і давай, мілая, нясі цераз фронт, туды, у Ліпніцу, можа, хто падбярэ... Дык во што, Марына, раз без гэтага не абысціся... Раскажы спачатку, як гэта ўсё ў цябе так проста выйшла, а пасля будзем думаць, што мне гаварыць...

— Проста... Саўсім проста...— Марына паківала галавой, пасядзела і раптам загаварыла ціхім і зусім спакойным голасам, нібы чытала па памяці даўно завучаны ўрок. Пазірала міма Ігната, за плот, дзе была дарога цераз пасёлак, грэбля, калгасны двор...

— Было гэта якраз на тройцу. Папрасіліся Соня і Гуня збегаць да тваіх, тады яшчэ і мама была жывая, і бацька. Хочацца ім збегаць, немаведама як хочацца. Ведаюць: баба так не выпусціць, хоць што-небудзь з сабой дасць. А ў нас тут беднасць, і не галодныя, не сытыя. Бульбы яшчэ з мяшок было, хавала яе тут, у падполе. Варылі патрошкі — са шчаўем, з бацвіннем. Прыбраліся дзяўчаты, банты ў валасы пазавязвалі, просяцца: «Мы скоранька, мама, толькі туды і назад. Дарогу мы ведаем, не бойся». А што тут дарога: поле, лес, а там і яны, старыя. Іншае мяне трывожыла: каб усё добра было. Час такі, кладзешся спаць, а не ведаеш, як устанеш. Як чула маё сэрца. Пайшлі яны пасля снедання, сонца ўжо з абеду, а іх няма. Я месца сабе не знаходжу, выбегу ды і выбегу ў канец пасёлка: можа, ідуць ужо. І тут пачалося. Партызаны адсюль, з цэнтра, а тыя адтуль, з трэцяй брыгады. Спачатку вінтоўкі, кулямёты, а пасля самалёт вызвалі. Відаць, ведалі, што партызаны тут і што штаб іхні размясціўся ў канторы. Скінуў ён бомбы, адной разваліў рог дома, адна ў садзе ўзарвалася. Завярнуўся і зноў сюды, і саўсім нізенька, здаецца, каміны пазварочвае. Мы з Лёнікам сядзім у яме на сотках, я як на іголках. Думаю, хай бы старыя не пусцілі іх, хай бы пакінулі ў сябе. Кажу Лёніку: «Пасядзі тут адзін, а я пагляджу, дзе сястрычкі». І зноў бягу ў канец пасёлка. І бачу: па дарозе паўз прысады ідуць яны, пабраліся за рукі і ідуць. На галаве ў адной белая хустач-

ка, у другой чорная, у Соні ў руцэ вузельчык. І тут зноў самалёт, і якраз над імі, ляціць і строчыць, відно, як кулі ў пяску перад імі, як жалуды, покаюць, толькі пыл узрываецца.

Праляцеў самалёт, а яны пазіраюць, як ён зноў разварочваецца. Божачкі мой, што рабіць? Бегчы — дзе ты дабяжыш, ляжаць — дзе ты ўлежыш... І тут выскачыў з-пад ліп партызан, падбег да іх, згроб у ахапку і назад пад ліпы, а самалёт за імі. Я і вочы заплюснула: думаю, усё, усім адно. Куды яны схаваюцца ад гэтай пачвары. Самалёт пастрачыў, пастрачыў і паляцеў. Бой перасціх, і я кінулася цераз грэблю: дзе яны, што з імі, ці жывыя? Жывыя. І вядзе іх той партызан, а сам злы, як чорт: «Ты што гэта, маці, думаеш? Куды дзяцей пасылаеш?» — і матам. А я кінулася да іх, абдымаю, цалую і сама ад радасці не ведаю, дзе я, на якім свеце.

Марына змоўкла, сашчапіла рукі.

— А далей? — глуха спытаў Ігнат.

— А далей... Перайшоў ён стаяць да нас. На аперацыю ідуць — на тыдзень, на два,— дзеці яго праводзяць, з аперацыі ўжо заўсёды да нас. А ў самога нікагусенькі не засталося на гэтым свеце: сям'ю ўсю немцы расстралялі, жонку і двое дзетак, ён застаўся адзін, як палец. Звалі яго , як і цябе, Ігнатам.

— Хоць гэтым суцешыла... Значыць, сабраліся дзве сіраты і ты пашкадавала яго?

— Не я яго, ён мяне, ён нас пашкадаваў. Незадоўга да прыходу нашых пайшлі яны на аперацыю, і быў страшны бой. Шмат партызанаў палягло тады. Прывезлі і яго параненага. Ніхто веры не даваў, што ён выжыве, так была пабіта галава. Тры месяцы кармілі з лыжачкі, пакуль косці пазрасталіся, пакуль стаў падобны на чалавека. Акрыяў трохі, стаў у двары памагаць. Дроў прывязе, папіліць, паколе, агарод загарадзіў. Раны пазагойваліся, і твар стаў не такі страшны, як быў спачатку. Вайна пакацілася далей, вярнуўся Цімох. Расказаў, як усё было ў тым вашым баі. І не веру, і не хочацца верыць, але ж во ён — жывы сведка, сусед, хіба ён будзе выдумляць. І зноў жа: калі б быў жывы, няўжо не знайшоў бы знаку абазвацца, падаць голас... А трое дзяцей... Так ён і застаўся тут і быў, аж пакуль не прыйшло пісьмо ад цябе. Адно-адзіненькае за ўсю вайну...— Марына выцерла вочы чыстым бокам фартуха.

— Можа, і мне паплакаць разам з табой? Пажаліц-

ца на тое, як я пабурыў вашы планы. Павінен быў памерці, ды застаўся жывы. І мала што застаўся жывы, яшчэ і дамоў прыцёгся... Вашшчэткі, а які ён быў... мой намеснік?

— Намеснік? — Марыну як ударылі.

— Ну, а як жа я яго мушу называць... Тым болей што і імя ў яго маё...— Ігнат паціпшыў голас: — Я гэта пра тое, што, можа, картачка якая засталася, каб я зірнуць мог.

Марына памаўчала, потым пачала гаварыць, нібы ўспамінаючы:

— У яго было іх тры ці чатыры. Партызанскія, знятыя яшчэ да таго, як яго пакалечыла. Соня была выпрасіла адну, але я загадала вярнуць, як ён адыходзіў. Лішняе ўсё гэта.

— Як да каго... Ты во што мне яшчэ скажы.— Ігнат перадыхнуў, паглядзеў на вуліцу, на дарогу, быццам яму важна было не тое, пра што ён хацеў спытаць, а тое, што ён мог зараз убачыць за плотам. А там было пуста.— Скажы, ты крэпка ўпадабала яго?..

Марына, як спуджаная, бліснула вачыма на Ігната.

— Ён добры быў... Сэрца ў яго было добрае... І да дзяцей ласкавы. Хаця, тыя ж дзеці. Як пачулі, што ты жывы, перамяніліся і да яго... То, здавалася, усё, як да свайго, а тут як адрэзала. «А дзе тата? А чаму мы не шукаем яго? Можа, трэба напісаць куды?..»

Марына ўзняла вочы, яны былі зусім сухія.

— Не пазірай на мяне так строга, Ігнат. Не вінавата я душой перад табой. Не замужжа мяне павяло, дзеці павялі. Адно сёння скажу: далей так жыць, як мы жывём, я не магу. І не хачу. Думай як хочаш і што хочаш, але рашай.— Яна ўстала і скорым рашучым крокам пайшла ў хату.

І Ігнат убачыў, што паходка ў яе такая ж лёгкая, як і некалі. І першы раз пасля вяртання жаласлівасць да жонкі гарачым клубком варухнулася ў яго грудзях. Прыйшло адчуванне, што і ён у нечым вінаваты. Але было ў душы і такое, што ўпарцілася, не давала так вось адразу прыняць гэтую новую рэальнасць, у якую кінула яго. Патрэбен быў час, каб перагарэла адно і на тым месцы вырасла нешта другое. І калі Марына вярнулася з начоўкамі і пачала збіраць у іх цыбулю, ён сказаў:

— Ты, Марына, мяне не падганяй. У кожнай болькі свая пара, і трэба, каб усё перабалела.

Марына нічога не адказала, толькі ніжэй схілілася над начоўкамі, і рукі яе захадзілі хутчэй.

Яшчэ адзін важны клопат меў на душы Ігнат. Пра яго ён нікому не заікаўся, ды і каму заікнешся. Пакуль быў заняты самім сабой, работай, у якую кінуўся, нібы ў вір галавой, гэты клопат існаваў як цьмяны напамінак пра нешта, што трэба зрабіць, але пра што ніхто не спытае, калі і не зробіш. Пасля гаворкі з Марынай, гаворкі, якая як быццам і нічога не мяняла і ўсё ставіла на свае ногі, клопат гэты нібы выйшаў з ценю на светлае. Ігнат з прыкрасцю падумаў пра сябе: як гэта яго хапіла столькі часу не рабіць тое, што трэба было зрабіць адразу, як толькі вярнуўся.

Столькі ўжо дома, а схадзіць да Вержбаловічавых часу не выбраў. У першы ж вечар, як вярнуўся, Марына сказала, што сядзяць яны ў той хаце, якую не паспеў дабудаваць Хведар. На Ігнатава пытанне: «А жывуць як?» — адказала коратка: «Жывуць як усе».

Дома было яшчэ дзве бляшанкі кансерваў. Ігнат узяў адну, закруціў у газеціну і пайшоў. Першы раз пасля вяртання ішоў па сяле сярод белага дня і шмат чаму дзівіўся. А перш за ўсё траве. На вуліцы і ў дварах яна ўздымалася густой высокай шчоткай, бяры касу і касі... Дзяцеліна, трыпутнік, спарышнік... Яны заўсёды любілі вуліцу. А гэта ж люцікі, кураслеп... Нават слёзкі перакінуліся з лугу сюды... Былі б каровы, свінні — так бы не раскашавалі тут. А то курыцу рэдка дзе ўгледзіш. Заставалася здзіўляцца і таму, што вайна пакінула саму Ліпніцу. Хаты стаяць, як стаялі і да вайны. А што хаты? Адна трасіруючая ў страху — і задыміла, закурылася.

Люба ішла з агарода, несла кош толькі што накапанай бульбы. Убачыла Ігната, паставіла кош на зямлю, выцерла рукі аб прыпол.

— А я ўжо думала, што пабаішся і зайсці,— сказала грубаватым голасам, усміхнулася жаласна, і дзве буйныя слязінкі, як нехаця, выкаціліся з вачэй і засталіся на вейках. Яна скаланула галавой, нібы збіваючы іх, і рашуча ступіла насустрач Ігнату. Паздароўкаліся, пацалаваліся, і Люба зноў заміргала, адвярнулася.

— Вапшчэткі, не тое што баяўся, а цяжка было. Заўсёды былі недзе блізка ўтрох, іх даўно няма, а я во... А баяцца... Чаго мне баяцца. Баяцца мне нечага, ды і

не з рукі. Ты мяне ведаеш. Я люблю адкрыта глядзець людзям у вочы, і свае хаваць мне няма прычыны. Ды тут, сама ведаеш, вярнуўся, і пайшло адно на другое, столькі ўсякага рознага... А дамок, гляджу, харошы, крэпка стаіць,— Ігнат вывернуў гаворку на лягчэйшае.

Зрублены на чысты вугал з добрага смалістага лесу, пад гонтай, дом моцна і стройна стаяў на высокім каменным падмурку. Калі б не франтоны, зашытыя паспешліва і старымі дошкамі, і не два акны ад агарода, таксама забітыя дошкамі, глядзеўся б як лялька.

— Домік нічога, калі б яшчэ давесці да толку... Сам так спяшаўся, так яму хацелася скарэй скончыць ды пагуляць з людзьмі ў сваім доме. Ты ж ведаеш, мы ўсё на калёсах — то ў адным калгасе, то ў другім. А прыехалі сюды, ён сказаў: «Усё, хопіць цыганіць па свеце. Пабудуем свой дом, сад пасадзім...» Сад пасадзіў яшчэ на пустым участку, пасля пачалі будавацца. Пабудаваў, і яму пабудавалі...— Люба сказала гэта ціха, без слёз, як даўно перабалелае.

— А чаму вокны пазабіваны? — спытаў Ігнат.

— Рам няма. Як самалёт разбамбіў Казановічаў дом і пачалі расцягваць яго — хто дзверы, хто вокны, каму дровы, каму што, Алік гаварыў: давай, мама, і мы возьмем рамы, там жа столькі вокан было... Ён ужо і памераў, якраз падыходзілі, але я не дала... Бацька б з тапаром стаяў, каб ніхто нічога не ўзяў, а тут дзеці самі... Не пусціла... Жывём пакуль што ў адной палавіне. Зойдзеш у хату?

— А ўжо зайду, чаму не зайсці. А заадно і вокны пагляджу, мерку прыкіну. Цяпер-то не выйдзе, а зімой зраблю рамы. А гэта на во, укінеш у чыгун дзецям. Яно небагата, але салдацкае...— Ігнат аддаў кансерву, якую ўвесь час трымаў у руцэ.

Люба ўзяла кансерву ў дзве рукі, прыціснула да грудзей, не сказала ні слова, адно толькі ўважлівым позіркам паглядзела Ігнату ў вочы, крута павярнулася і пайшла да дзвярэй.

IX

Дарогу назад Ігнат выбраў так, каб пайсці паўз калгасны двор. Казановічавага дома, у якім да вайны размяшчалася праўленне, не было. Ад яго застаўся толькі падмурак, пары са дзве гнілых дубовых падвалін ды кучы раскіслай гліны — там, дзе некалі

стаялі абкладзеныя белай кафляй печы. Свірны і стайні стаялі на сваіх месцах, сад прапаў зусім. Пасля страшнай зімы саракавога года ўсё думалася, што ацалеў: вясной дрэвы ўкрыліся лістом, некаторыя нават цвілі. Пасля пачалі ўсыхаць. Сухія дрэвы паспілоўвалі на дровы, гэта правільна — які толк з вымерзлага саду. Непрыемна ўразіла Ігната іншае: большая палова старой ліпавай абсады таксама была выразана. Навошта было такі глум рабіць? На дровы? Дык іх жа кругом, куды ні глянь — толькі сячы ды цягай.

Дома спытаў у Марыны:

— Калі гэта паспелі ліпавую абсаду выразаць і навошта?

— Тады ж, у вайну. Хто на начоўкі, хто на дзежачку-ліпаўку, хто на сявеньку, а хто на дровы,— адказала спакойна Марына.

— Вапшчэткі, так, раз ужо пачалі, то рэж, палі, нішчы — вайна ўсё спіша! — мармытаў ён сабе пад нос, нервова ходзячы па хаце з кута ў кут.

Магчыма, ён скора і забыўся б пра тыя спілованыя ліпы: спілавалі — ну і спілавалі! — але праз дзень Лёнік прыбег са школы, і, як пра вялікую радасць:

— Віцік Полін яшчэ адну ліпу шахнуў. Усю дарогу быў заваліў, але цяпер ужо ўсё прыбраў. Толькі самае маленькае галлё засталося.

Ігнат не вытрымаў, рашыў зараз жа пайсці і расказаць хлопцу, што можна рабіць, а што няможна.

— Куды ты ідзеш? З дзецьмі біцца? — спрабавала спыніць яго Марына.— Сама як ёсць, і іх двое. І абшыць, і абмыць, і накарміць. Што б яна рабіла без Віціка?

Ігнат зірнуў уважлівым позіркам на жонку, раздумваючы, як быць, і ўсё ж пайшоў.

Поліна хата стаяла праз тры двары. Парэзаная на круглякі ліпа ляжала пад плотам на вуліцы. Адразу відно было, што не мужчынская рука хадзіла ля дрэва — і слабая, і няўмелая. Колькі там таго сука, а замахвалася на яго разоў тры-чатыры, і сякеру пускала не па самым ствале, сукі тырчаць, як у смаленай свінні вушы.

Ішоў Ігнат хоць накрычаць, навучыць хлопца, каб так болей не рабіў, а ўбачыў гэту слабасільную няўмелую работу, і расхацелася што-небудзь гаварыць. Прайшоў бы далей па сяле, калі б на двары не ўбачыў Віціка

і Раю, меншую Поліну. Пастаўшы абапал табурэткі, яны елі памідоры — маленькія зялёныя шарыкі, можна сказаць, завязь, якая па позняй пары не магла ўжо ні вырасці, ні паспець. Бралі гэтыя зялепухі-памідоркі, мачалі ў буйную соль і з галодным жадным хрустам — аж ляцелі сінія пырскі з рота — елі. Памідоры і соль. У Ігната ажно галаву павяло ўбок ад аскомы і страху, як убачыў гэта!

— Без хлеба? — спытаў, заварочваючы ў двор.— У вас жа жываты будуць балець!

— З хлебам было б смачней, а бульба яшчэ варыцца,— засмяяўся Віцік. Рая таксама заківала галавой: рот быў забіты зеленню.

На двор з хаты выйшла Поля.

— Ігнат?! — здзівілася яна.

— Ага, бачыш, вапшчэткі...— развёў ён рукамі, кіўнуў на табурэтку.

— Што ты зробіш? — махнула рукой.— Дык, можа, у хату зойдзеш? — не то спыталася, не то запрасіла Поля.

Ігнат пайшоў за ёй. Чыста вымытыя сенцы. Высокі, даўняй работы камод ля сцяны. У другой хаце таксама чысціня і прахалода. Пад рамкамі з фотакарткамі падвешаныя на нітках сярэбраныя кардонныя рыбкі, зайчыкі. Некалі да вайны чаплялі такія на навагоднюю ёлку ў калгасным клубе.

— Бач ты, зберагла! — падзівіўся Ігнат.

— Ага, засталіся,— проста адказала Поля.

На комінку ў чыгунку на трыножцы варылася бульба.

— Прысядзь,— мякка папрасіла Поля.— Калі яшчэ зойдзеш? Пачаставала б, дык няма хлеба. А можа, вып'еш? Бульба зараз будзе гатова.— Поля старалася гаварыць весела, але давалася ёй гэта цяжка.

— Пра што ты гаворыш... Ды і ведаеш, я ніколі не быў падкі да яе... А чаго гэта дымам чутно? — Ігнат падышоў да печы.

— Куды ж яму дзявацца... Комін трэснуў, не ведаю, як і зіму пераззімую.

Па коміне ледзь не ад самай столі ішла глыбокая задымленая трэшчына. Праз яе і выбівала дым на хату.

— Вапшчэткі, пра гэта трэба было летам думаць. Цяпер печ не станеш раскідаць.

— Думала, можа, па́ленай дастану дзе-небудзь, — не паталаніла. Так і выйшлі на восень.

— Трэба зрабіць добры замес гліны і забіць шчыліну, пакуль дажджы не пайшлі. А налета краем трэба перакладаць комін.

— Куды ні глянь — усё краем,— сумна-пакорліва згадзілася Поля.

— Я табе і раю: накапай гліны, а пасля скажаш мне. Хіба ж можна так? — грубавата адказаў Ігнат.

На двары не вытрымаў, спытаў у Віціка, кіўнуўшы на ліпавыя круглякі:

— Навошта ты яе спілаваў?

— На дровы.

— Хіба мала кругом алешніку?

— Ліпа бліжэй. І ўсе так робяць,— Віцік з непаразуменнем паціснуў плячыма.

— Усе кінуцца тапіцца — і ты за імі?

— Я не такі дурны...

Як і гаварыў Цімох, доўга адседжвацца дома Ігнату не далі. Неяк пад вечар на двор завітаў старшыня калгаса Змітрок Мялешка. Больш тыдня яго не было на месцы: ездзіў у вобласць, адтуль аж пад Гродна, і во — вярнуўся. Вярнуўся не адзін — прыгнаў коней.

Марудлівы, медзведзяваты, з пастаяннай санлівасцю на твары, сваю няпростую старшынёўскую службу ён спраўляў даволі паспяхова. Заўсёды прыходзіў да чалавека так, быццам даўно ўжо дамовіўся з ім пра тое, што трэба было зрабіць, нібыта ўсё ўжо было абгаворана і дагаворана, заставалася толькі малое нешта — удакладніць ці напомніць. І пакуль чалавек, ашаломлены гэтым нечаканым і бесцырымонным націскам, прыкідваў выгаду ці нявыгаду прапановы, з якой прыйшоў старшыня, маракаваў, як быць, пагаджацца з ім ці сварыцца, той ужо пляваў на недакураную папяросу, старанна прытушваў агонь і, схаваўшы недакурак у белы з трафейнага дзюралю партабак, ішоў далей. І выходзіла так, што спрачацца, даказваць нешта і не было калі, і не было каму.

Да вайны Змітрок быў брыгадзірам у трэцяй брыгадзе. Калі прыйшлі немцы і ўсім стала зразумела, што яны ствараюць свае органы ўлады, партызаны папрасілі Змітрака пабыць старастам. Ён згадзіўся і прабыў у

чыне новага начальніка паўгода. Можа, быў бы ён старастам і яшчэ нейкі час, калі б аднойчы ноччу не завітала ў сяло група партызанаў з суседняй партызанскай зоны. Яны разбудзілі старасту з хуткасцю і недвухсэнсоўнасцю законаў ваеннага часу, вывелі на двор і затрэбавалі падводу, хлеба і бульбы. Было іх чатыры чалавекі, і былі яны стомленыя і галодныя, рука ў аднаго ў свежаакрываўленай перавязцы. Усё гэта стараста бачыў, і яму было шкода хлопцаў. Але яму было шкода і сябе, каб вось так па-дурному падстаўляць сваю галаву пад дула аўтамата. Націснуць курок не штука, а хто потым раскажа, што і табе не хацелася паміраць, тым болей ад сваёй рукі, што і ў цябе быў аўтамат, і ты мог бы як кожны сапраўдны мужчына...

Падводу і мяшок бульбы ён хлопцам даў, а праз дзень сам прыйшоў у атрад. Адгаворваць яго ніхто не стаў, тым болей што і патрэба ў яго старастоўстве адпала: Ліпніца поўнасцю перайшла пад партызанскі кантроль.

— Прыгнаў кабылу і чатырох коней. Паехаў у вобласць і — на табе! — сустракаю знаёмага камандзіра часці, з ім і махнуў у Гродна. Коні выбракаваныя, на вайсковую службу нягожыя, але нам яшчэ паслужаць, а кабыла добрая, чатырох гадоў няма. Яе-то ледзь выпрасіў — на абзавядзенне, на расплод,— выкладваў свае навіны Змітрок.— Зайшоў у хату, а Хрысціна і кажа, што ты вярнуўся, ажно і праўда. Ты, бачу, час попусту не губляў, паспеў ужо і будыніну зляпіць.

— Вапшчэткі, рашыў месца для работы ўзаконіць. Цяпер-то яшчэ нічога, а пойдуць дажджы, снег, а з сырым дрэвам не шмат толку дабярэш, ды і інструменты ржавеюць,— адказаў Ігнат і адчыніў дзверы ў майстэрню. Змітрок павёў вачыма па сценах, зірнуў на столь і павярнуўся на выхад, пачаў пляваць на папяросу.

— Я ўжо збіраўся напытваць майстравога чалавека, каб паглядзеў паравік, чаго там бракуе. Млын краем трэба запускаць, а калі б і цыркулярку пацягнуў, то і саўсім, як паны жылі б... Дык ты хіба заўтра і прыцаніся, што там як, а пад абед і я падыду. Бульбу трэба хапаць, пакуль пагода дзержыцца.— Усё гэта Змітрок гаварыў, ідучы па двары да варот і пазіраючы на неба, быццам яно ў любую хвіліну магло сапсаваць абедню.

— Вапшчэткі, я таму і падганяў сябе са сваёй рабо-

тай, нібыта ведаў, што нехта пра мяне ўспомніць,— не то жартам, не то ўсур'ёз сказаў Ігнат.

— Не надта каб было каго ўспамінаць. Ты ды я ды мы з табой, ды яшчэ колькі чалавек — вось і ўсе нашы мужчыны,— адказаў Змітрок, працягваючы руку.— Камандзір гэты мой сказаў, што скора мужыкоў павінна прыбавіцца, пачалі адпускаць.

— Хто жывы, рана ці позна акажацца,— сказаў Ігнат. Змітрок кіўнуў галавой і пайшоў у канец сяла, важка, нібы прыціскаў нешта на дарозе, ступаючы вялікімі, у цяжкіх ялавых ботах нагамі.

Ігнат пазіраў услед, пакуль Змітрок не завярнуў за плот, пайшоў сам у хату. З майстэрняй ён разабраўся, хацелася нейкай іншай работы. Колькі ж таптацца на сваім двары?

— Ты на качак? — спытаў Лёнік, убачыўшы, што бацька бярэ стрэльбу, патроны.

— На качак.

— А можна і мне з табой?

— Можна, сын, можна. Толькі ты будзеш заганятым. Пінжачок адзень, каб камары не з'елі.

— Заганятым дык заганятым,— узрадаваўся Лёнік.

На балотца яны выйшлі разам: бацька з аднаго боку, сын — з другога. Ігнат прыхаваўся за кустом, узбок чыстай лагчынкі, у якую пераходзіла балотца. Па яго прыкідцы, у гэты бок павінны цягнуць узагнаныя качкі, калі толькі яны ёсць тут.

Лёнік закрычаў, плёхнуў палкай па вадзе, яшчэ і яшчэ раз, і тры качкі ўскінуліся з асакі і пайшлі над балотцам. Яны ляцелі нізка, здавалася, зачэпяцца за куст, за якім стаяў Ігнат, і ён не толькі пачуў шолах іх маленькіх крылляў, а адчуў на твары раптоўны ветрык, што прайшоў за імі. Ён стрэліў услед, калі птушкі матлянуліся ўгору, угледзеўшы яго. Стрэліў, мала спадзеючыся на ўдачу, і не столькі ўзрадаваўся, колькі здзівіўся, што адна качка пайшла ўніз і, працягваючы адчайна махаць крыллем, шлёпнулася ў траву. Ігнат падбег на тое месца, дзе ўпала птушка, і доўга не мог знайсці яе. Нават паміраючы, качка старалася зашыцца далей у траву, і яе рабенькае пер'е цяжка было прыкмеціць у сутонні першага прыцемку.

Ігнат выблытаў птушку з травы. Шраціна трапіла ў шыю. Падбег Лёнік:

— Ну што, тата, папаў?

— Як бачыш, рука не падвяла. А гэта ўжо нешта...— Ігнат перадаў качку сыну.

Лёнік асцярожна, двума пальцамі ўзяў птушку за маленькія жоўтыя лапкі, падняў перад сабой. Вочы ў птушкі былі расплюшчаныя і здзіўленымі нежывымі кружочкамі пазіралі на свет. Па шыракаватай, белай на канцы, нібы вышараванай пяском, дзюбе цякла кроў. Радаснае ўзбуджэнне на твары хлапчука змянілася спалохам. Цяпер ён пазіраў на птушку шырока раскрытымі вачыма, нібы стараўся зразумець, што ж адбылося. Толькі што яны з бацькам прыйшлі сюды, толькі што ён пляснуў палкай па вадзе, потым закрычаў, загалёкаў, стараючыся нарабіць як можна болей шуму і страху, і, мусіць, нарабіў, бо сарваліся з месца і ўскінуліся ўгору над балотцам качкі, хоць яны ўжо былі атабарыліся тут начач. Яны ляцелі, як звязаныя адной ніткай: куды адна — туды і ўсе, і ў адно імгненне прапалі за кустамі. Потым грымнуў стрэл. Лес аж скалануўся, пасыпалася лісце. І во — адна птушка мёртвая.

Лёнік ускінуў вочы на бацьку:

— Нашто ты яе так?

— Як «так»?

— Насмерць!..

— А як жа гэта біць не насмерць?

— А каб была жывая! — крыкнуў у роспачы Лёнік.

— Жывую не зловіш і ў чыгун не пакладзеш.

— І няхай бы не злавілі,— ён ледзь не плакаў.

— Ну, вот што... Давай яе сюды.— Ігнат забраў птушку ў сына, спяшаючыся, сунуў у паляўнічую торбу. Ён пачынаў злавацца. Не на сына, на самога сябе, што так лёгка паддаўся яго просьбе ўзяць з сабой. Закінуў стрэльбу за плячо, сказаў хмура:

— Каб я яшчэ калі-небудзь...

— Я і сам не пайду...

Вярталіся дамоў моўчкі, наперадзе бацька, за некалькі крокаў ззаду сын, абодва насупленыя, натапыраныя.

Пройдуць гады, сын падрасце, а потым і вырасце, завядзе сваю сям'ю, будзе матацца па свеце, зрэдку наязджаючы да бацькі, не раз і не два будзе бачыць, як бацька ладуе патранташ, збіраючыся на паляванне, але ні разу не напросіцца пайсці разам; і бацька таксама ні разу не захоча паклікаць яго з сабой.

Марына сустрэла іх на двары. І ў гэтай шэрай цемнаце яна ўбачыла, што між сынам і бацькам нешта ад-

былося, але дапытвацца нічога не стала, загадала коратка:

— Пайшлі вячэраць. Бульба стыне.

Аддаючы жонцы качку і кінуўшы вокам на дзверы, якія толькі што зачыніў за сабой сын, Ігнат сказаў:

— Толькі скубі, каб ён не бачыў, а то наробіць ляманту.

Марына ўзяла мёртвую птушку, паклала на лаўку:

— Дзіця яшчэ: душа жаласлівая, не тое што...— яна не дагаварыла, пайшла ў хату.

— «Не тое што...» Што «не тое»? Хто «не тое»? І хто «тое»? Хто? Дзеці? Вашчэткі, няхай сабе: дзеці ёсць дзеці. «Жаласлівая душа...» А хто яшчэ? Хто?! Нажалелі...— Ігнат палез па піпку, прысеў на калодку.

Не першы раз думаў так сам сабе Ігнат, і цвёрдай была яго ўпэўненасць у праваце той жорсткай лініі, якую ўзяў дома і якой трымаўся...

А як іначай. Кожны павінен мець у душы дысцыпліну, і нішто не вольна рушыць яе. Зрушыш адно — паваліцца другое. Рубель — датуль рубель, пакуль неразменены, размяняў — і пасыпаліся капейкі. Усюды павінна быць дысцыпліна, а ў сям'і асабліва. Асабліва ў сям'і. Тут камандзіру не пажалішся і на ваду не пасадзіш... Сам і камандзір, і кара...

Разважаў так Ігнат, але адчуваў, быццам не ва ўсім была праўдзівая гэта ягоная праўда. Быццам нешта важнае абмінала яна. Неяк спаймаў сябе на думцы, што яна, гэта праўда, не чапала таго, што было між ім і Васілінай. Таго, што было між імі, нібы не існавала. Не помнілася. А раз не помнілася, значыць, і не было. Раз не кранула душы... А можа, так і ў іх, у Марыны?.. Думаў так, і хацелася верыць, што так яно і было ў сапраўднасці. Колькі разоў лавіў сябе Ігнат на тым, што крадком, быццам рабіў нешта нядобрае, недазволенае, падглядаў за жонкай. І прыемнае цяпло, што яна засталася такая ж маладжавая, як была і раней, хоць нарадзіла і падняла трое дзяцей, цешыла яго, пакуль ён не ўспамінаў пра тое, што адбылося, пакуль яго не было.

Ён адчуваў ненармальнасць таго жыцця, якім яны жылі цяпер, але перасіліць сябе не мог.

Ішоў час, міналі дні, і незаўважна мянялася, адтавала Ігнатава душа. Ён хацеў заставацца такім, якім вярнуўся, з той жа зацятай злосцю на жонку, лічыў,

што так і патрэбна, але бачыў, што далей так быць не можа.

Важданіна з паравіком намячалася немалая. Трэба было замяніць каласнікі, знайсці другія дзверы ў топку: гэтыя былі расколаты на дзве часткі. Нехта сарваў манометр, можна падумаць, захацеў у самагонны апарат паставіць. Вычысціць калодзеж, забіты абрэзкамі дошак, друзам, мазутай. Калодзеж — гэта ўжо дробязь, тут патрэбны рукі ды сіла. Ага, і помпы для падкачкі вады няма, трэба шукаць...

Змітрок, як і абяцаў, аб'явіўся пад абед. Ігнат да тае пары ўжо аблазіў усё, прашчупаў кожную гайку, кожны болт, выцер рукі ад іржы і мазуты і, прысеўшы на тоўстую дубовую калоду, на якой шчапалі распал і якая стаяла ў кутку ля топкі, на акрайку газеты складаў спіс, што трэба было зрабіць, каб паравік задыміў і пачаў круціць жорны.

— Ну, што ты скажаш? — спытаў Змітрок, угледзеўшы ў паўцёмным кутку Ігната.

— Скажу, што трэба брацца за работу,— адказаў Ігнат, дапісваючы сваю бухгалтэрыю.— Трэба брацца за работу, толькі дзе што ўзяць? — І ён працягнуў Змітраку газету.

Змітрок падышоў да замурзанага акна, доўга ўчытваўся ў Ігнатаву пісаніну, не вытрымаў, вярнуў:

— На сваю нумарацыю. Можна падумаць, што любоўнае пасланне бабе прыдумляеш. Сам накруціў баранкаў, сам і чытай.

— Ага, рука ў мяне такая, закручвае літары, як рубанак стружку. Бывае, назаўтра дык і сам не разбяру, хоць прасі каго, каб раскруціў,— адказаў Ігнат, забіраючы газету.— Дык вось, першае — каласнікі, потым дзверцы, потым манометр, потым помпа...

— І ўсё? — не паверыў Змітрок.

— Не ўсё, але астатняе можна зрабіць самім.

— Тады пайшлі да мяне абедаць.

— Ты так гаворыш, нібыта ўсё гэта ўжо ляжыць у цябе ў хляве.

— Не ляжыць, але бачу, што ўсё гэта можна знайсці. Пайшлі.

— І што: усякі раз будзеш мяне абедам карміць?

— Зарана не радуйся. Лічы, што гэта пазыка. Не пусціш млын — мусіш вярнуць. Разам з няўстойкай.

— Вапшчэткі, хоць яно і рызыкова, але пайшлі. Усё-такі сёння ядзім твой абед... А там пабачым.

— А там... Помніш, у Барку перад вайной таксама быў паравы млын. Ён і ў вайну малоў партызанам жыта, пакуль немцы не разбамбілі. Трэба пахадзіць добра ля яго, мне здаецца, там што-небудзь можна знайсці. Каня я табе даю — ваюй: у раён — дык у раён, у вобласць дык у вобласць. Зразумеў?

— Што тут незразумелага. Раён — куды ні было, там да вайны мяне хто-ніхто ведаў, павінен успомніць, а вобласць — гэта акруга не майго маштабу, тут ужо будзеш маракаваць сам.

— Як-небудзь падладзімся. Нельга, каб млын стаяў, а людзі дралі зярно ў жорнах. За пуск — два пуды жыта.

— Добра,— пагадзіўся Ігнат. Яны ішлі па сяле.— Толькі мне помач трэба будзе.

— Хочаш папрасіць каго з мужчын?

— Не. Вержбаловічавых хлопцаў хачу ўзяць.

— Дзеці ж яшчэ. Што яны табе пасобяць? Ды і школа...

— Калі пасля школы, калі ў нядзелю...

— Рашай сам. Але больш жыта не дам.

— Неяк памірымся.

Думаў Ігнат запусціць паравік за тыдзень, а змог зрабіць гэта толькі за месяц. Каласнікі выдраў з паравіка ў Барку, адтуль і дзверцы прывёз. Пасля адправіў самога Максіма: едзь, шукай манометр, помпу, а заадно, калі пашанцуе — цыркулярныя пілы, пасы... Ваяваць дык ваяваць, а калі танцаваць, дык і круціцца.

Ігнат з Мішам і Алікам тым часам узяліся чысціць калодзеж. Чаго там толькі не было! Падаставалі цяжкія, набрынялыя чарнатой абрэзкі дошак, выцягнулі болей за сотню вёдзер каламатнай маслянай жыжкі, вёдзер дваццаць чорнай ад мазуты глеістай зямлі, пакарожаны станкавы кулямёт і яшчэ шмат рознага жалезнага ламачча.

Выцягваў вёдры ён сам, а выліваць у канаву насілі напераменку — то ён, то хлопцы. Як не стала вады, адправіў хлопцаў уніз з лапатамі. «Капайце, там недзе ў пяску гаршчок з золатам павінен быць. Знойдзем — старшыня прэмію дасць»,— падбадзёрваў сваіх памочнікаў.

І хлопцы, і ён былі мурзатыя, як чэрці, і завадзіліся

так, што ледзь перастаўлялі ногі. Здавалася, каб трэба было выцягнуць яшчэ з дзесятак вёдзер — не змаглі б. Але гэта ўжо быў той момант, калі лапата калупнула чысты белы пясок — і нібы адкрылася заслонка. Нешта зашыпела, і ямка паволі пачала напаўняцца вадой. Хлопцы дабраліся да жылы.

Была нядзеля, сонца стаяла яшчэ высакавата над лесам, а работа ўжо была зроблена. Ігнат сеў з хлопцамі на плашку ля калодзежа, закурыў.

— Ну, вось і дакапаліся... да золата,— сказаў, пазіраючы ўніз.

— Дакапаліся,— паўтарыў Міша, і Ігнат убачыў, што і гэта сказаць яму было цяжка...— Дакапаліся.— Міша глянуў на Ігната і засмяяўся.— А вы, дзядзька, жылаваты. Гэта столькі перацягаць... Мы з Алікам, накопваючы, стаміліся... Праўда, Алік?

Алік моўчкі кіўнуў галавой.

— Вапшчэткі, на жылах чалавек дзержыцца. На жылах ды на ўпартасці. А яна і ў вас сядзіць, малайцы.

Хлопцы нічога не сказалі, толькі нібы цень прабег па іх скуластых, прыгожа чарнявых тварах. Яны зірнулі адзін на аднаго і ўсталі:

— Дык мы пойдзем?

Ігнат кіўнуў галавой.

— Пяском рукі пашаруйце,— крыкнуў услед. Хлопцы азірнуліся, кіўнулі галовамі, але як ішлі, так і пайшлі.

Чысціць калодзеж яны пачалі раніцай, і Ігнат успомніў, як пад абед паклікаў іх: «Давайце, хлопцы, перакусім». Дастаў з сумкі, разгарнуў белую палатняную анучку, у якой быў акраец хлеба, цыбуліна, пара гуркоў і шматок сала. Яшчэ таго, Васілінінага. Хлопцы зірнулі на сала, праглынулі сліну, пераглянуліся, і Ігнат зразумеў, што яны даўно не бачылі яго...

Заняты сваёй новай работай, Ігнат нібы забыўся, што ў яго ёсць дома і дзеці, і жонка. Снедаў, браў з сабой полудзень, вяртаўся назад, вячэраў, кідаўся ў пасцель. І так кожны дзень.

Сёння Ігнат ішоў дамоў раней, чым тыя дні, і ішоў з думкай пра тое, што добра было б цяпер у лазню ды на палок з венікам. Раніцай не сказаў, каб вытапілі, а

дарма. Але ступіў на свой двор, і адразу пачуў кіславаты пах нядаўна залітых вадой галавешак, і ўзрадаваўся, як даўно не радаваўся: вось падумаў пра лазню, і яна ёсць.

— Я ўжо хацела Лёню пасылаць, каб ішоў хутчэй,— сустрэла яго Марына.— Сподняе там. Дзеці памыліся і пабеглі ў кіно.

І праўда: недзе ля школы пачынаў лапатаць рухавік.

Даўно Ігнат не хваста́ўся з такой дзікай асалодай. Рабіў некалькі заходаў на палок, час ад часу боўтаючы галаву ў ражку з халоднай вадой.

Прыйшла Марына, раздзелася.

— Давай пашарую спіну,— сказала так, як гаварыла некалі, як гаварыла заўсёды. Палівала ■ конаўкі летняй вадой, да тугога рыпення шаравала ліповым вехцем.

Калі Ігнат выйшаў адзявацца, паддала духу, пахвасталася сама, пачала мыцца.

Напаўадзеты Ігнат сядзеў у прылазніку, курыў. Марына плёскалася ў начоўках.

— Ігнат, пашаруй і мне плечы,— размяклым голасам папрасіла з-за прачыненых дзвярэй. Баба заўсёды знойзе свой голас.

— Вапшчэткі, я ўжо адзеты.

— Хіба раздзецца цяжка?.. Сюды ўжо ніхто не прыйдзе...

Ігнат скінуў нацельную кашулю, споднікі, але для перасцярогі ўзяў дзверы на зашчапку...

Гэтым разам Марына паслала пасцель разам на вялікім ложку. Доўга не спалі. Даўно паснулі дзеці, а яны ўсё гаварылі прыглушанымі галасамі. Трэба было выгаварыцца за тую зацятую маўчанку, што душнай удаўкай захліснула абаіх.

Гаварылі болей пра тое, як жыць далей, і гаварыла болей Марына. Набліжалася зіма, трэба цёплая адзежа дзецям. Соні дык і лепшае што пашукаць, пад дзеўку падбіраецца. Парасяты за лета і восень выраслі ў даўгіх, прагных да карыта подсвінкаў. Цяпер-то нічога талковага на іх няма, але калі пакарміць месяцаў са два — кабанчыка можна было б і закалоць. Закалоць — ды ў горад, на базар. А карміць... бульба ёсць, трэба жалудоў назбіраць. Іх сёлета чоршта на дубах. Свінні і так ядуць іх, а калі высушыць, ды змалоць, ды абмяшаць з бульбай... Свінку можна будзе закалоць пазней,

пасля каляд, ды падумаць і пра кароўку. Як жа без кароўкі...

Марына пыталася ў Ігната: можа, зробім так, можа, гэтак, але відно было, што ў яе ўсё даўно прадумана, усё спланавана. І ён адчуў прыкрасць да сябе, што дасюль жыў дома як не мужчына, як не гаспадар, як не ў сваёй сям'і і не ў сваёй хаце. Ведаў яшчэ, што далей так жыць не будзе.

З гэтым ён і заснуў.

Ліпа падала. І падала страшэнна марудна. Спачатку яна ўздрыгнула, скаланулася ўсім сваім голлем, нібы хацела атрэсці з лісця астаткі ранішняй расы, уніз пасыпаліся буйныя кроплі, зашархацелі па лістах, запокалі па зямлі, узрываючы пыл, і пачуўся пах, як летам на дарозе пасля першых дажджавых кропель.

Потым пайшла назад, у той бок, адкуль пілілі і дзе абапал ствала, адскочыўшы, стаялі Ігнат і Соня. Але ход ліпы раптам спыніўся, і яна, зашчаміўшы намёртва пілу, стала паварочвацца на пні, цягнучы за сабой пілу, якую Ігнат адчайна тузаў за ручку, каб выцягнуць з распілу, але гэта яму ніяк не ўдавалася. Соня вялікімі круглымі вачыма пазірала то на бацьку, на яго марныя намаганні выслабаніць пілу, то на спіленую ліпу, якая стаяла на пні, нібы і не была спілена, навісаючы цяжкой высачэзнай кронай над імі, віноўнікамі яе смерці, і не хацела падаць. Яна нібы дражнілася з імі: «Наце вось, з'ешце; вы спілавалі, думалі, што гэта і ўсё, а я стаю, як стаяла, і буду стаяць колькі захачу».

Ігнат таксама разгубіўся, адпусціў ручку пілы і пачаў шарыць вачыма кругом, шукаючы якую-небудзь жэрдку, каб папхнуць ліпу ўгары, скрануць з месца. Паблізу нічога не было, тады ён схапіў тапор, размахнуўся раз, другі, стараючыся ўбіць яго вастраўём у прапіленую шчыліну, але і гэта зрабіць было немагчыма: шчыліны не было, быццам яны і не пілілі,— была суцэльная чорная патрэсканая кара, як і на іншых некалькіх ліпах, што яшчэ стаялі ўкруга саду, і з гэтай чорнай кары, нібы ўрослыя ў сярэдзіну дрэва, тырчалі канцы пілы.

Ігнат схапіў камень і пачаў лупіць ім па абуху, каб загнаць сякеру ў разрэз, і сякера нарэшце ўпілася ў

шчыліну, зайшла на колькі сантыметраў. Ігнат усё бэхаў каменем па абуху, левай рукой падважваючы сякеру за тапарышча. І ліпа нарэшце павольна, нехаця пайшла назад, разяўляючы шчыліну.

— Уцякай! — крыкнуў Ігнат дачцэ, выхапіўшы сякеру і пілу і адскочыўшы ўбок. Соня таксама адскочыла ад камля і стала, не ведаючы, куды бегчы. І тут ліпа пачала цяжка разварочвацца, агаляючы белы, як сыр, пень, і пайшла на Соню.

— Убок! — немым голасам закрычаў Ігнат, але дачка ўжо не чула яго. Што было сілы, яна кінулася бегчы далей ад гэтай страшнай велізарнай ліпы. Бегла і ўсёй сваёй душой, усім сваім трапяткім целам чула, як ліпа даганяе яе, займае сваёй шырачэзнай, як хмара, цяжкой кронай і вось-вось накрые.

— Убок!!! — загаласіў Ігнат, і голас яго зліўся з глыбокім уздыхам і трэскатам паваленага на зямлю дрэва. Доўга яшчэ хадзілі, шавяліліся, супакойваючыся, галіны і лісты на ёй.

Соня ляжала на траве, у самым версе ліпы. Ігнат падбег, падняў дачку, паставіў на ногі.

— Ты жывая? Жывая? — пытаўся, яшчэ не верачы ў шчасце, шчупаючы яе рукі, ногі. Дачка была жывая.

— Жывая, тата, і мне нічога не баліць,— бадзёра адказала яна, яшчэ не разумеючы таго, што была на краі смерці і што нейкае шчасце пакінула яе жыць. Але яна бачыла перапалоханы бацькаў твар, бачыла, як ён трывожыцца, перажывае за яе, і гэта радавала яе. Бацька любіць яе! Яна гэта ведала, яна гэта зразумела!

— І праўда, нідзе не зачапіла? — дапытваўся Ігнат.

— Праўда, тата. Толькі трошкі па нагах,— яна паказала чырванаватыя пісягі на лытках.

— А-а, гэта не страшна. Такое можа быць, калі сцебануць лазіной, а калі крапівой, то яшчэ горай будзе... Праўда?

— Праўда, тата. Мне нісколечкі не баліць, ей-богу... Толькі пячэ.

— Давай я разатру, і ўсё пройдзе. Сядзь на траву.

Соня села на траву, выцягнуўшы перад сабой ногі. Ігнат узяў у руку тонкую, з сухой пасіверанай скурай лытку, стаў ціскаць, расціраць пальцамі пабітае месца. Потым узяўся за другую нагу, стаў расціраць яе, і раптам страх скалануў яго ўсяго: а яно ж, гэта дзіцянё, магло быць ужо мёртвым. Па яго неразумнай, сляпой

дурасці. Ён адпусціў даччыну нагу на траву, пазіраючы невідушчымі вачыма перад сабой. Дачка заўважыла гэты яго няўцямны позірк:

— Чаго ты, тата?

— Нічога, дачка, нічога.— Ён паволі вяртаўся на зямлю.— Скажы, а чаго ты ўпала? Можна лічыць, што цябе і не закранула.

— Не ведаю. Мусіць, зачапілася...

— Ну як, не баліць?

— Не-а.

— Тады пайшлі дамоў.

— А ліпа?

— Чорт з ёй, з гэтай ліпай...

— Гэта ты з-за мяне? Дык не думай, мне, яй-богу, не баліць. Я магу пілаваць.

— Хай ляжыць.

Ігнат узяў пілу, сякеру, і яны пайшлі. Ужо калі падыходзілі да пасёлка, ён раптам папрасіў дачку:

— Давай мы не будзем пра гэта нікому гаварыць, га?

— Добра, давай не будзем,— хітра зірнуўшы на яго, адказала дачка. Яна радавалася, што між імі ёсць і гэтая тайна.

Няма больш мяккага, больш далікатнага, больш безабароннага дрэва, як ліпа. Што хочаш можна з яе зрабіць: і вулей выдзяўбаць, і ступу, і кадоўбчык, і начоўкі выразаць, і міску, і лыжку, і лапці сплесці, і сявалку сшыць, і подсітак. І тапара на яе зашмат, так лёгка паддаецца яна рукам чалавека. І зноў жа: не дурань выбраў ліпу, каб выразаць бога для царквы,— на чалавека падобнага святога і выстаўляць яго, каб усе бачылі.

Усё гэта ведаў Ігнат. Цярпеў, глядзеў, як адну за адной скідалі з пня ліпы з Казановічавай абсады, не ўтрымаўся, сам захацеў пагрэцца ля святога агню. І як мог да такога дадумацца?! Што праўда, то праўда: перш чым пакараць, бог адбірае розум.

Два месяцы праляжала тая ліпа, ніхто не хацеў кратаць, а пасля прапала ў адзін дзень, як і не было.

X

На досвітку, у цемнаце сенцаў Ігнат намацаў пад бэлькай шыла, доўга шоргаў ім па бруску — счышчаў чарнату, вайстрыў. На бруску падправіў і нажы — свой, паляўнічы, і хатні, што зрабіў некалі са

старой касы. А як трохі зашарэла ў вокны, Марына расцёрла ў місцы бульбы з мукой, пайшла ў хлеў. Скора на двары пачулася рохканне кабана. Ігнат выйшаў на ганак з лейцамі ў руцэ.

— Ці ўправішся адзін? Можа, схаджу па Цімоха.

— Не трэба. Смаліць пазаву, а тут... ужо як-небудзь, не першы раз.

Кабан быў нішто, пудоў на дзесяць. Калі б пакарміць яшчэ з месяц, то, відаць, набраў бы і ўсе дванаццаць. Але і бульбы не было і мукі.

Кабан уткнуўся лычам у міску. Ігнат пачухаў яго за вухам, даў асвойтацца, падвёў лейчыну з пятлёй за правую нагу, зашмаргнуў, абвёў кругом левай, узяў канец у левую руку, правай згроб у кулак шчаціну на хібу. І цяпер кабан не паказаў трывогі. Зарохкаў, узняў лыч, нібы хацеў праверыць, што тут ля яго робяць, і зноў уторкнуў лыч у міску. Шырока ўпёршыся нагамі, Ігнат ірвануў лейцы ад сябе, падсекшы кабану пярэднія ногі, а правай тузануў кабана за шчаціну на сябе. Той як стаяў, так і лёг на бок, усе чатыры нагі сутаргава замалацілі ў паветры, шукаючы што-небудзь цвёрдае. Цвёрдая была толькі ўмёрзлая зямля пад бокам, але чалавек наваліўся ўсім сваім цяжарам зверху і не даваў магчымасці ні павярнуцца, ні вылузнуцца. І тады кабан завішчэў, што было сілы, адчуўшы ўсёй сваёй істотай, што гэта не гульня нейкая, не жарцікі...

Адчайны віск гэты ўзарваў цішыню сяла за нейкую секунду да таго, як халодны востры метал з нясцерпным раптоўным болем увайшоў у грудзіну, пад левую лапатку, і глыбей, і ўжо для кабана не стала нічога на свеце, акрамя гэтага халоднага вострага металу, які шырыўся, рос, разрываючы ўсё ўсярэдзіне. Кабан разявіў рот, каб уздыхнуць яшчэ раз, на ўсе грудзі, закрычаць яшчэ мацней, ён і ўздыхнуў, але закрычаць у яго ўжо не стала сілы.

Ён ужо не чуў, як праз некалькі хвілін з яго грудзей дасталі гэты востры метал і, каб не збягала кроў, у маленькую ранку ўваткнулі абматаную кудзеляй драўляную палачку; як яго пацягнулі за заднія ногі па двары за хлеў, у зацішак; як паклалі ўсімі чатырма нагамі на зямлю, якую ён толькі што стараўся намацаць і якая, калі б ён намацаў яе, можа, выратавала б, павінна была выратаваць яго; як у раскрыты рот паклалі невялікі круглы камень; як яго абкладвалі сухой саломай,

нібы хацелі, каб яму цяплей было; як потым чыркнулі запалкай і паднеслі да саломы агонь, і салома доўга не хацела гарэць, але ўсё ж пасля трэцяй запалкі заняўся маленькі шматок жоўтага агню. Агонь паціху распаўзаўся ў бакі, пакуль нарэшце не хлыпнуў угору, ледзь не высмаліўшы вочы чалавеку, і да паху паленай саломы далучыўся і папоўз па сяле едкі чарствы пах паленай шчаціны. Кабану ўжо было ўсё роўна.

Смалілі куля́мі. Ігнат яшчэ восенню навытрасаў іх паўзастаронка, ведаў, прыгадзяцца ці страху перакрыць, ці на што іншае.

Смалілі ўдвух з Цімохам, але тут работу вёў Цімох, Ігнат быў у яго за падручнага, і гэта роля яму падабалася. Ён сачыў, каб былі пад рукой кулі́, каб не затухаў агонь, бо Цімоху трэба будзе прыпальваць салому, а як прайшліся першы раз, знялі шчаціну, і кабан учарнеў, каб была гарачая вада абмыць тушу, каб былі нажы скрэбці.

— Вапшчэткі, добра высмаліць кабана таксама трэба ўмець,— падхвальваў суседа Ігнат. Ігнат і сам умеў смаліць і смаліў не адзін раз, але не заўсёды хапала ў яго цярпення во так, як Цімох, заціснуўшы ў адной руцэ пучок саломы, а ў другой нож, у каторы раз пядзь за пяддзю абходзіць, здавалася б, ужо высмаленую да саламянай жаўцізны тушу.

— А што тут умець,— панура адказаў Цімох. Ён заўсёды быў панурым, і нават жывая работа ля кабана не папpавіла яго настрою.— Трэба толькі цярпенне мець. І жарам смаліць, а не полымем. Жар шкуру змякчае, полымя сушыць.

Недзе гадзін у адзінаццаць абсмалены, выскрабены, вымыты кабан ляжаў нагамі ўгару на шырокай лаве. Разбіралі таксама на двары, але разбіраў гаспадар, гэтага ён нікому не перадавяраў. Цяпер ужо Цімох хадзіў у яго ў падручных — падхопліваў і кідаў у вялізныя начоўкі кавалкі мяса, здор, насіў у сенцы спегнякі, сала.

Ужо седзячы за сталом, выпіўшы два ці тры стограмовікі гарэлкі і добра пажвавеўшы языком, Цімох раптам спытаў:

— А ці чуў ты, што хлопчыкі зноў аказаліся?

— Вапшчэткі, ты пра каго? — перапытаў Ігнат.

— Бытта не цяміш, пра каго? — скрывіў аброслыя рэдкімі валасамі губы Цімох.— Усё пра іх жа, пра бан-

дытаў. У Дулебах у аднэй удавы... хаця што аднэй, ты павінен ведаць, Аркадзі Воранавага, ён з лагера з Магілёва не вярнуўся, кабана забралі.

— Яго-то ведаў. Некалі на аблаву разам выязджалі,— адказаў Ігнат.

— Пагаворваюць, што з імі як бытта Стась Мастоўскі.

— Стась? А яго не ўзялі там, ля Гончы?..

— Шайку ўзялі, а ён і яшчэ двое ўцяклі.

— Жывучы, як уюн, усюды выслізне. А цікава было б паглядзець на яго цяпер. І пагаварыць. Што б ён сказаў? — Ігнат не быў п'яны, і словы яго не былі п'яныя.

— Ты гэта сур'ёзна? — не паверыў сабе Цімох.

— А чаму ты думаеш, што несур'ёзна. Няхай бы расказаў, што думаў тады і што думае сёння?

— Усё, што мог, ён ужо сказаў. А я вось пра што: раз так, то ён можа паказацца і тут,— Цімох кінуў позірк на сцяну, дзе ў Ігната вісела стрэльба.

— А чаму ж не можа? Можа,— адказаў Ігнат.— Што ні кажы: радзіна.

А вечарам зняў стрэльбу са сцяны, змазаў, прачысціў ствалы, выбраў з патранташа два патроны з кулямі, загнаў у патроннік. Стрэльбу і патранташ павесіў назад на сцяну.

Лёг спаць. Марына ўходжвалася з каўбамі, але неўзабаве лягла і яна.

Ноч стаяла месячная, у хаце было відна, як днём.

І прыснілася Ігнату ліпа. Яна падала... Падала так павольна, так нехаця, што здавалася, ніколі канца не будзе гэтаму падзенню, і канца не будзе страху, з якім Ігнат не хацеў гэтага падзення і чакаў яго... Цяжкая чорная крона ліпы, як хмара, засланіла сабой калгасны двор, усё неба, і цяпер ішла на Ігната, і ён не вытрымаў, закрычаў... Закрычаў і прачнуўся, як прачынаўся ўжо не раз.

Ляжаў на пасцелі, варочаючы ў галаве нядаўні сон. І ў сне бачылася ўсё так ясна, як адбывалася і папраўдзе, калі ён, узяўшы ў памочнікі дачку, наважыўся спілаваць тую ліпу, пад якой яны апошні раз курылі з Вержбаловічам. Не хацеў, каб яе спілаваў хто іншы. А што яе нехта зваліў бы, сумнення не было: з усёй абсады жывымі заставаліся ўсяго некалькі дрэў. А гэта была самая тоўстая, самая высокая і самая прыгожая.

Закашляўся Лёнік. Набегаўся, бач, расхрыстаны, наглытаўся снегу.

Устала Марына, дастала з печы чыгунок з завараным малiннiкам, дала выпiць. Кашаль суняўся, i Лёнiк, пахныкаўшы трохi, заціх.

Марына хацела ўжо класціся, але кінула вокам у акно. Ад варот да хаты ішоў чалавек.

— Ігнат, нехта ідзе па двары,— прагаварыла яна трывожным шэптам.— І за шулой ля варот нехта стаіць.

Ігнат нібы чакаў гэтага: слізгануў рукой па сцяне і са стрэльбай у руцэ стаў да прасценка між вокнамі. «Як скаранька пранюхалі»,— мільганула думка, і тут жа другая: «Нічога, у патранташы патронаў хопіць».

— Сенцы зашчэплены? — спытаў, паклаўшы палец на губы: ціха.

— Зашчэплены,— прашаптала Марына. Яны стаялі ля сцяны, пазіраючы з-за вушака ў акно. Чалавек быў у цёплай паддзёўцы, у зімовай шапцы, у ботах. Зброі не было відно. Ён ступіў на ганак, падышоў да дзвярэй, пастаяў трошкі, узяўся за клямку — дзверы былі зачынены з сярэдзіны. Чалавек асцярожна пастукаў клямкай. Ігнат падштурхнуў Марыну да акна, паказаў абазвацца. Сам кінуў вокам у другое акно, на вароты. З-за шулы вытыркаўся тонкі ствол вінтоўкі.

— Хто там? — спытала Марына.

— Можа, хлеба дасцё, гаспадыня? — спытаў чалавек, павярнуўшыся да акна, але не сыходзячы з ганка. Гэта быў цёмны мужчына з вусікамі. Голас малады, ціхі, з ноткамі стомленасці.

— Хлеб ёсціка,— адказала Марына. Якраз толькі ўчора спякла хлеб, пяць булак. Адну з'елі, а чатыры ляжалі пад ручніком на стале. Марына зірнула на Ігната, ён кіўнуў галавой.

Марына разрэзала булку, узяла палавіну, памкнулася была ісці да дзвярэй, але Ігнат пацягнуў за руку, паказаў на акно. Дні два таму Лёнік лавіў начоўкамі вераб'ёў і незнарок выціснуў ніжнюю шыбу. Патрэбнай шыбы не знайшлося, і Ігнат замест шкла паставіў фанерыну. Марына адхінула фанерыну, цвікі не ўтрымалі яе, і яна паляцела на снег. Прасунула булку на двор. Чалавек узяў хлеб.

— Можа, яшчэ і цыбулі трошкі? — усё тым жа ціхім стомленым голасам папрасіў чалавек.

Марына падышла да печы, дзе віселі дзве ладныя пляцёнкі цыбулі, адарвала ад адной хвост, адчыніла шкафчык, узяла кавалак сала далоні на дзве і прасунула ўсё ў выбітую шыбу, з якой цягнула холадам. Чалавек узяў цыбулю і сала, паклаў у вялікую чорную сумку, што была пры баку і дзе ўжо ляжаў хлеб.

— Дзякуй, гаспадынька. Дрэнна толькі, што нас баяцца,— сказаў усё гэтак жа сумна.— Баяцца нас не трэба. Усім хочацца жыць. Калі б мы хацелі... але мы нікога не кратаем... не кранулі... Хіба толькі есці...

— Вайна ўжо даўно скончылася, а вы не даіцё спакойна жыць. Чаго вы хаваецеся ад людзей і ходзіце па начах? — сказала Марына.

— Гэта так... ходзім...— Чалавек адступіў ад акна, потым вярнуўся, падняў са снегу фанерыну, прыладзіў яе на старое месца і ўжо тады пайшоў да варот. З-за шулы выйшаў другі, з вінтоўкай, і яны пайшлі па вуліцы, але не ў канец, а ў сяло.

— Мяне аж трасе ўсю, бр-р-р,— сказала Марына. У яе зуб на зуб не трапляў.

— Лезь на печ, пагрэйся.

— Мяне трасе не столькі ад холаду, як ад усяго. Думаю, хай бы скарэй усё скончылася, хай бы скарэй ён пайшоў.

— Усё адно лезь на цёплае. Ваншчэткі, я і сам не ведаў, чым гэта ўсё завершыцца і ці завяршылася. Адно ведаў: пакуль патроны ёсць, яны ў хату не ўвойдуць.

— Што ты са сваёй стрэльбай... У іх вінтоўкі ды, можа, і аўтаматы...

— Канечне, аўтамат ёсць аўтамат, але і мая... А Галус не абазваўся.

— Ага, што гэта ён? Ці нажраўся свежыны... Ты думаеш, што гэта можа быць яшчэ не ўсё? — спытала Марына ўжо з печы.

— Будзе ўсё, калі яны здадуцца.— Ігнат закурыў. І раптам здзіўленым, ажыўшым голасам дадаў: — А яны ведалі, што мы надысь кабанчыка закалолі. Ве-е-едалі.

— Як ты думаеш, куды яны пайшлі?

— «Куды» ці «да каго»?

— Хіба гэта не адно і тое?

— Ваншчэткі, можа, і так...— Ігнат пыхнуў малінавым агеньчыкам піпкі.— Людзі, а без галоў. Вайна даўно забурылася, бераг адзін, і трэба што ёсць сілы

прыбівацца да яго. Трэба мець смеласць паглядзець праўдзе ў вочы.

— Гэта цяпер адзін бераг, а колькі іх у вайну было? Што ні дзень — то бераг, што ні ноч — то другі.

— І тады, ваппчэткі, адзін быў, адзін. То што каторыя шукалі нейкай сваёй выгады, гэта іншае. Яны заўсёды шукалі і шукаць будуць. І ў адной сям'і не заўсёды і не ўсё гладка бывае: там пасварыліся, там не паладзілі, але калі бацьку б'юць, некалі ляжаць на печы ці з-за плота пазіраць. Тут закасвай кулакі — і ў бойку. А раз награшыў, будзь добры — адчытайся за грахі. Гэта ўжо закон.

Снег выпаў пад раніцу. Спорны, мяккі.

Ігнат выйшаў на ганак, доўга ўслухоўваўся ў глухую цішу, якая лягла на сяло. Ні голасу, ні гуку. Нібы ўсё спала. Абышоў хлеў, хату. За вуглом хаты ўбачыў чужыя сляды. Сляды былі таго чалавека, што прасіў хлеба. Перш чым пайсці па двары, ён зайшоў ад лесу, паслухаў пад вуглом. Пад страхой снег не схаваў слядоў.

«Добры сняжок, добрая пароша... Трэба збегаць пашукаць ліскаў»,— падумаў як пра даўно рошанае, але зрабіць што ўсё нешта не давала. А не давала зіма. Спачатку дало снегу. Ішоў цэлы тыдзень, здавалася, і канца не будзе. Навапіла вышэй платоў, ні пеша, ні на кані ў лес было не ўбіцца. Потым крута павярнула на адлігу з ледзяной сечкай, з аблівакай. Пасля ўзяўся мароз.

Паверх снегу зрабілася такая ледзяная кара, што не толькі сані, а і чалавека дзяржала, хоць на каньках коўзайся. І во, лічы, першы сняжок пасля таго выпаў.

Разоў колькі яны выходзілі з Галусам на паляванне, але болей так: ногі наб'еш — і ўсе трафеі. Праўда, з тыдзень таму дзвюх вавёрак падстрэліў і куніцу. Яшчэ з дошчачак не зняў, сохнуць ля коміна. А заўчора паехаў прывезці дроў, ускінуў стрэльбу на сані. Ужо выязджаючы з возам са Стаськовага рога, убачыў, як у полі мышкавалі дзве лісы. Прыгожыя, чэрці. Рыжыя, аж гараць... Паспрабаваў падманіць, пад'ехаць на кані — не падпусцілі. Адбегліся метраў на сто пяцьдзесят і, як наўмысля: глядзі, Ігнат, і кусай сябе за локці, пачалі навыперадкі насіцца па полі — толькі рыжыя

хвасты, як мётлы. Паглядзеў на іх гульню, паказаў Галусу: палюбуйся і ты, ваяка. Але той не бачыў іх і не чуў і ніяк не мог уцяміць, чаго ад яго хочуць. З тым і вярнуліся.

Праз дзірку ў варотах, каб маглі схавацца куры, вылез з хлява Галус. Абтросся ад сянной пацярухі, тыцнуўся халоднай пысай у гаспадарову руку.

— Ну што, вапшчэткі? Праспаў гасцей? Ці рашыў услужыць ім? — спытаў Ігнат. Сабака радасна завіляў задам, завішчаў, гаўкнуў, затанцаваў кругом гаспадара, стараючыся лізнуць у твар.

— Я табе пра адно, а ты пра другое... Ты пра сваё... Дык што, сходзім сёння на ліскаў? Сходзім... Ну, дос, дос,— закончыў Ігнат строга, цярэбячы сабаку за вушамі.

Сабака быў высокі, на тонкіх крываватых лапах, з шырокай мускулістай грудзінай. Такія шырокія грудзі ў гончых чыстай крыві бываюць рэдка, але Галус быў чысты ганчак. Ігнат перакупіў яго ў Цыбулькі з Усох і не шкадаваў. Ужо ў два гады ён і зайцаў след браў, і за лісой ішоў. Цяпер яму было тры, і любілі яго ў доме ўсе, асабліва Лёнік.

Пасля вячэры, калі ўсе збіраліся разам, Лёнік садзіўся верхам на Галуса. Той звычайна ляжаў ля печы, паклаўшы галаву на лапы, разумнымі бурштынавымі вачыма цікуючы за Ігнатам. Узяўшы ў рукі вялікія, як лісты лапушніку, абвіслыя вушы, Лёнік пачынаў расцягваць іх, як гармонік. Сам пытаўся ў сабакі і сам адказваў за яго.

— Бацька дома?

— Дома.

— Гармонь нова?

— Нова.

— Пайграць можна?

— Можна.

— Тум-та, тум-та-та!

Ён цягаў сабаку за вушы, то разводзячы іх у бакі, то прыціскаючы да галавы, і Галус спакойна цярпеў гэтую музычную экзекуцыю, пакорліва боўтаў галавой то ў адзін бок, то ў другі. Ні разу не было такога, каб ён агрызнуўся ці нават паказаў зубы. Водзіць галавой у бакі, а сам сочыць вачыма за гаспадаром: ці бачыць той. Ба-а-ачыць, ну і добра...

Ігнат адпёр вароты, выскуб з тарпы ахапак сена,

укінуў у яслі карове, пайшоў у хату. Галус прашмыгнуў у цёмную, не астылую за ноч духату першы, ледзь не зваліўшы з ног гаспадара.

Ігнат узяў вёдры, пайшоў вады да калодзежа. Зруб абледзянеў так, што засталася толькі маленькая, як прайсці вядру, проламка. За ноч яе скавала, нават вочапам нельга было праткнуць. Ігнат прынёс жардзіну, абабіў лёд укруга проламкі, павыцягваў крыгі. Набраў вады і толькі хацеў несці, як убачыў Полю. Твар устрывожаны, заплаканы, растрапаныя валасы так-сяк укрыты суконнай хусткай. Падышла, паздароўкалася.

— Я па цябе, Ігнат. Зайдзі ў хату.

— А што такое? — Ігнат адчуў, што сёння, відаць, не ў аднаго яго была неспакойная ноч.

— Сам убачыш. Толькі не глядзі, што я такая...— Поля паправіла, прыгладзіла валасы, тужэй зацягнула хустку.

Зайшлі ў сенцы. Поля прынесла з хаты лямпу. Тут усё было перавернута, параскідана. Усе дзверцы камода зверху да нізу парасчыняны, на паліцах паперакульваныя пляшкі, бляшанкі, раскатаныя сувоі палатна, ручнікі, абрэзкі матэрыі. Дзежкі і цабры параскіданы па ўсіх сенцах. У кубёлку было жыта. Цяпер яно кучкай ляжала на падлозе. Адна масніцына ўзарвана і адкінута ўбок, у дзірцы жаўцеў пясок.

— Дык што ж гэта робіцца, Ігнат? Як гэта далей жыць? Прыйшлі сярод ночы, паўспорвалі з пасцелі ўсіх — і мяне, і дзяцей, перавярнулі ўсё дагары нагамі.

— Хто?..— спытаў Ігнат, хоць пра гэта можна было не пытацца.

— Хто... Каб я ведала. У хаце былі двое. Адзін у ботах, з аўтаматам, а другі без нічога, у паддзёўцы, з чорнай сумкай. Трэцяга, з вінтоўкай, я ўгледзела пасля ўжо. Ён стаяў ля варот, за шулой.

— І што ім трэба было?

— Мёд і самагонка. «Дзе мёд?» А які сёлета ўзятак, які мёд? Адно вядзерца толькі і накачалі з трох вулляў, дык жа ўсё адразу на базар павезла. Паўлітровую баначку пакінула на лякарства, дзіця прастудзіцца ці так што якое, і тую знайшлі, во там, у кутку, у камодзе за палатном стаяла. Знайшлі, узрадаваліся, як дурні. Праўда, той, што з сумкай, саўсім малады яшчэ, чарнявы такі. Ён і маўчаў. Звярэў другі, з аўтаматам. «Ёсць, аказваецца, ёсць, а казала: няма. Значыць, і га-

рэлка ёсць. Мы ведаем, што ёсць». Шукайце, кажу. Мёд знайшлі, можа, і гарэлку знойдзеце. Не знайшлі. У хлеў два разы хадзілі. І мяне цягнулі. Пайшлі, гавораць, пакажаш, дзе схавана. Жджыце, пайду. І Віцік ля мяне тут: «Не ідзі, мама». Перапаролі ўсё сена, думала, хлеў спаляць.

— Больш нічога не ўзялі?

— Два ручнікі. Мыцца ім таксама трэба, каб вы кроўю сваёй абмыліся.

— Ты ім сама адчыніла?

— Хто ім адчыняў? Рванулі так, што разагнулі зашчапку.

Ігнат паклаў узарваную маснічыну на месца, сабраў у куток цабры і дзежкі, спыніўся ля камода.

— А дзеці дзе?

— У хаце. Сядзяць напярапуджаныя.

Хата была выстуджана, як лядоўня. Віцік і Рая сядзелі на печы, паўкручваўшы ногі ў посцілкі, натапыраныя, як прусакі.

— Ну, чаго панатапырваліся? Хіба ў школу не думаеце ісці? І ў печы не паліцца... Ты што гэта, гаспадыня? — Ігнат павярнуўся да Полі.

— Я ўжо рашыла: раз такое, хай сядзяць дома.

— Вапшчэткі, што гэта за «хай сядзяць»? — Скамандаваў: — Ну-ка, скоранька мыцца, адзявацца, перакусіць — і ў школу. Усё будзе добра. І ты, Віцік... Нібыта і не мужчына.

— Я зараз, дзядзька Ігнат,— адказаў Віцік, надзяваючы рубашку.

Ігнат пайшоў з хаты. Поля выйшла за ім. Ігнат патрымаў у руцэ разагнутую зашчапку, паківаў галавой. Яму цяжка было ўзняць вочы на Полю, цяжка было сустрэцца з яе позіркам, быццам ён быў вінаваты за ўсё тое, што адбылося тут гэтай ноччу. У яго не ўстроілі такое зладзейства, у яго далікатна прасілі. Яго баяліся. І ён даў ім усё, што прасілі. А тут рабілі што хацелі і як хацелі. Бо не было каму даць ім па зубах. Ахрэм не дасць. Яго няма. Як магло не быць і яго, Ігната. А яны вярнуліся. Не, не вярнуліся! Яны нікуды не хадзілі! Яны жылі тут. І цяпер жывуць. І просяць. І не толькі просяць — патрабуюць. І бяруць...

У Полі былі глыбокія чорныя вочы, і яны чакалі нечага, пыталіся пра нешта такое, пра што не асмельвалася спытаць яна сама і чаго баяўся Ігнат.

— Трэба зрабіць новую зашчапку. Я зраблю.

— Добра, Ігнат. Хіба ж можна ў хаце так, без нічога? Хлеў і той запіраюць.— Нешта яшчэ не давала ёй спакою, Ігнат хацеў спытаць што, але Поля сама ўскінула галавой, засмяялася: — Ведаеш, шукалі гарэлкі — не знайшлі. Не для іх гналася. А прыйдзі ты — адразу знойдзецца. Зробіш зашчапку — і прыйдзі...

— Вашчэткі, ты гэта, Поля, дарма. Каб я... за гарэлку... ты гэта дарма так пра мяне...— Ігнат бліснуў на Полю напружаным позіркам. Але яна не адвяла ўпартых вачэй.— І яшчэ я не сказаў табе... яны былі сёння і ў мяне,— сказаў Ігнат глухім голасам.

Полін твар выцягнуўся.

— І што?

— Нічога... Папрасілі хлеба, цыбулі... Я ля сцяны са стрэльбай... Думаю: ці так, ці гэтак. Будзеце лезці — хоць аднаго пакладу. І паклаў бы.

— І што, ты ім даў... хлеба?..

— Даў. Даў! — сказаў Ігнат са злосцю, крута павярнуўся і пайшоў.

XI

Вярнуўся дамоў Ігнат хмуры. Сказаў Марыне:

— Вазьмі булку хлеба, сала, занясі Полі. Госці яе таксама не абышлі.

— Я так і падумала: не можа быць, каб толькі да нас...

— Да нас, да вас, да іх...— прамармытаў Ігнат, знімаючы са сцяны патранташ.

Пераглядаў прыпасы, раскладваючы асобна патроны з карцеччу, на лісу, на зайца, на птушку. Патронаў было мала. Дастаў з куфра скрыначку, у якой дзяржаў гільзы, порах, шрот, пачаў набіваць новыя.

Галус ляжаў ля печы, усклаўшы галаву на лапы, пазіраў то на гаспадара, то на вокны, за якімі прыкметна набракала сінькай неба.

...Снег пружыніста, як мох, прасядаў пад нагамі, крухмальна рыпеў пад бахіламі. Ісці было лёгка: падыспадам чулася крэпкая, як зямля, залубянелая кара.

Ігнат перасек поле, дзе заўчора гулялі лісы. Хоць бы чый след. Пайшоў лугам. Галус шнырыў наперадзе, то задзіраючы галаву ўгору, нюхаючы паветра, то апускаючы ўніз, у снег. Пакуль што нічога вартага сур'ёз-

най увагі не было, і ён займаў шыршы прасцяг, снаваў чаўнаком туды-сюды, усё больш і больш распальваючы сябе.

Са свайго сабачага вопыту ён ведаў, што недзе тут, у гэтых кустах ці, можа, далей трохі, ёсць гэтыя зайцы і ліскі. Яны хітрыя, пазашываліся ў снег, затаіліся і думаюць, што іх ніхто не знойдзе, не павыпорвае. Выпарам. Які малады і пахучы снег! Ён п'яніць, як малако. Здурнець можна ад радасці. І паветра густое, як у лесе. І гэта насцярожаная цішыня. Быццам усе загадзя ведалі, што яны прыйдуць сюды на паляванне, і прыціхлі, затаіліся. Але яны недзе зусім побач, гэтыя ліскі і зайцы, можа, каторы ўжо сочыць за імі з-пад куста, гатовы ўскочыць і даць лататы. Сам гаспадар, сам Ігнат Сцяпанавіч сказаў: «Шукай. Шукай-шукай». А раз ён так сказаў, значыць, яны ёсць. Трэба шукаць...

Ігнат ішоў расслабленым крокам. Стрэльба з узведзенымі куркамі ляжыць на сагнутай левай руцэ, правая прытрымлівае за ложу. Старая паляўнічая звычка, каб ні звер, ні птушка, хоць і вырвецца з-пад ног, не засталі знянацку: рывок — і ложа ля пляча.

Акуратненькія, прыгожыя, як лісты канюшыны, лісіныя сляды сустрэліся аж ля Пётрусёвага дворышча. Відаць, звер толькі што прайшоў, у каторых слядах яшчэ асыпаўся снежны пыл. Галуса не было відаць, і Ігнат свіснуў: «Цю-у! Цю-у!»

Праз якую хвіліну захаканы, з высалапленым языком сабака быў ля ног. Ігнат дастаў з паляўнічай торбы скібку хлеба, выставіў руку. Галус асцярожна ўзяў хлеб у зубы, адышоўся і лёг на снег. Еў і адданымі вачыма пазіраў на Ігната. З'еў, падабраў крошкі, падышоў зноў. Ігнат пагладзіў па загрыўку, паказаў на лісіны след, сказаў:

— Шукай!

Галус тыцнуў носам у след, прабег метраў з дваццаць па ім, то апускаючы, то падымаючы пысу, і раптам павярнуў назад. Сеў недалёка, пачаў церабіцца, кідаючы вінаватыя позіркі на гаспадара.

— Шукай! — ужо строга загадаў Ігнат. Галус зноў выйшаў на след, прайшоў яшчэ метраў з дзесяць, спыніўся ля маладзенькай бярозкі, падняў нагу, пазначыўшы тое месца, і павярнуў назад, сеў.

«Што гэта з табой сёння? Дома чужых людзей не пачуў, а тут...» — зазлаваў Ігнат. Падазваў сабаку, узяў

за нашыйнік, вышмаргнуў папругу са штаноў і, склаўшы ўдвая, пачаў вучыць, прыгаворваючы:

— Дык будзеш ганяць? Будзеш ганяць? На табе! Во табе! Во табе! На табе! Ваншчэткі, не хочаш ганяць? Дык я цябе падганю! На табе! Во табе! На табе! Во табе!

Галус якатаў, тузаўся, спрабуючы вырвацца, але Ігнатава рука была моцная. Нарэшце і яна расслабілася, і сабака вырваўся. Адбегся, сеў, стаў залізваць пабітыя бакі. Залізваў і якатаў, плакаўся. Плакаўся і вінавата пазіраў на гаспадара.

— Паякачы мне, паякачы, то яшчэ дабаўлю! — гаварыў Ігнат, натоптваючы піпку. Доўга не мог упаліць махорку: дрыжалі рукі.— Паплачся мне, паплачся,— паўтараў больш для сябе, чым для сабакі. І праўда, яму было не па сабе. Хіба гэта работа — біць сабаку? Такім парадкам не шмат чаму навучыш. Хаця зноў: не пабяжыш жа сам па следзе.

— Ну! — падаў зноў голас Ігнат, стараючыся ў голасе схаваць сваю неправату. Галус яшчэ пасядзеў трохі, потым пакорліва ўстаў, скалануўся ўсім целам, атрасаючыся ад снегу, выйшаў на след і прапаў у кустах. Хвілін праз пяць зацахліў. «Ах! Ах! Ах!»

— Ну во. Выходзіць, што і ты не можаш без прымусу рабіць сваю работу,— сказаў уголас Ігнат, зноў жа болей для таго, каб апраўдацца самому. Прайшоў трохі наперад бліжэй да лесу, стаў пад невысокім раскідзістым дубком, што рос на рагу прагаліны. Прагаліна глыбокім вострым клінам ўразалася ў ельнік, і варта Галусу завярнуць звера назад, ён нікуды не дзенецца, выскачыць на адкрытае.

На нейкі час сабака сціх, потым голас яго пачуўся зноў, толькі цяпер лявей і глыбей у лесе. «Бач ты, таксама не дурная, не хоча вылазіць на чыстае, палезла ў гушчар»,— падумаў Ігнат пра лісу, добра ўяўляючы той глухі, забіты ламаччам лапік маладога густога ельніку, куды павёў след. Правае крыло лапіка займае асочнае балота, а левае пачынае стары лес. Добра ўяўляў ён і лісу, як яна лёгка ідзе між дрэў, мінаючы купіны і лаўжы. Прыпыніцца, прысядзе, наструнепымі вушамі ловячы голас сабакі, нават можа падпусціць сабаку блізка, каб пасля матануць у другі бок. Няпроста будзе Галусу выгнаць яе адтуль: трэба браць большы круг і ўсё па тым жа гушчары, каб завярнуць сюды. Заверне.

Вапшчэткі, што ні кажы, сабака добры. Нездарма Паўла Шамаль аддаваў за яго сваю суку і дзвесце рублёў: «Ад-д-дай мне яго, я з ім н-на в-ваўка б-б-буду хадзіць, а т-табе і сс-сукі стане на з-зайцоў і ва-вёрак». Разумнік знайшоўся. Ігнат прыслухаўся: сабакі не было чуваць. Пэўне, згубіў след. Нешта з ім не тое сёння. Хаця ў чалавека не заўсёды спытаеш, а гэта ж сабака. І не спытаеш, і сам ён сказаць не ўмее.

А працаўнік ён добры. З ім можна і на ваўка, і на каго хочаш ісці. І да двара добры. Ужо нашто Марына строгая да сабак, а яго ўпадабала: і накорміць, і пагрэцца пусціць у хату.

Але дзе ж гэта ён, чаму маўчыць? Гэта ўжо Ігнату не падабалася. Няйначай, згубіў след і зараз прыбяжыць з вінаватымі вачыма.

Кругом было ціха, як у глухую ноч. Белы, аж вочы адбірае, снег, кантрастна чорныя, як абвугленыя, кусты. Зверху сарваўся камяк снегу, разбіўся аб шапку, трапіў за каўнер. Ігнат перасмыкнуў плячыма: мокрае пацякло па спіне. Галуса не было чутна, і Ігнат не вытрымаў, пайшоў па следзе сам.

След вёў спачатку акрайкам кустоў, паўз поле, потым павярнуў цераз балота ў бок лесу. Тут ужо Галус набраў свой звычайны гон, ішоў роўнымі ладнымі скачкамі. Яго разлапістыя сляды добра значыліся збоч лісінага ланцужка.

І тут, на балоце, стары снег быў цвёрды, як утаптаны. Ігнат лёгка ішоў вершкі і сам не прыкмеціў, як пабег. Бег, быццам папраўдзе даганяў каго. Нейкая невядомая трывога гнала яго наперад. Замест таго каб стаяць у засадзе, як заўсёды, і чакаць, калі звер выйдзе на яго, ён сам бег па следзе, як ганчак. Услед за ганчаком.

Балота канчалася, і Ігнат прыпыніўся, прыслухаўся, ці не пачуе знаёмае «Ах! Ах! Ах!». Вакол стаяла мёртвая цішыня. За балотам след, як Ігнат і меркаваў, павярнуў у гушчар. Прадраўшыся праз лазу і крушыну, Ігнат палез у малады ельнік. Самая гушчыня была ўскрай, паўз балота, далей пайшло радзейшае, і Галус зноў перайшоў тут на свой размашысты бег.

Ужо з паўгадзіны ішоў Ігнат па следзе, добра ўгрэўся, расшпіліў верхнія гузікі куфайкі. Перад ім стаяла некалькі старых елак, далей праглядала прасветліна, ці не старая высечка, і Ігнату раптам цюкнула нечака-

ная думка: «Вапшчэткі, здурнеў я, няйначай. Бягу ўслед за сабакам. Даганяю яго?..»

Думка была такая простая, што Ігнат аж прыцішыў крок, а падышоўшы да старых елак, і зусім спыніўся. Рашыў закурыць. Палез у кішэню па капшук, дастаў піпку, узяў у пальцы махоркі. Уціскаў махорку і пазіраў перад сабой. У прагал між шэрымі ствапамі, праз шчотку маладняку метраў за дзесяць наперадзе ўбачыў невялікую паляну. На ёй нешта мітусілася, рухалася, нібы качаўся вялізны шэры клубок. Адтуль чулася глухаватае незадаволенае гырканне.

Гэта былі ваўкі.

Як стаяў, так і застаўся стаяць Ігнат, толькі сунуў піпку ў кішэню і разварнуўся трохі ўправа, прыўзняў стрэльбу на руцэ і, прыціснуўшы ложу да бока, не цэлячыся, шарахнуў з двух ствалоў у гэты жывы клубок. Пераламаў стрэльбу, грабянуў пальцамі гільзы на снег, убіў замест іх два патроны з карцеччу, зноў ірвануў ложа да пляча.

На паляне нікога не было.

Тады ён падабраў гільзы, заткнуў у патранташ, выйшаў на паляну. Збэрсаны, узарваны многімі лапамі да зямлі снег, клочча поўсці — шэрай, воўчай, і рыжай, Галусавай, і кроў... І нашыйнік, што быў на Галусу, і за які Ігнат усяго з паўгадзіны таму дзяржаў яго. І болей нічога.

Ігнат падняў нашыйнік, патрымаў у руках, сунуў у торбу. Павольна абышоў паляну, прыглядаючыся да слядоў. Ваўкоў было аж шэсць штук, і кожны павёў след у свой бок.

«Няўжо ніводнага не дастаў? Быць не можа! Хаця, канечне, была б гэта карцеч, а то ж ішоў на лісу. І ўсё роўна: біў жа з дзесяці метраў...»

Ігнат прайшоў метраў з пяцьдзесят па адным следзе. Ніякага знаку крыві. Вярнуўся назад. Прайшоў па другім. Зноў: чысты снег і вялізныя — з перапуду,— метраў па чатыры, скачкі.

Сляды чатырох ваўкоў вялі ў адзін бок. Метраў праз сто ельнік расступіўся перад невялікай лугавінай з рэдкімі асінкамі і кустамі лазы. Выскачыўшы на яе, звяры сышліся разам і адзін за адным, ледзь не след у след, пайшлі ў глыб лесу.

На пятым следзе крокаў за сорак ад паляны Ігнат убачыў кроў. Чырвоныя, як рассыпаныя журавіны,

кроплі. Крокаў праз дваццаць яшчэ некалькі чырвоных шарыкаў — і ўсё. Відаць, рана не страшная, недзе калупнула трохі.

Выйшаў на апошні след, лаючы сябе: дурань, трэба было перазарадзіць. У тым крывавым ап'яненні, з якім ваўкі рвалі на кавалкі беднага сабаку, яны нічога не чулі і не пачулі б... І тут ён убачыў кроў. Не некалькі кропель, а добрую пляму, крокаў праз дзесяць — яшчэ.

«Ага, табе-то я ўгадзіў,— са злосным задавальненнем падумаў Ігнат.— І добра ўгадзіў!»

Звер ішоў на трох нагах, амаль не чапляючы снег чацвёртай — пярэдняй левай. Відаць, была перабіта лапатка: лапа столькі крыві не дасць.

Прайшоўшы з паўкіламетра, воўк прылёг пад елкай. Яго пачало тузаць. Свежыя кавалкі рванага, толькі што праглынутага з поўсцю мяса. Нібыта было калі перабіраць!

На месцы лёжкі ўвесь снег набрыняў крывёю. Пакуль выйсці з лесу, воўк лажыўся яшчэ два разы, пакідаючы пасля сябе вялікія крывавыя плямы. Кроў не паспявала замярзаць. Відаць, звер чуў блізка чалавека, уставаў і ішоў далей. Па вялізных, на ўсю чалавечую руку, слядах было відно, што гэта быў стары мацёры воўк.

«Вашчэткі, цяпер-то ты ад мяне нідзе не дзенешся. Не, я цябе дастану, куды б ты ні завярнуў,— з помслівай упэўненасцю думаў, паўтараў па-рознаму гэтую думку Ігнат, і гэта было, бадай, адзіным суцяшэннем, якое ён мог знайсці для сябе. Цяпер ён ведаў, што калі б не набіў Галуса, калі б не прымусіў яго ісці за лісой, той быў бы з ім і быў бы жывы. Галус чуў, што паблізу пахадзілі ваўкі, і таму не хацеў ісці за лісой...— Доўга ты не наскачаш на трох лапах, у мяне не пагуляеш. Ты сваё атрымаеш, галубок. За ўсё трэба плаціць — гэта ты павінен быў бы ведаць. І чым большы ўзятак, тым большая, галубок, плата...»

Ельнік скончыўся раптоўна, адкрыўшы чыстую прастору поля, пасярод якога на пагурку стаяла старая вялікая груша. На гэту грушу і кіраваўся воўк. Ігнат убачыў яго адразу, як толькі выйшаў з лесу. Воўк таксама ўбачыў яго. Між імі было крокаў дзвесце. Яны стаялі і пазіралі адзін на аднаго: звер, стоячы на трох лапах, павярнуўшы галаву назад, насустрач чалавеку,

і чалавек са стрэльбай у руках, зараджанай патронамі з карцеччу.

У звера была перабіта пярэдняя нага, ён сцёк крывёй, яго ўвесь час тузала, хоць ужо і не было чым тузаць. Усё тое жывое, цёплае, з пахучай крывёю мяса, якое ён паспеў урваць, калі яны ўсе разам накінуліся на сабаку, ужо засталося на снезе. Але ўсё роўна нутро выварочвала, гнала з сябе густую зялёную слізь.

Ваўку хацелася толькі аднаго — паляжаць. Паляжаць, і тады, можа, да яго вернецца сіла, якая ўбывала разам з вытузанымі кавалкамі мяса і крывёй, што заставаліся на снезе. Але звер ведаў, што спакойна паляжаць яму не дасць гэты чалавек. Чалавек не проста ідзе за ім. Чалавек ідзе, каб забіць яго. І таму звер стараўся не падпускаць яго блізка.

Да ваўка было крокаў сто пяцьдзесят, страляць было далёка, ды і патрэбы не было ў гэтым. Было відно, што сілы пакідаюць звера.

«Нікуды ты, галубок, не дзенешся. Нікуды. Ты сваё ўзяў, цяпер мусіш заплаціць»,— гаварыў сам сабе Ігнат, набліжаючыся да ваўка. Гаварыў, нібы хацеў пераканаць у нечым самога сябе, у справядлівасці таго, што робіць і што зараз зробіць.

Воўк прылёг на адкрытым, падпусціўшы чалавека яшчэ бліжэй, але потым устаў і пакуляўся ўгору, да грушы. Ля грушы зноў лёг. Ігнат ішоў туды ж. Гэты раз воўк падпусціў крокаў на сто, узняў галаву, паглядзеў на паляўнічага, перайшоў на другі бок грушы, быццам схаваўся за дрэва, і зноў лёг.

Ігнат зрабіў паўкруг і зайшоў з таго ж боку. Цяпер да ваўка было крокаў семдзесят, і Ігнат ускінуў стрэльбу. Воўк не ўлежаў, устаў на ногі, і тут Ігнат стрэліў. Звера, як спружынай, падкінула ўгору метры на два, але апусціўся на зямлю ён на ногі. Пахістаўся з боку на бок, здаровая пярэдняя нага падламалася, і ён торкнуўся пысай у снег і прываліўся да грушы. Так і застаўся стаяць.

Ігнат перазарадзіў ствол і з узведзенымі куркамі пайшоў да грушы. Воўк не варушыўся. Ігнат падышоў метраў на пяць. Воўк стаяў, як жывы; быццам капаўся лапамі ў снезе і на нейкае імгненне сунуў пысу ў раскапанае — паглядзець ці панюхаць, што там.

З грушы сарваўся камяк снегу, упаў на спіну ваўку і, рассыпаўшыся, застаўся ляжаць белым пылам. Ігнат

зайшоў ад ігрушы і піхнуў ваўка ствалом. Звер быццам нехаця паваліўся на бок. Жоўтае, як з замутненага бурштыну, вока пазірала на чалавека з зацятай панурасцю. У кутку яго блішчэла сляза. Ігнату стала ніякавата.

Гэта пэўна быў важак. Серабрыста-шэры, шырокая, прастрочаная сівізной чорная паласа ўздоўж спіны. Адтапыраная ў ярасці верхняя губа адкрывала магутныя, вострыя, як шылы, зубы. У ваўку было не меней двух метраў. Левая лапатка і ўвесь бок пад ёй былі ў крыві.

Ігнат перадыхнуў. Звычайнай радасці паляўнічага — што ні кажы, улажыў такога ваўка! — ён сёння не адчуваў. У вушах стаяла жаласнае Галусава якатанне, помніўся вінаваты пагляд яго вачэй. Помнілася і тое, як чакаў яго апошняга стрэлу воўк, павярнуўшы галаву насустрач смерці. Пазіраў на яго і нібы пытаўся: «Што, ідзеш дабіваць?» Няма паскудней дабіваць, біць трэба адразу і насмерць. Але, бач ты, зваліў такога звера! Можа, узяць і другога ваўка,— таго, чыю кроў бачыў на снезе раней?

Ён не стаў доўга затрымлівацца каля грушы. Хай воўк ляжыць; каня з санямі ён возьме потым, а цяпер трэба ісці за другім.

Пара была пад абед. Праз кудлатыя і белыя, як воўна, воблакі спрабавала прабіцца сонца, але яго значыла пакуль сліпучая жоўтая пляма. Жоўтыя бліскі кладліся на снег, сляпілі вочы.

Дома Ігнат есці не стаў, адно выпіў кубак кіслага малака. Акраец хлеба са шматком сала закруціў у палатніну і паклаў у торбу. Палову хлеба скарміў Галусу перад тым, як той пайшоў па лісіных слядах, астача з салам засталася... З якой бы ахвотай праглынуў усё гэта Галус цяпер і якімі ўдзячнымі вачыма глядзеў бы ў вочы гаспадару! «Бацька дома? — Дома.— Гармонь нова? — Нова.— Пайграць можна? — Можна». Пайгралі, вапшчэткі.

Ігнат не пайшоў назад на тую злашчасную паляну, а ўзяў наўскасяк, праз ельнік, каб выйсці на даўгую забалочаную лугавіну, якая, то сыходзячы нанішто, то разбягаючыся шырокай поймай, цягнулася аж у штыль. На поле, адкуль яны прыйшлі з Галусам і за якім хоць і далекавата было сяло і людзі, воўк наўрад ці пойдзе. Ён павінен прабірацца ў штыль. Раз не пайшоў з тымі

чатырма, то павінен самастойна прабірацца ў гэты глухі лясісты куток. Ігнат пэўна ведаў, што ваўкі жывуць у тым баку. Недзе там, у карчах, павінна быць іх логава. І бабы восенню гаварылі, што бачылі там ваўкоў. Па ўсім, гэта не прышлыя — сваёй гадоўлі.

Меркаваў Ігнат правільна. След ваўка ён убачыў адразу, як толькі выйшаў на лугавіну. І тут стары снег быў цяжкі, зляжалы. Ён прыдушыў траву, абгладзіў, як не зраўняў з зямлёй, купіны, і толькі паклычаныя ветрам ды аброслыя шэранню кусцікі калянай асакі невысокімі гурбячкамі дзе-нідзе выступалі на гэтай белай посцілцы ды ў аціжараным спакоі стаяў высокі, абраслы снегам трыснёг. Ён ішоў суцэльнай паласой далёка наперад, як забыты і не зжаты загон жыта, і Ігнат падумаў: «Вашпчэткі, трэба будзе летам дабіцца сюды з сярпом: такая страха ў хлевушок прападае». Думка гэта мільганула, як мільгае знічка на начным летнім небе, ажывіўшы яго на якое імгненне і пакінуўшы такім, якое было дагэтуль.

З левага боку, па вышэйшым, рос стары ельнік. Нават адсюль, знізу, ён выдаваў глухім і дрымучым. Гэта была Старына, пачатак Церабольскіх лясоў, хоць самі Церабольскія лясы былі адсюль кіламетраў за пятнаццаць, за ракой. Па правы бок пракідаліся рэдкія каравыя бярозкі, чэзлыя хвойкі з незайздроснымі, нібы абскубленымі вяршынямі-хвосцікамі, лішні раз падкрэсліваючы, што месца гэта мала хто добры можа любіць.

Трохі далей расло некалькі старых вербалозін. Ігнат помніў іх яшчэ з даўніх. Адну нядаўна разадрала, астатнія трымаліся дружнай кучмастай сямейкай.

Воўк ішоў балотам. Дзве ці тры невялічкія, з капейку, чырвоныя кропкі на снезе яшчэ раз пасведчылі, што звер быў паранены. Ён два разы садзіўся, відаць, залізваў рану, але далей бег роўным спакойным трушком. Відаць, пярэпалах пасля Ігнатавага стрэлу прайшоў, і ён чуў сябе тут упэўнена.

З балацявіны след павярнуў у ельнік і, зрабіўшы паўкіламетровую дугу па гушчары, зноў вывеў на рэдкае. Ігнат пакруціў галавой: звер выбірае дарогу як хоча, а чалавек, як нявольнік, мусіць пятляць за ім.

Крыві на снезе болей не было, і хутчэй дурная ўпартасць, чым разумная сіла, вяла Ігната ўслед за ваўком: куды ж ты, падла, завернеш? Можа, пакажаш логавішчы, дзе жывяце?

Заняты гэтымі думкамі, Ігнат не адразу ўбачыў глыбокія, прысыпаныя сённяшнім снегам ямкі, што размераным ланцугом ішлі паралельна воўчаму следу. А звярнуў увагу, калі спатыкнуўся разы са тры на іх.

Гэта былі чалавечыя сляды, і чалавек ішоў даўно, яшчэ да аблівахі, па глыбокім снезе. Падумаў: «Адкуль яны тут? Каго гэта і чаго магло занесці ў гэту заглуш? У дровы? Сушняку ды буралому тут чоршта, але ж паспрабуй дастань яго адсюль, выцягні на дарогу. Ды і чаго лезці, калі бліжэй дроў поўна. Сена? Таксама не відаць, каб дзе стаяў стажок ці ляжалі копы...»

Сляды паказвалі на вялікага грузнага чалавека. Некага ж загнала. А можа, як і ён, услед за зверам ішоў хто? Канечне, за зверам, другой прычыны не было. Тады хто? Шамаль? Толькі ён мог дапяць сюды. Але чаму не зайшоў да яго, да Ігната? Чаму не аб'явіўся ў Ліпніцы?

Павел Шамаль жыў у Селішчы. Калі адсюль браць напрасткі, то кіламетраў пяць, не меней, а па дарозе — то і ўсе сем. Талковы паляўнічы, можа, адзін такі на раён. І звера ведае, і біць умее. Ужо калі ўзяў на мушку, то ўзяў. Хоць зайца, хоць лісу. У гэтым ён, відаць, і яму, Ігнату, не паддасца. Можа, у чым-небудзь іншым, а ў гэтым... Ігнат не пераацэньваў сябе, але ведаў, што лепшага паляўнічага, чым ён сам, у раёне няма. Ды і па вобласці яшчэ трэба паглядзець. Калі ўжо называць двух паляўнічых, то, канечне, ён ды Павел.

Мужчына для Ігната быў той, хто ўмеў трымаць стрэльбу ў руках. Стрэльба павінна быць у кожнага. Як, дапусцім, тапор ці піла. Што за мужчына без стрэльбы? Дапусцім, як ты пойдзеш на зайца ці хаця б на таго цецерука, калі баішся стрэльбы ці слаба прызвычаіўся да яе?

Сустракаліся яны з Паўлам рэдка, і ніколі не заходзіла ў іх гаворка пра тое, хто які з іх паляўнічы, але кожны з іх добра ведаў сілу другога і з маўклівай мужчынскай сур'ёзнасцю паважаў яе. Кожны раз, калі паляўнічыя сцежкі заводзілі Ігната куды-небудзь пад Селішча, ён не ленаваўся зрабіць круг, каб зайсці да Паўла. Пасядзець, пакурыць, пагаманіць. І Павел таксама не абмінаў Ігнатавай хаты.

«Значыць, Павел? Не-а... Надта вялікія сляды. Вялікія... І нібы раскоўзаныя. Быццам чалавек увесь час ішоў слізгаючыся. Слізгаючыся... А чалавек, вапшчэткі,

быў не адзін. Было іх некалькі. І ішлі яны, патрапляючы след у след...»

Пад невысокенькай, прыціснутай снегам елачкай цямнелася нейкая чорная кропка. Ігнат звярнуў убок, капануў бахілам снег. Прыгарка ад бульбіны, спечанай на вуголлі.

«Хто гэта выбіраецца з дому і загадзя пячэ бульбу на вуголлі? На вуголлі бульбу пякуць толькі ў лесе. А хто гэта, выбіраючыся ў лес, бярэ з сабой сырую бульбу? Ці ў Паўла не было акрайца хлеба — сабе і сучцы?»

Цяпер Ігнат ужо і сам ішоў, стараючыся патрапляць у чужыя сляды, нібы прымяраючы свой крок, і гэта яму было няцяжка рабіць, з чаго ён зрабіў вывад, што мужчыны, якія прайшлі тут, былі высокія. Чамусьці ў яго нават не ўзнікла думкі, што гэта маглі быць жанчыны.

Крокаў праз трыццаць пад бахілам зноў зачарнелася: яшчэ адна прыгарка...

На гэтым месцы воўк крута павярнуў направа. Там, за вербалозавымі кустамі было Гушчава дворышча. Некалі Ігнат памагаў яму пераязджаць у сяло. Цяпер ад былога двара засталіся толькі дзве яблыні. Воўк не захацеў ісці па балотцу, палез на чыстае. Чаму? Нешта пачуў? Нешта... А можа, некага?..

Цяпер Ігнату тое-сёе рабілася зразумелым. Можа, не зусім зразумелым, але ён падумаў пра тое, што і тут паляўнічы нюх не падвёў яго. Вывеў на след...

Ён прайшоў яшчэ трохі за ваўком, нібы прыглядаючыся да следу, спыніўся, дастаў капшук. Натоптваў піпку, а сам чэпкім вокам азіраў месца, куды яго занесла. Балотца тут канчалася, правільней, яно адсюль пачыналася — з крыніцы, што выбівалася з-пад карча старой нахіленай елкі. Круглы год узбівала яна фантанчыкам белы пясок і парушынкі смецця — кавалачкі кары, травінкі. Ігнат быў тут разы са тры і ўсякі раз не мог не напіцца халоднай, аж ламала зубы, чыстай вады. Да крыніцы было крокаў трыццаць, але сёння ён туды не пойдзе.

Калі адсюль павярнуць налева ўгору, то неўзабаве выйдзеш на лісіныя норы. Далей будуць партызанскія зямлянкі. Іх тут пяць ці шэсць. Па ўсім — чалавечыя сляды вялі туды, да зямлянак.

Ігнат яшчэ раз павёў позіркам укруга сябе.

Лес стаяў хмуры і трывожна насцярожаны. Нерухо-

мы, ён нібы спаў, сагрэўшыся ў снегавой адзежы. Здавалася, гэта назаўсёды, навек, і нішто ніколі не парушыць гэту глухую, надоўга, маўклівасць. Рабілася няўтульна на душы ад гэтага адчування.

Раптам недзе ўгары на адной з бліжніх елак пачало зачынацца нейкае непрыкметнае варушэнне, рух,— нібы нехта асцярожна дыхнуў ці падумаў дыхнуць, але гэтага было дастаткова, каб уся наваленая на яе тоўшча снегу раптам шухнула ўніз, узарвалася снежным пылам. Елка нервова ўздрыгнула, як ад патрасення, цяжкія лапкі хапатліва захадзілі ў бакі, і спатрэбіўся ладны час, каб усё зноў аціхла, супакоілася ў ранейшай засяроджанай акамянеласці. Але цяпер ужо было зразумела, што пад снежным кажухом затаілася жыццё, яму надакучыла быць у гэтым халодным здранцвенні, і яно толькі чакае свайго моманту, каб заявіць аб сабе...

Ігнат адчуваў, што яму трэба ісці адсюль, і чым хутчэй ён гэта зробіць, тым будзе лепей. Але ж не мог ён пабегчы, як гэты воўк. І не хацеў.

І ён падставіў спіну старому ельніку, чыркануў запалкай і стаў раскурваць піпку.

І тут грымнуў стрэл. Стралялі з баявой вінтоўкі, і стрэл быў такі аглушальны, што з елак і кустоў пасыпаўся снежны пух. Ігнат тарганууся ўгору, выгнуўся спіной і застыў, нібы ў чаканні нечага. Запалка паляцела ў снег.

Спачатку Ігнат падумаў, што яго забілі. Ён нават нібыта адчуў кулю недзе між лапатак. Потым ён падумаў, што яго паранілі і таму ён стаіць і не падае. Потым ён зразумеў, што яго і не забілі, і не паранілі, што ён жывы, бо ён дакладна чуў, як куля прайшла недзе збоку і вышэй галавы.

І тады разам з радасцю, што ён жывы і цэлы, прыйшла і злосць, што з яго пажартавалі. Папужаць хацелі. Заспець на нечым брыдкім. Можа, нават спаймаць на трусасці. Ігнат такіх жартаў не любіў. Хочаш пагаварыць — выходзь на адкрытае. А не так, з-пад карча... Ён чыркануў другой запалкай, прыпаліў махорку, пусціў дым і адразу, нібы вырашыўшы нешта важнае для сябе, пайшоў услед за ваўком.

За Гушчавым дворышчам воўк, зрабіўшы ладны круг, увайшоў зноў у лес, але цяпер Ігнат не палез за ім, а пайшоў далей, на дарогу ў Селішча.

XII

Павел быў дома, калоў дровы. Узрадаваўся, убачыўшы Ігната, пайшоў насустрач.

— Такая пароша, а ты трэскі шчапаеш? — спытаў Ігнат, паціскаючы яго гарачую ад тапарышча руку.

— Не шмат, як відно, і ты выхадзіў.

— Вашчэткі, выхадзіў. Праўда, мог болей, але і таго досыць, таму і завярнуў да цябе. Запрагай каня ды паедзем. Ваўка трэба забраць.

— Ды ну? — не паверыў Павел.

— Праўда.

— І дзе ты яго?..

— А во там, ля старога Віткоўскіх дворышча.

— Глядзі ты... Але ж нешта не ў настроі ты. І дзе сабака?

— На ваўка памяняў,— крыва ўсміхнуўся Ігнат.

— Не мані.

— Праўду кажу...

— Такога сабаку...

— Вашчэткі, сабака быў добры... Але нічога не паробіш. Не мы смерць выбіраем, а смерць нас выбірае — во якое права.

Павел убіў сякеру ў калоду.

— Раз такое, то я зараз.

Праз якіх пару хвілін Павел выйшаў з хаты ў кажушку, падпяразаным рэменем, з бескуркоўкай у руцэ. Прайшлі на канюшню, зашчамілі ў сані сівога шустрага канька, умасціліся самі на саломе, паехалі. Конік лёгка бег па дарозе, а Ігнат вёў расказ пра свой сённяшні дзень, пра тое, як Галус не хацеў ісці за лісой і ён набіў яго, як дагнаў старога ваўка, як ішоў па слядах маладога.

— Дык куды, кажаш, малады пацягнуў? — перапытаў Павел.

— У штыль... Ведаеш Гушчава дворышча? То яно застанецца ўправа, а гэта лявей, за крыніцу.

— Дзе лісіныя норы?

— Ага... Прыходжу, а там нехта пабываў ужо, праўда, раней, да гэтай аблівахі. Я падумаў, хіба, можа, ты? — Ігнат гаварыў спакойным, нават абыякавым голасам, а сам пільнаваў за Паўлам, што той скажа.

Той адказаў адразу і проста:

— Не, я нікуды не вылазіў увесь месяц. А там... Мо хто сушняку хацеў нагледзець?

Ігнат пайшоў напрамую. Расказаў пра начных гасцей, пра стрэл у штылі.

Павел доўга маўчаў, потым спытаў са злосцю:

— Чаго цябе папёрла туды, у штыль? Надаела галаву насіць на плячах?

— Вапшчэткі, не надаела. Толькі я меркаваў так: раз яны лічы што ў адкрытую прыйшлі да мяне, то нешта ж хацелі. Хлеба, цыбулі — гэта адно... А другое... Вось я і рашыў пашукаць іх і сказаць, каб выходзілі. Што яны там выседзяць? Здавацца трэба. Бо калі не здадуцца — перастраляюць. Як цецерукоў.

— Ты гэта ўсур'ёз? — Павел паглядзеў на Ігната, як на ненармальнага.— Ты думаеш, яны самі не ведаюць, што *можна* выйсці? Нешта ж не пускае іх.

— Што не пускае? Страх ці няведанне. Калі сказаць ім, што нічога страшнага тут няма, трэба выходзіць да людзей, калі з людзьмі жыць мысліш.

— А ты ведаеш, хто там? Нешта ж ён мысліў, ідучы ў паліцыю. Можа, там у каторага рукі па локці ў крыві? Можа, той жа Мастоўскі...

— Гэты, вапшчэткі, усё можа... Хаця стралялі ўсётакі, каб не папасці, а?

— Сёння не папалі, заўтра пападуць...

Ігнат не сказаў нічога, і на тым гаворку спынілі.

Конь пачаў трывожна чмыхаць і храпці яшчэ далёка ад ігрушы, а пад'ехалі метраў на дваццаць — зусім заўпарціўся, палез задам на перадок саней, вылузваўся з хамута. Давялося ўзяць за аброць і як не сіллю цягнуць бліжэй. Рычэла, шчэрыла зубы, натапырыўшы на спіне поўсць і кідаючыся туды-сюды ля саней, сучка.

Павел падышоў да ваўка, узяў рукой за загрывак, прыўзняў.

— Ну, брат, і ламіна. Саўладаць з такім — не дай бог.

— Я яму добра ўгадзіў. Паглядзі.

Ігнат паказаў на змёрзлую ў суцэльную скарынку левую лапатку, на акрываўленую галаву: у галаву ён пацэліў ужо тут, напаследак.

— Малайца. Такога зваліць — рэдкая ўдача.

Ігнат дастаў з торбы Галусаў нашыйнік.

— Во яна... удача.

Ваўка ўзвалілі на сані, ускінулі наверх саломы, уселіся самі. На дварэ пачынала шарэць, пайшоў снег, і трэба было спяшацца.

Было ўжо зусім цёмна, калі прыехалі ў Ліпніцу. Ігнат падвёў каня з саньмі пад самы ганак. Расчынілі дзверы і праз сенцы ўвалаклі ў хату змёрзлага, як дуб, ваўка.

— Яй-божачкі, воўк? — вачам сваім не паверыла, ускінула рукамі Марына.

Ваўка прыставілі да стала. Прыцярушаная снегам спіна яго горбілася ледзь не ўровень ▪ дошкамі. Перакрыўленая сутаргай, закасаная верхняя губа адкрывала жоўтыя зубы. Здавалася, што звер жывы, толькі затаіўся.

З бояззю, але ўсё бліжэй падступалі да ваўка дзеці. Соня і Гуня пазіралі на звера з гідлівай цікаўнасцю. Лёнік быў смялейшы за ўсіх, ён ужо разы два скубянуў ваўка за хвост.

— Укусіць! — прыстрашыў яго бацька.

— Не ўкусіць, паглядзі,— Лёнік смела дакрануўся пальцамі да каляных чорных валаскоў на воўчай пысе. І тут пачулася тое, чаго даўно чакаў Ігнат. Спытала Марына:

— А дзе та Галус, нешта не чуваць?

— Вапшчэткі, Галуса няма,— вінавата і не адразу адказаў Ігнат.— Во ён замест Галуса,— Ігнат кіўнуў на ваўка.

— Разарвалі?! А божа ж мой!..— загаласіла, як па чалавеку, жонка.

Ігнат прыкрыкнуў на яе:

— Ціха, не лямантуй. Іх там цэлая гайня была. Пакуль я падаспеў, во што пакінулі.— Ігнат дастаў з торбы ўсё той жа нашыйнік, перадаў Лёніку: — На, дзяржы... Будзеш гадаваць другога Галуса.— Павярнуўся да жонкі: — А нам з чалавекам прыстрой перакусіць: і наездзіліся, і намёрзліся.

— Дзе мяркуеш лупіць яго? — спытаў Павел.

— А во тут,— Ігнат паказаў на бэльку ля печы. У бэльку быў убіты вялікі жалезны крук, за які некалі вешалі калыску.

Ігнат прынёс з сянец вераўчаныя лейцы, расшчапіў зверу шчэлепы, зашмаргнуў мёртвым зашмаргам за пысу і зубы. Пыса выскалілася, нібы ў апошняй бяссільнай злосці. Лейцы перакінулі цераз крук, падцягнулі ваўка ўгору. Падвешаны, ён выдаваў яшчэ большы: нос быў ля самай столі, а хвост ляжаў на падлозе.

— Ну што ж, браце воўча, пачнём апошнюю аперацыю,— з сумным смехам прагаварыў Ігнат.— Сёння наша рахуба. Ты думаў, што ваша ўзяла, а выйшла невялічкая папраўка...

Назаўтра чакаць снедання Ігнат не стаў. Укінуў акраец хлеба, сала ў торбу, надзеў цёплую паддзёўку, узяў стрэльбу, патроны.

— Калі хто будзе пытацца — пацёгся недзе на зайцоў,— сказаў Марыне. Дадаў: — Зайду да Змітрака, а ад яго, відаць, у раён.

Марына акінула яго позіркам:

— Усе ведаюць, што на зайцоў ты не так адзяваешся.

— Мала хто што ведае.

— Папрасі каня. І, можа, купіў бы што дзецям.

— Як-небудзь іншым разам.

Ігнат прайшоў па сяле ў канец, павярнуў на поле, прыглядаючыся да снегу. Стрэльба ляжала на левай руцэ, правая — на курку. Так дайшоў да лесу, а там павярнуў налева. Ішоў берагам, пакуль не абагнуў сяло. Па сцежцы цераз балота выйшаў да млына. Чаму захацелася завярнуць на млын, Ігнат і сам не ведаў, але завярнуў недарма. Абышоў кругом.

Быў яшчэ прыцемак, але санны след, што вёў не з дарогі, а з поля, Ігнат убачыў добра. Туды, у поле, выходзіла закратаванае і застаўленае з сярэдзіны дашчаным шчытом акно. Ля яго нехта пахадзіў з ломам: і рама, і краты былі выдраны жыўцом. Выдзіраць была прычына: якраз перад тым змалолі дваццаць пяць пудоў жыта з суседняга калгаса «Іскра». Па муку іскраўцы павінны былі прыехаць сёння. Мяшкоў з мукой не было: нехта апярэдзіў. Можа, гэта тыя самыя «нехта»?

Ігнат пайшоў па старшыню.

Змітрок выслухаў яго моўчкі, моўчкі адзеўся, моўчкі ішоў па вуліцы. Агледзеў выдраныя краты, прайшоў па санным следзе: метрах у пяцідзесяці ад млына ён выходзіў на наезджаную ўледзянелую дарогу.

— Падымі руку і апусці. І скажы: прапала,— сказаў ён нарэшце глухім, нібы яшчэ сонным голасам.

— Падняць і апусціць руку — не штука. А ўсё-такі...— Ігнат чакаў, што скажа Змітрок.

— А ўсё-такі,— Змітрок паглядзеў Ігнату ў вочы,— зараз запражом каня, і ты адсюль прама ў раён. Гэта

ўжо сур'ёзна. Раскажаш усё, а там скажуць, што рабіць далей. Зразумеў?

— Не дзіця, пара што-нішто разумець.

Запрэжаны ў лёгкія санкі малады конік бег спорным трушком, і дваццаць кіламетраў да раёна не здоўжыліся.

Палазы віскатліва рыпелі на марозе, хадзілі ў бакі па раз'езджанай дарозе. Такая язда хіліць на дрымоту, але Ігнату не драмалася. Быў час шмат аб чым падумаць. А больш за ўсё вярцеліся думкі вакол падзей апошніх дзён, у якія ён быў укручаны, як свярдзёлак у бервяно: і не адкручваць назад, і не вырваць. Заставалася адно — круціць далей. Начныя госці, лісіны след, Галус, ваўкі, раскоўзаныя чалавечыя сляды, чорныя бульбяныя прыгаркі, стрэл у штылі... Цяпер млын... Адважыцца на такое мог вельмі рызыковы чалавек. «Можа, хлеб ёсць, гаспадынька?» Якраз так прасілі хлеба салдаты-акружэнцы ў пачатку вайны, прабіраючыся па тылах услед за лініяй фронту. Якраз так прасілі хлеба яны з Цімохам на Віцебшчыне, пакуль не сустрэлі партызанаў...

«Можа, хлеб ёсць?..» Які «хлеб», якое «можа»? Якое яны маюць права? І зноў жа: чаму так сталася? Сустрэліся б яны ў вайну — усё зразумела: вораг ёсць вораг. Адкуль жа гэтая мяккасць у яго цяпер? Трэба было ўбачыць тое, што яны натварылі ў Полі, трэба было пачуць голас кулі ля галавы, каб вярнулася сапраўдная злосць?.. Хацелася думаць, што ўсё гэта несур'ёзна. Нічога сабе жарты...

«І ты ім даў хлеба?» Даў, даў! Таго хлеба, якога не здагадаўся занесці яе дзецям.

Ён адчуваў, ён быў упэўнены, што ў штылі за ім сачылі, ён быў на мушцы. Там можна было яго прыхлопнуць, можна было. А што далей? Чалавек не вярнуўся з палявання, яго пойдуць шукаць, абавязкова пойдуць. І знойдуць усё. Не, лепей ціха. А можа, ён нічога і не ўбачыў? А калі ўбачыў ды калі мае розум, будзе трымаць язык за зубамі. А калі не мае розуму, калі дурны? Тады што?.. Тады будзе тое, што ёсць. Мала што вы хацелі, мала што вы хочаце... На кожнае хоцькі заўсёды знойдзецца абруч, а абруч цяжка разарваць, нават калі вялікую сілу прылажыць.

Лейтэнанту Галабурдаву было трохі болей за дваццаць, але і гэтага веку стала на вайну. Дайшоў да Германіі, прывёз адтуль некалькі асколкаў у целе і даволі пустую і незразумелую прымаўку «Хэндэ хох унд зыбэн-зыбэн», якую паўтараў без усякай на тое патрэбы. Існі ў запас не захацеў — папрасіўся ў міліцыю.

Работа ў міліцыі заўсёды клопатная — то ўкралі, то забілі, а ты разбірайся,— але жыць можна было б, калі не гэтыя хлопчыкі. Банду ўзялі летась пад Галынкай: два былі забітыя ў перастрэлцы, пяцёра здаліся, а трое вылузнуліся. І вылузнуліся толькі таму, што не былі «дома», як бралі ўсіх. Лейтэнант ведаў усіх трох. Нехта Севярын з Браншчыны, Стась Мастоўскі з Ліпніцы і яго «ад'ютант», яго цень Любамір. Колькі месяцаў пасля Галынкі маўчалі, а гэта падалі голас. І на што толькі спадзяюцца?.. Хаця, «на што»... Ні на што...

Лейтэнант ехаў разам з Ігнатам. Сядзеў на гэтых санях таксама немалады маўклівы сяржант Сілівончык, на саломе ляжалі аўтаматы, стрэльба. Услед за іхнімі санямі ішлі другія, на тых было чатыры чалавекі, таксама ўсе пры зброі.

Ехалі ў штыль, да партызанскіх зямлянак. Маўчалі, калі не лічыць колькіх скупых слоў, якімі перакінуліся лейтэнант і Ігнат.

— Скажыце, а чаму вы не прыйшлі да нас учора? Адразу, як па вас стрэлілі? — спытаў лейтэнант.

— Учора не мог. Ваўка цёмначы прывёз. Ды, вапшчэткі, адкуль я мог ведаць, хто страляў,— адказаў Ігнат.

— Воўк ваўком... А тут... яны прыходзяць да вас сярод ночы, вы выносіце ім хлеба, цыбулі, замест таго каб... У вас жа стрэльба, і вы добры стралок. Можа, у вас з Мастоўскім якое сродства? — наставаў лейтэнант.

— Далёкімі суседзямі былі, у адным калгасе былі, а да сродства, дзякуй богу, не дайшло, а цяпер, відно, і ніколі не дойдзе. А стрэльба ёсць, во яна,— Ігнат паказаў вачыма на салому.— Стрэльба ёсць, і страляць з яе ўмею... Але страляць з-за вугла, не ведаючы, у каго... Адно — адкрытая гаворка, вочы ў вочы, а другое, як сабаку, з-за вугла... Людзі ж мы, а не абы-хто...

— Адкрытая... У вас адкрытая, у іх закрытая... Хіба ж так дагаворышся? — ухмыльнуўся лейтэнант.

— Не ведаю... Як па-мойму, дык іх трэба ўзяць. Узяць і судзіць... Каб усе ведалі...

— Возьмем... Не сёння, дык заўтра, а возьмем,— лейтэнант стукнуў кулаком па біліне.

Да партызанскіх зямлянак паспелі завідна. Падыходзілі з трох бакоў з самай строгай перасцярожлівасцю.

Зямлянкі былі пустыя. У трох ніхто не жыў з тых часоў, як іх пакінулі партызаны. Чацвёртая былаператворана ў адхожае месца. У пятай, самай вялікай, яшчэ не паспеў выветрыцца даўкі дух нядаўняга людскога прыстанішча. На нарах — свежая, не перацёртая салома, у жалезнай печцы — пакрытае шызым попелам вуголле, ля парога — сухія дровы. Відно было, што зямлянку пакінулі нядаўна, дзень ці два назад. Пра гэта гаварылі і сляды, што вялі ад зямлянкі да крыніцы.

Ігнат і лейтэнант Галабурдаў стаялі ля сучкаватай, нахіленай у бок балотца елкі. Расла яна на невялікім грудку, з-пад якога, як з нішы, прыхаванай навіслым карэннем, і выцякала крынічка — маленькі, вымыты ў пяску сподачак, заліты празрыстай вадой. Са сподачка праз вузенькую вымоіну вада адразу ішла пад снег, хаваючы ад нявопытнага вока сваю жывую неспакойную сілу.

— Цяпер яны зноў затояцца месяцы на два,— прагаварыў з жалем Галабурдаў.

— Лічы, да вясны. Ага, да вясны. Я ішоў за ваўком. Ён павярнуў направа вунь там,— Ігнат паказаў на старыя вербалозы.— Яно можна было і мне туды, але калі па-мужчынску, то надта карцела дазнацца: якому-та добраму чалавеку не сядзіцца ў цяпле, каго занесла сюды? Былі падазрэнні, што гэта мог быць і Стась Мастоўскі.

— І вы адзін?..

— Вапшчэткі, некалі на самым пачатку вайны камандзір мой лейтэнант Зелянкоў гаварыў: на танк ідуць у адзіночку. А ў мяне да Стася свая прэтэнзія. Ды і са стрэльбай я, два ствалы. А з дому выходзіў яшчэ і з сабакам. Гэта тут усё пераігралася.

— Магло і болей пераіграцца. Хэндэ хох унд зыбэн-зыбэн!

— Магло? А можа, і магло,— Ігнат пашкроб патыліцу.— Я табе скажу, гэта цяпер тут стала людна, а некалі, аж да самай вайны, тут дайжа і мядзведзі вадзіліся. Невялічкія, рыжыя, у нас іх мурашнікамі завуць. І адзін раз было так: пайшлі нарыхтоўваць дро-

вы Сырамалот Ясь і Пац Міхайла, абое з Ганаратава, суседзі. Што нарыхтавалі, а гэта разышліся яшчэ нагледзець сушняку. Сырамалот ідзе і бача вялікі муравейнік, а з яго, з сярэдзіны, нібыта нехта смецце выкідвае. Падажджэ ды і падкіне ўгору, падажджэ і падкіне. Быццам баба на ветры проса вее. Ясь чалавек цікаўны, ды і кожнаму захацелася б зірнуць, што там такое творыцца. Наблізіўся да муравейніка, аж там усярэдзіне, як дзіця ў кучы пяску, мядзведзік, мурашак цярэбіць. Закапаўся, што і галавы не відно, ды і работа цікавая. Ясь змікіціў адразу: добры кажушок жонцы будзе. Вырашыў чалавек накрыць мядзведзіка ў яме, якую той сам сабе выкапаў. Ясь быў мужчына кіло на восемдзесят, а колькі там таго мядзведзіка. Для парадку ён цюкнуў яго абухом па цемю, а пасля і сам наваліўся ззаду. І што выйшла? Відаць, слаба цюкнуў, ці абух каўзануўся па касці, у мядзведзя на лобе яна цвёрдая, як метал. Мала хто любіць, каб яго абдымалі ззаду, а звер тым болей. Мядзведзік не захацеў стаяць спіной да чалавека, павярнуўся мордай. Так здаваўся маленькі, з авечку, а як устаў на ногі, дык і да барады дастае. Смуродам дыхае. І што пагана — лапы наравіць пусціць у работу. Ясь адпіхнуў некалькі разоў, але бача, што не паласа, крык падняў. Добра, што Міхайла адышоўся не надта далёка. Падбягае, а яны качаюцца па зямлі, бараюцца, чалавек і мядзведзь. Мядзведзь такі дабраўся лапай да Ясевай патыліцы, грабянуў і шкуру разам з валасамі, як рукаўку, на нос уздзеў. Міхайла чалавек бывалы, без нажа ў лес не ходзіць. Ён і варсануў мядзведзю пад лапатку. А пасля давай Яся ратаваць. Выввернуў назад валасы, парваў нацельную кашулю, перавязаў збольшага — ды да амбулаторыі.

— Усё гэта так,— засмяяўся лейтэнант Галабурдаў і спытаў сур'ёзна: — А быў бы гэты Ясь адзін, га?

— Мядзведзь задраў бы яго. Як піць даць задраў,— прагаварыў Ігнат з цвёрдай, ледзь не вясёлай упэўненасцю.— Гэта ж мядзведзь, звер. Калі папусціўся ў самым пачатку, усё, гамон. Ды і так. Каму гэта падабаецца, каб з жывога шкуру здзявалі і на кажух пускалі? А на танк ідуць у адзіночку, лейтэнант.

Лейтэнант Галабурдаў з цёплай цікаўнасцю паглядзеў на Ігната, сумна ўсміхнуўся:

— І ўсё-такі лепей ісці з гарматай.— У вясёлых вірлатых вачах яго стаяла заклапочанасць: ён не ведаў, што дакладваць капітану, свайму начальніку.

XIII

Ігнат сядзеў за сталом, абедаў. Рэдка калі выпадала абедаць дома і гэтак спакойна, бо ўсё болей на бягу, усухамятку — ці на млыне, ці ў полі, ці ў лесе...

Капуста добра ўмлела ў горача напаленай печы, адтуль густа пахла смажаным мясам, але мяса Марына сёння не дала, пакідае на вялікдзень. Яна так рашыла, хай так і будзе. Бог — богам, а людзі — людзьмі. Хочацца зрабіць сабе свята — вось і робяць, шукаюць, дзе толькі можна.

Хата была вымыта, выскаблена, ярка свяціліся свежапабеленая печ і столь, ясна блішчэлі вокны чыстымі шыбамі. Ігнат еў і праз гэтыя чыстыя шыбы пазіраў на вуліцу. Сад, за садам плот, за плотам дарога, Цімохаў двор... Адтуль парывамі замахвала дымам: Цімох паліў на сотках леташні бульбешнік. Бульбешнік то ўгараўся, белыя клубы кідаліся ўгору, то сырое націнне хлупіла агонь, і тады шлейфы дыму паўзлі з сотак на вуліцу.

«Жмот. Шкадуе лінуць газы, сам хлупіцца і людзей хлупіць»,— нязлосна падумаў Ігнат пра суседа, калі вецер зноў завярнуў у гэты бок і чарната папаўзла цераз вуліцу ў агарод. Папаўзла, засланіўшы ўсё, нават бліжэйшая да акна яблыня відна была толькі знізу, ад зямлі.

Дым зараз жа растаў, нібы асеў на зямлю, і тады Ігнат убачыў на вуліцы напроці свайго дома двух чалавек. Адзін з аўтаматам, другі з карабінам на плячы, яны спакойна зразалі дарогу да яго, Ігнатавых, варот. Першага, высокага, Ігнат пазнаў: гэта быў Стась Мастоўскі. Другі быў незнаёмы. Яны ішлі ў яго двор і пазіралі на яго хату.

Ігнат з'ехаў з табурэта, матануў за дзверы. Марына канчала мыць падлогу ў сенцах.

— Мяне няма дома,— кінуў ён здушаным голасам, сігануў па драбіне на гару, адкінуў драбіну ад сцяны да сярэдняй бэлькі.

Марына нічога не разумела, адчула толькі, што здарылася нешта нечаканае. На ганку пачуліся галасы, і

ўслед за імі ў сенцы зайшлі Стась Мастоўскі і малады, з чорнымі вусікамі хлопец.

— Не чакалі? — спытаў Стась з нервовай ухмылкай, таргануўшы правым кутком губ. Губа ў яго торгалася і да вайны, а цяпер, здаецца, стала торгацца яшчэ болей.

— Не чакалі,— больш здзіўлена, чым спалохана, адказала Марына, перавёўшы позірк са Стася на другога чалавека. Гэта быў зусім яшчэ хлапчук з далікатным, як у дзяўчыны, тварам і светлымі блакітнымі вачыма. «Колькі ж табе гадоў?» Марына пазнала яго. Гэта ён прасіў у яе хлеба. Толькі ноччу ён выдаваў нашмат старэйшым.

Яна стаяла над вядром з бруднай вадой, з мокрай анучай у руках, з закасанымі па локаць рукавамі, з падаткнутай спераду, каб не захлюпацца, спадніцай. Улавіла напружана-засяроджаны позірк Стасевых вачэй на сваіх аголеных нагах і спуджана-імгненны, як бляск маланкі, позірк яго напарніка. Выкруціла анучу над вядром, выцерла рукі аб фартух, правёўшы імі ад паясніцы ўніз, і фартух разам з падалом спадніцы нібы самі сабой саслізнулі ўніз, схаваўшы ногі.

— Не чакалі,— паўтарыла, расцягваючы словы.— Але раз прыйшлі, заходзьце ў хату.

— Дзе Ігнат? — рэзка, як на допыце, спытаў Стась.

— На рабоце, дзе ж яму быць,— Марына прачыніла дзверы ў хату, першая ступіла цераз парог.

— А нам перадалі, што ён пайшоў дамоў,— сказаў Стась, пераступаючы за ёй у хату. За ім зайшоў і яго напарнік.

Стась аббег быстрым вокам хату, усунуў галаву за перагародку, зірнуў на печ, падышоў да стала, крута павярнуўся да напарніка:

— Любамір, правер на гары. Ён толькі што быў тут, бач, не паспеў яшчэ і капусту даесці.

— Шмат ты ведаеш, хто паспеў, хто не паспеў. Калі б па-людску, можа, і вас магла б пакарміць.— Марына яўна нарывалася на сварку.

— Недаедкі нам не трэба,— зноў гэтак жа рэзка сказаў Стась.

— Недаедкі?! — Марына, здавалася, старалася дайсці да сэнсу гэтага слова, хаця сама прыслухоўвалася да таго, што рабіў Стасеў напарнік у сенцах. Вось ён прыставіў драбіны да сцяны, падняўся на дзве пры-

ступкі, спыніўся — ці не хоча, ці баіцца лезці вышэй.— Тады вы не галодныя.

— Няўжо вы думаеце, што мы будзем чакаць, пакуль нас пакормяць.— Стась зрабіў націск на слове «вы».

— Вы не чакаеце, вы «просіце»?

Стась бліснуў вачыма, губа яго тарганулася, але ён нічога не паспеў сказаць: вярнуўся ў хату напарнік. Сказаў коратка, як адсекшы:

— Там нікога няма.

Стась стаяў спіной да дзвярэй, прагаварыў хрыпла:

— Шкода, што размінуліся... Хаця, можа, яшчэ ўбачымся? А? — Гаварыў нібы сам сабе, але пазіраў на Марыну. Павярнуўся да напарніка: — Ідзі да дзядзькі, хай зробіць вячэру.

Хлопец стаяў, не хацеў ісці.

— Любамір, я ж табе казаў: трэцяя хата з левага крыла, вунь ліпы відны. Скажы, што я зараз прыйду.

Хлопец яшчэ нешта раздумваў, потым крута павярнуўся і выйшаў. Яго постаць з тонкім, як пруток, ствалом карабіна за шыяй мільганула паўз акно.

— Што ты маеш да Ігната? — спытала Марына.

— Я хацеў спытаць у яго самога: што ён мае да мяне? Чаго ён ходзіць у мяне па пятах? Вынюхвае, выследжвае...

— Можа, хацеў сказаць, каб не бадзяліся па лясах, а ішлі, калі хочаце...— Марына не дагаварыла. Яна супакоілася, адчула, што бяда прайшла стараной.

— Мала што мы хочам...— нервовая ўхмылка зноў скрывіла Стасеў твар.— Адхацелі...

— Хай ужо ты... А навошта гэта дзіцянё водзіш за сабой?..

— А ты ведаеш, што такое застацца аднаму?

Марына маўчала.

— Ды і не такое ўжо яно і дзіцянё, як табе здаецца... Хаця... Маленькі сабачка да старасці шчанюк...— Стась засмяяўся.

— Божа мой, які ты...

— Я такі... І перадай свайму Ігнату, што трэці раз не прамахнуся...

— Трэці?..

— Тады ж я яго не крануў, хаця мог. І должан быў па законах новай уласці. Думаеш, я не ведаў, што ён быў з Вержбаловічам і Шалаем? І ляжаў бы ён

з імі, калі б я не пашкадаваў... Не прамахнуўся. І цяпер...— Стась гаварыў усё гэта спакойна, нібы расказ гэты даваў яму радасць.

Марынін твар зрабіўся белы, як папера.

— Дык гэта ты страляў у яго?..

— Я, я страляў, але Любамір перамяшаў.

Марына доўга пазірала на Стася, не могучы вымавіць ні слова, ноздры яе нервова ўздрыгвалі.

— Вон! Вон з хаты! Вон!!! — раптам закрычала яна, затупала нагамі. Яна ўжо не памятала сябе.

— Ціха! Не крычы! — Стась ступіў крок наперад, схапіў яе за рукі, прыцягнуў да сябе. Марыне ў нос ударыў пах недагледжанага, даўно нямытага мужчынскага цела, даўно нездзяванай з цела потнай адзежы — знаёмы пах свінога гайна.

— Пусці! — крутанулася яна, вырываючыся. Яе аж калаціла.

— Не крычы, а то падумаюць немаведама што...— крыва ўсміхнуўся Стась, расчапляючы свае рукі.— Гэта я так, пажартаваў...

— Табе вайны было мала для жартаў, каб яшчэ і цяпер?!

— А гэта ўжо не тваёй галавы справа,— вялым голасам адказаў Стась.— І наогул, загуляўся я тут з табой.

Марына ўважліва зірнула ў яго пабурэлы абраслы твар, паківала галавой.

— А мне яшчэ да дзядзькі трэба зайсці, велікоднага пірага паспытаць,— працягваў гаварыць Стась.— Ён хоць і не родны, а ўсё-такі дзядзька. І пірага даўно ўжо я не еў.— Стась паправіў на плячы аўтамат, пайшоў да дзвярэй, але вярнуўся: — Добрая ты баба!

Марына паматала галавой:

— Такая добрая, што ты прыйшоў у хату, каб забіць яе мужыка?!

— Мужык адно, ты другое... А ведаеш што... Вазьмі ў мяне грошы? А? Вазьмі.— Стась адшмаргнуў раменьчык на сумцы, дастаў загорнуты ў газету ладны пачак чырвоных трыццатак.— Вазьмі, у мяне іх шмат. І не бойся, ніхто пра гэта ведаць не будзе. Вазьмі! — ён совае у рукі Марыне грошы, яна адбівалася ад іх, крычала: «Не, не, не!» Нарэшце вырвала скрутак у яго з рук і засунула назад у сумку.

— Ну, не хочаш — як хочаш...— З гэтымі словамі Стась выйшаў на двор.

Марына ўзбегла па драбіне на гару. Ігната там не было, але дзве дошкі франтона былі адціснуты знізу...

Ігнат ведаў, што ў яго распараджэнні ўсяго некалькі хвілін, і скарыстаў іх. Добра саслужыў стары ржавы тапор, які валяўся тут з даваеннага часу. Далей было проста: з гары на паддашак, адтуль на зямлю ў агарод, паўз глухую сцяну хаты за хлеў і па сотках у бок лесу. Бег, прыгнуўшыся, і ўвесь час чакаў, што зараз паласне чарга. Не паласнула. Ужо ўскочыўшы ў бераг лесу, убачыў ля курганоў спутанага каня. Хаваючыся за кустамі, дабег да яго, распутаў, ускочыў на спіну. Падганяючы і напраўляючы путам, вылецеў на дарогу ў Клубчу. Ніколі так не слалася дарога пад ногі каню, і ні адзін конь, здавалася, ніколі так не разумеў Ігната.

— Давай, галубок, давай! — гаварыў Ігнат, узмахваючы ў такт галопу рукамі, як крыллем, забыўшыся пра тое, што называе каня па імю. Конь быў з паркі, якую прывёў Змітрок з-пад Гродна. Кабыла Галубка і конь Галубы, а парка Галубая — за сталёвую з прымессю чорнага воласа масць. У артылерыстаў яны хадзілі ў пары, цягалі параконную фуру, прывыклі адзін да аднаго і тут, выйшаўшы на калгаснае жыццё, любілі хадзіць разам. Іх не разбівалі, калі трэба была парка, але калі трэба было зрабіць што-небудзь адной конскай душой — што паробіш... Так было і гэтым разам: Галубку запрэглі вазіць бульбу ад капцоў, а Галубы гуляў...

— Давай, Галубок, давай!..— паўтараў Ігнат, ашчапершы нагамі гарачыя конскія бакі, і сам як не ляжаў на ім, прыпадаючы да шыі.

На кані і ў сядле ездзіць можна толькі добра налаўчыўшыся, а без сядла, ды без прывычкі, ды галопам, ды яшчэ ладныя кіламетры... Хто рашыўся на такое, доўга ўспамінаць будзе. Будзе ўспамінаць гэту сваю паездку і Ігнат, але гэта будзе пасля, на другі і трэці дзень, калі будзе хадзіць ураскірачку, нібы падвесіўшы гладыш між ног. А цяпер ён падганяў коніка і шаптаў яму ласкавыя словы:

— Вапшчэткі, нам трэба паспець, галубок, абавяз-

кова трэба паспець. Толькі б хлопцы былі на месцы...

Хлопцы — лейтэнант Галабурдаў і шэсць салдат — былі якраз на пляцы перад сельсаветам. Быў той час, калі, перш чым распусціць людзей па хатах на начлег, лейтэнант даваў інструктаж. Сёння ён выстраіў усіх для таго, каб сказаць, што заўтра рэлігійнае свята, вялікдзень, на якое яны, як работнікі органаў, не маюць такога поўнага права, як усе астатнія, паколькі ніяк не могуць ліквідаваць банду, якая сядзіць, можа, дзе-небудзь у блізкім лесе і не дае магчымасці чэсным людзям спакойна працаваць, а калі трэба, то і спраўляць свята. Банда, можа, толькі і чакае гэтага дня, каб папсаваць нервы ўсім, і ў першую чаргу ім.

Слова «банда» лейтэнант ужыў болей для пастраху і каб усе па-сапраўднаму зразумелі важнасць таго факта, чаго яны тут знаходзяцца. Сам ён быў упэўнены, што банды той усяго два чалавекі — Мастоўскі і Любамір, яго «ад'ютант». Так у адзін голас гаварылі бандыты, якіх узялі ў лесе ля Гончы, так гаварыў трэці, Севярын, што тады ўцёк, а пасля прыйшоў сам.

Тры дні таму паступілі звесткі, што бачылі двух узброеных людзей у лесе ля Клубчы. Бачылі іх тры розныя чалавекі. Можа, гэта былі яны, можа, не яны. Хутчэй за ўсё, яны. Ішлі адкрыта, не ўцякалі, але і да людзей блізка не падыходзілі. Рашылі здацца? Тады чаго ходзіце па лесе? Асмялелі?..

Пасылаючы сюды, капітан сказаў: «Усё, досыць. Я не ведаю, колькі іх там, але я ведаю, што яны ёсць. А іх не павінна быць. Мы павінны ведаць, што іх няма. Людзі павінны ведаць, што бандытаў няма, і спаць спакойна. Можаш — прывядзі, не можаш прывесці — прывязі. Пара. Яны дзесяць разоў маглі прыйсці з павіннай ці пусціць сабе кулю ў лоб. Збаяліся? Не захацелі? Усё, пара, досыць!.. Толькі я ўвесь час павінен ведаць, дзе вы, і нашы людзі ў сёлах павінны ведаць, дзе вас шукаць».

Галубы вынес Ігната да сельсавета якраз у той час, калі лейтэнант збіраўся аддаць каманду «Разыйдзісь!». Усе пазіралі на чалавека, што скакаў да іх па вуліцы.

Лейтэнант пазнаў чалавека на кані, а ўбачыўшы яго расчырванелы, мокры ад поту твар, зразумеў, што проста так гнаць каня той не будзе.

Спатрэбілася ўсяго некалькі хвілін, каб яны выскачылі з сяла: Ігнат на кані, а ўслед за ім, выцягнуўшы-

ся ланцужком, сем чалавек на чале з лейтэнантам. І цяпер Ігнат не стрымліваў каня, але той ішоў роўнай рыссю, быццам разумеў, што хутчэй нельга — людзі не паспеюць за ім, і цішэй нельга — людзі могуць спазніцца.

Пад'ём на пагорак, спуск у лагчыну, кусты, саоннік. Лес прабягалі з апошнімі промнямі сонца, і калі б быў час і людзі маглі спыніцца на якую хвіліну, то яны ўбачылі б, як прыгожа залацістыя промні прашываюць лес, абліваючы гладкія сасновыя ствалы золатам; промні дрыжаць, нібы туга напятыя ніткі, і потым нячутна, знясіленыя сваім бязважкім цяжарам, кладуцца на зямлю, а ўвесь лес поўніцца птушынымі галасамі.

У людзей не было гэтай лішняй хвіліны. Яны задыхаліся ад хуткага бегу, пот сляпіў ім вочы, і яны радаваліся, што сонца не гарачае, і добра, што яно не спяшаецца заходзіць, пакідае ім болей светлага часу.

За грэбляй ля рабіны Ігната чакаў Лёнік.

— Яны ў Міколкі! — выкрыкнуў ён, як толькі бацька параўняўся з рабінай.

— Гэта трэцяя хата па левай руцэ,— сказаў Ігнат лейтэнанту, спыняючы каня. Салдаты пабеглі наперад, абцякаючы каня, а Ігнат падхапіў Лёніка на каня, пасадзіў перад сабой і пагнаў далей.

За грэбляй, не паказваючыся з кустоў, лейтэнант даў знак спыніцца. Усе цяжка дыхалі.

— Вы свабодны,— сказаў ён Ігнату.— Дзякуй вам. Каня... хаця не, конь няхай будзе дзе-небудзь паблізу. А мы... Корбут, Ігнатовіч, за мной, па вуліцы, адсеч ад лесу. Сілівончык,— ён зірнуў на немаладога сяржанта,— Сілівончык і астатнія, гародамі паўз хлявы, акружыць двор. І — ціха, паспрабуем захапіць знянацку. І — берагчы галовы. Хэндэ хох унд зыбэн-зыбэн. Ну, пайшлі!

Першы двор ад вуліцы быў адгароджаны шчыльным плотам з сухіх яловых дручкоў, потым ішоў стары рэдзенькі штакетнік, за якім у глыбіні сотак адзінока стаяла нізкая нежылая хата, потым быў Міколкаў двор, абнесены сасновым частаколам. Хоць Міколку і звалі так па-дзіцячы далікатна за скупы рост, але чалавек ён быў учэпісты, рабіў усё капітальна, як навек.

Увесь канец вуліцы лейтэнант з салдатамі прабеглі на адным дыханні і на пачатку Міколкавага часта-

кола напароліся на самога гаспадара. Ён пабываў у Ігната, у Цімоха, нікога дома не знайшоў і цяпер не ведаў, што рабіць: у хату вяртацца не хацеў і далёка адыходзіцца таксама. Ён зусім не здзівіўся, убачыўшы ўзброеных людзей, быццам чакаў іх.

— П'юць,— сказаў адразу, нібы ў яго ўжо спыталі.

— Дзе? — спытаў лейтэнант, акідваючы вачыма двор. Да Міколкавага хлява, прыгнуўшыся, прабеглі сяржант з салдатамі.

— Другое вакно па вуліцы. Стол стаіць пры самым акне...

— Акрамя іх у хаце яшчэ хто-небудзь ёсць?

— Не. Жонка і дачка адразу ўцяклі, як пачулі іх. Ну, і я во...

— Вас-то я бачу...— Лейтэнант бліснуў чорнымі вачыма на Міколку.— Дзверы адны?

— Двое. Другія ў двор, скаціне даваць і так...

— Вокны?

— Чатыры на вуліцу, тры ў гародчык, з таго боку, адно на хлеў, як і дзверы.

— Так...— Лейтэнант яшчэ раз зірнуў на Міколку: — Вам тут нечага рабіць. Давайце туды,— ён матнуў галавой у канец пасёлка.— Корбут, Сілівончык, за мной! Пазачыняць аканіцы: адзін з аднаго боку, другі — з другога. Пастка дык пастка. Хэндэ хох унд зыбэн-зыбэн. Толькі самім не высоўвацца.

— Таварыш лейтэнант, а можа, адразу гранату ў вакно? — падаў ідэю адзін з салдатаў.

— Што вы, хлопцы... Вы ж разнясеце ўвесь дом,— затрывожыўся Міколка.

— І дом, і... Паспрабуем дагаварыцца, можа, здадуцца самі, без бою... Ну...

XIV

Ні Стась, ні Любамір не заўважылі, што дом акружаны, не пачулі яны, і як зачыніліся аканіцы на вокнах у другой палавіне дома. Міколка гаспадар быў добры, усё, што павінна было быць змазаным, было змазана, што не павінна рыпець — не рыпела. Яны добра выпілі і спакойна закусвалі.

За акном, цераз вуліцу, за чорнай зямлёй агародаў, нібы перавернутая зубамі ўгору піла, стаяў лес, і над ім вялікім ірдзяным кругам вісела сонца. Яно за-

вісла над самымі зубамі цёмнай пілы, быццам баялася парэзацца. Барвовы бляск лёг на буры, успацелы ад гарэлкі Стасеў твар, і ён засвяціўся, як паліваны гаршчок.

— Якое вялікае сонца,— сказаў Любамір і нервова ўсміхнуўся.

І тут у хаце пацямнела, нібы з аднаго боку на неба насунулася чорная хмара. Стась як адкусіў гурка, так і застыў, нібы да яго патыліцы прыставілі дула пісталета. Тут жа ён крутануўся, зірнуў на акно за спіной. Там, дзе было акно, было цёмна.

— Аблажылі! — толькі і сказаў, хапаючы аўтамат. Акінуў вачыма хату. Печ стаяла пры глухой сцяне. Праз адчыненыя дзверы ў другую палавіну відаць быў ложак з гарой падушак.

— Бяры падушкі і сюды, на печ,— глуха, напаўголаса загадаў Любаміру, а сам стаў спіной да печы. Акно было перад ім, дзверы — справа.

— Навошта? — не разумеў Любамір.

— Рабі, што кажуць...

У гэты час аканіцы павалі, як самі сабой, пачалі зачыняцца. У хаце зрабілася яшчэ цямней, і Стась як стаяў з аўтаматам ля жывата, так і ўдарыў ■ яго трошкі вышэй падаконніка. Аканіцы адскочылі назад... Стала святлей. Стась матануўся да дзвярэй, узяў на зашчапку.

Любамір тым часам перанёс і ўскінуў на печ чатыры ці пяць падушак...

— Што ты робіш?! — закрычаў ён на Стася, калі той даў другую чаргу ў акно.— Мы ж прыйшлі здавацца...

— Я ім здамся! Бяры карабін і на печ... Гэта наш апошні бастыён...

— Ста-ась,— прастагнаў Любамір. Голас яго дрыжаў.— Я думаў, што ты хоць цяпер... Мы ж з табой угаварыліся...

— Каму сказаў! — глуха прагаварыў Стась, павярнуўшыся да яго. Дула аўтамата было настаўлена ў Любаміраў жывот, Любамір узяў карабін і палез на печ.

Чарга праз вутлавое акно нікога не зачапіла. Ледзь не ўсю яе ўбіла ў папярочную сцяну, што дзяліла дом на дзве палавіны, але тры кулі пашчапалі сцяну над сталом — якраз там, дзе колькі хвілін таму сядзеў Любамір. Адна зачапіла графін з самагонкай. Гарэлка

заліла падлогу, расплылася на ёй цёмнай плямай. І тады Стась кінуўся ад печы і секануў у адказ. На гэту чаргу з двара не азваліся, але ў хаце стала цёмна: ужо зачыніліся аканіцы таго акна, ля якога яны сядзелі. Стась стаў на зачынак, паглядзеў на печ. Любамір сядзеў у кутку, выпрастаўшы ногі. Падушкі загароджвалі прастору ад дзвярэй і ад акна, з двух другіх бакоў былі сцены.

— Малайчына,— сказаў Стась.— Можна дзяржаць бой.

— Табе трэба бой?! — з ціхай злосцю спытаў Любамір.

Стась уважліва паглядзеў на свайго маладога напарніка.

— Пра што ты думаеш?

— Я жыць хачу... Я не магу болей, не хачу...

— Думаеш, яны табе дадуць жыць? — Стась кіўнуў галавой за сцяну.— Табе, паліцаю... Паліцаю, здрадніку... Вайна скончылася... і ты павінен быў падняць свае белыя ручкі ўгору. А ты пайшоў у банду. І трэці год гуляеш з ёй... Падумай, хлопчык...

— Я падумаў... Я нікога не забіў, нікога не прадаў...— упарта вёў Любамір.

— Ты нават так загаварыў? Хочаш сказаць, што ты чысценькі? Не-е-е, брат... Ты — здраднік! Як я ненавіджу іх усіх!

— Чужой крыві на маёй душы няма... А ў паліцыю мяне прымусілі пайсці...

— Можа, я прымусіў? — прашаптаў, скрывіўшы губы, Стась. Ён умошчваўся на печы, каб трымаць пад абстрэлам акно на вуліцу і дзверы.

— Не, тады ты не прымушаў... Ты пасля... пасля...— Любамір не дагаварыў.

— Што «пасля»? — перапытаў Стась. Ён стаяў на каленях, прыпёршыся плячыма да сцяны, галавой у столь, і варта было яму павярнуцца ўправа, як чорнае вочка аўтамата пазірала на Любаміра...

— Ты пасля... Ты дзяржаў мяне як заложніка... Ты баяўся застацца адзін... Ты і цяпер баішся... Стась, давай здадзімся, яшчэ не позна...— Гэта была адчайная просьба, ледзь не слёзы.

— Хлопчык, хто гэта ідзе дамоў здавацца? — усмешка, як грымаса, скрывіла Стасеў твар.— Дамоў ідуць ці як героі, ці як...— ён не дагаварыў.— Позна...

Позна, мой хлопчык. І канчай пра гэта... Канчай, а не то я...

— Я канчаю... Я канчаю, але ты ведай, ведай... Я не хлопчык...— Любамір не дагаварыў. Бразнула клямка ў дзвярах на вуліцу, нехта, відаць, хацеў адчыніць дзверы. Стась прыўстаў на каленях і з-за коміна ўдарыў туды з аўтамата.

Гэтай ноччу Ліпніца не спала. Страляніна ля Міколкавай хаты зноў вярнула ўсіх да ваенных часоў, узварушыла ўсё ў памяці. Кожны ўспамінаў сваё, і кожны хацеў, каб гэта хутчэй скончылася.

Ігнат прылёг быў, не разуваючыся, на канапе, ляжаў, курыў. Устаў, выйшаў на двор. Да раніцы было яшчэ далёка. Едка пахла гноем — толькі ўчора выкінуў з хлява. Гатовая да сяўбы зямля чакала плуга.

Ігнат доўга ўзіраўся ў бок Міколкавага двара. Наперадзе ясна азначаліся ліпы Цімохавай прысады, далей было цёмна. І калі цішыню разарвала прыглушаная аўтаматная чарга — стралялі з хаты,— не вытрымаў, пайшоў у той бок.

— Хто тут швэндаецца? — спыніў яго на рагу Міколкавага двара насцярожаны голас лейтэнанта Галабурдава.

— Вашчэткі, гэта я,— адказаў Ігнат.

— Не спіцца?

— Стральба не дае. Можа, пагаварыць з імі, каб здаваліся?

— Я ўжо гаварыў. Пустое. Хаця... — лейтэнант махнуў рукой: — Гавары.

— Стась, гэта я, вашчэткі, і паслухай, што я маю табе сказаць,— пачаў Ігнат, затуліўшыся за вугал дома. Цішыня ночы была адказам яму, і ён стаў гаварыць далей. Не гаварыў, а крычаў, каб пачулі ў хаце:

— Ва ўсім ёсць свой канец, і ён заўсёды прыходзіць, любім мы гэта ці не, і калі ў цябе застаўся элемент розуму, ты перастанеш шчапаць хату і прызнаешся: «Хлопцы, я здаюся». Бо на тым свеце наўрад ці хто набярэцца цярпення гаварыць з табой так чэсна, як тут, хоць ты і адрокся сваіх, пайшоў да немцаў, служыў ім, уцякаў з імі, і зноў вярнуўся назад, каб туляцца па лясах. Калі ўзяць галаву ў рукі, то каму ты, вашчэткі, цяпер трэба? Нікому і нідзе. Пасля таго як ты прадаў немцам Хведара і Ляксандру, я шукаў цябе, я ведаў,

што мы сустрэнемся, і, бачыш, так яно і выйшла.— Ігнат перадыхнуў, але тут пачулася аўтаматная чарга, з дзвярэй паляцелі трэскі.

— Што ты чэшаш, як маленькі, хіба так адзічэў ужо, што нічога не шкода? Твайму ж дзядзьку жыць у гэтай хаце. Некалі ты хацеў, каб людзі думалі, што ты смелы, а цяпер акрамя як праз аўтамат і слова сказаць не ўмееш. Я гэта, вапшчэткі, гавару для таго, каб ты помніў, што вайна на злосці дзержыцца, і ты дарэмна хочаш распаліць яе ва ўсіх за тое, што загнаў сябе ў такі тупік, калі трэба ці падняць рукі ўгору, ці зрабіць другое што якое смелае. Лейтэнант Галабурдаў абяцае вам жыццё і справядлівы суд, і самі вы ведаеце, што дабравольная здача дае болей права на памілаванне, чым пустая стральба. І думаць пра гэта засталося вам няшмат, бо калі хлопцы каго пачалі выкурваць, то ўжо выкураць.

Ігнат змоўк, і тады пачуўся хрыплаваты Стасеў голас:

— Ну вось што, агітатар, пагаварыў і заткніся. Ты ведаеш сваё, у мяне — сваё. Бачу, дарма я некалі пашкадаваў цябе.

— Вапшчэткі, ты і ўзапраўду забіў бы мяне?

Маўчанне, потым адказ:

— Трэба было.

— Хацеў бы я ведаць: а за што?

— За ўсё...

— «Усё» — гэта нішто. «Усяго» разам не бывае...

— Надта вялікія вы мудрацы былі... І надта вам хацелася пастрыгчы ўсіх пад свой грэбень...

— Дык ты знайшоў нямецкі... І стрыг, колькі мог, а не думаў, што ён кругом жалезны.

— Вы заўсёды хацелі маёй смерці...

Ігнат Сцяпанавіч запярэчыў:

— А гэта, вапшчэткі, няпраўда. Ты гэта ведаеш... Яна і цяпер нікому не трэба...

— Тады што вам трэба?

— Каб ты перастаў страляць. Сваімі стрэламі ты ўзарваў усё сяло... Ты не думаеш нават пра тое, што недзе не спіць твая маці, слухае, як табе тут весела...

На нейкі час павісла цішыня, потым раздаўся глухі Стасеў голас:

— Ты маёй маці не кратай... Яна ўсё ведае. А што не ведае, я сам ёй раскажу... Сам! — Стась сарваўся на

крык, мацюкнуўся і зноў паласнуў з аўтамата па дзвярах.

Ігнат не захацеў болей нічога гаварыць.

Аўтамат змоўк, выплюнуўшы чарговую порцыю гільз і парахавога смуроду, і зноў стала ціха. Ціха ў хаце, ціха на дварэ. Толькі ходзікі на сцяне працягвалі настойліва паўтараць адно і тое ж пытанне: «Ці так? Ці так?..»

Тры дні таму Стась заходзіў дамоў. Прайшлі ноччу з агародаў, доўга слухалі цішыню, баючыся засады. Любамір застаўся на двары, Стась зайшоў у хату. Дзверы былі не запёртыя, маці чакала яго.

— Стась, гэта ты? — першае, што пачуў ён, зачыніўшы за сабой дзверы.

— Я,— глуха адказаў ён. Ён з зімы не заходзіў дамоў. Кружыў недалёка, а дамоў не заходзіў.

— Я ведала, што ты прыйдзеш,— сказала яна і без падказкі пачала завешваць вокны, запаліла лямпу. Стась паклаў аўтамат на лаўку, а сам цяжка сеў ля стала. Быў ён зарослы, і твар выдаваў чорным, хоць валасы не былі такімі.

— Можа, я пастаўлю вады, памыешся? — спытала маці.

— Не, вады не трэба, а калі б зварыла бульбы, мы паелі б.

— Ты не адзін?

Стась незразумела ўсміхнуўся:

— На двары ёсць яшчэ адзін... чалавек. Я яго пазаву трошкі пазней. А пакуль я хачу пакінуць табе грошай.

Маці распальвала на прыпечку агонь. Яна наліла ў чыгунок вады, паставіла на трыножку.

— Куды я з імі? Ды і... нашто яны мне?

— Не бойся, гэта не чые-небудзь... Проста мы канфіскавалі...

— Чаго ўжо мне баяцца. Я і так жыву і пражыву. А што вы? Было два сыны, зяць, застаўся адзін і той...

— Я хачу пакінуць табе грошай,— з грубаватай упартасцю паўтарыў Стась.— Хачу, каб ты магла купіць што-небудзь. Хоць бы з адзежы.— Ён зірнуў на калянную, як луб, пашытую з плашч-палаткі спадніцу, што была на маці.— Не абавязкова ж заўтра ісці ў магазін і не абавязкова самой.

— Не трэба мне грошы,— адказала маці, абіраючы бульбу.— Я ўся змучылася, думаючы пра цябе.

Стась бачыў, што яна стамілася, вельмі стамілася. Бачыў ён і тое, што яго прыход у сваю хату не прынёс радасці. Ды і хіба мог ён сёння прынесці радасць?..

— Я хацела ведаць, што ты думаеш рабіць далей? — усё тым жа стомленым голасам спытала маці, падымаючы вочы ад чыгунка з бульбай.

— Я ж табе кажу: я прынёс табе грошай...

— А сам? — у голасе маці чуліся слёзы.

— Пагляджу.— Стась як сеў ля стала, так і сядзеў. Яму цяжка было не толькі паварушыць рукой ці нагой, яму цяжка было гаварыць.

— Чаму ты не хочаш павініцца, сынок?

— Баюся.— Ён гэта не сказаў, ён прашаптаў.

— Няўжо гэта страшней за смерць?

— Што смерць... Смерці баяцца толькі дзеці...— Стась паківаў галавой.

— Сюды ж ты не пабаяўся прыйсці?..

— І баяўся, і баюся... Але куды ж я пайду?.. І я хачу ведаць, што ў цябе будуць грошы.

— Павініся, Стась. Кругом жа людзі...

«Грошай яна не ўзяла. І цяпер недзе не спіць. Ходзіць пазахлеўю, шоргае сваёй спадніцай. Ці стаіць, прыціснуўшыся да плота, услухоўваецца, што ў гэтым канцы. А што... у гэтым... канцы?.. Тут ціха. Толькі гэтыя ходзікі... Хоць ты вазьмі ды з аўтамата... Ці ўзяць гранату — і ўсё разам, адным махам... А? Стась зірнуў на Любаміра. Той спаў, заціснуўшыся ў куток, цмокаючы губамі.

Развідняла быстра. Пасвятлела раптоўна, засерабрылася неба, зачарнеліся, нібы агаліліся, дрэвы.

З Ігнатавага двара добра быў відзён Міколкаў хлеў. Ігнат бачыў, як па ім, па самым вільчыку, ішоў у поўны рост чалавек. Ён ішоў з дальняга, ад лугу, канца і ў руках нёс нешта доўгае. Не дайшоўшы пару метраў да канца хлява, прапаў на тым баку, потым залёг, высунуўшыся па грудзі, прымасціў перад сабой на вільчык сваё «нешта». Гэта быў кулямёт, Ігнат добра бачыў яго.

— Канец,— сказаў ён уголас.— Цяпер-то будзе канец.

Сюды, на гэты край хлява, дзе ўладкаваўся куля-

мётчык, выходзіла сцяна, упрытык да якой стаяла печ у Міколкавай хаце. Чалавек з кулямётам застыў, і Ігнатава нутро сцялася, быццам страляць павінны былі ў яго самога. Цішыня ўзарвалася доўгай чаргой. Потым была яшчэ адна чарга, потым яшчэ і яшчэ.

«Б'е па пазах. Граматна б'е,— падумаў Ігнат.— Цяпер-то дастане».

Любаміру здалося, што ён толькі задрамаў, хаця ён заснуў і праспаў гадзіны дзве, не меней. Нават і не спаў: праваліўся ў глухое небыццё і вярнуўся. Кругом было ціха, і не хацелася прачынацца. Апошняе, што чуў Любамір, былі перагаворы Стася і таго мужыка, што выйшаў на іхні след зімой.

«Вапшчэткі, ты і ўзапраўду забіў бы мяне?» — «Трэба было».— «Хацеў бы я ведаць, а за што?»

Не пара было пра гэта думаць, але Любаміру падабаўся гэты прыглушаны разважлівы голас. Чулася ў ім праставатая наіўнасць і сіла. «Хацеў бы я ведаць, а за што?» Ці не гэта сіла і выводзіла з сябе Стася.

«...а за што?»

Любамір і зімой спрабаваў дабіцца ад Стася, чаму ён так не любіць гэтага ўпартага небаязлівага мужыка. Трусаваты ніколі не адважыўся б адкрыта, сярод белага дня выследжваць іх. Адзін, у такім дзікім месцы... Калі б Любамір не вырваў карабін, Стась застрэліў бы яго тады. Пасля ўжо ўхмыльнуўся: «А гэта ж яго свежынай ты разгавеўся...»

«Дык за што...» — «Ты гэтага не зразумееш».— «Няхай не зразумею, але за што?..» — «Яны заўсёды ў мяне на дарозе стаялі... Вержбаловіч, Шалай, ён».— «Вержбаловіча і Шалая няма... Дапусцім, не стала б і яго, гэтага...» — «Вапшчэткі...» — «Не стала б і Вапшчэткі... і што далей?» — «А далей — не твой клопат...» — «Ты зайздросціў ім. І цяпер зайздросціш. Ты не можаш дараваць ім сваёй слабасці».

У Стася стала торгацца губа. Яна торгалася заўсёды, як толькі ён пачынаў злавацца. Але Любамір доўга маўчаў дагэтуль і цяпер хацеў сказаць усё.

«Ты думаў, што сіла — гэта ўсё». — «А ты гэтага не думаў?» — «Некалі і я думаў. Але яно не так. Ёсць яшчэ нешта...»

Яны засталіся ўдвух у лесе і стараліся не гаварыць пра тое, што балела болей за ўсё і пра што кожны ўвесь

час думаў. Але ўсяму ёсць канец. І цярпенню таксама.

«Ты, хлопчык, загаварыў так, быццам ведаеш нешта такое, чаго не ведаю я, і быццам ты стаіш на другім беразе ракі...» — «Стась, мы банкруты... У нас няма іншага выхаду, як...» — «Паспрабуй толькі...» — «Трэба здавацца».— «Я табе сказаў...» — «Гэта ты можаш».— «Магу...»

Любамір расплюшчыў вочы і ўбачыў шырокую Стасеву спіну. Той сядзеў, спусціўшы ногі з печы, павярнуўшыся тварам да комінка. На комінку ў шклянцы з жытам дагарала свечка. Кволы шматок полымя цьмяна асвятляў печ, запаўняючы прастору буйнымі ценямі. Пахла воскам. Ля свечкі ляжалі рассыпаныя трыццацірублёўкі. Стась браў іх па адной, падносіў да агню. Грошы загараліся не адразу, але гарэлі весела і асвятлялі не толькі печ, а і ўсю гэту палавіну хаты. І Стасеў цень з вялізнай галавой і масіўнымі плячыма лажыўся на столь, ламаўся на сцяне. Дачакаўшы, калі агонь зойме ўсю купюру, Стась кідаў яе дагараць, а сам браў наступную. Ужо ладная горка попелу ўзвышалася на комінку.

— Навошта ты ўсё гэта? — ціха спытаў Любамір.

Стась сабраў астатнія трыццаткі, паднёс да агню. Яны загарэліся, а свечка ўсхліпнула і патухла. Стась патрымаў нейкі час грошы ў руцэ, кінуў на комінак і тады павярнуўся да Любаміра:

— А ты думаў, я ім пакіну?..

Нічога такога Любамір не думаў.

Грошы дагарэлі, у хаце стала цёмна. Але гэта было толькі нейкі першы час. Потым азначыліся, быццам прарэзаліся, і падступілі бліжэй лінія коміна і побач з ёй Стасеў сілуэт. Сталі відны пярочная сцяна хаты, прамавугольнік акна. Святло ішло праз зачыненыя аканіцы. Значыць, на двары наступаў дзень.

І тут яны пачулі лейтэнантаў голас. У ранішняй цішы ён гучаў асабліва звонка, нібы лейтэнант быў не на двары, а недзе тут, у хаце.

— Эй вы там, на печы... Здавайцеся, а то будзе позна! Даю вам яшчэ тры мінуты...

Стась уздрыгнуў, пацягнуў да сябе аўтамат, які ляжаў тут жа, з левай рукі. Любамір заварушыўся ў кутку, пасунуўся на край.

— Ты гэта куды?! — Стась павярнуўся ўсім целам да Любаміра.

— Туды... — Любамір кіўнуў на дзверы.

— Ану назад! — Гэта была не пагроза, гэта быў загад.

Любамір зіркнуў на Стася і, як паслухмяны школьнік, палез назад. І пацягнуў за сабой карабін.

— Дык вось, хлопчык, мы не паспелі дагаварыць з табой. Столькі разам, а сказаць усё не паспелі,— працягваў далей Стась, старанна выгаворваючы кожнае слова.— А сказаць ёсць што. Ты сказаў, што я дзяржаў цябе як заложніка. Гэта праўда, мы даўно заложнікі. Ты — мой, я — твой. Мы з табой — дзве палавінкі, дзве розныя палавінкі аднаго і таго ж. Жыццё — гэта кроў, бруд, гэта зямля, гэта гной. Гэта мая палавінка, мая. І я не хацеў пускаць цябе сюды... Ты такі мяккі, такі ласкавы... Такі граматны... У цябе такія вочы... Гэта твая палавінка. Я думаў, што яна і мая трошкі. І я бярог яе. Я гадаваў цябе, гадаваў. І таму ты не трапіў ні ў адну з блакад, ні на адну ліквідацыю,— туды, дзе стралялі і забівалі, забівалі і вешалі. Таму ты і застаўся чысценькі. Толькі не думай, што я рабіў гэта проста так, за твае блакітныя вочкі... Ці за тое, што ты — сірата... Няшчасная сірата няшчасных бацькоў. Я думаў, я хацеў, я спадзяваўся прыйсці калі-небудзь на тваю палавінку... прыйсці пагрэцца, пагрэцца ля твайго агню. Дурань, дзе шукаў агонь...

— Перастань,— прашаптаў Любамір, адсоўваючыся ў самы куток. Кароткі французскі карабін ляжаў у яго на назе дулам у Стасеў бок. Любамір са страхам пазіраў на Стася. Той ніколі так не гаварыў з ім.

У гэты час за сцяной ударыў кулямёт. Ён біў аднекуль зверху, па пазах, і прашываў сцены наскрозь. Некалькі куль упілося ў комін, пасыпалася гліна, адна зачапіла Стася. Той таргануўся, падскочыў, але застаўся сядзець на месцы, куля чырканула па галаве над вухам. Ён заціснуў рану рукой, застагнаў — кроў цякла між пальцаў.

— Дастаў-такі... Дастаў... Дык вось... Я думаў, што ёсць палавінкі... Палавінак няма. Усё — г...но, і ўсё змяшалася ў кучу. Бездапаможны выблядак нейкага панка з пакаёўкай... Далікатны, добранькі, прыгожы трус... і чалавек...

— Ты... чалавек... Перастань! — закрычаў Любамір, прыціскаючы ложу карабіна да сябе. Ствол яго мала што не даставаў да Стасевых грудзей.

— Ты што гэта? Ты гэта што? — прашаптаў Стась,

але страху ў яго голасе не было. Стась быццам нават спрабаваў усміхнуцца.— Я хацеў, каб ты ведаў, што...

Любамір націснуў на курок. Стась выпрастаўся і стаў валіцца. Але валіўся не на хату, а да Любаміра, на печ.

І зноў над сялом навісла цішыня.

Ціха было і ля Міколкавага двара. Усе чакалі стральбы ў адказ, але яе не было. Потым пачуўся глухі, як у бочцы, стрэл.

— З карабіна...— не то сказаў, не то спытаў у лейтэнанта сяржант.

— Пачакаем яшчэ мінут дзесяць,— прагаварыў лейтэнант. Бяссонная ноч лягла шэрай павуцінай на яго твар, вочы пачырванелі.

Лейтэнант кінуў позірк у адзін канец сяла, у другі. І ў адным канцы і ў другім відны былі людзі. Сонца ўжо адскочыла ад лесу і цяпер вісела ў шэрым небе, абяцаючы добры дзень.

— Ну што, паспрабуем? — сказаў лейтэнант.

Сяржант кіўнуў галавой. Яны стаялі за вуглом дома.

Лейтэнант махнуў рукой салдатам за хлявом. Сяржант тым часам асцярожна падняў клямку і, рэзка піхнуўшы дзверы прыбудоўкі, ускочыў усярэдзіну. Ціха. Толькі чутна было, як недзе ў хаце на сцяне чэкалі ходзікі.

— Эй вы, хто яшчэ жывыя, здавайцеся! — крыкнуў сяржант.

Зноў цішыня. Тулячыся за сцяной, сяржант працягнуў руку да клямкі, ірвануў пасечаныя кулямі дзверы на сябе. Дзверы расчыніліся. З хаты пацягнула смуродам нечага паленага і чалавечага калу.

Цяпер чэканне гадзінніка чулася на ўсю хату, быццам хата была даўно пустая і гадзіннік адбіваў нечы мёртвы час. Здавалася, ён усё болей спяшаўся, разганяў свой ход і чым далей — тым хутчэй...

Лейтэнант асцярожна выглянуў з-за вушака на печ. Злямчаныя, пастаўленыя рубам падушкі. Лейтэнант угнуў галаву, як бык, і ступіў цераз парог. Адначасова з ім, адціраючы лейтэнанта ўбок плячом, ступіў і сяржант.

Ціха.

Абагнулі печ.

Наверсе скрываўленых падушак і прасцін, звесіўшы ногі на зачынак, ляжаў Стась. Правая рука адкінута ўбок, на падушку. Тут жа, на падушцы, ляжаў і аўтамат.

Здавалася, скручаныя смерцю кароткія пальцы і цяпер не хацелі расставацца з аўтаматам. На падушцы, на якой ляжала закінутая галава, лужына крыві. На выступе коміна чорна-жоўты агарак свечкі, попел. Палілі паперу. Штук з дзесяць недагарэлых ражкоў чырвоных трыццатак. Палілі грошы.

— Гэты гатоў,— сказаў лейтэнант.— Хэнде хох унд зыбэн-зыбэн. А дзе ж другі?

Адступілі на хату і ўбачылі Любаміра. Ён хацеў схавацца ў падпечак, плечы праціснуў у акенца, а далей пралезці не мог. Так і застаўся: галава пад печчу, зад на хату.

— Так і будзеш сядзець, ваяка? Вылазь! — скамандаваў лейтэнант, піхнуўшы нагой у сцёртую падэшву бота.

— Не магу... — прастагнаў той з падпечча. Закруціў задам, заездзіў ботамі па падлозе, спрабуючы выбрацца назад.— Не магу. У мяне рука перабіта...

— Памажыце яму,— лейтэнант кіўнуў салдатам.

Салдат прысеў на калена, узяў за ногі Любаміра. Пацягнуў на сябе — той застагнаў, але не зрушыўся з месца. Салдат сашчапіў зубы, пацягнуў з новай сілай, і Любаміраве цела павольна пайшло на хату. Жмурачыся ад святла, Любамір стаў на ногі, правай рукой абцягваючы ўніз гімнасцёрку: яна загалілася, пакуль салдат выбаўляў яго з падпечча. Тонкія белыя пальцы дрыжалі. Левая рука вісела, як палена, гімнасцёрка вышэй локця закарэла ад крыві. Любамір дрыжачай рукой абцягваў гімнасцёрку, губы яго то разыходзіліся ў жаласную ўсмешку, то сходзіліся назад, вочы вінавата шукалі другія вочы і не маглі знайсці.

— Карабін мой там, за печчу... У ім чатыры патроны, праверце,— сказаў Любамір, звяртаючыся да лейтэнанта.

— Якая розніца, колькі там патронаў?..

— Чатыры... а дзевяць тут, у кішэні... Мне іх выдалі разам з карабінам, у сорак трэцім. Пятнаццаць. Яны былі ў мяне ўсю вайну. І толькі цяпер, у лесе, адзін раз стралялі з карабіна. Страляў ён, у гэтага, як яго... Але я перабунтаваў... — Любамір кіўнуў на печ.— А другі раз, сёння, страляў я, у яго...

— Хацеў адкупіцца? — спытаў лейтэнант.

— Хацеў жыць...

— А чаго пад печ палез?

— Са страху...

Сяржант панурымі напружанымі вачыма пазіраў на палоннага, на яго боты, спалатнелы дзіцячы твар, тонкія сухія губы з чорнымі вусікамі над імі і раптам узарваўся:

— Маць тваю... Ну, гэты няхай... Туды яму і дарога, а ты?!. Чаго палез? Пятнаццаць патронаў, пятнаццаць патронаў... Бацькі не было штаны спусціць?..

— У мяне нікога няма — ні бацькі, ні маці... Усіх вайна накрыла...

— Рука перавязана?

— Не да гэтага было...

— Пятнаццаць патронаў... Дайце бінт...

— І вады...— папрасіў палонны. Ён захістаўся і, каб яго не падтрымалі, упаў бы. Яго падвялі да лаўкі, пасадзілі, далі вады. Ён прагна, разліваючы ваду на гімнасцёрку, выпіў, адкінуўся плячыма да сцяны, заплюшчыў вочы. Так і сядзеў з заплюшчанымі вачыма, пакуль сяржант разразаў рукаў гімнасцёркі, змазваў рану ёдам, забінтоўваў.

У хату пачалі ісці людзі. Зайшоў Ігнат. Паглядзеў на мёртвага Стася, на недагарэлыя грошы, паківаў галавой:

— Вапшчэткі, вось і ўсё, і маеш... «Дай табе бог розум, а мне грошы...» Ажно і яны не спатрэбіліся...

XV

Работы напаўзалі адна на другую, і не было сілы паспець з усімі, хоць ты дзень надтачы ці ноч падоўжы. І да вайны Ігнат Сцяпанавіч рабіў самапрадкі, а вайна яшчэ болей перамяшала ход жыцця, прымусіла людзей навучыцца абшываць і адзяваць сябе, і без самапрадак тут было зусім немагчыма. Заказаў было шмат, і Ігнат Сцяпанавіч пілаваў, габляваў, тачыў да позняй ночы. Уставаў досвіткам, піпку ў зубы і ўпрагаўся ў работу далей, урастаючы нагамі ў стружкі. Вочы баяцца, а рукі робяць, і скора яго самапрадкі пралі ніткі ў кожнай ліпніцкай хаце, і не толькі ў ліпніцкай...

Думаў Ігнат Сцяпанавіч, што адваяваў сваё, што адышла яго вайна разам з перастрэлкай у Міколкавай хаце, ажно не. Напамінала яна аб сабе начамі, прыходзіла ў сутаргавай гарачцы трывожных сноў. То снілася, што вядуць яго расстрэльваць, і расстрэльваць павінен Стась, і ён страляе — ззаду, пад левую лапатку, і Ігнат

Сцяпанавіч чуе пякучы цяжар кулі, што ўвайшла ў цела і валіцца на зямлю. Валіцца і толькі тады пачынае разумець, што ўсё гэта не папраўдзе, а ў сне... А то сасніў сваю магілу — прадаўгаваты ўтравянелы гурбячок на ціхай паляне ў лесе, зноў жа недзе там, у штылі. І так шкода было самога сябе: ён ляжыць у магіле, а кругом усё зелянее, цвіце, буяе... Некалькі дзён не мог пазбавіцца адчування, што недзе там у лесе і праўда ёсць яго магіла, хоць схадзі ды правер...

Стары хлеб з'елі, новага трэба было яшчэ даждаць, а без хлеба ні з касой, ні з рубанкам.

Сабраў Ігнат грошы, паехаў у Бабруйск. Папрасілася і Поля разам.

Выстаялі дзень у чэргах, пуды па два купілі, пазапіхвалі ў мяшкі. У вагон убіцца не змаглі — ехалі на даху, дзержачыся за вентыляцыйныя трубы. Добра, што труб гэтых было шмат. Па ўсім цягніку ляжалі такія ж, як яны, жанчыны, мужчыны, з мяшкамі, лясёнкамі. Недалёка ад Ігната з Поляй ляжала жанчына з-пад Свіслачы. Лясёнку прывязала за трубу, рукамі ўчапілася ў рагі. Гаварылі, каб не заснуць ды не забурыцца ўніз, а пасля прыціхлі. І непрыкметна задрамалі: блізілася раніца.

Задрамаў быў і Ігнат, але раптам як хто штурхануў пад бок. Расплюшчыў вочы і ўбачыў, што над жанчынай нагнуўся нейкі мужчына. Вось шахнуў фінкай па рагах лясёнкі, яны і засталіся ў руцэ ў жанчыны. Яна нічога не чула, спала. Лясёнка з хлебам была ў руках у мужчыны. Ён і не пазіраў на жанчыну, ён сачыў за Ігнатам, які ляжаў ля другой трубы. Іх позіркі сустрэліся, і Ігнат убачыў, што гэта не мужчына — дзяцюк гадоў васемнаццаці. Насцярожаныя, халодныя ў сваёй рашучасці вочы. І левая і правая рукі ў Ігната былі заняты: адна з мяшком, другой дзержыцца за трубу...

— Пакладзі назад,— прагаварыў Ігнат глуха, паспеўшы падабраць нагу для прыжка.

Ускінула галаву і Поля. Дзяцюк нейкі час раздумваў, потым кінуўся ўцякаць. Уцякаў, а лясёнку з рукі не выпускаў. Ігнат кінуўся за ім:

— Стой, мацьтваю!..

Іхні вагон быў у галаве цягніка, і цяпер яны беглі ў хвост, пераскокваючы цераз людзей, мяшкі, лясёнкі... Людзі са страхам пазіралі на двух ненармальных, што беглі па вагонах.

Цягнік ішоў у полі. Прамільгнула маленькая рачулка, калы вагонаў глуха прабарабанілі па нейкім мосціку, і тут да Ігната даляцеў адчайны Полін крык. Азірнуўся: цягнік набліжаўся да маста цераз раку.

— Лажысь! — крыкнуў Ігнат дзецюку, падаючы на дах вагона. Глянуў назад: на цягнік напльвалі чорныя кроквы маста.

А дзяцюк з лясёнкай у руцэ працягваў бегчы. Яго постаць добра бачылася ў светлым праёме маста, і Ігнату падумалася, што, можа, ён так і праскочыць.

— Лажысь! — зноў закрычаў Ігнат, і ў гэты час чорная касая пярэчка чырканула дзецюку па галаве. Ён падскочыў, быццам збіраўся даць нырца ў раку, распластаўся ў паветры і шлёпнуўся на дах вагона. Раскаціліся і пасыпаліся, як боб, уніз буханхі хлеба з развязанай лясёнкі.

Цягнік доўга стаяў на наступнай станцыі. Прыйшла міліцыя, доктар, знялі забітага з даху вагона, занеслі ў маленькі станцыйны будынак. Ударам у яго была знесена верхняя палова чэрапа. Смерць, як сказаў доктар, прыйшла імгненна. Хаця, якое можа быць неімгненна: паўгалавы няма і замест мазгоў студзяністая шэрая каша. Ніякіх дакументаў пры забітым не знайшлі, адно — прышыты да падкладкі куфайкі чахол ад фінкі. Не для забаўкі прышываў і, відаць, не першы раз паказваў яе.

Допыт міліцыянер здымаў тут жа: што, як, чаму?

Плакала жанчына з-пад Свіслачы, паўтарала: «Чым жа я дзяцей карміць буду?..» У яе іх было трое, і на ўсіх іх сабралі людзі буханак пяць хлеба. Дадаў туды і Ігнат свае дзве.

Плакала Поля, цярэбячы пальцамі рагі хусткі. Такі малады хлопец, яму б жыць ды жыць, а гэта во згрузілі на нейкай станцыі — дзе яго радня, дзе хата?..

Пасля ўжо, калі ішлі са сваёй станцыі дамоў, яна расказвала Ігнату: «Учапілася я ў мяшкі, дзяржу іх і сама дзяржуся за трубу і бачу, як ты даганяеш яго. І што мяне таўханула глянуць наперад, аж на паравоз наязджае чорная рама маста. Зірнула назад: вы ўсё яшчэ бяжыцё, нічога не бачыце... І тады я закрычала...»

Гэты крык Ігната і выратаваў.

На паўдарозе да Ліпніцы Ігнату стала дрэнна. Спачатку кінула ў холад, потым у жар, стала не хапаць дыхання, чужымі, ватнымі зрабіліся ногі і сам увесь стаў чужы, вялы. Ігнат ведаў, што гэта такое. Гэта была

яна, кантузія. І так доўга яна не чапала яго, як шкадавала... Трэба было паспрабаваць недзе адляжацца...

Метрах у ста ад дарогі стаяла сціртa саломы, звярнулі туды. Поля забрала Ігнатаў мяшок. Ігнат ледзь пераcтаўляў ногі. Ён чакаў, ён ведаў, што вось-вось павінен пачацца прыступ...

Поля хуценька наскубла саломы, зрабіла пасцель, палажыла Ігната. Расшпіліла паддзёўку, кашулю, паслухала сэрца: яно білася як шалёнае.

— Вапшчэткі, ты ўжо думаеш, можа, саўсім перастала біцца? — з натугай прамовіў Ігнат. Ён ляжаў, адкінуўшы галаву. Папрасіў, цяжка варочаючы языком: — Ты не глядзі на мяне, адвярніся.

На губах яго выступіла пена, яго пачало кідаць. Потым ён доўга ляжаў, заплюшчыўшы вочы. Поля расцірала яму грудзі — кругамі, займаючы болей і болей. Спачатку рука яе была халодная, сухая, потым разагрэлася, памякчэла. Ігнату прыемна было чуць гэтую крэпкую руку на сваім целе, ён адчуваў, што яму робіцца лягчэй дыхаць, пацягнула на сон. Не заўважыў, як праваліўся ў забыццё, а калі расплюшчыў вочы, Поля ўсё гэтак жа масажыравала яго грудзі. Рабіла яна гэта цішэй і мякчэй, і вочы яе пазіралі некуды далёка-далёка. На верхняй губе блішчэлі канаплінкі поту.

— Са мной што-небудзь было? — спытаў, цяжка расціскаючы зубы. Язык не слухаўся.

— Нічога... Спачатку кідаўся, а пасля заснуў.

— Значыць, пранесла... А ў цябе пот,— ціха сказаў Ігнат.

Поля павярнула да яго твар, усміхнулася.

— Во тут,— Ігнат дакрануўся пальцамі да Полінай губы, сцёр пот, паказаў Полі мокрыя пальцы.

— Смелая твая Марына,— сказала Поля.

— Чаму гэта смелая?

— Не баіцца адпускаць аднаго...

— Яна нічога не ведае...

— ...з чужымі бабамі...

— А тут, вапшчэткі, мусіць, так: бойся не бойся, а ад свайго не ўцячэш.

Поля нічога не сказала.

Потым была сярэдзіна лета, самая гарачыня. Поля папрасіла, каб Ігнат пасобіў нарабіць цэглы. Паленай на ўсю печ не знайшла, добра, што хоць на комін прывезла, а ў хаце і сырэц будзе ляжаць.

Рабілі цэглу тут жа, ля плота на вуліцы. Гліна была добрая, густа-чырвоная, і ляжала неглыбока — меней метра. Мясілі зноў жа на месцы, у той жа раскапанай яме. Нялёгкая гэта работа мясіць гліну, і мясілі папераменна — то ён, то Поля.

Ігнат прысеў перакурыць на рог лаўкі, на якой ляжала і форма для цэглы. Высока падабраўшы спадніцу, каб не выпацкаць, Поля важка пераступала нагамі, з натугай выцягваючы іх з густога чырвонага цеста. Гліна ўжо не бралася за ногі, значыць, была вымешана.

— Зірні, Ігнат, ці не гатова? — спытала Поля, адкідваючы тыльным бокам рукі пасму валасоў з ілба, абсыпанага потам.

Ігнат узняў вочы і... папярхнуўся дымам. Ён убачыў не гліну, а загарэлыя да бурага, нібы вытачаныя з сарцавіны старога дуба, мускулістыя, моцныя лыткі, над імі — такія ж загарэлыя, акруглыя, як маленькія сподачкі, калені, адкуль пачыналася безабаронна-белае, трывожнае...

— Што ты ў мяне пытаеш? Сама не чуеш? — глуха, з цяжкасцю адвёўшы вочы ад ямы, прагаварыў Ігнат.

— Я-та чую, але ж ты мужчына. Ты лепей павінен ведаць,— цяжка дыхаючы, ціха сказала Поля.

— Мужчына... Знайшла бацюшку. Добра будзе, вылазь.

Поля ўзялася за край ямы, лёгка выскачыла наверх, стала перад Ігнатам.

— А ногі, вапшчэткі, у цябе спраўныя. Іх бы ў хромавыя боцікі ці ў лодачкі...

— Во мае боцікі, Ігнат. На ўсе ўдовіны гады пашытыя,— з горыччу, гатовай перабіцца на слёзы, прагаварыла Поля. А ногі яе ў палавіну лытак і праўда нібы былі абшыты нечым замшавым, цёмна-шакаладным... Поля пазірала на Ігната, і яго працінала наскрозь прыхаваная раптоўным бляскам чарната яе вачэй.

Адчуў, як перасохла ў роце.

— Вапшчэткі, тады я табе пашыю. Пабачыш, я гэта змагу...

— Не трэба, Ігнат. Не трэба,— Поля падышла да начовак з вадой, уставіла туды адну нагу, потым другую — і вось ужо боцікаў як і не было... Ігнат глядзеў, як Поля мыла ногі, і чуў, як востра малоціць у грудзях сэрца. Адвёў вочы ўбок і... убачыў ката, які асцярожна і роўненька, як па вільчыку хаты, ішоў па толькі што выкла-

дзеных на дошку яшчэ зусім мокрых цаглінах. Там, дзе ён ужо прайшоў, на цаглінах заставаліся акуратныя неглыбокія сляды.

— Апсік! — нечакана для самога сябе пужнуў ката Ігнат, і той, нібы і сам адчуваў, што рабіў вялікую шкоду, пырснуў убок, на траву, з травы — на плот і далей, у гарод.

Ні Ігнат, ні Поля не сталі заціраць яго сляды. Цагліны так і высахлі, так і пайшлі на печ.

І выйшла так, што ішоў Ігнат надвячоркам дамоў з касой, дабіваў выдзелены дальні шнур. Поля з Віцікам накладвалі воз сена на сваёй дзялянцы. Скасілі самі, і Поля, і Віцік умелі дзяржаць касу, высушылі, згрэблі, а воз скласці не могуць — плыве сена, як мыла ў мокрых руках. Поля падавала. Віцік стаяў наверсе.

Ігнат раскідаў воз, пачаў спачатку. Падаваў, сам камандаваў, куды класці. Поля прымала. Перад тым адправіла сына дамоў:

— Бяжы, сынок. Наабірайце бульбы, пастаўце варыць. Каб была гатова, пакуль мы прыедзем.

— Ты ж Раісе загадала, яна зварыць,— занатурыўся Віцік.

— Памажы ёй.

— Сама ўправіцца — не маленькая.— Сын не хацеў ісці, хацеў даждацца, пакуль уціснуць воз і можна будзе праехаць наверсе.

— Можа, і не маленькая, а ты большы. Бяжы,— настоіла на сваім Поля.

— Заўсёды нешта выдумаеш... — Сын падсмыкнуў угору штаны і нехаця пайшоў.

Воз атрымаўся шырокі, прысадзісты. Уціскалі яго, калі ўжо сцямнела і туман папоўз па нізіне. Ігнат закруціў вяроўку за парубель, зашмаргнуў пятлёй.

— Можа, лейцы падаць, зверху відней дарога? — сказаў Полі.

— Што ты, яшчэ перакулюся,— засмяялася яна.

— Тады давай памагу злезці.

Поля спускалася ззаду воза, дзержачыся рукой за парубель, і Ігнат злавіў яе, не дапусціўшы да зямлі. Поля і сама не вырывалася, з цёплай расслабленасцю застыўшы ў крэпкіх, як абцугі, Ігнатавых руках. Ён знайшоў яе губы, потым падняў на рукі і панёс да бліжэйшай капы.

— Куды ты? Гэта ж Анаева сена! — прашаптала Поля.

— А мо стары не пакладзе забароны,— адказаў Ігнат.

— Ой, Ігнат... І даюся, і баюся,— шаптала Поля і тулілася да яго...

На наступны дзень Ігнат сказаў, што ў хаце душна і ён пойдзе спаць на сена. Якраз перад гэтым ускінуў капы дзве на гару ў майстэрню. Узяў з сабой пасцілку, падушку, кажух. Марына кіўнула галавой: Ігнат любіў спаць на дварэ.

Усякая радасць ведае сваю пару, і калі добра паразмысліць, дык кожнаму трэба было б дзяржацца гэтай пары. Калі добра паразмысліць... А во нойдзе на чалавека, накоціць, як хвароба, закруціць, нібы ліст у вадавароце, каб пасля выкінуць дзе-небудзь на спакойным, як таго ж ліста — пакамечанага, пажаванага, знясіленага... Што гэта такое? І адкуль яно? І чаму такую сілу мае над чалавекам? І чаму не хоча слухаць ніякага розуму? Хаця, што тут розум? Хіба ўвесь розум не скіраваны на тое, каб скарэй пражыць дзень, даждаць вечара, калі можна будзе зноў убачыць яе, пачуць яе, адчуць яе — гарачую, адзыўчывую... Розум... Усё ж кругом стараецца, каб перабунтаваць гэту сустрэчу, не даць, каб яна была. А як жа ёй не быць?..

Пасля, калі міне час, супакоішся сам, суціхнуць людзі, а людзям што: пажывіліся нечым вясёлым або горкім — і рады, і больш нічога не трэба,— пасля, калі ўсё адыдзе, перабаліць, можна спакойна раздумацца. Але зноў жа не пры народзе, не на віду, а зашыўшыся, як звер, у глухамань, каб ніхто не чуў і не бачыў. Воўк сам залізвае свае раны.

Гэта будзе пасля... А пакуль што кожны вечар Ігнат ішоў спаць на сена, а пасля, як заціхне сяло, крадком дабіраўся ў рог лесу, каб адтуль цераз соткі вярнуцца да Полінага хлява. Тры разы стукнуць костачкамі па бервяне, пачуць такі ж трайны, толькі глушэйшы стук з сярэдзіны. Значыць, яна там, яна чакае, вароты прачынены, каб рыпеннем сваім не навесці каго на іхнюю тайну...

Ігнат не лічыў сябе крайнім чалавекам, лічыў, што ён, можа, толькі болей спакойны, чым каторыя. Нават

не спакойны... Чалавек павінен умець дзяржаць сябе ў руках. Баба можа даць сабе расслабку, слёзы там пусціць ці нават у голас пайсці, а мужчына ёсць мужчына. Пахвалі — не заскача, у нос дай — не заплача. Чаму воск нядоўга дзержыць форму? Бо мяккі надта, чуць прыгрэла — і папоўз. Ці ўзяць, хаця б для прыкладу, Мялляна Гараўскага. Рослы, светлавалосы, відны, калі паглядзець збоку, а — слабак. Бо не проста ж так празвалі «Мяллян мяккі». У хаце — жонкі баяўся, увесь век цераз качаргу скакаў, на людзях — людзей баяўся і з голасу нячутны. Гэта ж яшчэ пры панах было, а жыў ён тады на пагурку, па правую руку, як ісці на Селішча. І трэба было нешта ўзараць, ці не раскарчаваны загон пад жыта. У самога сіла ёсць, што трэба вывернуць — вывернуў, і саху мае, а тут плуг патрэбен, і добры плуг. І такі плуг быў у яго ж брата Хведара. Той хоць і маладзейшы на тры гады быў, а хітры. Прыйшоў Мяллян да Хведара плуга прасіць. Доўга ў парозе таптаўся, пакуль на лаўку адважыўся прысесці, чакае, якое братава рашэнне будзе. А той і кажа: «Яно-то плуг ёсць, і брат ты мне, і чалавек добры, і даць трэба было б,— а не дам!» Вось так: «А не дам!» Пашкадаваў, пабаяўся, каб нарог не затупіў. І пайшоў Мяллян з тым. Які та мужчына стаў бы ведаць брата пасля такога? А Мяллян нічога. Уцёрся рукавом і стаў жыць далей, як нічога і не было.

Гэта калі гаварыць пра мужчын. А калі браць жанчын, тым болей. Тут без строгасці нельга. Як толькі даў патачку — на шыю сядуць. Пакуль разбярэшся, што куды, дык і позна: не ты возам правіш, а табой кіруюць. А то і едуць на табе.

З жанчынамі трэба строга. Толькі пры строгасці можа быць парадак жыцця. Ігнат гэта ведаў цвёрда і жыў, лічы, увесь свой сталы век з гэтым правілам.

Праўда, цяпер гэты парадак перабунтавала Поля. Ігнат гэта адчуваў, хоць і не хацеў прызнавацца. Яго нібы падмянілі. Нібы ў яго кроў нехта намяшаў чужой крыві і душу новую ўставіў — такі непадобны на самога сябе стаў.

Ніколі Ігнат не чуў столькі ласкавых слоў і ніколі сам не ўмеў сказаць іх. А тут гаварыў і верыў таму, што гаварыў, і верыў таму, што гаварылася яму і пра яго. І толькі адно сцінала сэрца, прымушала камянець усяго, гэта тое, што ўсё робіцца крадком, нібы благое

што, нібы не як у людзей. А што тут не благое, што добрае?.. Пра гэта трэба было думаць, пра гэта нельга было не думаць... Але ўсё гэта адыходзіла, забывалася, калі Поля была побач, калі чулася яе дыханне, чуўся вострый палыновы пах яе валасоў...

Абое ведалі, што доўга так быць не можа, што некалі ўсё гэта павінна скончыцца, але ні Поля, ні Ігнат пры сустрэчах, як згаварыўшыся, не ўспаміналі пра гэта. Ігнату падабалася далікатнасць, з якой Поля абыходзіла гэтую турботу, не заўважала тое, што насілася ў паветры. Рабіў выгляд, што не заўважае гэтага і сам. Заўсёды цвярозы і разважлівы, зацяты ў сабе, ён раптам нібы страціў і волю сваю, і розум. І махнуў рукой: хай усё ідзе як ідзе...

XVI

Ігнат завярнуў у двор да Полі пасля абеду. Ішоў з млына з паляўнічай торбай на плячы і завярнуў. Людзей на вуліцы не было, ды Ігнат і не таіўся, ішоў, як і трэба ісці чалавеку.

Поля дома была адна.

— Дзеці пабеглі ў арэхі, а маё сэрца як чула, што ты прыйдзеш,— сказала яна, убачыўшы яго на парозе. І ўся засвяцілася смуглым тварам.

Ігнат палез у торбу, дастаў чорныя боцікі на маленькіх абцасіках, паставіў на ўслончык. У хаце свежа запахла хромам.

— Вазьмі, памерай.

— Што ты, Ігнат, і не думай,— перапалохалася Поля.— Забірай назад.

— Ну, во што... Я сказаў, што пашыю, і пашыў, а ты памерай. А далей як хочаш,— грубаватым голасам сказаў Ігнат. Ён бачыў, што боты Полі спадабаліся.

Поля кінула быстрым вокам на Ігнатаў схуднелы твар, на яго насупленыя бровы. Не то вінаватасць, не то пяшчота прайшла па яе твары. Яна заспяшалася.

— Добра, Ігнат, я зараз.

Прыціснуўшы боты да грудзей, яна выскачыла ў сенцы. Лінула ў начоўкі вады, памыла ногі, дастала з камода панчохі. Скоранька нацягнула іх, абула адзін бот, потым другі. Былі яны якраз па назе, мяккія халяўкі шчыльна аблягалі лыткі. Так і стала перад Ігнатам, павярнулася кругом.

— Не ціснуць? — спытаў, улавіўшы бляск яе вачэй.
— Як па мерцы.
— Ну, то і добра. Насі здарова... — Ён пайшоў да дзвярэй, але Полін голас прымусіў спыніцца:
— Ігнат!..
Ён павярнуўся. Яна вінавата ўсміхнулася:
— Проста так... адразу і пойдзеш?
Ігнат паглядзеў на яе сумнымі, затуманенымі вачыма, ступіў крок назад:
— Што ты са мной робіш?
— Я з табой?! — усклікнула Поля.— Ты паглядзі, што ты зрабіў са мной?! — Яна стаяла побач, пазірала на яго такімі блізкімі чорнымі вачыма, і Ігнат прагаварыў, як прастагнаў:
— Эх вы... бабы... бабы-чалавекі!..

Тайна двaіх — ніколі не будзе тайнай двaіх. Тым болей, калі гэта сярод людзей, калі гэта ў сяле.
І ніхто яшчэ не разгадаў бабу да канца, як яна ёсць, ды і наўрад ці разгадае. Як на вадзе, ніколі не ведаеш, адкуль што бярэцца. Тут ціха, а тут забурліла, захадзілася, і чакай, калі сама аціхне, супакоіцца.
І хоць ніхто нічога пэўна не ведаў, але зноў прыціхла ў Ігнатавай хаце. І зноў мала што гаварылі за сталом, хіба тое, без чаго можна было і абысціся, пра што можна было і не гаварыць, што ўсе бачылі і так: пра пагоду, пра вядро вады, што трэба было прынесці, ды яшчэ пра што...
Лета скончылася, настала восень, ночы пайшлі ядраныя, зорныя.
Пракраўся Ігнат аднойчы да Полінага хлява, стукнуў тры разы па бервяне — цішыня. Паўтарыў сігнал яшчэ раз — зноў цішыня. Вароты таксама былі запёрты, хаця ўчора Поля нічога не казала...
Не заснуў тую ноч Ігнат на сваёй гары: і мулка было, і холадна. Рознае лезла ў галаву...
Перажыў дзень, дачакаўся вечара. І зноў на яго стук ніхто не абазваўся.
Калі трэцім вечарам выйшаў на двор і закурыў, з хаты выйшла Марына. Паглядзела на неба, усыпанае зорамі, сказала:
— Холадна стала на дварэ, я забрала пасцель і паслала табе ў хаце.
Сказала, як гавораць да дзіцяці, якое не хоча раз-

умець, што яму жадаюць дабра. Тон голасу быў такі спакойны, што толькі дурань мог сказаць што-небудзь папярок. Ігнат змоўчаў. Было зразумела: яго высачылі і цяпер даюць права на ганаровую капітуляцыю.

Марына дачакалася, пакуль ён дакурыў, выбіў піпку, прытаптаў попел. Сказала:

— Пайшлі ў хату.— Голас быў такі ж спакойны, можа, толькі мякчэйшы. «Ну, што ты думаеш? Куды ты ад нас дзенешся?» І праўда: куды ён ад іх дзенецца?

— Пайшлі,— яшчэ цішэй папрасіла Марына.

— Ідзі. Я прыйду пазней,— адказаў Ігнат. Не мог ён вось так адразу, нібы нічога не адбылося...

З тыдзень ці болей Ігнат амаль што не бываў дома: з цёмным ішоў на млын, у цемнаце, пасля поўначы, вяртаўся. Разоў колькі дык заставаўся і пераспаць якіх гадзіны тры-чатыры на тапчане ў закутку качагаркі, ля бока разагрэтага паравіка. Мліва сабралася шмат: і са свайго калгаса, і ад суседзяў, і людскога. Мяшкамі быў застаўлены ўвесь ніжні паверх, і трэба было разгружацца.

Не спалася гэтымі начамі Марыне. Выходзіла на двор, у канец пасёлка, падоўгу стаяла, пазіраючы ў той бок, дзе цёмнае неба размывала невялічкая, як полымя свечкі, жоўтая пляма і адкуль чуўся глухі, нібы з-пад зямлі, раўнамерны гул. Млын працаваў, круціў свае жорны, сыпаў у мяхі пахучую цёплую муку.

Не вытрымлівала, разы са два падыходзіла да Ліпінага двара, затойвалася. Глухая цішыня і чарната насцярожаных вокан сустракалі яе, і яна скоранька паварочвалася і ішла дамоў. А раніцай завязвала ў хусцінку місачку з яшчэ гарачымі блінамі і печаным салам, пляшку малака, аддавала дзецям, каб па дарозе ў школу занеслі бацьку. Яны з радасцю браліся за гэты клопат.

Па дарозе з млына ля елачак, што густой шчоткай браліся за канавай, і перастрэла Ігната аднойчы Поля. Ігнат нават не здзівіўся, калі яна ступіла з-за елачак на чыстае і пайшла побач з ім. Пажартаваў:

— Не страшна так позна хадзіць?

— Мне цяпер нічога не страшна,— ціха адказала Поля.

— А я, вашчэткі, думаў іншае.

— Што ты думаў? — Полін голас заставаўся такі ж ціхі.

— А тое думаў, што, бывае, напачатку людзі смелыя і вясёлыя, а пасля...

— Што «пасля»? — устрапянулася Поля.

— ...а пасля вочы ў зямлю і дзверы на зашчапку... Ты мяне не ведаеш, і я цябе ведаць не хачу, так?.. — Ігнат прыпыніўся пасярод дарогі, павярнуўся да Полі. Цяпер яны пазіралі ў твар адзін аднаму, і нават у цемнаце Ігнат бачыў, як блішчэлі Паліны вочы.

— Не так, саўсім не так,— прашаптала Поля. — Але... — Полін голас набраў смеласць і сілу,— але я хацела сказаць табе, папрасіць цябе, каб ты болей не прыходзіў ка мне.

Ігнат нейкі час памаўчаў, прагаварыў расслаблена-мякка, ледзь не жаласна:

— Вашчэткі, няўжо ты думаеш, што я буду ламацца ў запёртыя дзверы?..

— Не, Ігнат, не...— заспяшалася гаварыць Поля.— Дзверы маёй хаты заўсёды адчынены для цябе... І цяпер, божа мой, каб можна было... Але свята... яно заўсёды такое кароткае і заўсёды канчаецца...

— Свята? Якое? Вялікадня, тройца ці, можа, Першамая? — усміхнуўся Ігнат.

— Вялікадня не выйшла, і Першамая таксама... На май усе ідуць з песняй, з музыкай, а мы... А тройца — у самы раз. І ў цябе тройца, і ў мяне, і ўсе мы — ты, я і Марына... кругом тройца... Але я рада, ты не ведаеш, якая я шчаслівая, што было гэта свята, што ты мне ўстроіў яго.

— Нічога я не ўстройваў, і ніхто не ўстройваў,— залаваў Ігнат.— Яно было, яно ёсць, і гэта наша, і нікому да яго няма справы... А не прыходзіць... Чаму не прыходзіць? Чаму? Вашчэткі, я буду прыходзіць... І ты сама не бойся сказаць ці наказаць, калі трэба што. І сама заходзь. І ў вочы глядзець не бойся, вашчэткі...

— Ігнат!.. — толькі і змагла прашаптаць Поля, ірванулася да яго. Яны доўга стаялі абняўшыся, потым Поля рашуча адарвалася ад Ігната, крута павярнулася і пабегла па дарозе. Ігнат пазіраў услед, аж пакуль крокі яе не сціхлі зусім. Тады палез у кішэню па піпку...

Калі гэта было... Ігнату часам здаецца, што папраўдзе нічога і не было такога, а проста ён прыдумаў усё гэта сваёй хворай галавой. Калі нечага добрага хочацца, заўсёды ж можна прыдумаць.

А паехала з Ліпніцы Поля гадоў дзесяць таму. Да

гэтага нічога нікому не гаварыла, а тут прыехаў Віцік, укінула падушкі ў машыну і паехала. А хата засталася. Нават вокны забіваць не стала, толькі дзверы прымкнула на замок, а ключ перадала Марыне.

— Навошта ты нам прынесла ключ? — спытала Марына.— Пакінула б каму-небудзь бліжэй.— У Марыніным голасе не было злосці, як не было і радасці. Яна ведала Полю. Ведала, што ўсё роўна тая зробіць так, як наважыла, але не сказаць сваё не магла. Даўно ўлеглася бура, што пранеслася над іхнімі дварамі, даўно знайшло свае берагі тое, што гатова было пабурыць усё. Жылі жанчыны між сабой дружна, пасаблялі адна адной, калі што трэба было ці то вясной, ці летам, ці восенню, пазычаліся адна ў адной, быццам ніколі нічога і не стаяла між імі.

— А каму я пакіну? Хто ў мяне тут ёсціка? — спытала ў сваю чаргу Поля.— Каму?

Пыталася Поля ў Марыны, а пазірала на Ігната. Ёй было тады ўсяго толькі пяцьдзесят, а хто не ведаў, і меней даў бы. Апошнія гады ёй на дабро пайшлі, на спакой. Смуглы твар нібы пачысцеў, і вочы грэліся затоеным унутраным цяплом. Дачка была замужам і добра жыла, у сына таксама, здаецца, усё ладзілася, а што яшчэ трэба маці?

Ігнат не змог доўга пазіраць на Полю, палез шукаць піпку. Вечарам перад тым Поля пазвала суседзяў да сябе ў хату. Выпілі, загаманілі. Толькі гарэлка і разварушыла трохі. Цімох зазначыў сумна:

— Во, яшчэ аднаго двара не стане.

— Чаму не стане? Тут вам не здзесь: двор жа застаецца,— спрабаваў жартаваць Віцік.

— Вапшчэткі, гэта, лічы, ужо не двор, а дворышча,— адказаў яму Ігнат.— Дворышча... Сяло, як зубы ў роце. Дзержацца, пакуль усе крэпкія і разам. А выкрышыўся адзін — і пайшлі за ім. Во табе і «тут», во табе і «здзесь».

Віцік прыехаў забіраць маці на сваёй машыне. Быў пры ім і маленькі прыёмнік. Ён прынёс яго ў хату, доўга настройваў — усё ў ім галасіла, трашчала, выла, пакуль не прарвалася забытая даўняя песня. Некалі ўсе яны ведалі яе, спявалі, і цяпер так добра было ўспомніць яе.

Поля слухала яе ды і завяла сваю: «Мае вочы чорныя...» Калі дайшла да слоў: «Мяне, хлопцы, не чапайце...», Марына не вытрымала, засмяялася:

— Ну, цяпер-та, можа, ужо чапаць не будуць.

За сталом ніхто не засмяяўся, а Ігнат устаў і выйшаў на двор.

Яна даспявала песню да канца, і доўга ўсе сядзелі, суцішыўшыся, думаючы пра сваё...

Поля паехала, а ключ пакінула, і паспрабуй не думай пра яго. Гады тры прастаяла так хата, быццам забыліся на яе ці адцураліся. Ніхто не прыязджаў.

Аднаго разу Ігнат адамкнуў замок, зайшоў. Было гэта летам, пад жніво. Страшным, нежылым духам патыхнула на яго: сухой прэллю, заляжалым пылам. Праз шчыліны ў падлозе павылазіла маліна — прабілася з агарода, з-за сцяны. Злізаны нагамі зачынак, з комінкаываліліся некалькі цаглін, і ўвесь ён ледзь не абурыўся, дзяржаўся толькі на сагнутым жалезным прэнце. У сенцах на сцяне вісела ўкрытая плесняй брызентавая сумка — з ёй Віцік некалі бегаў у школу. На акне старая, пабітая зеленаватымі кропкамі алюмініевая фляжка з закруткай. Некалі насілі ў ёй ваду, малако. Заторкнутая пад бэльку старая, абсыпаная ржой, злізаная па рубчык каса. На цвіку вялікія нажніцы — стрыгчы авечак. Калі тых авечак дзяржалі?

Стаяў Ігнат пасярод сянец, вёў вачыма кругом, і было ў яго такое адчуванне, быццам ён трапіў у нейкі інакшы свет. Усё тут было знаёмае, усё ён ведаў, і ўсё здавалася такім чужым, незнаёмым. Быццам усё гэта ён ужо некалі бачыў і ведаў, нібы гэта было ў цяжкім сне, а пасля забыўся, і цяпер усё зноў прыйшло і пачало ажываць. І чым болей ён глядзеў, тым болей яму не хацелася бачыць.

Ён палез на гару. Скручаныя, запыленыя, абчапляныя павуцінай ніты, бёрды, чаўнакі, цэўкі...— усё гэта пазаціскана за кроквы між латаў. Самапрадка. Яго работы. А ножка адна зламаная. Чаму гэта Поля не сказала, што ножка зламалася?.. Ігнат падумаў пра гэта з крыўдай, быццам самапрадка яшчэ магла спатрэбіцца Полі, а яна не хацела, каб Ігнат паправіў яе.

З гэтым адчуваннем ён злез з гары, зайшоў зноў у хату.

І тут яго позірк зачапіўся за цагліну, што вывалілася з комінка і ляжала ля печы. На цагліне глыбока і ясна відны былі два кацірыя сляды. Быццам цагліна была яшчэ сырая, і кот толькі што ступаў па ёй. Колькі год прайшло з той пары, як было гэта, людзі паехалі, печ пабурылася, а сляды засталіся. Ігнат узяў цагліну

ў рукі, з ёй выйшаў на двор, прысеў на ганку. Сядзеў, курыў і думаў, і цяжка было перарваць ход гэтых думак.

Колькі разоў чалавек можа быць? Адзін? Учора жыў, сёння жывеш, заўтра... Будзе добра ўсё — будзе і заўтра, а не так складзецца лёс — што ж, добра, што было «ўчора» і было «сёння»... А колькі разоў успамінаеш і нібы жывеш наноў, і баліць душа яшчэ болей, чым некалі. Хаця, што «болей»... Тады было жыццё, а цяпер... душа...

У крапіве, якая густа і высока, як на балоце, узялася ля ганка, нешта зашамацела. Ігнат павёў туды вачыма і ўбачыў вожыка. Той стаяў, наставіўшы ўгору чорны, пабялелы на кончыку, лычык. Чмыхаў, уздрыгваючы ўсім целам, пазіраў на Ігната. Нібы яго цікавіла, чаго прыйшоў гэты чалавек. Звярок, відаць, даўно прыжыўся тут і адчуваў сябе гаспадаром.

Ігнат узяў вожыка ў рукі — той і не ўцякаў, нават і не скруціўся ў клубок, спакойна сядзеў на далоні, задраўшы ўгору лычык...

— Ну што, вапшчэткі, баішся, каб я не пакінуў цябе без жытла? — прагаварыў уголас Ігнат, гладзячы звярка па калючках.— У мяне і ў думках няма рабіць гэтага. Я таксама тут чужы... Лічы што за стоража. Пагляджу і пайшоў. Хоць і цяжка глядзець на ўсё гэта. Але так ужо ўсё яно ўстроена. Думаеш пра адно, робіш адно, а выходзіць вундзека што. Пайшлі людзі — прыйшоў ты... Прыйдзе яшчэ хто, калі прыйдзе, што будзеш рабіць ты? Не ведаеш? І я не ведаю. Хоць зямля — вунь яе колькі. Жыві, брат,— адзін на ўсе соткі. І не на адны...

Ігнат пусціў вожыка на зямлю, але той не спяшаўся ісці, стаяў, нібы чакаў чаго. Ігнат узяў сваю цагліну, пакруціў у руцэ, яшчэ раз падзівіўся: як дакладна захаваліся адбіткі кацiных лап, паклаў цагліну на ганак: куды ён яе панясе? Падняў вочы на неба. На захадзе клубіліся, збіраліся ў кучу хмары. Магло і дождж нацягнуць. А калі апусціў вочы ўніз — вожыка не было.

Прыйшоўшы дамоў, напісаў пісьмо Полі, каб прыехала і прадала хату. Навошта яна гніе?

Месяцы два пасля пісьма было ціха. Ігнат думаў ужо, што так ніхто і не акажацца. Ну і хай сабе. Чаго ты перажываеш, нервы рвеш?..

Ён быў на млыне, калі прыляцеў на веласіпедзе Ва-

лера і сказаў, што прыехала цётка Поля з Віцікам. Ігнат асядлаў свой матацыкл і патарахцеў дамоў.

Машына стаяла ля яго двара. Поля і Марына сядзелі на лавачцы пад ліпай, гаманілі між сабой. Быццам учора расталіся, а сёння зноў сустрэліся. Віцік ішоў па сцежцы паўз плот ад свайго двара.

Поля як і не змянілася, толькі паблякла тварам, пасвятлела. І нейкі задаволены сыты бляск засвяціўся ў вачах.

— Здраствуй, Ігнат Сцяпанавіч,— праспявала працяжна, падаючы руку.

— А ўжо, вапшчэткі, дзіндобры,— адказаў ён, аглядаючы Полю зверху ўніз.— Няйначай, як саўсім гарадская стала. Як сарвалася адсюль — ні табе з прыветам, ні ў госці.

— Не ведаю, Сцяпанавіч, якая стала, а адвыкла ўжо ад сяла.

— Да аўса конь скора прывыкае,— усміхнуўся Ігнат, прысеў на лавачку.

— Не, і праўда, мне там добра,— нібы апраўдваючыся, сказала Поля і зірнула на Віціка. Ён якраз падышоў, падаў Ігнату руку, сказаў:

— А чым дрэнна: горад, батарэі грэюць, аўтобусы бегаюць, тэлевізар паказвае, магазіны прадаюць. Тут вам не здзесь.

Ігнат стрэльнуў вачыма на Віціка. Нішто не мяняе чалавека. Здаецца, і гады ўжо, і на заводзе столькі, і работы, відно, не баіцца, машыну за так не возьмеш, а як ляпне іншы раз — вушы б не чулі. «Тут вам не здзесь...» Не ўцерпеў:

— Вапшчэткі, калі, да прыкладу, я не завязу ў твой магазін, ну, не я — дык калгас наш ці іншы які, то трасцу ты там што вытаргуеш.

Віцік не пакрыўдзіўся, засмяяўся:

— Ага, тут ты, дзядзька Ігнат, правільна падмеціў: не пакладзеш — не возьмеш, не возьмеш — не ўгрызеш...

Ігнат адкінуўся галавой да частакола, прыжмурыў вочы:

— Вапшчэткі, гэта нядаўна ў нас такая аказія выйшла. Прыехаў да Сымоніхі зяць, з гарадскіх, яркі такі, як дзяцел. Куртка на аўчыне, чаравікі, транзістар — усё, можна сказаць, як у цябе. Нібы ў таго салдата на перадавой, адной вінтоўкі хіба няма, а так — з ходу ў бой. Цешча ўкруга зяця і так, і гэтак, зяцёк, сынок.

Што цёшчы, абы дачцэ добра было, а дачка не жаліцца. І кабанчык у хлевушку рохкае, дурань, не ведае, што час яго адмераны. Зяць любіць узяць. І Сымоніха рада. Кабанчыка ўсё роўна калоць трэба, а тут і вы возьмеце, і мне застанецца, ці шмат на старыя зубы трэба. «Заколеш?» — пытаецца ў зяця. «А чаму б і не». Хлопец не з труслівых, другой просьбы не стаў дажыдаць. «А зможаш?» — гэта яна ў яго. «Ці змагу? Сяло горад вучыць. Колькі там таго кабана». — «А ўсё ж, можа, каго папрасіць для падмогі, падзяржаць, угаманіць...» — «Не перажывай, маці, спраўлюся сам». Ну што ж, чалавек гаворыць, чалавеку верыць. Адкуль ёй ведаць, што ён ля свіней калі і хадзіў, то хіба на базары. Прынесла яна швайку, вяроўку, тазік — кроў спусціць: які-та зяць крывянкі не любіць? Вапшчэткі, пагладзіў зяць кабанчыка за вухам, той і лёг. Сымоніха бачыць: і праўда, чалавек кумекае, з чаго пачынаць, пайшла ў хату, каб гвалту не чуць. Свіння як дасць голасу — нідзе не схаваешся. Хвілін праз колькі прыходзіць у хату і зяць. «Што, ужо закалоў? Дык нешта ж надта скора, і голасу не чутно было?» — пытаецца Сымоніха. «Зараз будзе»,— гаворыць зяць і пасміхаецца. І тут за акном як вухне! Выскачылі ў двор: хлевушок без даху, дзверы сарваны, і дым адтуль валіць. Што такое? А зяць не дурань, прывык рыбу глушыць. Прывязаў порцыю толу кабанчыку за шыю, прысмаліў бікфордаў шнур ад папяросы, а сам у хату, свежыны чакае. Добра, што зарад пайшоў убок, толькі паўгалавы кабану адарвала, а магло ж быць і па-іншаму. Во табе і сяло горад вучыць, і тут вам не здесь,— Ігнат засмяяўся.

— Ай, ты заўсёды скажаш,— махнула рукой Марына.— Думаеш, ён такі ўжо малакроўны, зяць яе, што не мог дадумацца да нечага талковага, а адразу толам?

— Вапшчэткі, схадзі і сама паглядзі. Хлевушок і цяпер стаіць распяты, а Сымоніха адчуралася і свіней, і каровы. І правільна: завядзі парася, прыедзе ён другі раз, то і хату можа ўзняць над сялом.

— Ну, трэба быць чыстым дурнем, каб з толам на кабана,— сур'ёзна зазначыў Віцік.

— Ты б, вапшчэткі, з двухстволкі, га? — Ігнат усё не мог перастаць смяяцца.

— А што? Я кожны год езджу да цёшчы на такую ж работу. Ствол у вуха — і ўсяго клопату. Ні табе страху, ні табе віскату. Бяры і смалі.

Ігнат паглядзеў на Віціка, выцер вочы, устаў:

— Вапшчэткі, нам смаліць яшчэ як быццам пара не выйшла, а вось у хату, за стол, а, жонка?

Марына заслала на стол белы абрус, стала бегаць у кладоўку і назад, і кожны раз на стале большала талерак. Госці прыехалі не з пустымі рукамі — і гарэлку прывезлі, і каўбасу, кансервы. Гэта ўсё прынёс з машыны Віцік, ён і памагаў Марыне ля стала: адкрыў кансерву, нарэзаў каўбасы, накроіў хлеба. Ігнат і Поля сядзелі на канапе. Ігнат курыў, слухаў Полю, час ад часу ўстаўляючы сваё што. Думаў пра тое, як мала трэба, каб перамяніць чалавека. Жыла баба ў сяле, здавалася, навечна зраслася з зямлёй і краем гэтым, а паманілі ў горад, пакармілі белым хлебам — і ўжо ўсё. Ці, можа, не ўсё? Можа, гэта толькі яму здаецца?

— Ты кажаш, вапшчэткі, добра табе... І што ты там у сваім «дабры» робіш? — спытаў у Полі, зірнуўшы на яе рукі. Зграбныя, крэпкія, толькі белыя, быццам і не лета на дварэ. Некалі ж умелі і мех падняць, і касу дзяржаць, і яшчэ шмат што рабіць.

— Мама ў нас дома за гаспадыню,— адказаў за маці Віцік.— Работа — не бі ляжачага. Хіба што зварыць абед ці вячэру ды калі дзяцей прыгледзіць — у школу, са школы. Хаця яны і самі сабе гаспадары. А вечарам ужо збіраемся ўсе разам.

— Вязаць навучылася: там шалік, там світарок — дні бягуць, не паспееш азірнуцца,— падхапіла ўслед за сынам Поля.— Можна і адпачыць на старасці.

— І колькі ты думаеш адпачываць? — зноў спытаў Ігнат.

Марына пільна зірнула на яго, улавіўшы ў голасе калючыя ноткі. Зірнула, але нічога не сказала — далей праціpала ручніком чаркі.

— А мне ўжо спяшацца няма куды,— усміхнулася Поля, і нейкая вінаватасць пачулася ў яе голасе.

Няма куды спяшацца... А што тады рабіць, калі няма куды спяшацца? І як гэта так: няма куды спяшацца? Хаця, можа, яно і праўда... Раней бы не сядзела ты на канапе, не пазірала б, як там збіраюць на стол, сама б завіхалася. А гэта сын чысціць каўбасу, а яна сядзіць, рукі склаўшы. Госця? Госця. А ўсё-такі... Ці забылася, як гэта робіцца, ці хоча забыць. Не, не вытрымала. Адабрала ў сына нож. А рукі спрытныя, ведаюць, што робяць.

Ігнат устаў, прынёс з кладоўкі сваю пляшку, паставіў на стол.

— Паглядзелі мы хату, дзядзька. Хто яе купіць? Хіба што на дровы,— сказаў Віцік, ужо седзячы за сталом.

Ігнат змоўчаў.

— Адчыніла дзверы я, і сэрца зайшлося. Усё такое нежылое і ўсё такое роднае,— прагаварыла ціха Поля.— Хоць бяры вядро, анучу ды наводзь парадак. І так горна стала, шкода ўсяго...

— А яно, можа, і трэба было б так зрабіць. І сама прыехала б, ды і ўнукі,— разважаў Ігнат.

— І праўда: свая адзежка заўсёды цяплейшая,— падтрымала Ігната Марына.

— Ай, цётка, якая адзежка? Некалі была адзежка, некалі грэла, а цяпер...— Віцік махнуў рукой.

— Не, не гавары, хлопец,— стаяла на сваім Марына.

— Памеркавалі мы і надумалі: хіба толькі на дровы і гадзіцца яна. Забірай яе, Ігнат, і ўсё. Ты памагаў некалі рабіць яе, ты і разроблівай,— сказала за сынам і Поля.

— Вашчэткі, не самую цікавую работу вы хочаце перапаручыць мне. Але калі вы так наважылі... Не ведаю толькі, як рука падымецца рушыць усё,— адказаў Ігнат.

Выйшлі на двор пакурыць, зацягнуліся, і тут Віцік хітравата ўсміхнуўся, спытаў:

— Каторы раз прыязджаю, дзядзька, і каторы раз падбівае ўясніць: ці праўда тое, пра што на сяле некалі падсмейваліся... Ну, быццам у вас з мамай было нешта такое... любоў, як цяпер вучоныя людзі гавораць... словам, шуры-муры... Канечне, усё гэта старое, і цётцы Марыне я нічога не скажу... Я ў сваёй пытаўся: не прызнаецца...

Ігнат закамянеў тварам. Кроў дала ў галаву, увушшу зашумела, быццам нехта ўключыў малюсенькую машынку, маторчык такі, ці разам заселі тысячы конікаў, і стала гэтак жа млосна і цяжка дыхаць, як бывае на лузе ў задушлівы спякотны дзень перад самай навальніцай. Але гэтак жа раптоўна нехта пашкадаваў Ігната, выключыў маторчык: перасталі сакатаць конікі. Ігнат глыбока ўздыхнуў і пачуў, што кругом ціха, як ніколі, і зноў пачуў Віцікаў голас, той усё гэтак жа хітравата ўсміхаўся і гаварыў далей сваё:

— Вы — не бог, я не суддзя, але ведаць цікава...

Ігнат упёрся пацямнелымі вачыма ў Віцікавы вочы, і тыя забегалі, замітусіліся; прайшоў позіркам уніз, да самых чаравікаў, быццам хацеў упэўніцца, што ў чым сядзіць, вярнуўся назад, наблізіўся целам да Віціка і выдыхнуў праз зубы, у самы твар:

— Суддзя... Смаркач ты! Быў ім, вашшчэткі, ім і застаўся, і ніякія машыны цябе ўжо не выправяць... Што праўда, то праўда: тут вам не здзесь...— Павярнуўся ісці, але затрымаўся, сказаў цераз плячо: — Адно радуйся, што шчэ матка ёсць і што з ёй прыехаў...— сказаў і пайшоў на вуліцу...

Паехалі госці назаўтра раніцай. Марына з Ігнатам правялі машыну ў канец пасёлка. Калі і машына прапала, і пыл за ёй асеў, Ігнат павярнуўся да Марыны:

— Ты думаеш, ёй там добра?

Марына ўскінула калючыя вочы:

— Не ведаю, добра ці дрэнна, але лепей, чым нам...

— Лепей? Мажа, каму і лепей, а ёй... не-а, не лепей.

— Хочаш аблегчыць ёй жытку? — у жончыным голасе яўна чулася злосць. Ігнат паглядзеў на яе, памаўчаў, ускінуў галавой:

— Яны яшчэ папросяцца сюды. Памянеш маё слова...— Ён не стаў тлумачыць, каго меў пад словам «яны», ды Марыне, відаць, і нецікава было гэта...

Хата пастаяла яшчэ з паўгода. Потым Ігнат паклікаў Цімоха, Адася, каб памаглі сарваць кроквы. Астатняе ўжо раскідаў сам.

XVII

Не пагода, а неразбярыха нейкая. То выдадуцца спакойныя, без дажджу і ветру сонечныя дні, быццам і не позняя восень. А пасля завінецца надакучлівы, як кароста, дождж. Туманіцца, полагам зацягвае наваколле. Усходзіцца вецер — захадамі, з сухім шоргатам па даху, плёскатам па лужынах, нібы качкі ўсшалеліся на вадзе. І бурбалкі танцуюць, кружацца.

Праўду кажуць: восень едзе на рабым кані.

Лес стаяў зусім голы — хіба дзе дуб яшчэ бярог пакурчаныя, нібы з іржавай бляхі, лісты, каб шамацець імі да новых.

Лес павінен раздзецца, зямля напіцца, а там можа і зіма прыходзіць.

Лес раздзеўся, вады дало — ні прайсці, ні праехаць. пара б ужо і марозу быць. Хоць бы ваду сабраў, гразь падцягнуў. А яго ўсё не было.

Вось так круціў вецер, замахваючы дажджом то з аднаго боку, то з другога, пакуль Ігнат не ўбачыў, што на столі недалёка ад коміна пацямнела пабелка, а пасля і капаць пачало адтуль.

«Дажыўся, вапшчэткі, маць тваю...» — падумаў пра сябе Ігнат, хмура пазіраючы, як паволі налівалася, цяжэла, а потым зрывалася ўніз вадзяная кропля, рассыпаючыся пырскамі на падлозе. Падставіў медны таз, каб вада не расцякалася па хаце, але кроплі білі ў дно з такім звонам, што не вытрымаў, паклаў на дно анучу. Было гэта з раніцы.

Залез на гару, паглядзеў. Адышла бляха паўз комін, і дождж стаў забіваць у шчыліну. Вада пайшла па коміну ўніз, размываючы гліну. Заткнуў шчыліну знізу, пакуль дождж трохі перасціхне, абветрае дах і можна будзе прыставіць лескі да страхі. Дзівіўся толькі, што працякло: і хата не старая, і сам крыў, сваімі рукамі.

Удзень вецер павярнуў з усходу, неба расчысцілася, нават выбліснула сонца, на нейкі час ажывіла наваколле. Іграе вада на сонцы, мігцяць, серабрацца кроплі на суках яблыні... І здавалася ўжо, што ўсё гэта не так і страшна — і дождж, і вецер, і пляма на столі.

Назаўтра ўстаў, як заўсёды, на досвітку, адзеўся, абуўся ў цемнаце, каб святлом не трывожыць жонку, зайшоў у майстэрню, пстрыкнуў выключальнікам. Не гарыць. Падумаў, што перагарэла лямпачка. Запаліў лямпу, яна заўсёды была тут, праверыў лямпачку: не, усё нармальна. Значыць, нешта не тое. Выйшаў на двор, зірнуў па вуліцы — ні ў кога не свецяцца вокны. Рэдка калі хто ўставаў раней за яго ў Ліпніцы, гэта ўжо калі хвароба якая ці другая крайняя патрэба, але ж пара было хоць каму засвяціць свае вокны. Відаць, электрыкі адключылі, а падключыць забыліся, рашыў ён.

Прайшоў за вароты на вуліцу і адразу ўблытаўся ў дрот, як сініца ў валасянку. Выблытаўся так-сяк, бачыць: слуп ляжыць на баку, і далей дрот пакручаны.

— Вось табе і маеш,— сказаў уголас, пайшоў далей па вуліцы. Яшчэ адзін слуп ляжыць, а адзін завіс на Міколкавай ліпе, боўтаецца, як вісельнік. Зноў ублытаў-

ся ў дрот, і толькі тады дайшло да розуму: «А што, калі ён пад токам?» Аж мурашкі шарганулі па целе. Выблытаўся і на гэты раз, пайшоў далей, але ўжо асцярожней. Дайшоў у канец пасёлка. Далей усе слупы стаялі. Не можа быць, каб вецер так паклаў. Паклаў і дрот пашкуматаў. І на ліпу закінуў... Што вецер... Учора пад вечар Хведараў Адась ехаў на трактары ў лес. Сам п'яненькі, і трактар без фараў. Яшчэ спыніўся ля яго дваpa, закурыць папрасіў.

— Куды ты такі ды на такім трактары едзеш? — спытаў Ігнат.

— А во праскочу, дроў прывязу. Насек нядаўна.

— Забурышся куды з трактарам — ні цябе, ні яго не выцягнуць. Павяртай назад,— сказаў Ігнат.

— Ат, маўчыце, дзядзька. Хіба мне ўпершыню? — выскаліў зубы Адась. Ці ты яму дарогу загародзіш? Сеў і паехаў укосікі. Канечне, гэта яго работа. Ігнат чуў, як ужо за поўнач гудзеў трактар. Ён яшчэ падумаў: «Ага, вяртаецца». І во, вярнуўся. Па слупах нашчупваў дарогу.

Ігнат вярнуўся ў хату. Марына прачнулася ўжо, падала сонны голас:

— Нешта радзіва сёння маўчыць.

— Маўчыць і, відно, доўга будзе маўчаць,— адказаў Ігнат.— Лінія парвана. І святло там, і радзіва там.

— Дык як жа цяпер будзем?

— Неяк будзем.

Як трохі развіднела, выйшаў зноў на вуліцу. Шэрае неба вісела нізка над хатамі, але дажджу не было. Сівая, як ускаламучаная, стаяла вада ў калюжынах. Ногі чвякалі ў тугой, набрынялай гразі.

Каляіна ад колаў трактара і прычэпа ішла васьмёркамі і была свежая, быццам трактар толькі што праехаў. Ён быццам ехаў спецыяльна па слупах. Зачэпіць прычэпам, слуп храсне ля зямлі, пераломіцца, трактар вільне ўправа, на дарогу. І едзе, здаецца, прама, пакуль не пад'язджае да наступнага слупа. Зноў паварот — на слуп, а пасля зноў на дарогу.

Слупы былі старыя, стаялі з той пары, як праводзілі электрычнасць, пападгнівалі ад зямлі, але стаялі. Доўга не доўга, а яшчэ пастаялі б. Дрот дзе пакручаны, дзе парваны.

«Адным ходам і асляпіў, і аглушыў...»

Адасёў двор быў у самым канцы пасёлка, на пагур-

ку. Стаяў ён трохі наводшыбе і як бы ўпоперак вуліцы ўсімі сваімі будынкамі — хата, хлеў, варыўня, усё ў адну лінію, адной сцяной ад калгаснага поля.

На вуліцы і на двары трактара не было. «Няўжо гэта не ён?» — падумаў Ігнат, хоць быў упэўнены, што гэта мог нарабіць толькі ён, Адась. І след вёў сюды. І сталы, здаецца, мужчына, і дачка добрая вырасла, у інстытут паступіла, сама як мае быць, і яшчэ двое меншых дома, а возьме ў рот гарэлкі — і гатоў калгас дзяліць.

Зайшоў на двор. Трактар з прычэпам стаялі там. Прычэп чысты, нават падмецены. Дровы складзены пад сцяной хлява, быццам там і даўно ляжалі. Левы борт прычэпа трохі патрушчаны.

«Калі б не быў нагружаны, пабіў бы ўвесь прычэп, а гэта выдзержаў».

Ужо калі зайшоў у двор, з хаты з вядром у руцэ выбегла Зіна, Адасёва жонка. Бегла да калодзежа.

— Дзіндобры, дзядзька Ігнат,— павіталася скоранька, нібы вінавацячыся.— Вы да Адася?

— Ага, да яго.

— Калі куды з'ездзіць, дык трактар няспраўны ў яго. І фараў няма, і так, адно званне,— яна глянула на Ігната блакітнымі, як васількі, вачыма і зараз жа адвяла ўбок.

«Што ты гаворыш, дзевачка, каму?» — падумаў Ігнат.

— Вашчэткі, мне-та нікуды не трэба ехаць, а вось ён... Пазбіваў учора слупы, усю лінію палажыў. Так што...

— Я ж казала: не едзь, дык хіба ўправіш яму мазгі? — раптам сарвалася на крык Зіна і павярнула назад, у хату. Ігнат зайшоў услед за ёй. З сянец Зіна адразу пайшла за перагародку, і адтуль пачуўся яе звонкі голас:

— Уставай, нечага вылежвацца! Прасіла ж як чалавека, не едзь, дык не... А цяпер што будзе? Уставай, вунь людзі прыйшлі...

— Прыйшлі, дык пачакаюць,— голас Адасёў быў не сонны. І адразу з дзвярэй перагародкі паказаўся ён сам, запіхваючы кашулю ў штаны.

— А-а, гэта ты, дзядзька. Чаго ж стаіш, сядай ужо...— Адась паказаў вачыма на табурэт, а сам пайшоў у сенцы, баўтануў кубкам па вядры, выпіў вады,

вярнуўся, сеў на другі табурэт, утаропіўся яшчэ туманнымі вачыма ў Ігната, нібы пытаючыся: «І што табе трэба? Хіба не бачыш, што мне і так моташна?»

— Дык што ты рабіць думаеш? — спытаў Ігнат, стараючыся не глядзець у бурачневы, раскіслы твар.

— Што рабіць? — паціснуў плячыма Адась.— Трактар трэба рамантаваць.

— Вапшчэткі, яшчэ адзін такі выезд, і ты яго дарамантуеш, хаця я не пра тое.

— А пра што?

— Пра тое, што асляпіў і аглушыў пасёлак, і думаеш, так яно і сыдзе? — Ігнат ступіў да выключальніка, пстрыкнуў: лямпачка не загарэлася. Ён не хацеў злавацца, стрымліваў сябе, але глухое раздражненне закіпала ўсярэдзіне. Дастаў піпку, натаптаў, выгарнуў з печы вугалёк, прыпаліў.

— Хто дакажа, што гэта я? Мала тут розных машын ездзіць?

— Калі трэба будзе, то дакажуць. І даказваць нечага.

— Ну, ты ж, дзядзька, не бачыў, што я ехаў учора? Праўда? І ніхто не бачыў. Быў вецер, бура дайжа была... А слупы гнілыя... іх і палажыла, а? — Адась гаварыў спакойна, нявінна пазіраючы ў вочы Ігнату. «Глядзі, адкуль і розум бярэцца? — падумаў Ігнат.— Саўсім цвярозы, як і не піў учора».— Яно ж так было, дзядзька Ігнат? — перапытаў Адась.

Спачатку Ігнат думаў, што Адась жартуе. Такое бывае пасля п'янкі, калі чалавек не ведае, на якім свеце жыве. Але цяпер ён убачыў, што Адась гаворыць зусім сур'ёзна. І хоча верыць таму, што гаворыць.

— А што, калі б правады былі пад токам? — спытаў у сваю чаргу Ігнат.

— Адкуль мне знаць: пад токам ці не пад токам? Няхай з нябеснай канцылярыяй разбіраюцца або хаця б з электрыкам ці інжынерам.

— А ты ведаеш, што дзядзька Ігнат ужо мог і не сядзець цяпер перад табой і не слухаць тваю дурату?

— Як гэта так?

— А так, што я выйшаў досвіткам на вуліцу і засіліўся ў правады. Дык што ты мысліш рабіць? — Голас Ігнатаў быў хрыплы.— Ці, можа, хочаш, каб следавацель з табой пагаварыў?

— То, можа, ён і прыйшоў ужо, той следавацель, а? Можа, і вядзе ўжо следства? — ухмыльнуўся Адась.

— Ты во што, мілы, ты мне свае зубы не паказвай. Нагледзеўся я за свой век усякіх. Я прыйшоў да цябе, а мог, вапшчэткі, і не захацець прыйсці,— Ігнат устаў.

— Дзядзька, ну хіба ж можна так? Следавацель... Следавацелю хопіць работы і без нас.

— Я таксама гэтак думаю. А каб усё было па-добраму, дык пастаў новыя слупы. Я палічыў: трэба тры штукі. Лес у цябе ёсць, акораны, сухі...

— Ты што, дзядзька, здурнеў? Гэта ж на хату... Я новую хату ставіць сабраўся. А, Зіна, ты чуеш, што ён надумаў?

— І праўда, дзядзька,— загаварыла ад печы Зіна.— Гэтага лесу і на хату мала.

— Вапшчэткі, слупы, я думаю, і сельсавет адпусціць,— змякчыўся Ігнат.— Хаця, калі па-чэснаму, трэба было б і слупы з цябе спагнаць. Каб ведаў. Ды слупы слупамі, а ставіць хто будзе і калі?

— Вот раскамандаваўся. Табе б, дзядзька, у вайну батальён, а мала батальёна — полк цэлы, во ўжо накамандаваў бы...

— Ты, вапшчэткі, пагавары мне, дык я табе дывізію прышыю,— прыгразіў Ігнат.

— І праўда. Не старшыня, не брыгадзір дайжа, а прыйшоў і распараджаецца,— усур'ёз зазлаваў Адась.

— Старшыня з табой не растарэкваў бы столькі. Цялятнік жа таксама, мусіць, выйшаў з-пад току. Семдзесят галоў, ім у чыгунку пойла не навварыш. А цяпер трэба хоць слупы прыбраць і дрот паскручваць, каб можна было па вуліцы прайсці. Адзявайся, дык я трохі пасоблю.

— Цялятнік нічога. Ён ад высакавольтнай запітваецца, я глядзеў. А вуліцу аслабаніць трэба...

Тут Адася доўга ўгаворваць не давялося. Ён скоранька абуў кірзавыя боты, надзеў ватнік, падперазаўся.

На двары трохі праяснілася. Хмары ішлі цяпер вышэй, адкрываючы, як прамыіны, блакітна-шызыя плямы. І ўвесь той разбой, што ўчыніў ноччу Адась, цяпер не здаваўся такім страшным. У трох месцах правады былі парваны, іх як папераразала, і мужчыны скруцілі іх у вялікі круг. Слупы скінулі з дарогі пад плот. Доўга валтузіліся, пакуль багром сцягнулі завіслы слуп з Міколкавай ліпы. Якраз за гэтым заняткам і застаў іх

старшынёўскі «газік». Ён спыніўся. Першымі выйшлі старшыня калгаса і інжынер, потым выскачыў электрык Міша Адаменя. Значыць, ужо ўсё ведалі, калі такой брыгадай завіталі.

Старшыня быў не з далёкіх — з-за Селішча. З таго боку некалі прыходзілі сюды і асядалі Ганчаронкі, Дзегцяронкі, Каваленкі. Старшыня — з Ганчаронкаў. Віктар Захаравіч Ганчаронак. Парода прыкметная: сухашчавыя, з пераламанымі насамі, а голас, як труба. Ігнат бачыў і двух братоў яго: усе як з аднаго дуба і адной сякерай чэсаныя.

Старшынёй ён у іх ужо гадоў з дзесяць. Прыехаў і неяк адразу прыжыўся, па-гаспадарску абгарадзіўся будынкамі: паставіў дом, хлеў, лазню. Прыехаў з пяцігадовай дзяўчынкай, а дваіх ужо тут знайшлі. Гэта пры ім вялася дарога з Клубчы ў Ліпніцу і далей, на станцыю, пры ім пачалі будаваць у Ліпніцы новы кароўнік на трыста галоў, ці, як цяпер модна гаварыць, «комплекс». І таксама ўжо канчаюць. Прыехаў зусім малады, год трыццаці, тонкі, гонкі, а цяпер памажнеў, пацяжэў, але мяккія шэрыя вочы, як і тады, пазіралі на чалавека нібы з вінаватасцю ці просьбай. Яму б доктарам быць: і выслухае, і скажа, суцешыць чалавека. Мяккі, а сваё возьме. Ціха, спакойна, а зробіць так, як намеціў.

Інжынер быў свой, клубчанскі, з Цодзікаў, і, як усе Цодзікі, невысокі, пануры ў твары. Чалавеку ўжо за пяцьдзесят, а Ігнат і не прыпомніць, каб яго твар магла калі распагодзіць якая радасць — свая ці чужая. «Вот так і пражыве век, не ведаючы, чаго людзі смяюцца»,— падумаў Ігнат, гледзячы, як Цодзік вылазіць задам з машыны, наском бота асцярожна намацаў зямлю, паставіў нагу на ўсю падэшву, пасля паставіў другую.

Электрык таксама быў з Клубчы. Малады хлопец, пасля арміі. Выскачыў з машыны, кіўнуў галавой Ігнату і Адасю і стаў аглядаць лінію.

Старшынёўскі «газік» рэдка калі спыняўся на гэтым пасёлку, а калі і спыняўся, то болей каля Ігнатавага двара.

— Вось так. Пакуль вы спіцё, людзі за вас усю работу зробяць,— папракнуў Цодзіка і Адаменю старшыня, падаючы руку Ігнату, потым Адасю.— Нарабіла ўчарашняя ноч і ў вас? У дзвюх брыгадах лініі паклала,— гаварыў ён далей, пазіраючы на Ігната.

— Вапшчэткі, і тут быў... вецер,— Ігнат кінуў во-

кам на Адася. У таго аж шыя выцягнулася, так ён пазіраў на Ігната. Стой ужо, герой, не трапячыся.— Тры слупы пад корань. Гэта калі браць тыя, што ляжаць. А калі браць і тыя, што заўтра лягуць, то і ўсю лінію трэба ставіць на цэментовыя пасынкі. І крэпка, і надоўга.

— Каму тут гэта надоўга трэба? Колькі тут хат засталося?..— адазваўся хмура Цодзік, ведучы вочы ўздоўж пасёлка.

— Пятнаццаць двароў,— адказаў Ігнат.— Табе, як калгаснаму начальству, трэба было б ведаць.

— Усе мы начальнікі... двары лічыць... Толькі рабіць няма каму...

— А, вапшчэткі, можа, у тваіх словах маецца і разумны пункт. Сеў бы сам за трактар ды яго па-строгаму прыпрог,— Ігнат кіўнуў на Адася,— глядзіш, ужо і звяно... А звяно на машынах — вялікая сіла. Адной зямлі колькі можна перавярнуць.

— Ага, ты, дзядзька, нараіш...— Цодзік сказаў гэта, пазіраючы на Адася, быццам прыцэньваючыся. Адась шмаргануў носам, адвярнуўся.— Лепей бы ўжо ў цэнтр пераязджалі, у кучу, дык бы відно было, што рабіць.

— Пераедам. Усе пераедам, вунь туды,— Ігнат паказаў галавой на купку чорных дрэў за пасёлкам, на могілкі.— А пакуль ты ў Захаравіча спытай: трэба тут людзі ці не? У яго спытай.

— Не людзі трэба, а работнікі... Ра-бот-ні-кі,— разарваў апошняе слова Цодзік.

— Вапшчэткі, а ты бачыў, каб работнікі былі не людзі?..— глуха спытаў Ігнат. Ён ужо закіпаў: хопіць гэтых дурных жарцікаў.

— У вас нейкая надта мудроная філасофія выходзіць,— умяшаўся старшыня.— Людзі, работнікі... Будуць людзі, будуць і работнікі...

— Ты, Цодзік, слухай чалавека. Ён хоць і не з Клубчы, як некаторыя, а шырока думае...

— З табой, дзядзька, лепей не зачынацца. Ты ўсё на сваю нагу наравіш паставіць,— пайшоў на прымірэнне Цодзік.

— Вапшчэткі, на чужых нагах яшчэ не хадзіў і не збіраюся.

— Дык што будзем рабіць? — зноў уклініўся старшыня.

Пытанне было да Цодзіка.

— Што рабіць... Трэба часовыя слупы ставіць, а там будзе відаць. Ды і раённая брыгада аслабаніцца...

— А табе, вашшчэткі, пашанцавала. Лічы, што надта пашанцавала,— усміхнууся Ігнат да Адася.

— Мне заўсёды шанцуе,— Адась упершыню за ўсю раніцу засмяяўся.— Мне яшчэ нябожчык тата паўтараў: — «Не гаруй, Адась. Бог возьме, бог і аддасць».

— Ну, з богам так проста не выходзіць. Той, што забраў — тое забраў. А тут пашанцавала.

— Дзе яму пашанцавала? — зацікавіўся старшыня. Цодзік таксама павярнууся да Ігната.

— Ды так,— адказаў Ігнат.— Мы з ім тут былі заклаліся на адзін параграф закона. Але яму,— Ігнат кіўнуў на Адася,— няйначай, сёння воўк дарогу перабег. Я быў пэўны, што ён прайграе, ажно не...

— Ну што ж, Ігнат Сцяпанавіч, раз у вас тут такія тайны, то і я хачу пашаптацца,— старшыня калгаса ўзяў Ігната пад руку, павёў ад машыны.— Ёсць адна сур'ёзная гаворка...

— Вашшчэткі, калі сур'ёзная, то і я сур'ёзны,— нібы пажартаваў Ігнат Сцяпанавіч.

— Як вы гледзіцё на тое, каб памяняць, як гавораць ваенныя, месца дыслакацыі?

Ігнат Сцяпанавіч спыніўся, выслабаніў руку:

— Гэта што, зноў пра пераезд? Тое, пра што Цодзік пляскаў? То скажу так: я ставіў тут хату не для таго, каб праз колькі год пад нечую пустую ахвоту перацягваць немаведама куды...

Ганчаронак выслухаў яго спакойна, зноў узяў за руку.

— Ніхто вас адсюль не гоніць і не прагоніць. Жывіце на здароўе. Тут іншае. Я хацеў бы, каб вы пайшлі на комплекс.

— На комплекс? Дык ён жа яшчэ не здадзены.

— Не здадзены, і таму якраз трэба, каб вы пайшлі туды. І прасачылі, што недаведзена, непадагнана, недавінчана... Комплекс не маленькі і не просты, вузлоў шмат, і ўсяго шмат. Сёння будаўнікі тут, і мы ім дыктуем, заўтра яны паехалі і ўжо нам будуць дыктаваць. Тут вас грамаце вучыць не трэба.

— Вашшчэткі, грамата мая простая: замахнууся, дык бі, бо самому дадуць. А раз наважыўся на работу, то рабі чэсна, так, каб не знайшлося ахвотнікаў перарабліваць і пальцам тыкаць. А як жа будзе з млынам?

— Што млын? Млын сваё адмалоў... Вы самі ведаеце лепш чым хто, што ён дажывае сваё.

— Вапшчэткі, калі памяняць стойкі і пару бэлек... жорны б, мусіць, яшчэ доўга круціліся...— разважаў Ігнат Сцяпанавіч.

— Пад новыя бэлькі новыя сцены трэба. А пры гэтых сценах жорны будуць круціцца, пакуль не прыдушаць каго.

Старшыня добра агледзеў млын, перш чым пачаць гэту гаворку, нічога не скажаш. Ігнату такое падабалася. Падабалася і тое, што яго просяць. Не адзін раз ён заходзіў на комплекс. І калі яшчэ толькі катлаваны капалі, узводзілі сцены, і пазней, калі пачалі памяшканне ажыўляць металам, манціраваць транспарцёры, аўтапаілкі, «елачку»... На культурную работу задумана, калі навесці ўсё і дзяржаць у строгасці і парадку. Прыглядаўся да ўсяго, прыцэньваўся, як на базары, але самога сябе бачыў там, на млыне.

— І якім жа начальнікам, Захаравіч, ты хочаш мяне зрабіць? — Ігнат рэдка калі называў людзей па бацьку, але калі называў, то былі таму важныя прычыны.

— Самым вялікім. Вартаўніком.

— Які пілнуе нязробленае?

— І ўсё астатняе, але ў першую чаргу нязробленае. Яно павінна быць зроблена.

— Не, Захаравіч, не.

— А чаму? — Ганчаронкавы вочы пацямнелі.

— Вапшчэткі, я яшчэ не здаў свой аб'ект, каб перастройвацца на новы. Ды і, скажу табе, часу мала. Часу мала перастройвацца. Хаця, вапшчэткі, і цікава.— Ігнат глянуў на шэрае неба, на сяло з канца ў канец, на людзей, што стаялі ля «газіка», потым на старшыню. Яны доўга пазіралі ў вочы адзін аднаму, і было ў вачах абодвух бясслоўнае шкадаванне адзін аднаго. Старшыня стомлена ўсміхнуўся, працягнуў руку:

— Мы пра гэта яшчэ пагаворым, Ігнат Сцяпанавіч.

Здаецца, і адышла бляха на нейкае нішто, а ваду пусціла ў хату.

Ігнат Сцяпанавіч узяў дашчаных рэек, пусціў па блясе ўкруга коміна, звязаў цвікамі. Цяпер-та ніякі дождж не дастане. Зрабіў гэту работу Ігнат Сцяпанавіч скора, спусціў малаток і сякеру па шыферы ўніз, а сам

застаўся наверсе. Закурыў, павёў вачыма перад сабой і далей.

Даўно не залазіў ён так высока і цяпер пазіраў з гэтай вышыні з абвостранай, засяроджанай цікаўнасцю і нібы адкрываў для сябе новы свет. Здзівіўся, як гэта ўсё бачыцца па-іншаму, калі глядзець зверху.

Ходзіш па зямлі, пазіраючы кругом, здаецца, усё бачыш, і добра бачыш, вочы, каб так і далей, яшчэ свецяць. І не проста свецяць, а бачаць і мушку на стрэльбе, і тое, што шукае мушка, а во асядлаў вільчык хаты і нібы Амерыку адкрыў. Паказалася тое, чаго не бачыў, а калі і бачыў, то не звяртаў на гэта ўвагі.

Ён прывык, жыў увесь час з тым, што стаіць Ліпніца ў лесе, і лес з усіх бакоў падступае да яе — дзе бліжэй, дзе далей. А цяпер адкрыў, што Ліпніца голая. Толькі ля крайняга ад Клубчы пасёлка гонкім частаколам стракаціцца бярэзнік. Малады, трывожліва-прыгожы ўсякай парой, здавалася, ён і адсюль праглядаўся наскрозь. Нічога не хаваў, ды ў ім нічога і нельга было схаваць. «Вось ён «я», які ёсць, такі і жыву». Відаць, няма на свеце дрэва болей безабароннага, чым бяроза.

Здаецца, зусім нядаўна было, што качак страляў у канцы сваіх сотак, у балотцы за выжарамі, а цяпер дзе тое балотца і дзе тыя качкі? Роўнае чыстае поле раскінула крылле ўздоўж сяла і далей, пад могілкі і да лесу. На яго ж вачах карчаваліся выжары, асушалася балотца, і было гэта гадоў шэсць-сем, але нібы толькі цяпер Ігнат Сцяпанавіч убачыў, што з гэтага сталася. Быццам адбывалася ўсё гэта ў сне, і ён цвёрда ведаў, што гэта ў сне, а цяпер прачнуўся і ўбачыў, што ўсё праўда.

Зямля пачысцела і параўнела, нібы яе катком прыгладзілі, і ўсё на ёй стала відаць, як на лысіне. І не трэба надта прыглядацца, каб убачыць на полі агрэх ці камень. Залез на хату, як на вышку, і камандуй. «Камандуй» — гэта калі смехам, а калі сур'ёзна, то поля нашмат паболела, і ёсць дзе разгарнуцца машынам — што сеяць, што жаць ці, дапусцім, капаць тую ж бульбу. Хто б яе сёлета столькі рукамі выкапаў, калі б не камбайны ды студэнты. Дзе ты баб набярэшся, калі і мужчын мала, і кожны наравіць за матор сесці.

Вядома, час не любіць стаяць на месцы, гады людзей мяняюць, а не толькі лічыну зямлі, і ўсё гэта праходзіць у цябе на вачах. Іначай яно і быць не можа, калі проста думаць пра гэта, а во зірнуў на ўсё гэта

зверху і не паверыў вачам сваім. Сяла, якое ён ведаў,— пасёлак ля пасёлка, хата ля хаты — лічы што не было. Сяло пабілася на хутары. Некалькі хат — потым разрыў, яшчэ некалькі хат — і зноў разрыў...

Дзіўна было і сумна бачыць усё гэта Ігнату Сцяпанавічу. Здаецца, гэта ўчора было, як збіраліся яны ў пасёлкі, гуртаваліся, сцягваліся з хутароў. Столькі людзей. Будаваліся адзін перад адным, садзілі сады...

Сядзець, раскірэчыўшыся, абсядлаўшы вільчык, было мулка, і Ігнат Сцяпанавіч перакінуў нагу па адзін бок і сеў так. Павярнуў галаву лявей, за меліярацыйны канал. Дажджы далі вады, як вясной, не пераскочыш з берага на бераг, як гэта бывае летам, калі толькі па дне кволіцца светлы струменьчык. Роўны, як стол, луг, ён і цяпер зелянее травой.

У чорных кучмах прысад стаяў цэнтральны пасёлак. Цераз яго ішла дарога з Клубчы на станцыю, да чыгункі. На вайну ішлі па ёй, у армію — па ёй, вучыцца — па ёй. Колькі па ёй прайшло ліпнёўцаў, каб ніколі не вярнуцца ці вярнуцца гасцямі. Як збяруцца на радаўніцу, то з адной хаты паўсвету.

Узяць хоць бы Вержбаловічавых. Кожны год прыязджаюць, і кожны год на дзвюх машынах. Помнік бацьку паставілі, абгародку. Прыедуць, прыгледзяць усё, пагамоняць, паўздыхаюць. Летась і Люба прыязджала. Такая жывая яшчэ, баявая...

У канцы пасёлка на пукатым узлобку прыгожа вылучаюцца белыя прадаўгаватыя будынкі. Да іх з гравейкі вядзе чорная стужка асфальту. Гэта і ёсць комплекс, куды сватае Ігната Сцяпанавіча Ганчаронак. Ігнат Сцяпанавіч мелькам кінуў вокам на будынкі комплекса і, нібы спалохаўшыся чаго, крутануўся на вільчыку назад.

Лявей, як ісці па дарозе ў Клубчу, невысока горбіліся курганы. Адсюль яны амаль нічым не адрозніваліся ад куч нагорнутай бульдозерамі зямлі, хіба толькі тым, што ўкрыты кустамі, як купіны травой.

Як памятаюць ліпнёўцы, на курганах заўсёды раслі кусты здзічэлых калючых сліў. Угары яны спляталіся так густа, што прашыцца праз іх маглі толькі хлапчукі, і то ўнізе, па зямлі. Раз у два-тры гады кусты былі, як граззю, аблеплены маленькімі, халодна-зялёнымі, нібы

шклянымі, сліўкамі. Паспявалі яны позняй восенню, калі ўсе садовыя слівы адыходзілі, але і спелыя яны мелі свой густы, церпка-саладжавы прысмак. Дзяцей, урэшце, гэта не бянтэжыла, і яны абіралі іх, як і свае дома.

На крайнім ад лугу кургане стаяла некалі высокая старая бяроза. Ад старасці яна была болей чорная, чым белая. Гэта ад яе камля бралі разгон і зляталі ўніз, на ледзяную разлогу сані, калі, бывала, у каляды збіраліся з усіх пасёлкаў хлопцы і дзяўчаты.

А бліжэй да сяла, на сажалцы, убівалі ў лёд жалезную вось, уздзявалі на яе кола, прывязвалі жэрдку з саньмі на канцы, на сані ўсаджваліся дзяўчаты, маладухі, і вось ужо два здаравейшыя хлопцы, налягаючы грудзьмі на закладзеныя між спіц колікі, зрушвалі з месца сані і вялі іх далей, разганяючы ўсё болей і болей. Што тут піску, крыку, і, не дай бог, калі сані былі слаба прывязаны да жэрдкі ці раптам лопне вяроўка, якой яны былі прывязаны. Іншым разам хлопцы і рабілі так: прывязвалі гнілой вяроўкай. Раскручаныя да шалёнай хуткасці, сані зрываліся з жэрдкі, як раз'юшаны бык. Добра, калі наперадзе быў чысты лёд. А калі сустракалася купіна, то часта было не да смеху.

Бярозу зламала бура. Страшная была бура — з ліўнем, маланкай. Маланка запаліла тады кароўнік — ледзь павыцягвалі з агню ашалелую жывёлу. А назаўтра, калі ўсё аціхла і супакоілася, зірнуў Ігнат на курганы і вачам не паверыў: замест бярозы ў неба пазіраў разадраны пень з двума вострымі, як рогі, аскабалкамі. І каб сказаць, нездаровая была бяроза, гнілаватая ці з дуплом, дык не — тоўстая, чыстая крамяная сарцавіна, а ламанула так, што застаўся толькі гэты пень. Сама бяроза ляжала ў хліпкай дрыгве метрах у дваццаці ад кургана. Нехта з мужыкоў падступіўся да яе зімой, калі добра ўмёрзла чорная каша. А пень доўга яшчэ тырчаў над курганам, як сумны помнік той страшнай ночы.

Некалі старыя гаварылі, быццам курганы былі насыпаны над магілай французаў напалеонаўскай вайны. Ды, пэўна, усё гэта байкі, хаця да Бярозы тут кіламетраў нейкіх дваццаць пяць. Французы ішлі другой стараной, на Барысаў.

Меў грэх на душы Ігнат Сцяпанавіч, не ўцярпеў і неяк бязлюдным надвячоркам надумаў праверыць, чым

жылі курганы некалі, навошта іх насыпалі. Пракапаў нару збоку, як крот, заглыбіўся метры на два ўсярэдзіну. Дабраўся да паленага драўлянага вугалю. Хоць бяры і ў горн засыпай. І яшчэ болей не паверыў байцы пра французаў. Успомніў другі расказ, нібыта на гэтым месцы была некалі смалакурня, а заснаваў яе немец. Казалі, сам быў чорны і прозвішча меў такое ж — Шварц. Гнаў смалу, заліваў у дубовыя бочкі і дабаўляў да Бярозы, там ужо грузіў на лодкі і адпраўляў далей. Яліна тут смалновая была, яно і цяпер знойдзеш стары корч, запаліш, дык чыстай смалой сыдзе, і вугалля не застанецца. Ды і магутныя лясы былі, бо яшчэ ў дваццатыя гады, калі выбіралі месца пад пасёлак, а пасля будаваліся, па лузе, у канцы сотак, траплялі пні шырынёй на метр, а то і болей, і не дуб, а яловыя. Адсюль, відаць, і вугаль у курганах.

Ігнат Сцяпанавіч адвёў вочы ад кургаиоў, яшчэ раз зірнуў на пасёлак, і зачапілася вока яго за голую бярозу пасярод сяла — адно, што засталося на Поліным дворышчы. Галіны ўскінуты ўгору, нібы рукі ў бабы, калі прыбірае валасы на галаве. І захацелася яму пайсці ў той бок. Нічога яму не трэба было там, а проста захацелася схадзіць. І ён пацiху пасунуўся па шыферы ўніз, да драбіны.

XVIII

Сядзіш дома, здаецца, усё ідзе роўна і гладка, аж нудна робіцца, асабліва зімой, а варта з'ехаць куды на колькі дзён, і пачынаецца.

Прыязджаў Валера да сястры паглядзець, як яны там у Мінску,— даўно нічога не пісалі,— а заадно разведаць пра інстытут механізацыі, як гэта, каб паступіць. Толькі тыдзень усяго і мінуў, як з сяла, накупляў розных дапаможнікаў і сам нібы ўжо настроіўся на паступленне, на перадстартавы мандраж, і на табе, ужо на самым вакзале сустрэў Алёшу Міколкавага, і той, як пра нешта будзённае, ляпнуў: «А ці ведаеш ты, што твой Вапшчэткі даўся...» Ляпнуў і спакойна пайшоў сваёй дарогай.

Валеру апаламілі не столькі словы пра смерць Ігната Сцяпанавіча, колькі тое, *як* пра гэта было сказана і як гэта ўсё аказваецца проста на гэтым свеце — тут жыў, тут няма.

Усё лета яны працавалі разам на млыне, Ігнат Сця-

панавіч «начальнікам, «камендантам», Валера — вучнем.

Валера бачыў яго перад самай паездкай. «Ты, вапшчэткі, зазірні ў магазін запчастак, мне казаў Сцяпан Яўменаў, там процітуманныя фары ёсць, вазьмі са дзве мне для матацыкла. Я б яшчэ адну зелінгераўскую брытву ўзяў, каб дзе натрапіў, ды, пэўна, у цябе з часам будзе туга. Скажу: гэта ў мяне трыццаць тры гады, а калі навядзеш, па шчацэ ідзе, як па атаве». Усё гэта Ігнат Сцяпанавіч гаварыў у сваёй хаце і гаварыў так, быццам збіраўся пражыць яшчэ гадоў ці не з пяцьдзесят.

Вядома, усе людзі смертныя, а асабліва ў такіх позніх гадах, аднак Алёшавы словы марозам працялі Валеру. Так з закамянелым сэрцам ён і праседзеў усю дарогу ў аўтобусе, не вылез ні разу нават распраміць ногі.

У канец пасёлка, дзе стаяла хата Ігната Сцяпанавіча, а напроці іхняя, Валера ўваходзіў з павольнасцю, з якой ідуць на хаўтуры. Павярнуў з-за частакола на прамое, а ад калодзежа да свайго двара, як ні ў чым не бывала, чэша сам Ігнат Сцяпанавіч, у руках — два вядры з вадой, у шчарбатым роце — піпка. Убачыў Валеру, заўсміхаўся шырокай усмешкай:

— Вапшчэткі, трэба было даць сігнал тэлеграфам ці другім якім спосабам наказаць, я б пад'ехаў на матацыкле.

Валера глядзіць на Ігната Сцяпанавіча, стараючыся знайсці адгадку дурной задачы, якую падкінуў сёння на вакзале Алёша, і радасна, без крыўды на таго, думае: «Боўдзіла ты, Алёша, такое боўдзіла...»

І цяпер Валера быццам упершыню ўбачыў і па-сапраўднаму разгледзеў самога Ігната Сцяпанавіча.

У яго вялікая галава, доўгія рэдкія валасы. Зубы некалі былі буйныя, шырокія, але даўно павыкрышваліся, засталося мо якіх з сем на ўвесь рот. Часам здаецца, што яму з гэтымі нямногімі зубамі, можа, нават ямчэй, чым калі б іх быў поўны рот. Куды б ён тады са сваёй піпкай? А гэта ўшчаміў сабе ў шчэрбіну, і хай вісіць: можна разяўляць рот, як хочаш, можна гаварыць з чалавекам, можна плюнуць, калі захочацца, не баючыся, што піпка вываліцца. Ігнат Сцяпанавіч нават зазор зрабіў у муштуку, каб дзяржалася між зубоў. Так і ходзіць з піпкай у роце цэлы дзень, смокча, як

суслу, пакуль не ўбачыць, што ў ёй ужо даўно ўсё выгарала. Тады дастае піпку з рота, бярэ шыла, доўга калупаецца, вычышчаючы нагар і попел, зноў набівае табакай — ён і цяпер, хоць кругом засілле магазіннай махоркі і папярос, садзіць яе на гародзе за хлевам,— раскурвае, заціскае ў шчэрбіну.

Валера ставіць на снег чамадан. Ігнат Сцяпанавіч ставіць вёдры, і шэрае неба плаўна і слюдзяна калышацца ў вадзе. Нейкі час моўчкі стаяць адзін напроці другога, радуюцца сустрэчы, быццам даўно ўжо страцілі надзею на яе.

— Я думаў, дзядзька, што ты ўсё ж з'ездзіў у раён, зубы ўставіў,— нарэшце знаходзіць што сказаць Валера.

— Яно, вапшчэткі, і з гэтымі зубамі жыць можна, абы было што есці,— апраўдваецца Ігнат Сцяпанавіч.— У раён ехаць — гэта цэлы дзень сцерці. І добра яшчэ, калі ўправішся. Ды сказаць, я і сам вытачыў бы іх і ўставіў — падхадзяшчага металу няма.

Ігнат Сцяпанавіч гаворыць гэта сур'ёзна, як пра даўно абдуманае, а сам пазірае за Валерава плячо ў канец пасёлка, дзе лявей кургапоў шырокім белым клінам роўна ляжыць заснежанае спакойнае поле. Нешта сумнае, як даўняе няздзейсненае жаданне, шэрым туманам сцелецца ў яго вачах. Валера не сумняваецца, што Ігнат Сцяпанавіч і праўда ўзяўся б за гэтую мудроную справу — вытачыць і ўставіць сабе зубы, а як бы ўжо ён іх устаўляў — гэта іншае...

— Дык што, дзядзька, можа, лазню зварганім?

— А яно і не грэх будзе. Пасля прастуды нешта ў грудзёх асела. Пакуль ты ездзіў па сталіцах, дык я, лічы што, пабываў там,— Ігнат Сцяпанавічківае ўгору, на неба.— Брат, хвароба ўваходзіць грамамі, а выганяць яе трэба кілаграмамі. Ты ведаеш, разагрэўся, выбегаўшы за кабаном ухаластую кіламетраў з дваццаць, хапіў з прагнасці вады з лёдам. І што я яе там глынуў, і, здаецца, не надта халодная была, а знайшла свайго мікроба. Доктар кажа: запаленне лёгкіх. А прызнаюся: кабанчык лоўкі быў, пудоў на шаснаццаць, і я, лічы што, узяў яго, ды сабака падвёў, падла, дамоў збег. Я табе скажу, дзік жартаў не разумее, на чыстым з ім лепей не сустракацца, ён на порах ідзе, як снарад, з пяцідзесяці метраў другога выстралу не паспееш зрабіць. Добра, калі б'еш з засады, а калі на адкрытым, бера-

жыся. Беражыся і бойся... Вунь Ман быў, памятаеш, з Ядранай Слабодкі, яго брат з аўстрыякамі ваяваў у Галіцыі яшчэ ў тую вайну і ўжо тады тэлефаністам быў пры штабе. Разумны мужык, немцы расстралялі за ні-што гэтай вайной. Нехта падаткнуў, што ён з партызанамі звязаны, а хто не быў звязаны? Зрабілі вобыск. Акрамя стрэльбы шчэ і пісталет знайшлі, у хляве пад гноем быў схованы... Стрэльба — гэта зразумела, што за паляўнічы без стрэльбы, а пісталет... Чаму не здаў?.. Яны гэтага не любілі, ды і хто будзе любіць. Дык пайшлі мы на паляванне, я тады саўсім малады быў, выслядзілі кабанчыка. Кабанчык не кабанчык, а сякач добры, пудоў на дваццаць тры, іклы што грабільны, па паўметру кожны. Яму надаела вадзіць нас па лесе — пайшоў цераз поле ў малады сасоннік. Ман следам за ім, мы траха адсталі. А сасонніку таго няшмат, лапік, можа, з мае соткі. Абышоў Ман кругом: не відно, каб дзік куды выйшаў, няйначай залёг. Вярнуўся Ман назад, на след, ідзе, прыглядаецца, аж бачыць: нешта цямнее ў кусце. Цямнее і шаволіцца, чухкае. На каго ты чухкаеш?! Злажыўся ён ды як чухне! Біў пад левую лапатку, і стралок быў добры, а не паспеў і вокам міргнуць, як чуе, што некуды едзе — задам наперад. Дзік даў яму між ног і папёр. Метраў сорак правёз, пакуль той не ссунуўся ў снег, а дзік як ішоў, так і пайшоў далей... Тут якраз і мы падаспелі. Ман яшчэ ўсхапіўся з гарачкі, пажартаваў: «Во праехаў дык праехаў!» — і тут жа зваліўся. Сякач як зачапіў іклам нагу — распаласаваў ад ступні да пахвіны. Схапілі мы яго на рукі ды на сані, у бальніцу, ледзь ўратавалі. Я табе кажу, дзіка проста так не возьмеш. Але я ведаю, дзе гэты абітае, хай трошкі падрасце, ды і я папраўлюся — зашчамлю яго... Хочаш, пойдзем разам, у мяне запасная стрэльба ёсць і бой добры, а? — Ігнат Сцяпанавіч глядзіць Валеру ў вочы.

— Не-е, які з мяне паляўнічы,— Валера хітра ўсміхаецца.— Хаця мы з вамі адзін раз хадзілі на паляванне. Памятаеце, на лісу, на Гараўшчыне. Я ў трэці ці ў чацвёрты клас хадзіў. «Валера, заганяй: дваццацьпятную на цукеркі!» Я і пайшоў заганяць, а яна як матанула, толькі хвост і ўбачылі.

Ігнат Сцяпанавіч слухае Валеру спакойна, засяроджана: няўжо такое магло быць?

— Вашчэткі, лісу гвалтам не купіш. Яна сама

можа такі гвалт арганізаваць, асабліва калі да курэй там ці гусей дарогу знойдзе. Чым болей неразбярыхі, тым ёй спасабней. А каб узяць яе, чаго б не даў: надта важныя каўняры бываюць і шапкі. Праўда, трэба ведаць, калі забіць і вырабіць. Мы тады з табой у добрую пару выйшлі, і калі б усё ішло, як меркавалася, шапку ты до-обрую займеў бы...

— Я лепей, дзядзька Ігнат, лазню арганізую.

— Вапшчэткі, ты праўду кажаш. Здароўе таксама трэба пілнаваць... Распальвай, а там, можа, і бацька пад'едзе — павёз сёння скаціну на камбінат, то хай бы і ён косці пагрэў.

Лазня ў Ігната Сцяпанавіча невялічкая, новая, стаіць яна ў садзе, воддаль ад хлява і хаты, і праз нейкую гадзіну з высокага азбеставага коміна яе паплыў угору, як нехаця, асцярожны дымок. Дровы былі сухія, гарэлі добра, але пакуль нагрэецца вада ды каменне, ёсць час, каб пасядзець у цяпле хаты, пагаварыць. І яны сядзяць: Ігнат Сцяпанавіч бліжэй да печы, яму холадна, Валера трохі далей, адкінуўшы галаву да высокай спінкі крэсла, заплюшчыўшы вочы.

— Вапшчэткі, калі глядзець збоку, то можа здацца, што чалавечае жыццё — гэта не шмат болей, як сума парадоксаў, а яно не зусім так. Я табе скажу: няма нічога страшнага на гэтым свеце. Трэба толькі мець цярпенне і ўпартасць па-дурному не лезці на вастрауё і заўсёды ведаць, чаго хочаш. Дайжа тады, калі неба табе здалося з аўчынку і няма скарынкі хлеба, каб з'есці. Бо ў кожнага заўсёды ў запасе застаецца смерць, як у таго салдата маршальскі знак. А гэта ўжо сур'ёзна, бо смерць нічога не хоча пакідаць самому чалавеку. Хіба што камень у галавах ды гурбячок зямлі. Ды і зноў жа таму, што некалі ўсё гэта возьмецца травой і мохам. Смерць, як жонка, не любіць дзяліцца, яна хоча камандаваць аднаасобна, і перахітрыць яе цяжка. І што цікава: смерць, як і баба, выбірае лепшых.

— Ото звязаў разам... смерць... жонка... камандзір. Табой накамандуеш,— падае голас цётка Марына, і Ігнат Сцяпанавіч здзіўлена паварочвае галаву ў яе бок, быццам толькі цяпер заўважае, што ў хаце акрамя яго і Валеры ёсць яшчэ чалавек, і гэты чалавек — яго жонка. Цётчына рэпліка, аднак, на нейкую хвіліну перапыняе дзядзьку, але не на столькі, каб не пусціць далей.

— Вапшчэткі, ты спытаеш у мяне: што ёсць на мя-

жы жыцця і смерці? І я скажу: страх. І чым большы ён, тым чалавек бліжэй да смерці. Во які парадокс,— Ігнат Сцяпанавіч цмокае губамі, пускае дым з рота, пазіраючы ўгору, у нейкую сваю далёкую цемнату.

— Сам ты парадокс, быў ім увесь век і памрэш ім. Схадзіў бы каровам сена ўкінуў, а то сядзіш, як сугней,— зноў умешваецца цётка Марына, грукаючы вёдрамі, бунтуе спакойны, элегічны настрой Ігната Сцяпанавіча.

Ігнат Сцяпанавіч не мяняе паставы, як сядзеў на крэсле, так і сядзіць, нават галавы не паварочвае, толькі ўвесь напружваецца, губы сціскаюцца ў нерухомую ўсмешку. Трэба ведаць Ігната Сцяпанавіча, каб разумець, што гэта ўсмешка можа перайсці ў сухі смех ці ўзарвацца лаянкай. За доўгія гады жыцця разам цётка Марына гэта добра вывучыла.

— Ну падумай, Валера, нашто нам тры каровы? Нашто? Хіба мы ўдваіх з'ядзім тое малако, што яны даюць? Ды нас бы параспірала. Колькі нам яго трэба? Во, бачыш, свінням выліваю,— і яна са злосцю перакульвае гладыш над вядром.— Кажу, давай прададзім дзвюх, пакінем адну, маладзейшую. Нам і яе — уга! — як хопіць... Дык дзе там...

Па сённяшнім дні, калі мала хто хоча дзяржаць і адну карову, упартае жаданне Ігната Сцяпанавіча мець іх поўны хлеў цяжка зразумець. Прадаваў бы яшчэ малако ці якім іншым чынам стараўся шукаць ад іх прыбытак, дык не.

— Што з'ядзім, што здадзім, не прападзе. Сена я накасіў, хопіць да тройцы...— тлумачыць Ігнат Сцяпанавіч, але такім тонам, каб адсеч хвост гаворцы, звесці на жарт. Яму яўна не хочацца ўлазіць у яе глыбей.

— Ды каб жа толькі каровы... Яшчэ ж свіння, кныр, гусі, куры,— адчуўшы маўклівую падмогу, ідзе ў наступленне цётка Марына.— І ўсё на мае рукі. А сабакі, сабакі яшчэ...

Ігнат Сцяпанавіч задумваецца.

— Мой бацька лічыўся нядрэнным гаспадаром... У яго аж дзевяць кароў было. Ні ў кога на радыус воласці не было столькі...

— Толькі і гонару было, што лічыўся. А зімой кубак малака дзіцяці, бывала, не знойдзеш, не кажу ўжо пра масла, яго дык і зусім не бачылі...

— Вапшчэткі, тады другая ўстаноўка жыцця была...

Людзі сядзелі на гаспадарцы, хоць зямлі было мала. Але яны ўмелі радавацца. Няма бядней чалавека, які не ўмее радавацца. Тады была табака «Стамболі», «Міксаксудзі». Бацька ездзіў у Бабруйск і адразу браў паўхунта «Стамболі», а ў суботу адзяваў касторавы касцюм, ехаў у царкву. І я тады прывучыўся курыць. Можа, і рана, але надта смачна было пачынаць.

— Гаворыць: «сядзелі на гаспадарцы»... А ты не сядзіш? Ды ты ляжыш на ёй.— Балючае заўсёды баліць, і гэта добра чуецца ў голасе цёткі Марыны.

— Ты, вапшчэткі, карміла б свіней,— гаворыць Ігнат Сцяпанавіч, зноў-такі не паварочваючы галавы, але ў голасе ўжо чуюцца грубейшыя ноткі.— Дапусцім, возьмем мяне... Я працаваў на точцы, млын у мяне. І вучанік у мяне, да прыкладу, ён, Валера. Я захварэў, а вучаніка ўзялі сена вазіць. І млын стаў. І зноў жа. Я наліў камень, хацеў змяніць паўпрыцы. І во на — хвароба. Хто за мяне гэта зробіць? То-та. І прыязджае сам старшыня Ганчаронак, просіць: Ігнат Сцяпанавіч, памажы. Як тут быць? Я бяру матацыкл і еду...

— А ты тут хоць разарвіся. Развёў гамарню. Адна рыкае, другі вішчыць, трэці пішчыць... Нашарэнгаешся ля іх за дзень — ні рук, ні ног не чуеш. А яшчэ ж калгас: і буракі, і да буракоў.

— Як я магу не паехаць? Сам старшыня папрасіў. У яго на плячах сельсавет цэлы. І зноў жа, кажу, точка стаіць. А там — свінарнікі, кароўнікі... Ігнат Сцяпанавіч, памажы. Ці, дапусцім, жніво. Тут усё гарыць, хапаць трэба, пакуль можна. У калгасе майстэрні, там пяць чалавек, а ён прыязджае да мяне: Ігнат Сцяпанавіч... І ўслед за ім гоняць прычэп, камбайн... Борт паламалі, матавіла паляцела...

— Ён цябе вывучыў лепей, чым ты сам сябе. Ведае: папрасі цябе, дык ты ў нітку выцягнешся, а зробіш. Дня мала, дык ты ноччу, пры лямпачцы. У двор нельга выйсці — жалеззя поўна. Дроту ўсякага, стружак гэтых пад нагамі... Садзіся есці і бойся, каб язык не пранізаць каторай...

— Ну, язык, можа, парой і не шкодзіла б...— спрабуе жартаваць Ігнат Сцяпанавіч, але цётка Марына не хоча прымаць жарту.

— У хляве неба праз латы глядзіцца, а ён чорту лысаму — точа, пілуе, стругае...

— Вапшчэткі, не чорту лысаму, і раз старшыня даў

разнарадку і ноччу людзей пасылае, знацца, іначай нельга. А хлеў перакрыю, шыфер імеецца...

— Ён ужо счарнеў, шыфер твой, за тры гады.

— Ты, вашчэткі, дасі мне з чалавекам пагаварыць? — нарэшце ўзрываецца Ігнат Сцяпанавіч, крута паварочваецца на крэсле, быццам наважыўся ўстаць, нават падымае ногі ў валёнках і гупае імі аб падлогу.

Цётка Марына хапае вёдры і, таўхануўшы нагой дзверы, выходзіць у сенцы. Хата нейкі час расчынена, і холад лянівым белым мядзведзем коціцца па падлозе. Валера ўстае, каб зачыніць дзверы, а заадно і пагля-дзець, што там у лазні.

У печцы ўсё паспела выгараць, рухлівыя язычкі полымя снуюць над вуголлем, ліжуць яго, абдымаюць. Як заварожаны, забыўшыся, чаго прыйшоў, Валера пазірае на гэта дзіва, думае пра Ігната Сцяпанавіча. Жыве ён, як дуб у полі: ва ўсіх на віду і ўсе вятры чэшуць языкі свае аб яго сукі.

У хаце цёмна ўжо, толькі адзінокім воўчым вокам блішчыць аганёк ад піпкі — і то калі Ігнат Сцяпанавіч зацягваецца, тады ўспышка на імгненне асвятляе яго твар, столь, сцены, ababітыя выробленымі цялячымі скуркамі дзверы.

Не першы раз Валера сядзіць з Ігнатам Сцяпанавічам не запальваючы святла, і цемната абступае іх, але сёння трывога, што з'явілася на вакзале ў Мінску, не дае Валеру спакою адчуваць сябе лёгка, як гэта было заўсёды. І хоць прычынай яе была няпраўда,— вось ён, Ігнат Сцяпанавіч, сядзіць сабе, байкі баіць,— трывога не праходзіць. Можа, вінавата яшчэ і цемната, і гэта «воўчае вока» — піпка.

— А то надумаў я пайсці на ваўкоў. І, можа, не так сам надумаў, як паджучыў мяне Прыжок Антон,— радасным голасам, як пра тое, калі б яму пашанцавала раптам выйграць па латарэі легкавую машыну, гаворыць Ігнат Сцяпанавіч. Валеру прыемна здзіўляе не сам голас, а тое, што Ігнат Сцяпанавіч загаварыў пра ваўкоў — як бы ўслед за яго думкамі. Ігнат Сцяпанавіч — заядлы паляўнічы, гэта ўсе ведаюць. І болей за ўсё ён любіць расказваць пра сустрэчы з ваўкамі. Ці іх, гэтых сустрэч, было болей, чым з якім іншым зверам, ці ваўкі надта часта перабягалі яму дарогу... Але расказвае ён пра іх з любоўю. Гаворыць пра звера, як пра чалавека. Быццам вось яны сустрэліся, роўныя, і пай-

шла гульня: хто каго...— Ага, Прыжок. Не, не той, што з Мікалаеўкі, а той, што жыў за млынам, у двары яго яшчэ валун ляжаў счэсаны, на ім добра было пляшку віна раздзяліць. Ён сам хоць і стрэльбу ў руках дзяржаць не ўмеў, бо і дзяржаць не было чым, быў без вялікага пальца на левай руцэ, а правай і саўсім не меў, адарвала ў малатарні. Так і жыў чатырохпалы — ні даць, ні ўзяць, ні ўкрасці... Прыходзіць гэта Прыжок увечары, а зіма халодная была, якраз самая пііліпаўка: «Чаго ты на печы ляжыш, ваўкі скора вуглы ў хаце паабгрызаюць»,— гаворыць. І праўда, той зімой яны раз'ятрыліся, як на пагібель, у Карпа з Асінаўкі з ланцугом сабаку павялі. І сабака быў слаўны, не пад кожным сталом пралазіў, на волі дык і двум ваўкам не даваўся, а аднаго сам браў спакойна, і не чуў Карп нічога, а назаўтра ланцуг з нашыйнікам за тры кіламетры знайшоў, аж ля Бронікавай гары, во як... А Аркадзеву аўчарку, яшчэ ад немцаў засталася і прыбілася да двара, ну гэтага Аркадзі, з Дулеб, яго бацька некалі парабкаваў у Казановіча, узялі пад акном. Пакуль паспеў штаны нацягнуць, дык і касцей не пакінулі, і клочча не сабраў. Я табе кажу, воўк як раззлуецца, страшней любога звера, мядзведзя страшней.

А ў Прыжка якраз свіння тыдні два як апарасілася, чорт ведама што з парасятамі рабіць — такі холад. У хаце дзяржаў, каб не памёрзлі. Кажа, возьмем заўтра ў мяшок кабанчыка і пойдзем, падманім іх, шэльмаў, можа, каторага і звалім, глядзіш, і трыста рублёў заробім, гэта шчэ на тыя грошы. За трыста, кажа, і кабанчыка не шкода, каб яе чорт убрыкнуў, свінню гэту, выбрала калі парасіцца...

На тым і парашылі: ён заўтра бярэ кабанчыка, ідзе да мяне, а ад мяне ўжо разам туды, за выжары. У мяне якраз трохстволка была, шаснаццаты калібр, цэнтральны бой, зайца за сто метраў даставала,— Ігнат Сцяпанавіч цмокае губамі, заплюшчвае вочы, суцішваецца. Можа, ён заснуў — з ім і такое бывае. Валера нейкі час чакае: ці не пачуецца голас зноў — не, не чуваць, і ціха выходзіць з хаты.

Выгортвае вуголле з печкі, выносіць на двор, залівае вадой. Доўга пазірае ў печку, дзе дагараюць, губляючы іскры, пераліваючыся ірдзяна-блакітна-сінімі аганькамі сабраныя ў кучу астатнія вугольчыкі, залівае і іх, чакае, пакуль ачахне, выйдзе мокры дух, аблівае вадой

палок, лаўкі, яны курацца шызай парай, налівае гарачай вады ў дзежачку — запарыць венікі, ускідвае кубак вады на каменне — абмыць яго, абагрэць палок. Ідзе дамоў, бярэ бялізну, мыла. Бацькі ўсё яшчэ няма. Заходзіць па Ігната Сцяпанавіча. Той спіць, звесіўшы галаву на плячо, але як толькі Валера заходзіць, адразу падае голас:

— Назаўтра я насек волава, накачаў карцечы, шэсць патронаў з карцеччу, чатыры з куляй, не лічу ніжняга ствала, у мяне тры патроны і для яго было,— гэта калі па два патроны на галаву — шэсць смела можна ўлажыць. Толькі прыцьмела, заяўляецца Прыжок з мяшком за плячыма, а ў ім на дне шаволіцца нешта жывое. Кажа, самага лепшага кабанчыка ўзяў. І праўда, вішчыць у мяшку нехта ціхенька, але галасок звонкі. Я яму, кажа, за лыч пяцельку зашмаргнуў, каб голас быў весялейшы.

Валера садзіцца — даслухаць, што было далей.

— Ідзём мы, снег рыпіць пад нагамі, ды кабанчык жаласна канючыць. Антон узяў яго на рукі, як дзіця, той прыгрэўся і аціх. А мароз до-обры, у носе малодзіць. Пакуль дайшлі да балотца, трохі праяснела. Ёсць такая пара зімой, у піліпаўку: на звязку дня і ночы раптам сцямнее, шэрае на вочы крадзецца, а пасля выясніцца, і зноў відна, чыста ўдзень. У мяне на нагах буркі ў бахілах — вайскоўцы заязджалі, аж тры скаты адразу прапаролі, трэба было камеры падлатаць, дык яны мне браковую, з чырвонай гумы, пакінулі, чатыры пары бахіл выйшла, моцная гума была; у Антона — лапці.

Выбралі мы дзве елкі лявей балотца, паўз дарогу, метраў пятнаццаць адна ад адной, я залез на адну, Антон на другую, кабанчыка пакінуў пад елкай, толькі вяроўку ад мяшка ў руках дзержыць. Скажу, месца выбралі мы добрае, праглядаецца кругом: і балотца, і гала, і выхад з выжараў. Воўк — звер мудры, ніколі не ўгадаеш, адкуль ён да цябе заявіцца. Баронь бог стаць з падветранага боку, за кіламетр чуе чалавечы дух, а порах яшчэ далей. Але тут нам усё прыяла: вечар ціхі, ні вецярка, ні голасу — быццам усё застыла, у зямлю ўмерзла. Нават сабакі ў сяле перасталі абзывацца. Умасціўся я на елцы: пад нагамі два тоўстыя сукі, задам абапіраюся яшчэ на адзін сук — каб і сектар абстрэлу быў, і каб злажыцца можна было, біць дык біць. Ішлі — чуўся мароз, а сцішыліся на суках, ён пад

кажух палез. І парсючок холад чуе: «гі» ды «гі». Злажыў гэта я рукі і асцярожна, для разведкі, падаў голас па-воўчаму: моў, адстаў ад сваіх, дзе вы?

Ніхто не адазваўся, я гэтага і чакаў, воўк рэдка калі абзываецца на першы зоў. Ён ідзе на яго, а не абзываецца. Сабакі толькі заякаталі ў сяле, іх я купіў адразу, лічы, за медны грош. Счакаў трохі, пакуль усё ўляглося, зладжыў рукі трубой, захапіў паветра і павёў — спачатку ціхенька, нібы з-пад карча, а там шырэй, на ўсе грудзі, але зноў жа з сумам такім, з тугой, з галасам, і вышай, вышай, а пасля ўніз, на спад, і зноў жа зацята, роспачна, быццам застаўся адзін на ўсім белым свеце,— ні радні табе, ні долі.

Я табе скажу, ваўкі надта прыгожа выюць, яны быццам плачуць самі па сабе, можа, таму і валасы ў чалавека на галаве ўстаюць дыбам, бо ён разумее гэты плач. Бывае, яшчэ баба ў роспачы так загалосіць, тады не толькі валасы ўстаюць, сэрца пераварочваецца. Зноў узнялі гвалт сабакі і доўга не сціхалі, а як улёгся брэх, пачуўся воўчы голас. Гэты голас я пазнаю з сотні галасоў. «Ну,— шапчу Антону,— падшавельвай свайго парсючка»,— а сам стаў цвярдзей на суках, каб не паляцець далоў, калі трэба будзе страляць.

І тут пачуўся яшчэ адзін воўчы голас, зусім блізка і за спіной. Вось табе і маеш, чакалі гасцей з аднаго боку, а яны з другога. І парсючок захадзіўся ў мяшку, колькі тае жывёліны, а, відаць, пачуў звера, паміраць каму ахвота. Я асцярожна павярочваю галаву, паглядзець, дзе ён, госць доўгачаканы, і ствол вяду за сабой. Бачу цень на снезе, здаецца, блізка, а прыкінуў: метраў дзвесце, страляць не будзеш. Глянуў лявей — там яшчэ адзін цень, далей яшчэ... Сем штук налічыў. Паселі паўкругам, галовы пазадзіралі ўгору, быццам на зоркі дзівяцца, і бліжэй не падыходзяць, і не адступаюць. Потым пачалі перабягаць з месца на месца, гыркаць адзін на аднаго, але без злосці, быццам перагаворваюцца між сабой. Выходзіць, не мы іх, а яны ўзялі нас з Прыжком у клешчы і не збіраюцца выпускаць.

А тут, браце, і мароз ціснe, чую, ногі дзервянець пачынаюць, рукі зябнуць, метал, ён і праз рукаўку дастае, а тут правая голая, на курку... І Антон галасіць пачынае: «Братачка Ігнат, давай выбірацца, а то яны зусім замарозяць нас...» Выбірацца-то выбірацца, але куды: ад сяла яны адрэзалі нас. Думаю, дай-ка стрэлю з раз,

забіць не заб'ю, а пужну трохі, можа, разбягуцца, тады і пойдзем.

Стрэліў і як пугай па вадзе шлёгнуў: забегалі яны, замітусіліся, а адступаць не хочуць і круг не звужаюць.

Скажу табе, тут і да мяне страх пачаў падкрадацца. Добра гаварыць пра ваўкоў, седзячы на печы, а ўбачыўшы іх перад сабой такім падраздзяленнем... Яно-то канешне, трохстволка ў мяне слаўная, і б'ю я без промаху, качку на ляту за пяцьдзесят метраў здымаю, а Залескі Казік падкінуў быў угору шапку на спор, метраў за трыццаць — на рэшата пабіў, болей і не ўздзеў на галаву, але тут другое... Ды яшчэ і Прыжок ные, каб ведаў, не браў бы з сабой. «Братачка Ігнат, я ўжо ногі паадмарожваў, што Тэклі скажу, давай нешта думаць. Няма рукі, ладна, як жа без ног...» Думай не думай, а трэба прарывацца. Антон просіцца: «Ты, Ігнат, прарывайся першы, а я за табой, бо яны ў адну секунду разбяруць мае косці».

Спусціліся мы на зямлю, патупалі трохі, каб ногі адышлі, на рукі пахукалі. Кажу Антону, трэба кідаць парсючка, пакуль ваўкі разбяруцца з ім, мы і ўцячом.

Што ты! Мяне, кажа, Тэкля на парог не пусціць. Я ўжо вярнуся ці не, ладна, а калі заўтра парасяці не далічыцца, зжыве са свету. Страх перад жонкай бывае горшы за вайну, што ты паробіш. Кажу, ну і памірай разам з парсюком сваім, толькі не адставай, бо яны ўмэнт раздзеляць цябе. Рушыў я наперад, куркі на ўзводзе, адзін ствол з карцеччу, два з кулямі, быць не можа, каб не прарваліся. Ідзём проста на іх строй, такая, ведаеш, псіхічная атака. А яны сядзяць, як ёлупы, толькі вочы бліскаюць зялёнымі іскрамі.

Метраў пяцьдзесят ідзём — яны ні з месца, як папрымярзалі. У мяне хоць і стрэльба ў руках, а валасы дубка бяруцца. Падпусцілі яны нас метраў на сто, потым нехаця прыг-прыг у бакі — і зноў сядзяць, як ганаровы каравул з двух бакоў, во як. Словам, прарваліся.

Падыходзім да сяла, Прыжок просіцца: пачакай. Ну што ж, цяпер можна і пачакаць. Сталі, пачаў я закурваць, а рукі не слухаюцца: і памерзлі, і дрыжаць. Прыжок працягвае мне пляшку: «Вазьмі, глыні. Гэта ж браў з сабой, думаў, заб'ём якога злыдня ды за яго грэшную душу вып'ем, аж не давялося...» Бяру я пляшку, а там на самым дне і засталося: ён пакуль сядзеў на елцы, як

не ўсё выжлуктаў. А я-та думаю, чаго ён усё шаволіцца, месца ніяк сабе не знойдзе,— Ігнат Сцяпанавіч смяецца ціхім дзіцячым смехам, нібы сам з сабою, зноў заціхае. Мусіць, ён зноў недзе там, у сваёй памяці, якая так беражна захавала ўсё, дзе і што было з ім — добрае і дрэннае, вясёлае і цяжкое. Хаця паслухаеш яго, то цяжкога, здаецца, у яго і не было — усё проста і ясна, як у сне.

— І, думаеш, у мяне ўсё з імі так мірна і раз'ехалася? Не-е-е... Воўк — не той звер, які можа дараваць ганьбу ці насілле над сабой,— усё тым жа вясёлым голасам працягвае Ігнат Сцяпанавіч.— У мяне якраз сучка была, Румзай звалі, гэта ўжо пасля Галуса я знайшоў яе. Зайца на паўсотні метраў чула, а лісу дык і за сто. Ха-а-рошая сучка была, што хітрая, што разумная, і двор любіла. Прайшло два дні пасля нашага паходу з Прыжком на ваўкоў, маразы дзяржаліся тады крэпка, хата за ноч выстыне так, што раніцай не хочацца з-пад пярыны вылазіць, ад цёплай жонкі, каб печку прапаліць. Якраз была субота, і я лазню вытапіў, папарыўся добра, павячэралі з чаркай, бывае, і чарка ідзе на здароўе, як ніколі. А пасля лазні ды пасля чаркі жыццё раем здаецца. Ага, дык чую, недзе пад першыя пеўні бытта сучка заякала. Я паслухаў яшчэ — ціха. Хацеў ужо засынаць, а яна зноў як заякоча. Бачу, справа на звера падобная. Я нанач у хлеў яе замыкаў, ад ваўкоў: пакуль схопіш стрэльбу ды выскачыш, дык і позна будзе. Ажно яна вылезла, дурніца. Пакуль валёнкі ўзбуў, кажух на плечы, стрэльбу са сцяны — усё сціхла. Выскачыў за хлеў, стрэліў у белы свет, прабег трохі за соткі. След відзён, воўчы, але адзін. Зд-а-аровы, мусіць, узяў на плечы маю сучачку і панёс, як злодзей куль саломы. Стрэліў я яшчэ раз, так ужо, для пастраху, і павярнуў назад. А як развіднела, пайшоў па следзе. Кіламетры два прайшоў паўз лес, па ручаю, бачу ў кустах нешта рыжае. Падыходжу бліжэй: ляжыць на снезе хвост — яе, сучкі маёй... Ну што ж, думаю, даверлівая твая душа, добра ты служыла, хоць хвост для памяці пакіну. Пацягнуў за хвост — не паддаецца, няйначай прымёрз. Пацягнуў мацней — загырчэла пад снегам. А яна яшчэ жывая была. Ён, шэльма, перадушыў ёй глотку і закапаў у снег. Не галодны быў, думаў вярнуцца. Узяў я яе на рукі, прынёс дамоў, у хату. Адагрэлася яна, ажыла. Даў я ёй малака, а яно выліваец-

ца цераз рану, ён пракусіў глотку. Зашыў я рану, пачалі адпайваць. Усё болей Лёнік, ён не адыходзіў ад яе. Надта жаласлівую душу меў да ўсяго жывога. Але нішто не памагло... пражыла яна тры дні і здохла... Во табе — ваўкі. Я сустрэў Прыжка і кажу: «Плаці, брат, нядоімку. Пашкадаваў парсючка, дык яны сучку абагулілі, ды якую сучку». Але што ты з яго возьмеш, калі ён у хату сваю гатоў праз акно лезці, каб Тэкля не ўчула, чым ад яго пахне.

— Пара ісці,— ціха, быццам у нечым вінаваты, гаворыць Валера, і Ігнат Сцяпанавіч борздзенька ўстае, уздзявае кажух на плечы.

— Вапшчэткі, жыццё — штука надта мудроная і, мусіць, ніколі не здоўжыцца,— гаворыць ён ужо на двары.— Дапусцім, жонка кажа: чаго ты на гэты комплекс бяжыш. То з млына не вылазіў, а цяпер на комплексе днюеш і начуеш. А куды мне бегчы? Бабу і то пакуль вывучыш, а то ж цехніка. Не памерла шчэ машыніна мама, родзіць машынкі, а да машыны не кожнага падпусціш. Тут талент трэба. Дапусцім, Лёнік мой све-е-етлую галаву меў і рукі не чужыя, пасля пятага класа запрог трактар, і не абы-які — ЧТЗ. Не захацеў болей хадзіць у школу — і ўсё тут. Бач, перарастак, дзеці смяюцца. Вапшчэткі, вайна яму два гады падбавіла, і ў рост добра пайшоў,— кавалер, не меней. Ну, што ж, раз такое ў чалавека паняцце — ідзі, вучыся на трактарыста. Гэта цяпер калгас дае сто рублёў, каб ішоў каторы браць спецыяльнасць — шафёра, ці трактарыста, ці камбайнёра нават, і то ўпарцяцца, не хочуць. Вунь нават сціпендзію ў інстытуце плоцяць, як Вольцы, вучыся і прыязджай. А тады: паўпуда бульбы, кіло гароху, скварку на затаўку — і гэта на цэлы тыдзень. Як, бедны, нядзелі дажджэ... А нічога, сваё ўзяў. Учэпіцца ў рычаг, як рак за палец, а выходзіла добра. Дзеўкі зноў кругом яго, і ён ім прыяе. Бачу: раз насталі, то скарагодзяць, нікуды не дзенешся. Жаніся, значыць. Хоць зноў жа, пытаюся: «Які ў цябе рэсурс ёсць, каб жаніцца? Голы збірайся — голы гатоў?..» Дык во табе стопка; калі падняць на два вянцы — невялікая, а свая хата, і можна далей пашырацца. І як быццам зачапіўся быў, і садок пасадзіў, а пасля не ўдзяржаўся, сарваўся з месца, прадаў усё і паехаў некуды на Поўнач. Бабы зглумілі жыццё. Загубіў здароўе на гэтых пераездах. Што ты хочаш, тысячы кіламетраў, а як жа

жыць без прывязкі да зямлі. Антэну і тую зазямляюць, а ты ж чалавек і дзяцьмі думаеш абсемяніцца, а ім куды расці?

— Ну, дзядзька, ты і мудрэц,— засмяяўся Валера.— Відно, што даўно не бачыў фізікі. Што такое антэна? Гэта праваднік паміж небам і зямлёй. Далей. Навошта зазямляюць антэну? Каб маланка, калі ёй раптам уздумаецца ўлупіць у гэту вось вашу дзесяціметровую антэну,— а маланка — гэта не проста маланка, а электрычны снарад, дык вось, каб маланка не спаліла тэлевізар, а заадно з ім і хату, і трэба антэна...

Ігнат Сцяпанавіч пазірае на Валеру, нібы той прымусіў яго спусціцца з высокага неба на зямлю. Адказвае:

— Фізіка, яна, канечне, як і кожны, пра сябе думае. Але я так скажу: для парадку жыцця ў сям'і трэба мець кулямёт.

— У кожнай сям'і?

Ігнат Сцяпанавіч задумаўся.

— І кожнай не пашкодзіла б. Не на тое, каб страляць, а каб ведалі, што ён ёсць...

— А ведаеш, дзядзька, я, мусіць, цябе падтрымаю, хоць гэта і аддае партызаншчынай. Параспускаліся ўсе...— Валера сказаў гэта са злосцю, але злосць яго паказвала, што Валера пра ўсё гэта шмат думаў.

— Не ведаю, як усе, а Лёніку гэтага не хапіла,— сказаў Ігнат Сцяпанавіч.

XIX

У першую ж сустрэчу пасля вяртання, калі Лёнік зайшоў праведаць бацькоў, Ігнат Сцяпанавіч паглядзеў пільна на яго схуднелы твар і сказаў:

— Позна ж ты вярнуўся, сынок...

— Можа, яшчэ не позна,— жаласна ўсміхнуўся той і пачаў паспешліва выкалупваць з пачка папяросу.

— Вашчэткі, позна,— паўтарыў Ігнат Сцяпанавіч.

У хаце яны былі ўтраіх — сын, бацька і маці. Маці не вытрымала, накінулася на бацьку:

— Ты заўсёды знойдзеш чым парадаваць роднае дзіця.

Ігнат Сцяпанавіч нічога ёй не адказаў, толькі ўсміхнуўся — так, быццам збіраўся заплакаць. Кожны, хто бачыў бы ў гэту хвіліну Ігната Сцяпанавіча і Лёніка,

нават не ведаючы, што гэта бацька і сын, па адной усмешцы сказаў бы, што гэта так.

На двары была зіма, ляжаў малады снег, ад яго на свеце было светла і ціха, і гэтак жа нязвычна ціха стала ў хаце.

А летам Лёніка паклалі ў бальніцу. Ляжаў ён там нядоўга, можа, з месяц.

Прыязджала да яго жонка — і адна, і з дзецьмі, прыязджала маці, а каб прыязджаў бацька — ніхто не бачыў. Колькі разоў Марына спрабавала падступіцца, каб з'ездзіў адведаць сына, але ўсякі раз Ігнат Сцяпанавіч адказваў:

— Трэба было раней шкадаваць.

І сваёй упартасцю, і гэтымі словамі сваімі ён яшчэ раз намякаў на тое, што калі б не яна сама, не маці, то, можа, сын нікуды б і не з'язджаў з дому, можа б, і здароўчы быў. Першая сынава жонка была свая, вясковая, але не ўпадабала яе свякруха, а праз два гады сын кінуў і сяло, і яе і збег.

— Трэба было раней шкадаваць?! — не вытрымала, аднойчы закрычала Марына.— Чаму ж ты яго не пашкадаваў? Ты ж бацька!..

— Паддаўся бабам, і во — загубілі,— упарта паўтарыў сваё Ігнат Сцяпанавіч.

— Паддаўся бабам... Няхай сабе. А дзе ж ты быў, мужчына? — Марына падступала як не з кулакамі.

— Вапшчэткі, работу рабіў...— цяпер у словах Ігната Сцяпанавіча ўжо не было ранейшай цвёрдасці.

— Работу рабіў, а сына прагледзеў...

— Я не прагледзеў. Ён сам сябе прагледзеў,— адказаў Ігнат Сцяпанавіч.

Ігнат Сцяпанавіч умеў дзяржаць сваю душу на замку. Нікому не гаварыў пра тое, што шмат і балюча думае пра сына і што ён ездзіў да яго ў бальніцу. Прыехаў на матацыкле, паставіў яго ў двары знаёмага мужыка, а сам з паляўнічай торбай у руцэ пайшоў у бальніцу.

Пара ўжо бралася пад восень, быў надвячорак, і здавалася, што прырода зрабіла асноўныя дзённыя работы і гатова ісці на спачын, каб заўтра пачаць жыць новымі клопатамі.

Бальніца была ў канцы сяла, у маладым бярэзніку. Было тут яшчэ цішэй, чым у пасёлку, і Ігнат Сцяпанавіч думаў пра тое, што тут вельмі сумна нічога не ра-

біць. Сына ён знайшоў на адной з дашчаных лавак, якія былі раскіданы па ўсім бярэзніку, каб хворыя, выйшаўшы на прагулку, мелі дзе прысесці.

— Ну, дык як ты тут? — спытаў Ігнат Сцяпанавіч і ўсміхнуўся, шырока расцягнуўшы губы.

— Анічога,— адказаў сын, мелькам зірнуўшы на бацьку, быццам яны даўно ўжо сядзелі на гэтай лаўцы і бацька некуды адлучаўся на колькі хвілін, а гэта вярнуўся.— Бачыш, як тут ціха,— дадаў ён, і губы яго тарганулiся, паспрабаваўшы ўсміхнуцца, хоць сам ён быў недзе далёка і нібы ўслухоўваўся, стараючыся пачуць далёкую музыку.

— Вашчэткі, яно так,— пагадзіўся Ігнат Сцяпанавіч і недыпламатычна спытаў: — Ты што гэта, сур'ёзна надумаў паміраць?

— Мне ўжо, тата, не засталося часу болей ні пра што думаць.— Ён даўно не гаварыў слова «тата», але сказаў яго лёгка, як дзіця, і Ігнат Сцяпанавіч уздрыгнуў плячыма.

— Тады давай вып'ем,— Ігнат Сцяпанавіч палез у сваю паляўнічую торбу.

— Мне нельга, у мяне жывот. А ты выпі.

— Яно і мне няможна, я на транспарце, але ладна... Я прывёз табе пячэння, каўбасы...

— А каўбуха не прывёз?

Ігнат Сцяпанавіч адвярнуўся:

— Я не хацеў, каб маці ведала, што я паехаў да цябе. І ты ёй не кажы, што я быў...

— Усё ваюеце? — спытаў сын, але зноў як пра нешта вельмі далёкае.

Ігнат Сцяпанавіч нічога не сказаў, выліў палову чацвяртушкі ў шклянку, выпіў.

— А ведаеш, тата, што мне болей за ўсё ўспаміналася там, удалі? — у цёмных сынавых вачах зачапілася нешта светлае, як белы туманок.— Тое, як я цябе знайшоў пасля вайны і як мы з табой на качак хадзілі.

Ігнат Сцяпанавіч зірнуў на сына, заміргаў:

— Вашчэткі, я ведаў, што ты пра гэта не захочаш забыць.

Ён пераліў у шклянку астачу з чацвяртушкі і выпіў.

Памаўчалі яшчэ. Зноў падаў ціхі голас сын:

— Хачу папрасіць цябе аб адным, тата: памажы Лідзе падняць дзяцей. Ёй адной цяжка будзе...

— Добра. А маці я скажу, каб каўбуха прывезла.

На тым і рассталіся.

Праз тыдзень сын памёр.

Ігнат Сцяпанавіч сам зрабіў труну, завёз яе ў бальніцу, сам прывёз сына ў яго хату — да жонкі і дзяцей.

Ні на хаўтурах, ні на могілках ніхто не бачыў слёз на вачах у Ігната Сцяпанавіча. «Каменны чалавек з жалезным сэрцам»,— ціха гаварылі пра яго бабы.

Назаўтра пасля пахавання Ігнат Сцяпанавіч узяў стрэльбу і з раніцы сышоў з дому. Вярнуўся позна вечарам, нікога не забіўшы. Так было і на наступны дзень. Марына пачала ўжо трывожыцца за яго самога, але на трэці дзень ён устаў у пяць гадзін, як гэта рабіў заўсёды, і пайшоў у прыбудоўку. Зазірнуўшы ў акенца, яна з палёгкай уздыхнула: Ігнат Сцяпанавіч заціята — быццам акрамя гэтай работы нічога болей не было на свеце — чысціў гэблікам нейкую дошку.

Распранаецца Ігнат Сцяпанавіч павольна, быццам павольнасць — гэта таксама частачка нейкага вельмі важнага рытуалу. Распранаецца і гаворыць:

— Гляджу я на цябе, Валера, і бачу, што ты хлопец чэпкі, скора наложышся разумець і рабіць усё як трэба. Тут, брат, калі што новае трапіць, пакуль не абгрызеш, як сабака костку, не выпускай. І правільна зрабіў, што кніжак набраў — вучыцца трэба. Канчай інстытут ды вяртайся. Сам бачыш, што выходзіць у нас: майстэрні ёсць, станкі, «лятучкі», а рабіць работу не надта каму ёсць, во ў чым механіка. Людзі рвуцца ў горад, а не разумеюць, што волі там менней і прастору няма. Душы воля трэба.

Валера гаворыць, каб Ігнат Сцяпанавіч лажыўся на палок:

— Я з вас хваробу буду выганяць. Кілаграмамі буду выганяць.

Ігнат Сцяпанавіч паслухмяна выцягваецца на палку, кладзе галаву на рукі. Цела ў яго сухое, жылістае, косці ды камякі мускулаў, перацятых рубцамі старых ран. Цяпер яно выдае нашмат меншым, чым калі было ў адзежы.

— У вас, дзядзька, спіна, як у таты: узараць нехта ўзараў, а забаранаваць забыўся,— смяецца Валера.

— Не забыўся, а мы не даліся. Хапіла і плуга, а калі шчэ пусціць барану, якая душа выдзержала б?

Валера ўскідвае паўкубка вады на камяні, чакае, пакуль дух, шугануўшы белым у сцяну процi печкі, зойме і палок. Потым асцярожна праводзіць распараным венікам па спіне, нагах Ігната Сцяпанавіча, ускідвае яшчэ паўкубка. Дух хапае за вушы, сушыць у носе.

— Вапшчэткі, можна пачынаць,— падае голас Ігнат Сцяпанавіч, і Валера ўзмахвае венікам. Дух і венік робяць сваё — Ігнат Сцяпанавіч задаволена мармыча, вохкае, уздыхае, варочаецца, падстаўляючы то адзін, то другі бок.— Паддай яшчэ,— просіць ён, і Валера кідае на камяні новую мерку вады. Духу шмат, ён хлупіць у глотцы, Валера ўжо не ўзмахвае венікам, а лёгенька гладзіць, масажыруе цела Ігната Сцяпанавіча.

— Ото-то здарава, ото добра... А цяпер пакрапі халоднай вадзіцай,— просіцца Ігнат Сцяпанавіч, і Валера пырскае на яго халоднай вадой, потым зноў бярэцца за венік...

— Валерачка, ты ж там глядзі, не замары майго дзеда,— чуецца за дзвярыма голас цёткі Марыны.— Я тут бялізну прынесла і кіслага малака. І на холадзе доўга не сядзіце, адразу ідзіце ў хату...

— Усё будзе, як вы кажаце,— адказвае Валера, і цётка Марына пакідае іх адных.

— Вапшчэткі, я табе скажу, жонкі — патрэбныя людзі. Яны хоць і бабы, і языкатыя, але заўсёды ўпору прыходзяць,— гаворыць Ігнат Сцяпанавіч, і ў яго галасе чутна непрыхаваная задаволенасць.

— Вы думаеце, калі так было некалі, то так і цяпер? Не-а. Цяпер зусім іншы век. І дзяўчаты...— Валера махнуў рукой.— Убачыла модныя вусікі, прычоску «шык-восемдзесят тры», джынсікі — і ўсё, прапала.

— Вапшчэткі, гэта толькі спачатку здаецца, што прапала. А папраўдзе ўсё мудрэй... У жанок вушы золатам занавешаны... Яны чуюць тое, што трэба чуць. Скажы, а там, у Мінску, ты выпадкам Вольку не бачыў?

— Заходзіў да іх у інтэрнат. Бацькі папрасілі, каб завёз хатуль.

— Ну і як яна?

— Такая, як і была. Яна і не чакала, што я раптам магу аб'явіцца там.— Валера перастае ваяваць венікам, дае перадыхнуць Ігнату Сцяпанавічу.— А з ёй жыве яшчэ адна, таксама з сяла. Ой, як ёй хочацца стаць гарадской. Каб ведаў, прывёз бы гатовую нашыўку, як на імпартных джынсах: «Гарадская».

— Ну во, а ты кажаш «іншы век». Усе яны чалавекі, і ўсе розныя. Скажу яшчэ такое: гэта мы толькі называем так, каб пахваліцца, мужчынскі строй. Няма мацнейшай шарэнгі, чым бабская, і няма вярнейшага мужчыны, чым баба. Раз ужо яна ўпадабала цябе і павечыны, чым баба. Раз ужо яна ўпадабала цябе і паверыла — можаш нічога не баяцца.

Потым яны аддыхваюцца голыя ў прылазніку, п'юць з гладыша набгом густое кіслае малако, пасля ідуць мыцца. Валера памагае Ігнату Сцяпанавічу — намыльвае, шаруе венікам, мачалкай спіну, грудзі, рукі, і Ігнат Сцяпанавіч пакорліва прымае гэту дапамогу, паказваючы сваёй пакорлівасцю нешта дзіцячае, слабае. Апрануўшыся, сядзяць у прылазніку, Ігнат Сцяпанавіч дастае піпку.

— Вапшчэткі, скажу табе зноў: жыццё — гэта кола, зямля стаіць, а яно круціцца. Бывае, падыме на самы верх, а пасля са ўсяго маху, во тут не дай бог разгубіцца — раздушыць як жабу. Мокрае месца пакіне, а само пакоціцца далей. Яму няма калі чакаць, пакуль ты штаны падцягваць будзеш... Але калі ты правільна выбраў маршрут свой і маеш план, як дабівацца на ім,— ты сам кум каралю, а то і болей. Бо хто набярэцца смеласці сказаць ільву, што ў таго з рота смярдзіць. Гэта во так, як у вас, у школе, задаюць сачыненне на вольную тэму. Ніхто цябе да яе не прымушае, сам выбіраеш, а ўжо як выбраў, ніхто за цябе яго не напіша. І нечага тут плакаць: без мяне мяне жанілі, мяне дома не было. А дзе ж ты быў? Яшчэ болей скажу: калі што ўесца ў косці, то надоўга. Недарма столяр, паміраючы, казаў: усім усё дарую — і добрае, і дрэннае, адно яловаму суку і на тым свеце ніколі не дарую. Не мог наравістага характару суку даравадь, бо той усё жыццё ўпоперак яму стаяў. На гордага чалавека шмат хлеба трэба, ды і па хлебе, але кожны хоча, каб пра яго ведалі. Як там у каго выходзіць, гэта ўжо іншае, тут трэба мець сілу смеласці не даць дурной ахвоце і людзям затаптаць цябе. Памятаеш Караля — высачыня такая была, недзе два метры, і сіла па росце, а гонару яшчэ болей. Прыходзіць ён у кузню, а там паўсяла сабралася, якраз лета было, ды дождж работу сарваў. А Максім нагрэў брусок металу — сякеру збіраўся выкаваць. Ён як быццам і не надта яркі брусок, а тэмпература ўсярэдзіне высокая. Нехта і скажы Каралю: «А вот не возьмеш у рукі, пабаішся».— «Давай на спор».— «Давай».

На літру залажыліся. Узяў Кароль у руку распалены брусок, перакінуў у другую, гуляе гэтак з жалезінай, як з мячыкам. Рукі ў яго вялікія, у мазалях, вядома, чалавек рабочы, яно і не страшна. І як ён зяўнуў — выпусціў брусок. Выпусціў-то выпусціў, а быў у ботах з шырокімі халявамі. Брусок і слізгануў па штаніне ў халяву. Усе смяюцца: «Во фокуснік, брусок схаваў», а яму не да смеху, боты былі на босую нагу ўзбуты, жонка — лярва такая, анучы ў хаце ніколі не знойдзеш. І Кароль замест таго, каб скарэй нагу выцягнуць з бота, кінуўся плячыма на зямлю, задраў ногі ўгору, трасе, каб брусок вытрасці. Вытрас, але брусок не на зямлю пайшоў, а па голай назе, у штаны. Ты ведаеш, паўнагі спаліў, пакуль выкінуў. А літру, вапшчэткі, выйграў...

Ігнат Сцяпанавіч прыхінае галаву да бервяна, заплюшчвае вочы. Валера таксама прысланяецца да сцяны і адразу нібы правальваецца ў сон. Нешта дзіўнае накочваецца на яго, быццам ён пераносіцца ў другі час, калі быў зусім маленькі, а бабуля гаварыла яму пра людзей і пра чалавечую душу. Што чалавек жыве, пакуль ёсць у ім душа. А варта толькі пасварыцца з душой, як яна пакідае цела і чалавек памірае... Як ад штуршка, Валера прачынаецца. Ігнат Сцяпанавіч напружанымі пільнымі вачыма пазірае на яго, быццам рашае для сябе нейкую вельмі важную задачу. Потым нібы спахопліваецца:

— Во, бач, таксама звёў вочы, і сніцца: падыходзіць як бы Ігнат Яблонскіх, мы з ім некалі ў Бабруйску на століраў вучыліся, рэдкай рукі столяр быў, але вайна яго крэпка пакачала, ён недзе адразу і памёр; падыходзіць ён і пытае: «Ці гэта ты, Ігнат, ці так сабе хто?..» Хацеў я прыгрунуць яго трохі: хіба ты сляпы, сваіх не пазнаеш,— ды перадумаў. «Не, кажу, не я». Ён і пайшоў, кульгаючы, у яго дзве скразныя раны былі ў правую нагу. Выходзіць, даў мне адсрочку, і я прачнуўся...— Ігнат Сцяпанавіч заціхае, але зараз жа пачынае гаварыць зноў, толькі голас ужо другі, размякчаны, задуменны:

— Я так скажу: калі ўжо трэба паміраць, то лепей рабіць гэта восенню. Добра было б, каб хавалі раніцай, калі сонца пачынае ацяпляць зямлю, і каб ужо выкапалі бульбу, каб людзі не спяшаліся. І каб дажджу не было. Дрэнна хаваць з дажджом...— Ён адрывае гала-

ву ад сцяны, гатовы зараз жа ўстаць, шчупае Валеру памаладзеўшымі вачыма. Цяжка нават дапусціць, што нейкую хвіліну назад яны маглі спаць.

— Дык ідзём на кабана?

Валера маўчыць.

— Вапшчэткі, калі ісці на звера, трэба ўмець страляць.

— Страляць я ўмею. Нават на спаборніцтвы ў раён ад школы ездзіў. Трэцяе месца заняў.

— Ці, думаеш, будзе, як на лісой? — Ігнат Сцяпанавіч ціхенька смяецца.

— Што ліса... Пагуляла і пайшла...

— Баішся жывому зверу ў вочы зірнуць?

— Мёртваму баюся. Колькі таго жывога засталося? На адну душу па пяць стралкоў. Ішоў сёння з аўтобуса, дык у Яворскім лесе, як расходзяцца дарогі на Курганок, усё здратавана машынамі. Сляды дзікіх свіней, а чалавечых яшчэ болей... Значыць, прыязджалі аднекуль,— Валера злаваўся, і губы яго, памечаныя чорнымі валосікамі, дрыжалі.

— Вапшчэткі, я чуў: у тым баку сёння стралялі. Так яны могуць і да майго дабрацца,— устрывожыўся Ігнат Сцяпанавіч.— Трэба паспяшаць, а?

— Дык чаго мы сядзім, не ідзём у хату?

— І праўда. Там, пэўна, і вячэра гатова, а можа, жонка і яшчэ што знойдзе...

І яны ідуць на мароз.

XX

Ігнат Сцяпанавіч не вытрымаў доўга чакаць, праз дзень сабраўся ў лес.

— Прайду гляну, што там робіцца,— сказаў жонцы, зацягваючы папругу на куфайцы. Пад куфайку пададзеў тоўсты шарсцяны світэр з высокім, аж пад самыя шчэлепы, каўняром.

Звязала яму гэты світэр Соня. «У ім, тата, не страшна і на двор выйсці, і работу зможаш рабіць»,— сказала, радасная, што прыйшоўся ён упору і па душы бацьку. Ігнат Сцяпанавіч прымяраў яго перад люстэркам доўга і ўважліва, як каго чужога, разглядаючы сябе.

Світэр і праўда быў цёплы. Для майстэрні дык і занадта, асабліва калі з дрэвам што маеш рабіць. Маханеш рубанкам колькі разоў — і ўсё, пара пайшла. Ведама: каваль — людзьмі, столяр — грудзьмі... У лес ці

на паляванне, пад куфайку, каб спраўней было павярнуцца ды калі і затаіцца дзе пад елкай, сама добра. Удружыла дачка слаўна...

Не надта часта прыязджалі дочкі ў Ліпніцу, але і не цураліся, як бывае. Гуня прыедзе са свайго горада, напрывозіць батонаў, абаранкаў, нашуміць, нагаворыць, возьме тое, выпрасіць гэта,— і зноў прапала. Нібы вецер пракаціўся, перабунтаваў усё, пазрываў са сваіх месцаў. «Як там мой Лёшачка... ці здагадаецца зазірнуць у халадзільнік... а то будзе галодны... і дзяцей не накорміць». А дзеці ўжо школу канчаюць. Ды і Лёшачка — лысіна, як люстэрка, а ў дзецях ходзіць.

Не нашмат часцей прыязджала і Соня, хоць і жыла бліжэй, у сваім раёне. Ігнат Сцяпанавіч нікому не прызнаваўся, але яе прыезду чакаў заўсёды. Было ў ёй тое спакойнае, ураўнаважанае, што павінен быў бы мець кожны мужчына. «Вапшчэткі, нашай пароды чалавек»,— адкрыў неяк сваю тайну жонцы. Яна не сказала нічога, бо сама прымячала большую цягу яго да старэйшай дачкі. Як і да яе мужыка — цягавітага, маўклівага. Працаваў ён трактарыстам, добрасумленна рабіў усякую механізатарскую работу і ўсё, што трэба ў дамашняй гаспадарцы. Права думаць і рашаць за ўсю сям'ю аддаў Соні. А думаць было пра што. Дзяцей было аж чацвёра. Але Соні ўдалося ўдзяржаць іх ля сябе, не пусціць ураздроб, хоць старэйшыя ўжо і павырасталі. А во і пра бацьку не забылася...

— Куды ты надумаўся? Шчэ тое не вычыхаў,— не надта строга, але спрабавала адгаварыць Ігната Сцяпанавіча Марына.

— Вапшчэткі, мушу табе сказаць, лазня — святая справа. Ужо нашто Цімох — рэстаўрыраваны чалавек: склалі, памазалі і сказалі: «Жыві», а і той пасля палка чарку папрасіў,— усміхнуўся Ігнат Сцяпанавіч.

— Цімох — рэстаўрыраваны, а ты маладзён?

— А што... Валера направіў так, хоць у сваты ідзі,— вёў сваё Ігнат Сцяпанавіч.

Валера трохі перабольшыў. Паляўнічыя былі на адной машыне, хутчэй за ўсё на «уазіку», але з дарогі стараліся не з'язджаць: не даваў снег. Было іх чацвёра, два сабакі. Машыну паставілі метраў за дзвесце ад клубчанскай гравейкі. Адзін з сабакамі пайшоў у за-

ганятыя, астатнія занялі месцы на выхадзе з лесу. Разлік быў просты: пачуўшы сабак, свінні кінуцца ці пад Курганок, ці ў бок Старыны. І там, і там трэба выходзіць на рэдкае. Свіней было трое, і яны выбралі Курганок. З гэтага боку стаялі два паляўнічыя, і іх стрэлы дасталі аднаго кабанчыка.

Усю гэту няхітрую грамату Ігнат Сцяпанавіч прачытаў, прайшоўшы спачатку па машынным следзе, а пасля ўслед за свіннямі. *Яго* кабана тут не было. Тут была леташняя моладзь. *Яго* кабан быў у Старыне, там і трэба было яго шукаць.

Ігнат Сцяпанавіч, відаць, і сам не змог бы да канца растлумачыць, чым даўся яму гэты кабан. Хіба гэта была першая лясная душа, чыя дарога прайшла старанной ад лініі, на якой з узведзенымі куркамі стаяў ён? Жыве — ну і хай бы жыў. Шкода, што ўпусціў, ды што паробіш: сабака струсіў. Сустрэў ужо дома, вінавацілца, хвастом снег падмятае. Капануў нагой, каб вочы не бачылі...

Думкі пра кабана ў Ігната Сцяпанавіча чамусьці звязваліся з яго хваробай. Нібы кабан быў віноўнікам, што ён застудзіўся. І не проста застудзіўся, а мог і памерці. І — не памёр! Вапшчэткі, жывы, здаровы. І павінен сустрэцца з кабаном. Чым далей думаў Ігнат Сцяпанавіч, тым болей прыходзіў да вываду: не, не могуць яны размінуцца. І думаў пра гэту сустрэчу так, быццам гэта ўжо было даўно некім вырашана і нічога памяняць нельга, толькі трэба даждаць найлепшага моманту. Як у вайну, пры наступленні.

З Яворскага лесу цераз голы нізінны перашыек Ігнат Сцяпанавіч перайшоў у бярэзнік, а з яго ў балотца, па якім некалі ішоў услед за ваўком. Самога балотца даўно ўжо не было, праз яго пралёг магістральны меліярацыйны канал, упалавіну засыпаны снегам. А ельнік стаяў на ўзвышэнні, як і тады, густы і пануры.

У кустах Ігнат Сцяпанавіч убачыў свежыя — гэтай ночы — сляды кабана. Адчуваў ён сябе тут спакойна, шнырыў ад куста да куста, успорваючы снег да леташняга лісця. Нібы забаўляўся, як гэта робіць, мышкуючы, ліса.

Ігнат Сцяпанавіч зрабіў ладны крук па ельніку, выйшаў на просеку. Вяла яна ўздоўж канала, можа, у кіламетры ад яго. Сюды кабан не выходзіў, і гэта спадабалася Ігнату Сцяпанавічу. Кабан нібы сам адме-

раў сабе тэрыторыю і не вылазіў за яе межы. Зноў на канал Ігнат Сцяпанавіч выйшаў кіламетры за паўтара наперадзе. След кабаноў застаўся ў гэтым абмераным участку. «Недзе спіць пад е́лкай, у цёплым шыгаллі, каб выйсці ноччу пад дубы ці на балота, карэнне церабіць. Ну, хай паспіць»,— вырашыў, нібы дазволіў, Ігнат Сцяпанавіч.

Ігнат Сцяпанавіч усё ж уламаў Валеру пайсці на кабана.

- Вашшчэткі, не пашкадуеш. Мы яго абавязкова прыжучым. Я праверыў: яму няма куды дзявацца. Возьмем абодвух сабак: вашага і майго. Ты станеш на просецы, а я ад канала. Ручаюся: ён выйдзе ці на цябе, ці на мяне, а тут ужо не спі. І зноў жа бачыш: снег карой узяўся, сабакі пойдуць паверсе, мы на лыжах, а яму... Што ж, той раз вылузнуўся, цяпер нікуды не дзенецца!..

— Не будзем загадваць,— адказаў Валера. Ён быў у цёплай, пацягнутай зверху чорнай матэрыяй куртцы, патроны ўкінуў у кішэні, стрэльба на плячы.

За іхнімі зборамі акрамя Марыны сачыла яшчэ адна пара пільных вачэй. Належалі яны Толіку — васьмігадоваму Лёневаму хлопчыку. Якраз былі зімовыя канікулы, і Ігнат Сцяпанавіч перадаў Лідзе, каб прыслала сына: хай пабудзе ў іх. Яна і прывезла яго. І цяпер Толік сядзеў, звесіўшы ногі з высокага дубовага дзедавага крэсла, як з трона, і пазіраў, як дзед збіраецца на паляванне. Хлопчыка нядаўна абстрыглі «нулёўкай», і растапыраныя вушы яго тырчалі ў бакі, як не свае.

— А мне можна з вамі? — спытаў ён у Ігната Сцяпанавіча. Спытаў такім сур'ёзным голасам, быццам яго і праўда маглі ўзяць на гэта паляванне.

— Табе яшчэ рана,— адказаў той, кінуўшы позірк на сцяну. Там у дубовай рамцы быў партрэт сына, перазняты з вайсковай фотакарткі. Яны былі вельмі падобныя — гэты абстрыжаны вушасцік і той, на сцяне, у парадным мундзіры і фуражцы.— Ага, рана табе,— паўтарыў Ігнат Сцяпанавіч і дадаў: — Хіба што праехаць на дзіку, калі б сядло было ды хто дабраў спрыту пачапіць яму на спіну. А калі сказаць болей, то і не дзіцячая гэта работа.

— Я да вас прыехаў у госці, а вы не хочаце мяне браць з сабой,— з крыўдай паўтарыў унук.

— Прыехаў у госці, то і будзь гасцём,— адказаў Ігнат Сцяпанавіч.

...Кабан быў у сваім «надзеле», і сабакі паднялі яго адразу, але ён не пайшоў на Валеру, а рвануў па ельніку, у бок Яворскага лесу. Ён прайшоў метрах у ста ад Ігната Сцяпанавіча — нібы чорная маланка чырканула па снезе між ствалоў.

Сабачыя галасы аддаляліся. Ігнат Сцяпанавіч зразумеў, што ўся яго вялікая стратэгія лопнула, як порхаўка пад нагой, і цераз канал выскачыў на поле, беручы напрамак на дальні рог Яворскага лесу. Кабану не закажаш, куды павярнуць, але Ігнат Сцяпанавіч чамусьці быў упэўнены, што ён пойдзе ці ў глыб Старыны, ці сюды. Дарогу ў глыб Старыны бунтуюць сабакі сваімі галасамі, а гэты край спакойны... На пагурку Ігнат Сцяпанавіч прыпыніўся, азірнуўся назад, убачыў Валеру. Той толькі што выскачыў з лесу і паказваў рукой туды ж, куды кіраваў і Ігнат Сцяпанавіч.

Ігнат Сцяпанавіч кінуў вокам трохі далей, на нізінны прагал паміж бярэзнікам і Яворскім лесам, і ўбачыў самога кабана. Той пластаваў па нізіне, нібы гнаў баразну, і трымаў шлях на бліжні рог Яворскага лесу. Снег быў глыбокі, і кабан ледзь не ўвесь хаваўся ў ім. Потым выскачылі на чыстае і сабакі.

«Ненадоўга цябе стане па такім снезе, галубок. Яны дагоняць. Дагоняць і абсядлаюць»,— падумаў Ігнат Сцяпанавіч, беручы свой далейшы разбег.

Шырокія ясянёвыя лыжы лёгка слізгалі па залубянелым снезе, і ён дастаў дальняга рогу Яворшчыны раней, чым кабан. Сабакі якаталі недзе на клубчанскім баку і нібы на адным месцы. Няйначай, кабан забраўся ў гушчар і не падпускаў да сябе. Але не — сабачыя галасы зноў павесялелі, сталі набліжацца, і не паспеў Ігнат Сцяпанавіч вырашыць, як быць — ці заставацца тут, ці прабегчы краем лесу далей, як зноў, ужо зблізку, убачыў кабана. Той, як чаўнок, прашыў ельнік метрах у трыццаці і выйшаў на чыстую снежную разлогу. Наперадзе, упоперак яго дарозе, ішоў меліярацыйны канал, далей ляжала поле, а яшчэ далей цёмнай сцяной уставаў Курганоўскі лес. Кабан выбраў дарогу ў лес. Метрах у дваццаці за ім ішлі сабакі.

Ігнат Сцяпанавіч ускінуў стрэльбу і вёў па ходу кабана.

Гэта быў сапраўдны сякач: магутныя высокія гру-

дзі, вялізная, счэсаная на клін галава... Разяўленая пашча забіта пенай!.. Сабакі даганялі яго...

У абодвух ствалах былі патроны з кулямі, але Ігнат Сцяпанавіч марудзіў націскаць на куркі.

«Куды ж ты ідзеш, дурань! Перад табой жа канал...» Думка гэта маланкай мільганула ў галаве, і быццам у адказ на яе кабан зрабіў адчайны скачок. Скачок быў смелы і прыгожы, кабан адарваўся ад зямлі і на нейкае імгненне нібы завіс у паветры, у вольным палёце. Кабан пайшоў бы далей, але тут умяшалася тое, чаго ні звер, ні чалавек не чакалі. На процілеглым беразе канала за зіму вырасла і ішла ўправа і ўлева шырокая, залізаная вятрамі снежная страха. Кабан прызямліўся якраз на яе, прабіў і ўсёй сваёй магутнай тушай шухнуў уніз, у сыпкі, глыбокі снег. Тут яго і дагналі сабакі.

Ігнат Сцяпанавіч выскачыў на бераг канала. Кабан як не ўвесь быў у сухім, узараным капытамі снезе. Вялізная, упалавіну тулава, з жоўтымі загнутымі ікламі галава выцягнута ўгору, насустрач сабакам, чорная шчаціна на хібу стаіць шыллем. Разяўленая пашча ў жоўтай пене, клочча яе падае на снег, грудзі задыхана ходзяць. Сабакі аж заходзяцца ад ярасці, кідаюцца ўніз і тут жа, як на спружынах, адлятаюць назад.

Ззаду над кабаном навісала тоўстая снежная страха, перад ім былі сабакі.

Бакавым зрокам кабан убачыў чалавека, што выскачыў на бераг канала, і адкуль што ўзялося: раптоўны, нібы стрэл, скачок угору, на бераг канала, на сабак,— тыя, як шчэпкі, пырснулі ў бакі, яшчэ некалькі скачкоў, і лес праглынуў яго, як іголку. Апамяталіся, загаласілі сабакі, кінуліся ўслед.

Падбег Валера: куртка расшпілена, шапка на патыліцы, твар потны, расчырванелы:

— Ну, што?

— Вашчэткі, ты разумееш: і па такім снезе ён нароўні ідзе з імі,— Ігнат Сцяпанавіч выглядаў разгубленым.— Ага, выскакваю сюды, а ён у канале, як мыш у муцэ. І сабакі шалеюць.

— Ну?

— А пасля ўгледзеў мяне — і на іх, на бераг... Як яны толькі паспелі адскочыць убок. А ён па свайму ходу назад...

— Пастойце... Дык тут жа і пяцідзесяці метраў не будзе,— хацеў зразумець сваё Валера.

— Ага... Ты бачыш, якую яму краталоўку падстроілі? — Ігнат Сцяпанавіч ішоў па кабанім следзе.— Да крыві парэзаў ногі, і пена клоччам... Ён думаў, што на тым баку цвёрдае, а там снегу накруціла за зіму. Ён як ішоў, так з ходу і матануў... Метраў пяць ляцеў... І калі б там была зямля, пайшоў бы далей. Такая сіла, пудоў шаснаццаць, не меней...

Валера паглядзеў чэпкім позіркам на Ігната Сцяпанавіча, і толькі цяпер да яго пачынаў даходзіць сэнс усяго таго, што адбылося тут...

Ігнат Сцяпанавіч дастаў з кішэні піпку, але набіваць не спяшаўся, прыслухоўваўся да сабачых галасоў. Яны даносіліся недзе з другога канца лесу.

— Вапшчэткі, яму нічога не заставалася, як пайсці ў атаку на іх, у лоб...— Ігнат Сцяпанавіч паслухаў яшчэ. Галасы сабак ужо былі ледзь чутны.— А цяпер няхай яны яму ў с..ку пацалуюць,— сказаў як сам сабе і засмяяўся ціхім вінаватым смехам.

Ён натоптваў піпку і, здавалася, увесь быў у гэтай рабоце, але відаць было, што галава яго была занята нейкай іншай, вельмі важнай думкай. Ігнат Сцяпанавіч нават усміхаўся, шаволячы губамі, але ўсміхаўся сам сабе, і ў вачах яго слаўся сівы, як гэта заснежанае поле, туман... Усміхаўся і ўслухоўваўся ў нешта, што гучала ў ім самім і што пачуць мог толькі ён.

І Валеру раптам зноў стала страшна, як тады, у Мінску, на вакзале. І ён стаіўся ў сабе, баючыся чым-небудзь неасцярожным парушыць тую ціхую засяроджанасць, у якой быў Ігнат Сцяпанавіч.

Ігнат Сцяпанавіч тым часам прыкурыў, пусціў угору дым, падняў вочы на Валеру, і ў вачах гэтых ужо не было туману,— былі яны чыстыя і ясныя, і нешта вясёлае і роднае іграла ў іх... Валера таксама ўсміхнуўся, адчуваючы, як у самога вочы засцілаюцца туманам...

Высока ў небе над імі, як павук павуціну, цягнуў дымную нітку самалёт. Калі б у лётчыка былі час і ахвота адарваць вочы ад забітых прыборамі панеляў і зірнуць уніз, ён убачыў бы, што снежна-зімняя зямля ляжала пад ім, як вялізная, шырока разгорнутая карта.

Калі б лётчык мог спусціцца ніжэй, ён убачыў бы шэра-белае ліпніцкае поле, і Яворскі лес, і дарогу, што прамой лініяй рассякала лес на дзве часткі. Дарога вя-

ла з Клубчы ў Ліпніцу, адтуль — у раён і ва ўвесь свет.

Ён мог бы ўбачыць і сабак. Яны дагналі кабана, хаця ён ужо і не ўцякаў ад іх. Цяпер ён быў хітрэйшы: стаіўшыся ў гушчары, ён аддыхваўся, набіраў сілу, рыхтуючыся да таго непазбежнага моманту, калі сам пойдзе ў атаку, і гора таму, хто стане на яго шляху...

А яшчэ лётчык убачыў бы на полі ля лесу дзве маленькія чалавечыя постаці. Яны ажыўлена ўзмахвалі рукамі, у аднаго і другога з рота ішла марозная пара — людзі гаварылі між сабой.

У лётчыка, закутага ў прыгожыя лініі металу, была свая задача. Угары над ім сліпучым бляскам ззяла сонца, перад ім распасціралася блакітная, сатканая з малюсенькіх шэрых кропак бяскрайнасць, унізе пад ім ляжала зямля. Лётчык ведаў, што яна жыве, любіць, дыхае, змагаецца за сябе, і ад гэтай думкі яму было лягчэй пераносіць адзіноту ў гэтай пустой халоднай бяскрайнасці.

Сачыненне на вольную тэму

Раман

Нараджаемся мы простымі людзьмі,
а паміраць нам трэба было б як багам.

Дзюла Йеш

I

Калі выходзіць з Клубчы ў Ліпніцу, то адразу па левую руку будзе калгасны машынны двор. Доўгія гады тут на галяку, збіўшыся ў кучу, нібы так было цяплей, стаялі трактары, камбайны, сеялкі... Трошкі наўзбоч, ля пачарнелых ад пылу і чаду лазовых кустоў, як парудзелыя косці невядомых дагістарычных істот, валялася рознае жалезнае ламачча — паламаныя культыватары, граблі, бароны. Нярэдка трапляла сюды і зусім новае, пафарбаванае ў вясёлыя заводскія колеры прычындалле да розных машын,— тое, чаму калгасныя механізатары не маглі прыдумаць разумны ўжытак. Праз якога паўгода і прычындалле гэта цяжка было адрозніць ад усёй старой іржавай непатрэбшчыны.

Так было некалі, а правільней, яшчэ гадоў дзесяць таму, пры Заборскім. Цяпер тут вялізнай літарай «П» усталі зборныя цэментовыя павеці — разумная палёгка для людзей і тэхнікі. Праўда, жалезнага ламачча не паменела; проста яго пачалі скідваць у кустах за сценамі павеці — далей ад дасужага вока.

За машынным дваром будуць могілкі — дзесяткі два рассыпаных па пясчаным пагорку чорна-каравых старых бяроз, абнесеных невысокім дашчаным плотам. Плот, а болей рознае кустоўе, што заўсёды добра расце на магілах і ля іх, надзейна схавалі крыжы, помнікі і металічныя абгародкі, і толькі падышоўшы блізка, можна ўпэўніцца, што гэта не лясок.

Скажам проста: месца для могілак выбрана не самае лепшае, а можа, і горай таго. Нябожчыкам, хоць ім цяпер нібыта ўжо і ўсё роўна, не пашанцавала. Хто гэта хавае людзей у самым сяле? Тут усё ўсякае — то «маць», то «госпадзі», то куры, то сабакі, а мёртвыя любяць ляжаць спакойна, і вушы ім не заткнеш.

Так лічыць Ігнат Сцяпанавіч і шмат чаго можа даць у абарону сваёй праваты. Узяць хаця б восень сорак другога, калі партызаны бралі валасны гарнізон, а быў ён у старой школе, лічы, у цэнтры сяла, і меў, ні многа ні мала, шэсцьдзесят чалавек. Сіла — дай божа. Немцы таксама былі не дурні, ведалі, што тут, на мяжы Церабольскіх лясоў, якія партызаны адразу абжылі, дзесяць — пятнаццаць чалавек — нішто.

Як выйшла пасля, дык і шэсцьдзесят было тое ж нішто: якія-та партызаны стануць цярпець такую скулу пад бокам, на самым ходу. Дарогі ў глыб раёна хоць і гразкія, ведама, лес ды балота, затое можна дастаць і да Асіповіч і да Бабруйска. Там шаша, там чыгунка. Таму партызаны і паставілі кулямёт на рагу могілак. Месца пахватное; гэта цяпер павеці, зернесушылка ды майстэрня з запраўкай адгарадзілі могілкі ад сяла, а тады ўсё было відна, як на талерцы. І да школы метраў трыста, не болей. Школа — гэта ўжо так, на крайняе, там хлопцы самі ведалі, што рабіць, а кулямёт у засадзе, калі раптам пабягуць сюды. А пабегчы павінны: сюдой прасцей выскачыць на дарогу ў раён, да сваіх.

Так яно і сталася. Вартавога знялі ціха і закідалі школу гранатамі, але тыя, што былі ў суседніх са школай хатах, павыскоквалі і пачалі адстрэльвацца. Убачылі, што адбіцца не ўдасца, сталі адыходзіць на могілкі. Была ўжо раніца, туман раскалыхаўся, і белыя постаці немцаў і паліцэйскіх — як выскачылі, так і прынялі бой, якая тут ужо форма,— відны былі добра, як белыя грыбы. Вось тут і сказаў сваё кулямёт. Злосці было і ў яго, і ў тых, што па баразнах бульбы перабягалі сюды. Пашчапалі крыжоў шмат. Было два мармуровыя помнікі — і тым дасталося. Дзе ўжо тут: зняўшы галаву, па валасах не плачуць. Аднаго з немцаў кулямётчык расстраляў, можна сказаць, у апошнюю секунду: той дапоўз па канаве паўз дарогу да могілак і прыўстаў на калена, каб разануць з аўтамата... А двум усё-такі ўдалося вырвацца з сяла. Пакуль ішоў бой ля школы, яны пазахлеўю дабеглі ў канец пасёлка, але кінуліся не ў бок могілак, а правей, па лагчыне. Разлік быў правільны. Гэта самая кароткая дарога да лесу, і яна не праглядвалася з сяла, калі забыцца, што перад лесам рабілася круцейшай. Яно і ўзлобак той можна было абысці балотцам, што і зрабіў адзін з іх. А другі пайшоў

напрасткі. Можа, рашыў, што ўжо адбегся далёка, а можа, і страх гнаў хутчэй у лес. Але як толькі ён вылез з лагчыны і паказаўся ва ўвесь свой рост, грымнуў стрэл. Аказваецца, яго даўно цікаваў партызан, паклаўшы вінтоўку на жэрдку плота. Калі ведаць, што ў самога цябе не стрэляць ззаду, ды прыстроіцца на што цвёрдае, можна добра прыцэліцца.

Той адзін, што ўцёк, быў ліпніцкі Стась Мастоўскі. Ён дабраўся да раёна і сказаў, што гарнізона ў Клубчы няма ўжо і нават школа, дзе ён размяшчаўся, згарэла.

Скрозь чорнае сіта надмагільных бяроз угары свіціцца парудзелая бляшаная дзежка воданапорнай вежы. Без гэтай дзежкі не змаглі б жыць сваім тлумна-кароткім канвеерам насельнікі трох шырокіх, раскірэчаных на зямлі свінарнікаў. Зноў жа, навошта было іх тут ставіць? Хіба месца кругом мала? Заборскаму так захацелася — Заборскі так зрабіў. Яму што? Ні бацькоў, ні сваякоў ягоных тут не было, а цяпер і падаўна не будзе. Прыехаў і паехаў.

Далей за могілкамі і бліжэй да дарогі пад вострым чарапічным дахам стаіць двухпавярховая будыніна. Складзеная з чэсаных стрыжнёвых бёрнаў на чысты, «нямецкі» вугал, без моху, але так, што цяжка ўгледзець паз між тых бёрнаў. Будыніна пачарнела ад часу, дажджу і снегу, бёрны пабіла трэшчынамі, цёмназялёныя плешыны моху папаўзлі па некалі густа-чырвонай рабрыстай чарапіцы. Здаецца, што прастаяла гэта будыніна тут увесь свой век, ды некаму ўздумалася забіць дошкамі дзверы і акно на другім паверсе, і зроблена гэта было абы-як, сырымі дошкамі, і яны паспелі з часам пабрацца чарнатой, парассыхаліся, а плешкі цвікоў заржавелі.

Але гэта здаецца толькі на першае вока і калі глядзець здаля, з дарогі. А калі падысці бліжэй і прыгледзецца, то адразу ўбачыш, што гэта зусім не так. Падмурак зляплены як бы ўпохапкі. Месцамі гэта вялікія камяні-галышы, звязаныя цэментовым растворам, і відно, што раствору не шкадавалі і хляпалі абы-як,— пырскі пазастывалі аж на другім вянцы; месцамі цэлыя латкі падмурка з колатых каменняў, павырываных са старой кладкі. З аднаго боку двухстворкавыя дзверы моцныя, шчыльныя, на завесах з тоўстага ліставога жалеза з фігурнымі разводамі, а з другога боку не то дзверы, не то вароты, збітыя з першых, што трапілі пад ру-

ку, дошак. І збіты яны даўно і цяпер пачарнелі і рассохліся.

І прыбудоўкі няма. Пра тое, што некалі яна была, сведчаць святлейшыя пляміны на сцяне паабапал дзвярэй і вышэй, аж на другі паверх і на конус, як у даху, абрыс яго.

Гэта здагадкі выпадковага чалавека, які ўбачыў будынак і якому раптам закарцела б падзівіцца на яго зблізку, а Ігнат Сцяпанавіч расказаў бы шмат болей.

Урэшце, яго і прасіць доўга не трэба, бо ў будынку гэтым калгасны млын і прывад для пілы-цыркуляркі, а начальнік усяго гэтага — Ігнат Сцяпанавіч. Гуляць у маўчанку ён ніколі не любіў і не любіць.

— Вашчэткі, кожны мае што сказаць, трэба толькі знайсці пункт ахвоты ці другое што важнае,— гаворыць Ігнат Сцяпанавіч, чапляючы замок на прабой рассохлых дзвярэй. Чапляе замок ён з паспешлівасцю, нібы за дзвярыма не меней як склад стратэгічнай зброі, і Ігнат Сцяпанавіч не мае права паказаць яго нават самаму блізкаму чалавеку.

Гаворыць гэтыя словы Ігнат Сцяпанавіч да Валеры. Стала няпісаным законам, што са школы Валера ішоў не пасёлкам, разам з усімі школьнікамі, а заварочваў сюды. Далей яны пойдуць разам да Ліпніцы, як гэта бывае часта, можна сказаць, ледзь не кожны дзень.

— Узяць хоць бы Туміловічавага Сідара. Ён ніколі болей двух слоў сказаць не ўмеў, ды і тыя — «дай закурыць», а калі можна было, то і саўсім маўчаў. Хаця і работа ў яго была такая: сторож ды ноччу. А з кім можна ноччу гаварыць? Хіба з сабакам, калі трэцца ля нагі. А як у пяцьдзесят шостым годзе, а зіма тады снегу дала шмат, ля цялятніка намяло па самыя кроквы, вот па гэтай гары ваўкі і залезлі на страху. Знайшлі саламяную латку, разгрэблі яе і — усярэдзіну. Пяцярых цёлак зарэзалі. Прыйшлі цялятніцы раніцай карміць, а тыя ляжаць з выпушчанымі каўбамі. Ды і то, відаць, перабунтаваў нехта, бо маглі б усіх перарэзаць.

Знайшлі Сідара, а ён сабе спіць на печы. «Дзе ты быў і што бачыў? Во табе тэлефон — дакладвай старшыні, як усё сталася». Сідар і так не жывы быў, калі ўбачыў, як распарадзіліся ваўкі, а хто ж пазычыць смеласці сказаць пра гэта старшыні, але дзявацца няма куды. Узяў у рукі тэлефон і гаворыць у трубку: «Дык во, Сямён Марцінавіч, учора гэта нічога ніякага, а сёння —

на табе во што...» Старшыня нічога не разумее, а гэты зноў сваё: «Дык во, Сямён Марцінавіч, учора нічога ніякага, а сёння на табе — во што...» Разы са тры паўтарыў, пакуль той не ацверазіў яго матам. «Што такое «во што»?» Толькі тады Сідар знайшоўся і са злосцю крыкнуў: «Не ведаеце, што такое «во што»?.. Дык нацеl Ваўкі ноччу пяць цёлак зарэзалі — во што!» Як ён тады жыў застаўся, мала хто здагадваўся. Судзіць збіраліся за халатнасць, што не ўпільнаваў дзіркі той. Заборскі чалавек быў крутога нораву, і яно так часта бывае: учора нічога ніякага, а сёння на табе...— у голасе Ігната Сцяпанавіча прабіваецца заклапочанасць, нават злосць.

— Нешта я лесу даўно не бачу ля млына. Ці дошкі ўжо нікому не трэба? — пытаецца Валера, азіраючыся кругом.

— Каму трэба, каму не трэба. Сёння завярнуў на сваім «газіку» Ганчаронак, старшыня. Зайшоў усярэдзіну, аблазіў усё, пашчупаў, дзе што як. Пытаецца: «З годзік яшчэ бабулька гэта нам паслужыць ці не?» Кажу: «І болей паслужыць, калі з галавой...» Словам, ніякіх дошак. Ёсць сталярны цэх, хай там і разбіраюцца. А тут толькі зярно малоць. Вапшчэткі, яно і праўда: у іх там вертыкальныя пілы, станкі розныя, а не проста голая кацёлка, як у нас...

— Значыць, дзядзька Ігнат, аб'екту нашаму прыходзіць канец? — па-свойму растлумачыў сітуацыю Валера.

Валера сказаў «нашаму» не проста так. Ігнат Сцяпанавіч даўно навучыў яго хадзіць ля пілы, запускаць жорны, і Валера падмяняў Ігната Сцяпанавіча, калі была ў гэтым пільная патрэба.

Ігнат Сцяпанавіч не сказаў нічога. Паклаў ключ у кішэню і па раскіслай зямлі пайшоў на дарогу. Валера ішоў услед.

— А чаму-та вы сёння не на матацыкле? — зноў спытаў Валера, скіроўваючы думкі Ігната Сцяпанавіча на іншае.

— Вапшчэткі, нешта матор стаў барахліць. Хаця, з маторам можна было б прыдумаць што... сам бачыш, на Яворскай грэблі такая каша — танк патопіш, сунуўшы... А матацыкл, скажу табе, калі здаровы,— і па гразі, і па снезе валачэ, як звер.

«Звер» — гэта трохсільны драндулет Мінскага велазавода, самая першая мадэль, якую цяпер наўрад ці

ўбачыш дзе-небудзь нават у музеі. Ігнат Сцяпанавіч узяў яго цераз сельпо, як толькі яны пайшлі ў прадажу. «Вапшчэткі, машына не ўступае загранічным маркам»,— упарта сцвярджаў ён, калі хто-небудзь заводзіў гаворку пра тое, што матацыкл надта трашчыць і не дае спаць не толькі сабакам, а і людзям.

Ігнат Сцяпанавіч зрабіў для яго прычэп на веласіпедных колах і чаго толькі не ўхітраўся цягаць на ім — дровы, мяхі з мукой і цэментам, скрынкі з гусямі і парасятамі, нават жэрдзе. Але не было нічога страшнейшага на свеце, чым бачыць, як Ігнат Сцяпанавіч вязе з дальняй дзялянкі сена. Разагнаўшы свой мотафургон у ляску (там дарога ішла ўніз), ён вырываўся на роўнае і, набіраючы ўсё большую хуткасць і сеючы за сабой ашмоцце сена, як тарпеда, нёсся да сяла. Здавалася, няма такой сілы, якая магла б спыніць гэтую шалёную тарпеду, спераду якой, сагнуўшыся ў тры пагібелі, дабравольным смяротнікам сядзеў Ігнат Сцяпанавіч. Палохаючы да смерці сонных курэй, Ігнат Сцяпанавіч імчаў міма свайго двара і аднаму яму вядомай сілай спыняў свой мотафургон дзе-небудзь ля трэцяй ці чацвёртай хаты. Потым доўга адчапляў прычэп і, упрогшыся ў яго сам, дабаўляў сена дамоў...

А што ў Яворскае балота цяпер лепей не совацца, гэта чыстая праўда: гразі там па вушы.

Ігнат Сцяпанавіч спыняецца на дарозе, дастае з кішэні металічны партабак з гончым сабакам на крышцы, з другой кішэні дастае піпку, натоптвае махоркай. Дастае запалкі, раскурвае піпку. Усё гэта робіць з маўклівай засяроджанасцю на сваім занятку. Нарэшце глыбока зацягваецца, пускае дым, гаворыць ціха, як сам сабе:

— Камень на адным месцы і той абрастае, а пачні качаць яго туды-сюды — у порах рассыплецца.

— Усё ж цэнтр калгаса: кантора, школа, сельсавет,— разважае Валера, падкідваючы плечуком разбухлую ад сшыткаў і падручнікаў сумку. Ён нібы хоча суцешыць Ігната Сцяпанавіча.

— Ты навучыўся гаварыць, як некалі Заборскі. Любіў такое: «Усё павінна быць у адным кулаку...» І пасцягваў усё, што паспеў. Вунь, ачапіў могілкі з усіх бакоў,— Ігнат Сцяпанавічківае назад.— Стаяў млын у Ліпніцы і хай бы стаяў. Дык не, захацелася сарваць...

Млын і сапраўды раней быў у Ліпніцы, і рух жыццю яго даваў паравік, што стаяў у прыбудоўцы з такіх жа

чэсаных і добра падагнаных бёрнаў, як і ўвесь будынак. Вялізныя, метра паўтара ўпапярок, камяні жорнаў шаргацелі на другім паверсе. Паўз камяні да глыцяжка бокага, збітага з дзюймовых дошак каша вяла крутая лесвіца. Калі на дварэ стаяла паганая пагода, мяхі з зернем згружаліся ў сярэдзіну млына і па гэтай лесвіцы дабаўляліся наверх. Разварочвацца з мехам было тут не надта зручна, асабліва калі трэба было размінуцца дваім, мала прасторы, але што паробіш. Пры добрай пагодзе мяхі дабаўляліся адразу да каша па лесвіцы, што ішла звонку паўз сцяну.

Чахкаў паравік, шырокі брызентавы пас гнаў яго сілу галоўнаму валу, той верхняму каменю жорнаў. Камень спачатку павольна, быццам нехаця, зрушваўся з месца, потым ішоў хутчэй і хутчэй, пакуль не набіраў свой размераны шматтонны кругавы гон, ад якога дрыжалі, хадзілі ў бакі дубовыя апорныя стойкі, глуха гулі і ўздрыгвалі сцены. Адчувалася, што сілы ў паравіку нашмат болей, чым ён яе выказвае, і калі б даць яму волю, ён бы давёў, што гэта такое. Але людзям трэба была яго разумная сіла, і яны бралі яе, даючы яму разгону столькі, колькі трэба было ім.

Любіў Ігнат Сцяпанавіч пакінуць качагарку і выйсці ў цемнату ночы, падзівіцца, як узлятаюць угору, нібы жывыя, і тут жа мітусліва паміраюць зыркія іскры. Колькі трэба іх, гэтых іскраў, каб прымусіць жорны круціцца? І глухі голас млына здаваўся Ігнату Сцяпанавічу раўнамерным уздыханнем здаровага чалавека, які робіць цяжкую, але па сіле, працу, і робіць яе ў ахвоту. «У-у-ух! У-ха-ха! У-у-ух! У-ха-ха!..»

Сыпалася мука з жолаба ў падстаўленыя мяхі, хораша пахла, серабрыла белым пылам бровы і вусы дзядзькоў, і яны задаволена ўсміхаліся, засяроджаныя на нейкіх сваіх думках, абзываліся моцным крыкам, каб перамагчы шум і грукат, які глушыў усё вакол.

Паравік адслужыў сваё, і нішто ўжо не магло вярнуць яго да жыцця. Ігнат Сцяпанавіч зразумеў гэта перш чым хто.

Пад Новы год ужо засыпалі апошні мех — малолі ячмень для свінарнікаў,— як раптам зашыпела нешта ў катле, пайшла пара, затапіла ўсё, і нічога нельга было ўбачыць ні ў качагарцы, ні за сцяной, у млыне.

Ігнат Сцяпанавіч заліў агонь у топцы, адправіў мужыкоў дамоў і сам пайшоў: у распалены кацёл не па-

лезеш. Прыйшоў пазаўтра, праверыў і нос апусціў: пацяклі трубы. Каб яшчэ адна, дзве, а то адразу пяць... І астатнія... пазногцем стукаеш — угінаюцца. Нібы папяровыя.

Вясной паравік зацягнулі на металалом, а будынак рашылі перакінуць сюды, у Клубчу. Рашылі. Рашыў старшыня, усё той жа Заборскі, мужык нервовы і нецярплівы да ўсіх, акрамя хіба сябе ды яшчэ двух чалавек у калгасе: галоўнага рахункавода і галоўнага агранома. Галоўным рахункаводам быў Мікіта Гонта — мужчына даўгі і худы, з мучніста-нездаровым абабленым тварам, чалавек, злосны на ўсё на свеце. А які гэта старшыня будзе сварыцца са сваім рахункаводам ды калі ў таго яшчэ такі звяглівы нораў?

Ігнат Сцяпанавіч ведаў Мікіту яшчэ хлопцам. Вялікі задавака быў, ніводных танцаў не прапускаў, і, лічы, ніводныя не абыходзіліся без бойкі, калі прыходзілі хлопцы з суседніх вёсак. І біліся, было, страшна, і сам ён біўся да краю, трэба было, то і колле ішло ў ход, і шворны. Было так, што счапіўся ён і з Ігнатам адзін на адзін, а прычынай стала сястра яго Каміла. Прыгожая дзяўчына была, уся бялявая, светлы чысты твар нібы свеціцца з сярэдку, аж хочацца паглядзець, што гэта там такое дзіўнае жыве. Ігнату захацелася правесці яе з танцаў, і яна пайшла ахвотна: якой дзеўцы не хочацца, каб яе правёў хлопец. А хлопец — як той паляўнічы: не правёў дзеўку, не прыціснуў,— лічы, упустую трапаў ногі.

Мікіта дагнаў іх на вуліцы, недалёка ад свайго двара, і загадаў Каміле ісці дамоў, але Ігнат папрасіў, каб Каміла не спяшалася: яны перагавораць і ўсё добра будзе. Лета, вечар такі харошы, дыхай — не надыхаешся...

Але дарма. Мікіта прыкрыкнуў на сястру, і яна пайшла, неахвотна пайшла, але ці ж не паслухаешся брата. Мікіту хацелася большага. Ён узяў Ігната за руку, як абцугамі ўзяў, і сказаў тое ж самае, што і Каміле: «І ты ідзі дамоў,— і дадаў яшчэ: — І каб я цябе болей ля сястры не бачыў».

Ігнат Сцяпанавіч і цяпер не любіць, калі злосць засцілае людзям вочы і яны не ўмеюць нічога кругом сябе бачыць, а тады не любіў яшчэ болей. Быў малады і сілу ў целе меў крэпкую. Гэта толькі здаецца, што тапор — інструмент лёгкі, а калі ты дзержыш яго ў руцэ кожны

дзень, то і рука гэта чуе. Ды і так — мех на восем пудоў сам браў з зямлі сабе на плечы і праз усё сяло нёс.

— А чаму? Ты мне можаш расказаць? — спытаў ён у Мікіты. Стаялі яны блізка адзін да аднаго, і левай рукой Мікіта трымаў Ігнатаву правую, і замахнуцца правай яму самому было лацвей.

— А таму! — адказаў Мікіта і праўда матануў правай, і калі б Ігнат не прысеў, мог бы дастаць да носа. Не дастаў, крутануўся сам, як вярцёлка. Прысядаючы, Ігнат вырваў сваю руку і абняў Мікіту, зашчаміўшы яго рукі. І зжабіў так, што таму і дыхаць нечым стала. Пастаялі так, абняўшыся, і Ігнат усё болей сціскаў свае рукі і чуў, што ім ёсць куды сціскацца. Нарэшце Мікіта прахрыпеў:

— Пусці!

Было гэта якраз ля глухой сцяны нейчага хлява, там шумна ўздыхала карова. Паўз іх прайшлі дзве парачкі, зірнулі на іх, засмяяліся: «Хлопцы цалуюцца».

Адпускаць Мікіту адразу Ігнат не захацеў.

— Што ж ты так не шануеш сваю сястру? — спытаў.— Ёй жа замуж скора выходзіць, а ты з ёй, як з маленькай.

— Не твой клопат,— адказаў Мікіта і зноў прахрыпеў: — Пусці!

— Клопат, вядома, твой большы, і я цябе пушчу, толькі каб ведаў, што магу перакуліць і прыставіць на галаву да сцяны, і будзеш стаяць, як куль, слухаць, пра што думае карова, пакуль хто назад на ногі не павернe,— сказаў яму Ігнат і надта проста ўсё гэта мог прарабіць.

З тых танцаў Мікіта запаважаў яго. Праўда, Каміла неўзабаве паехала на Украіну да цёткі і не вярнулася назад, а як наразалі панскую зямлю, Мікіта пры землямерах хадзіў. Дапамагаў наразаць участак і Ігнату. Мог бы, канечне, не такой балоцістай выбраць, але нічога, быў там і пагурак, і лужок.

І да вайны Мікіта быў рахункаводам у Клубчы, вярнуўся на гэта месца і пасля вайны, а як да Клубчы далучылі Ліпніцу — стаў называцца галоўным. Калі ні сустрэнешся з ім — вечна плачацца на слабасць здароўя і кожны год ездзіць у санаторыі, а руку сціснe, то можна падумаць, сукравіцу хоча з яе выціснуць.

Неяк на сходзе, калі гаварылі пра нарыхтоўку сена за ракой, а касцоў было мала, Ігнат Сцяпанавіч вазьмі

ды і падкажы, што мужыкоў не так ужо і мала, калі сабраць разам і брыгадзіраў, і конюхаў, і кладаўшчыкоў, і, можа, нават галоўнаму рахункаводу будзе здаравей думаць пра сваё здароўе з касой на лузе, чым лежачы без штаноў на пяску недзе ля мора.

— Урэшце,— гаварыў далей Ігнат Сцяпанавіч,— рэчка і ў нас глыбокая, калі паспрабаваць дастаць дно ў Гнілой яме, то і не дастанеш. А бераг там пясчаны і пясок мучністы, хоць у шкляную круцёлку, якой у бальніцы час мераюць, насыпай,— чым табе не пляж. А пагода якраз такая, што сена хапай ды хапай, ды калі раздзецца да пояса, а можна і болей, хто там падглядаць будзе, то можна такі загар зрабіць, што негры пазычаць прыйдуць. Вунь я тры дні пасядзеў на даху, перакрываючы кароўнік, то зачарнеў так, што жонка карасінам хацела адмываць, думала, у каланіцу недзе ўбіўся.

Шмат тады смяяліся ў клубе, хоць гаварыў Ігнат Сцяпанавіч сур'ёзна, і сур'ёзны, аж зялёны, стаў сам Мікіта. І сам Заборскі слухаў уважліва, а пасля і кажа:

— Правільна гаворыць наш загадчык млына, трэба ўсіх мужчын кінуць на касьбу, і жанчын ім на падмогу — сушыць, грэбці і стагаваць усё, а там і праўда, можа, папрасіць у раёне пуцёўку і адправіць яго ў дом адпачынку. Работнік ён чэсны, працавіты, можна сказаць, перадавы.

«Яго» — гэта значыць самога Ігната Сцяпанавіча. Бацечкі — іхняе прозвішча.

Гаворыць так старшыня і пазірае на галоўнага рахункавода: што той скажа.

— А чаму ж не, Сямён Марцінавіч, папросім пуцёўку, і, я думаю, нас уважаць, асабліва калі зробіце званок вы,— адказвае той, скеміўшы, куды паварочвае старшыня ход справы.

Але Ігнат Сцяпанавіч не гэта хацеў сказаць. Устаў зноў:

— Я гавару тут не за сябе, няма часу мне раз'язджаць па дамах адпачынку, работа не хоча стаяць, вунь і касіць трэба памагчы. А каб не прапала пуцёўка, якую выпісаў сабе Мікіта, пакуль будзем касіць ды стагаваць, аддаць яе Косціку Санько. Чалавек калгасу надта патрэбны, столькі год пры кавадле стаіць, а во прычапілася хвароба і не хоча адпускаць. У бальніцы трохі падлячылі, а хай бы шчэ і ля мора пагрэўся. Мікробы —

стварэнні капрызныя, але калі і ім добра прыпячы пад хвост... Кажуць, яны не любяць сонца і мора. Трэба падумаць мужыку, а сваё ён аддасць заўсёды. Бо трэба думаць пра здароўе ўсіх, а не толькі таго, хто ўмее ставіць пячатку на пуцёўкі.

Пачулася шмат тады галасоў: «Правільна, трэба мужыка ставіць на ногі».

Тады і Заборскі сказаў:

— Што ж тут будзем базар разводзіць? Аддадзім пуцёўку Санько, хай набіраецца сілы, бо яго работу, і праўда, ніхто за яго не зробіць.

Мікіта тады так зіркнуў на Ігната, хоць вазьмі ды адкупіся чым. А што тут адкупляцца... Не паспеюць чалавеку крэсла падставіць, як ён ужо гатоў, прысвоіў сабе, прыкаваў сябе да яго, і невядома, што большае — ён ці яно. І ўжо не мысліць сябе без яго, гатоў за хлеў з ім хадзіць.

Яшчэ адзін чалавек за сталом ціхенька ўсміхаўся сабе, хаваючы вочы ў паперы. Гэтага чалавека Заборскі таксама слухаўся, а можа, і баяўся. Быў гэта галоўны аграном, правільней, аграномка. Яна-та рэдка калі пярэчыла старшыні, але калі ўжо наважыцца на чым, то ніхто не пераломіць. Разы са два было счапіліся яны са старшынёй, той нават крычаць пачаў на яе, але яна так асадзіла яго, што Заборскаму і сказаць нечага было:

— Вы, Сямён Марцінавіч, можаце на сваю жонку крычаць, калі вам гэтага хочацца, толькі не на мяне.

Яна калупнула ў самае балючае. Бяда ў тым, што і на жонку сваю старшыня не мог накрычаць, бо жыла яна з дарослымі дочкамі за шэсцьдзесят кіламетраў, у Бабруйску, пільнавала новы дом свой, а ён жыў тут, у калгасе, прысланы — ні заяц, ні прымак, і з аграномкай яму трэба было сустракацца кожны дзень. І не толькі сустракацца, а і рашаць, дзе што сеяць, дзе што ўбіраць, і ўсё такое іншае. Пасля яны паладзілі, і без яе Заборскі ніколі не выязджаў па калгасе. Бачылі іх разам і ў полі, і на лузе, і пад лесам і нагаворвалі рознае, але Ігнат Сцяпанавіч сумняваўся ў тым. Хаця жанчынка яна была незамужняя, кругладзябёлая, быстрая, але строгая і з дыпломам.

Калі б добра ўсім падумаць, то няварта было перацягваць млын у Клубчу, тым болей што стаяў ён у Ліпніцы на пагурку, між трох пасёлкаў, і электралінія ішла недалёка. Але старшыні так захацелася: хай будзе на

цэнтральнай сядзібе, усё роўна сюды запланавана перамясціць усе малыя пасёлкі як неперспектыўныя. І аграномка прыняла бок старшыні: «Што ні кажыце, асноўныя фермы тут, бліжэй будзе вазіць муку».

І тады Ігнат Сцяпанавіч трохі засумняваўся ў ёй, хоць і бацьку яе некалі ведаў. Добры пчаляр быў, калод з дваццаць меў у лесе, партызанаў падлечваў, а канца вайны не дачакаў: знайшлі нежывога з прастрэленай галавой ля адной з калодаў. Калода была блізка ад дарогі, і страляў нехта ў патыліцу і зблізку: аж валасы падсмаліў. Няйначай паліцэйскіх работа.

— А як жа з тымі фермамі, што ў Ліпніцы: там жа таксама і кароўнік, і цялятнік, ні многа ні мала — сто галоў? — спытаў Ігнат Сцяпанавіч.

— З цягам часу і фермы перакінем сюды,— сказаў Заборскі. Сказаў, як адсек, для яго ўсё было ясна.

— І трамвай, можа, пусціце? — зноў не ўцерпеў Ігнат Сцяпанавіч.

— Які трамвай? — не зразумеў старшыня.

— А каб даярак ды цялятніц вазіць сюды з Ліпніцы. Сваіх жа вы тут наўрад ці набярыцёся.

— Там будзе відаць, каго куды вазіць, а вы лепей падумайце, як скарэй перавезці млын і пусціць у работу.— Заборскі надзіва тады рахманы быў — ні голас падняць, ні рукой па стале. Можа, таму, што за сталом сядзеў з раёна хлопец, хоць малады, але ўсё ж з раёна.

— Я ўжо адзін раз перавозіў гэты касцёлак і збіраў, хай цяпер гэта зробіць хто лепшы,— адказаў Ігнат Сцяпанавіч.

— Які касцёлак? — не зразумеў Заборскі.

— А той, што вы хочаце перавозіць,— сказаў Ігнат Сцяпанавіч. Сказаў і пайшоў са сходу: што тут ваяваць, усё ўжо звавана.

Пра касцёлак і са старэйшых клубчанскіх мала хто добра памятаў, а адкуль гэта ведаць Заборскаму? Ён і аб'явіўся тут не таму, што надта хацеў сюды ехаць, а таму, што прыслалі. А той парой, як ішла гаворка пра млын, лічы, што і сам ён чуў сябе пенсіянерам і пазіраў ужо на свой Бабруйск.

Млын перацягнулі, падвялі электрычнасць, паставілі шчыток з рубільнікам, і Ігнат Сцяпанавіч зноў застаўся начальнікам над ім. Папрасіў Заборскі.

— Я ад работы не адмаўляюся,— сказаў тады Ігнат

Сцяпанавіч.— Буду ездзіць і сюды, бо я да тэхнікі душой прыстаўлены, а жорны трэба каб круціліся.

Заборскага і папраўдзе ў скорасці адправілі на пенсію, але ён паспеў яшчэ прэміраваць Ігната Сцяпанавіча ботамі.

Выйшла гэта даволі нечакана і дзіўна, бо прэміравалі тады пастухоў — Лёўку Сяргейчыкавага і Мішу Крота, і раптам ні з таго ні з сяго яго, Ігната. А боты добрыя, кірзавыя, Ігнат Сцяпанавіч іх тры гады насіў, з імі не страшна было лезці ў любое балота. Уручыў боты сам Заборскі, Ігнат Сцяпанавіч перакінуў іх цераз плячо і хацеў быў ужо ісці, а той і кажа: «Гэта не проста прэмія, а аванс наперад». Ігнату Сцяпанавічу давялося затрымацца, сказаць нешта. Ён і сказаў:

— Боты мне трэба, я два разы ездзіў у раён, нават у райза заходзіў, да самога Храпкі, але нават і той пабаяўся дакляраваць. Знашу гэтыя — можна будзе купіць новыя, раз пачалі выпускаць іх, то не так проста перастаць рабіць гэта.

II

Яны ішлі па сцежцы ўзбоч дарогі: высокі і трохі сутулаваты Ігнат Сцяпанавіч,— у куфайцы, падпаясанай рэменем, у кірзавых ботах, шапцы, і Валера — худы, рослы, з вялікімі блакітнымі вачыма на далікатным, як у дзеўчаняці, твары, абсыпаным вакруга носа рудымі скалкамі вяснушак.

І адзін, і другі ішлі лёгка, і толькі сутуласць выдавала, што чалавек у куфайцы старэйшы, хаця на колькі старэйшы — на дзесяць, на дваццаць год — здалёк сказаць было цяжка.

А было аднаму семдзесят, а другі хадзіў у дзевяты клас.

Ішлі і гаварылі між сабой. Ігнат Сцяпанавіч, узмахваючы старой брызентавай сумкай, якую дзяржаў у руцэ, Валера, паддаючы плечуком рэмень заўсёды перагружанай чорнай сумкі. Цяжкая сумка сцягвала рэмень з плечука, і, каб вярнуць яго на месца, Валера час ад часу торгаў правым бокам угору.

Гаварыў болей Ігнат Сцяпанавіч. Валера слухаў, але ні ў яго, ні ў Ігната Сцяпанавіча не было адчування, быццам тут нешта не так ці павінна быць па-іншаму. Ігнату Сцяпанавічу хапала тых нямногіх слоў, якія не-

не ды і падкідваў Валера, і яго ўвагі да ўсяго, пра што гаварылася. У гэтай увазе было нешта большае, чым звычайная павага школьніка да старэйшага чалавека, хай сабе і суседа.

Валеру добра было слухаць Ігната Сцяпанавіча, сачыць за ходам яго думкі, якая часам рабіла такія нечаканыя петлі, як заяц, скідваючы след, што цяжка было ўлавіць яе далейшы працяг. Але ён заўсёды быў, хоць і трымаўся болей па сваёй унутранай логіцы, часам зусім нечаканай. Ігнат Сцяпанавіч пераскокваў цераз дзесяцігоддзі, не заўважаючы гэтага, але ўсё, пра што ён гаварыў, няхай і было гэта даўно, жыло ў яго ўяўленні так непасрэдна, быццам адбывалася не далей як учора. Здавалася, для Ігната Сцяпанавіча час сам па сабе, як нейкая канкрэтная мерка ўсяго жывога, як быццам не існаваў, а жыў, як адзнака, пэўны прызнак прадмета гаворкі. Ігнат Сцяпанавіч не заўважае, што субяседнік на сорак ці болей гадоў маладзей за яго і не можа ведаць ні таго, пра што гаворка, ні месца, дзе гэта адбывалася. Ён гаворыць пра самога сябе, ён сам жыве ў тым часе, і ўсё астатняе жыве там.

— Вашчэткі, як пара года мяняе лічыну зямлі, так і людзі любяць нацягваць на сябе новыя транты. І транты гэтыя бываюць такія пацешныя, што чалавеку часам брыдка робіцца за самога сябе. Як калі піць доўга, а пасля, ацверазеўшы, паглядзець на сябе ў люстэрка. Моды праходзяць, а ўсё застаецца. І аднойчы прачнуўшыся і з чыстай галавой паглядзеўшы на неба, чалавек раптам адкрывае для сябе тое, што трэба было б ведаць даўно: што сонца ўсходзіць якраз там, дзе ўсходзіла і пяцьдзесят гадоў таму назад, калі ты яшчэ бегаў без штаноў. Праўда, тады, можа, там стаяў лес і балбаталі цецярукамі і іншымі птушкамі, а цяпер поле, як лысіна. Бо калі яно ёсць, то не трэба старацца знішчыць яго. Пачынаюць з малога, а канчаецца вялікім, ад гэтага нікуды не ўцячэш. Іншаму здаецца, што Зямля прападзе, калі ён не пераверне на ёй усё дагары нагамі, а выходзіць наадварот. У гісторыю ўсе ідуць пешша, і яна сама выбірае сабе палюбоўнікаў.

— Не ведаю, як пра гісторыю. А мода...— бліснуў вачыма Валера.— Моды таксама ўсякія... Мода на штаны, на сукенкі... А вазьміце ракеты, спадарожнікі, атамныя караблі — таксама мода. Сёння чалавек залез у атам, як во,— Валера паказаў на свежы гурбачок зямлі,

пашаткаваны кратом,— крот гэты ў зямлю — і капаецца там, як у сваёй хаце.

Ігнат Сцяпанавіч кіпуў касым вокам на гурбячок зямлі, пра які гаварыў Валера, пыхнуў дымам.

— Ваншчэткі, крот заўсёды карэнні падрывае, гэта ты правільна падмеціў. А я хачу сказаць, што толькі дзівакі лічаць, быццам усё пачынаецца і канчаецца імі і быццам свая пядзя самая вялікая. Дапусцім, сёння мала хто і ў Ліпніцы памятае тую пару, калі гэта быў не млын, а касцёлак,— Ігнат Сцяпанавіч матануў галавой назад, адкуль яны толькі што выйшлі.

— Касцёл? — не паверыў Валера.

— Касцёлак,— паўтарыў Ігнат Сцяпанавіч.— І службу ў ім спраўлялі, і нябожчыкаў адпявалі. Толькі стаяў ён на тых, што за сёмай брыгадай, польскіх могілках. Іх па акрузе шмат сядзела — паляк не паляк, шляхта не шляхта. Панаязджалі, яшчэ як некалі дзяліліся Польшча з Расіяй. Зямля заўсёды цягне да сябе людзей. І яны: людзі як людзі, хаця, скажу табе, гонару надта шмат, як у сабакі блох. Стараліся цану сабе дзяржаць. Яно зноў жа: чалавек без цаны — нічыйны чалавек, ніколі не ведаеш, што ён табе заверне.

А яны каторыя паўрасталі тут крэпка. Усе адзін да аднаго толькі так: «пан», «пане». Няхай сабе, кожны чалавек павінен неяк абзывацца. Я сам не люблю, калі да цябе падыходзіць з бычынымі вачыма і не ведаеш, чаго ён хоча: «здрастуй» сказаць ці на рогі пасадзіць. У іх «пан», у нас «таварыш», але некаторыя былі тут распасцёрліся крэпка — і зямля, і лес, і парабкі. Сам пан, а кроме «быдло» другіх слоў не ведае. Ну, гэтыя збеглі разам з палякамі ў дваццатыя гады. І было іх хіба што Яворскія ды Казановічы. Парабкі і арганізавалі ў іх дварах кааператыў, ці, як яны казалі,— «камунію». А чаму не арганізаваць: і дом на месцы, і стайні, і аўчарні. Сады былі, сажалкі. Яно, можа, і быў бы са ўсяго гэтага які толк, каб разумны хто ўзяў гэта ў рукі, а то падахвоціўся Рыгор Захожы. Ён парабкаваў доўга ў Яворскіх, праўда, болей ля коней быў, на стайні. А на гэта шмат мужчыны не трэба. Праўда, пасля служыў у чырвоным войску. Вярнуўся з войска і нічога лепшага не прыдумаў, як зноў у двор пайсці, у стайню. Коней стала меней, і самога пана не было, але была дачка. Яна яшчэ да рэвалюцыі злюбілася з парабкам, той і ўкраў яе ноччу праз акно. Бацька пазлаваўся, пазла-

ваўся, а ўсё ж даў лесу, яны і пабудавалі сабе хату цераз дарогу ад бацькавага двара, во як будзем ісці — за ляском, па левую руку.

Рыгор прачуў, што кругом ствараюць камуніі і самі парабкі гаспадарацъ, аб'явіў камунію і тут. Камунія — гэта добра, але і ў камуніі рабіць трэба. І араць, і сеяць, і скаціну пільнаваць. Зямля чалавекам дзержыцца, адступіўся чалавек — і ўсё на закат пайшло. А чалавек Рыгорка быў не надта граматны ў гэтым. Прывык ля коней — «но!» ды «но!». Коні гэта не заўсёды любяць, а людзі і падаўна. «Но!» то можна і паслухаць, а есці трэба. І пайшлі — то баран, то авечка... Словам, пагналі Рыгорку з начальства. Выдзелілі яму зямлі. Садзіся, Рыгорка, і ваюй, варушыся. Але ён не доўга і сядзеў там: хату толькі і паспеў паставіць, а тут калгас пачалі збіраць, ён і пераехаў на пасёлак. «Што, кажа, я буду там абстройвацца, а пасля зноў перавозься. Дык ужо адным ходам». Яно так і праўда.

Можна сказаць, ён першы і запісаўся ў калгас. Пайшло яшчэ чалавек з дзесяць. А за старшыню выбралі Габрыеля Васілеўскага, з Куціня. Тут шмат каго панаехала, як пачалі зямлю наразаць. Ведама, зямля харошая, дагледжаная. І лесу шмат. Прыйшоў Габрыель тады і да мяне:

— Давай, Ігнат, у калгас. Што ты будзеш на хутары сядзець. Ды і трэба. Пойдзеш ты, за табой астатнія пойдуць. На цябе шмат хто ківае.

— Ну і хай ківае,— кажу.— А я хачу паглядзець, што вы будзеце рабіць, як апошнюю Казановічаву авечку пад нож пусціце.

То, ведаеш, здаецца, чалавек чалавекам, а тут пачырванеў, як бурак. Пасля мы сышліся з ім, ён і за кума быў у мяне, Соню хрысціў.

— Ты з гэтым не жартуй. А то за такія жарты можна далёка ўгадзіць,— гаворыць, аж слінай пырскае ў вочы. Была такая хвароба ў яго, шмат сліны ў роце збіралася, дык што ж ты людзей ёю страшыш.

— Ты, во што, Габрыель,— кажу яму,— слінай на мяне не пырскай, а лепей паспрабуй які парадак у калгасе зрабіць. Вапшчэткі, калгас — справа добраахвотная: хачу іду, хачу — не. А што авечкі, то праўда. Чаму-та ў вас, у калгасе, яны хварэюць, і вы іх прыразаеце, як тыдзень — то авечка, а ва ўсіх астатніх людзей яны жывуць здаровыя.

— Лёгка табе гаварыць. Паспрабаваў бы сам на маім месцы.

— На тваім месцы я не быў і, на ўсім, не буду. Няма ў мяне такога імпэту. Раблю тое, што ўмею. Мне б са сваімі рубанкамі і іншым інструментам управіцца. А што сказаў пра авечак — запомні, гэта не адзін я бачу.

Ён-та і сам гэта ведаў, але каму ж прыемна, калі табе тваё на вочы ўскідваюць. Потым прыслалі Вержбаловіча. Габрыель рады быў, што нарэшце скінуў начальніцкі клопат з галавы. Клопат клопатам, а і турмы стаў баяцца. Саўсім асмялелі людзі, несці пачалі. І не ў калгас, а з калгаса. І не толькі ноччу, а і днём. А ў Габрыеля смеласці духу не было, каб заступіць дарогу. Каманда ваць таксама трэба талент мець. Гэта не тое што на кароў: пугай замахнуў — яны і пайшлі. Людзі. Ён раз пайшоў, а два ў галаве панёс, а ты кумекай, што куды... А касцёлак раскідалі ўжо пры Вержбаловічу.

— Як... раскідалі?..

— Як і трэба раскідаць: з верху да нізу... Спачатку раскідалі, потым збіралі. Вапшчэткі, я сам бурыў яго, гэты касцёлак. Ты і цяпер паглядзі на дах, ён і тут прастаіць гадоў пяцьдзесят, а то і болей, калі кроквы не пакрышацца... А тады... Трэба было зняць кожную чарапічынку, спусціць уніз, пакласці ды цэлыя перавезці. Пусці каторага, дык ён наробіць такога...— Ігнат Спяпанавіч засоп, цмокнуў піпкай, але яна ўжо патухла. Спыніўся, дастаў запалкі.

Дарога ўзнялася на ўзлобак, адкрыла вачам прастору срабрыстага нізіннага разлогу, які, нібы строгай ліній цыркуля, быў абрэзаны ўдалечыні цёмна-сіняй сцяной лесу.

— Я табе скажу,— пайшоў гаварыць ён далей, прыкурыўшы зноў.— Вержбаловіч — чалавек быў прыкметны і відны не толькі ў Ліпніцы, а і на цэлы раён. Таму і прыслалі, хоць ён і з-пад Віркава. Віркаўцы, ведаеш, людзі зацятыя і адчайныя. Па-мойму, дык пра іх шмат чужога гаварылі. Хто дзе ўкраў каня — віркаўцы, а калі двух ці трох — дык і саўсім яны. А тут трэба разабрацца. Што дружныя, як адзін, дык гэта праўда.

Даў ён мне ў помач Васіля Мацака і Ляксандру Шалая. Прывёў і кажа: вось табе, Ігнат, памочнікі. «Дзякуй»,— кажу. Лепшага памочніка, як Васіль, і шукаць не трэба. І не надта высокі ростам быў, ну, метр семдзе-

сят пяць, а плечы, як зруб у калодзежы, і сіла... Усе дзівіліся, адкуль яна ў яго была такая. Мацак дык Мацак. Было так, на вялікадня пачалі качаць яйкі, а сабралася чалавек пятнаццаць, калі не браць лішніх... Качаюць. І Васіль сярод іх — не завадатар, а і не апошні хвост. А завадатарам быў Гараўскі Юзік. Вышэйшы трохі за Васіля і здаровы. Выйдзе касіць — каса дзесятка, і вузей двух метраў пракос не гнаў. А тут зрабілася цераспалосіца з чаргой, каму качаць: Васіль кажа, мне, той — мне... Там і выйгрышу два яйкі, а можа, і меней, але ж азарт. Гульня гульнёй, а перайшло ў сур'ёзнае, загрудкі счапіліся.

— Добра, будзем біцца,— кажа Васіль.

— Як?

— Як хочаш. Толькі б'ем па аднаму разу.

— А не пашкадуеш?

— Не пашкадую... Мужчыны будуць суддзямі.

На тым і парашылі: надта заеліся абодва.

Юзік біў першы і ўдарыў пад шчэлепы, думаў адразу зваліць. І не ўладзіў. Васіль адкінуўся метры на два, але на нагах устояў. З рота пацякла кроў, ён і не выціраў яе, відаць, не чуў, што яна цячэ.

Уразвалку, як бы шчупаючы зямлю, пайшоў назад, стаў на сваё старое месца. Нехта з мужчын выцер яму кроў.

— Дык, гета, хіба ж так б'юць,— сказаў да Юзіка, той таксама стаяў на сваім месцы, як і ўгаворваліся. Мацак як быў збоку ад Юзіка, так і секануў рубам далоні па шыі. Здаецца, і не замахваўся, а проста так, нібы страшачы, ускінуў рукой, а Юзік з капытоў і ўставаць не хоча... Паднялі яго, вады далі. З паўгода пасля хадзіў з крывой шыяй, чым толькі не расціраў, пакуль на месца паставіў. А Васіль пасля прызнаваўся мне: «Ці ж я на поўную сілу біў? Ды я б, гета, калі юкнуў...» І праўда, ён ужо калі юкне, то юкне, на нагах ніводзін не ўстоіць. Меў чалавек сілу нечаканую. Лічы, што і жыць застаўся, яшчэ як з палякамі ваявалі, у дваццатым, таму, што сілу гэтую меў. Калі перапраўлялася наша войска цераз Бярозу, перабіла яму левую руку і сарвала з моста. Ён ляцеў і зачапіўся здаровай рукой за пярочпую бэльку. Зачапіўся і завіс. Унізе вада нясецца, як шалёная, мост на мелкім не ставяць, а большага сам ён нічога не можа, паранены. Рука так прыстала да дрэва, што чуць адарвалі. Цэлы тыдзень

потым фельчар расціраў яе — не хацела разгінацца. А было і такое, што ён сагнуў вялікі палец крукам і сказаў: не разагняце. Некалькі чалавек хацела гэта зрабіць, і не выйшла. Шомпалам разгіналі і не разагнулі — шомпал гнецца, а палец сабе стаіць.

Яны ўсе, Мацакі, былі крэпкія, як дубы, хоць і жылі бедна. І працаўнікі былі цягавітыя, ды што ты без зямлі, болей парабкавалі. А як наразалі зямлю, ім далі вунь там, па той бок лесу, за бродам... Яны скора абраслі — і хату, і хлеў, і гумно, ведама, работы не баяліся, а лесу ніхто не пільнаваў. І сад насадзілі, а тут трэба перабірацца на пасёлак. Перабраліся, а сад застаўся. І доўга яшчэ стаяў. Адну старую яблыню дык, можа, гадоў з пяць таму вецер зваліў... Лес кругом абступіў, а яна стаяла. Салодкія яблыкі раслі на ёй...

— Жытнікі, паласатыя такія,— падказаў Валера.

— Ага, як парасяты ў дзікай свінні. Васіль некалі парабкаваў у Казановіча, а ў тога быў гарбаты брат, Ігнась, садоўнік харошы і чалавек ціхі. Усё хадзіў па лесе і шчапіў яблыні. Убача дзічок — прышчэпіць. Усе Казановічавы з'ехалі пасля рэвалюцыі, а ён застаўся, за садам глядзеў. Яго ніхто і не чапаў.

— Яшчэ такая яблыня ёсць у рагу за Стаськовай пасекай, у ельніку,— напомніў Валера.— Яблыкі сакаўныя, але з гарчынкай.

— Здзічэла, няйначай... Вапшчэткі, і чалавек дзічэе сярод чужых, і дрэва таксама.

— Ага... Я летась у грыбы пайшоў. Позняй восенню, лісце ўжо асыпалася. Надумаўся і пабег... Грыбоў не набраў, а на яблыню напароўся. Іду па ельніку, дамоў ужо сабраўся, і раптам — яблык пад нагамі, потым яшчэ... Думаю: адкуль яны тут, можа, нанасіў хто. Бывае ж, што вожык валачэ ды згубіць... Гляджу далей, а там уся зямля ўсыпана імі ўперамешку з лісцем. Тады ўжо і яблыню ўбачыў. Заціснулі яе елкі, як яна, бедная, і вырасла: тонкая, высокая, галіны з лапкамі ваюць.

— Вапшчэткі, во як яно ёсць... Жыў гарбаты панок, і ці ўспомніў бы хто пра яго, каб сам не напомніў... Калі пашукаць па лесе, шмат дзе яшчэ можна сустрэць яго работу. Рабіў чалавек яе, на яго, як на дзіця, пазіралі: ходзіць з ножыкам, забаўляецца... А вунь яно як выходзіць... Кажын чалавек хоча нечым праславіцца.

Дык вось: я, Мацак і Ляксандра Шалай. Ляксандра таксама хлопец быў нішто, і кавалак сілы меў, толькі

мітуслівы надта, і галасок тоненькі. Калі не ведаеш, то і за бабскі можна прыняць. Ад такога голасу якой сур'ёзнасці можна чакаць: піскам пагоду не паправіш. Значыцца, палезлі мы ўтрох на дах касцёлка. Паглядзеў Васіль на тую марудную работу, што чакала нас, і кажа: «Што мы, Ігнат, будзем гэтай вашабойскай работай рукі займаць... Возьмем колікі, павыбіваем кліны, падважым адну кроквіпу, другую і спусцім гэты дах на зямлю, к чортавай матары...»

Падважыць можна было і спіхнуць можна было, ды які толк... Кажу: ідзі, Васіль, падганяй падводы, а мы тут з Ляксандрам чарапіцу здымаць будзем. Сама цяжка было пачаць, узарваць бляшаную аблямоўку, што ішла па вільчыку, а як вільчык агаліўся — там пайшло лягчэй. Мы мяшок прыспасобілі, як кашэль, звязалі двое лейцаў, перакінулі цераз лату, рычаг такі зрабілі. Я загружаю мех чарапіцай, а Ляксандра спускае яго ўніз. Выгрузіць — і зноў падае мне ўгору...

Я табе скажу, каб не Вержбаловіч, ці палез бы я на той касцёлак. Усё ж божы дом, хай і не нашага бога, і хай веры ў мяне ў яго не было. Бог богам, а калі сам не зробіш — ніхто не паможа. Ды Вержбаловіч пад'ехаў да мяне, што і адступаць не было дарогі. Хто, кажа, акрамя цябе, усё гэта такім парадкам зробіць? Калі б, кажа, трэба было толькі разбурыць яго, касцёлак гэты, тут лёгка каго знайсці, але ж трэба і сабраць усё назад. У раёне я дамовіўся, паравік даюць, і схаваем мы яго пад гэты чарапічны дах. Заместа крыжа трубу паставім, во як яно будзе. І з рэлігіяй трэба ваяваць...

Рабілі мы гэтую работу ноччу. Як я не сарваўся ўніз — і сам не ведаю. Усталі людзі раніцай, зірнулі на касцёлак, а ён стаіць без галавы, кроквы прасвечваюцца. А чарапіца ўжо там, на пагурку, дзе млын павінен стаяць...

— Бурыць заўсёды проста,— зазначыў Валера, падцягнуўшы плечуком сумку.

Ігнат Сцяпанавіч толькі цмокнуў губамі і замёр, прыслухоўваючыся да печага, пасля павярнуў галаву да Валеры:

— Я табе скажу, і пабурыць, калі гэта зроблена з галавой і сур'ёзна... Здаецца, што там такое: ніводнага жалезнага цвіка, толькі сцяжкі на балтах, быццам усё само сабой, а не падступіцца... Я два дні прыглядаўся

да яго і з таго, і з другога боку заходзіў, перш чым палезці наверх.

— Ну а... калі б гэта было цяпер, у нашы дні, і прыйшоў бы да вас... старшыня і папрасіў: «Ігнат Сцяпанавіч, памажы...» Ці палезлі б вы, як тады, га?

Ігнат Сцяпанавіч маўчаў, нібы не разумеў пытання, з насцярожлівай напружанасцю чакаў нешта пачуць.

— Пастой, Валера, давай паслухаем...— узняў руку.

Задраўшы галаву ў неба, разявіўшы рот, абсыпаны сівой шчацінай, застыў нерухома, як паляўнічы сабака, слухаючы звера.

Валера таксама прыслухаўся. Недзе, здаецца, з высокага неба ішоў працяжны тоненькі звон. Не, гэта была не песня першага жаўрука, не пчалінае зумканне...

Перад імі ляжала шырокае, цёмнае, нібы прытуманенае пылам поле. Пракідаліся на ім шкельцы — лужынкі, і яны блішчэлі, іскрыліся. Поле спускалася ўніз, у шырокі разлог, і ішло далей, да лесу. Нешта хвалявала, трывожыла Ігната Сцяпанавіча — ці то само поле, ці гэта трывожлівае вясенняе зумканне,— быццам ён толькі што ачуняў і зноў адчуў шчасце жыць і ведаць радасць гэтага жыцця. Ісці па гэтай шорсткай, закрамянелай сцежцы, слізгацца па лёдзе, абсыпаным потам вясновых кропель, і слухаць звон, што нясецца з неба.

Ігнат Сцяпанавіч доўга шукаў прычыну гэтага звону ўгары, пакуль не здагадаўся апусціць вочы ўніз, долу, і тады ўбачыў, што гэта звініць, паміраючы, снег. Зімой тут намяло яго вялікую гурбу, снег растаў, і засталася толькі празрыстая і тонкая, як аконная шыба, ледзяная стрэшка. Яна адпацела ў цяпле, з яе ледзяной кары зрываюцца кроплі вады, капаюць і звіняць, нібы ажыўшыя пчолы ў вуллі. Тонкі, пранізлівы пчаліны голас. Сціснулася, зашчымела сэрца.

З надыходам вясны Ігнат Сцяпанавіч адчуваў сябе птушкай, якой трэба ляцець у далёкі край. Яна не ведае, куды ляцець і чаго ляцець, але патрэба палёту жыве ў ёй, як само жыццё. Ён быў чалавек — не птушка, але гэта адчуванне жыло ў ім.

Ігнат Сцяпанавіч бліснуў хітраватым вокам на Валеру, спытаў:

— Вось ты хочаш ведаць, што б я рабіў, каб цяпер папрасілі зрабіць тое самае з касцёлкам, як тады... А я спярша хачу спытаць гэта ў цябе. Калі б табе прыйшлі і сказалі такое, што б ты рабіў?

— Я? — Валера падумаў.— Канечне, не палез бы...

— А цікава ведаць: чаму?

— Ну, хаця б таму, што пад млын можна было пусціць які-небудзь з панскіх будынкаў ці зрабіць новы зруб... Ды і... вы ж гаворыце, што рэдкай рукі майстры яго будавалі... Хай бы стаяў...

— Вапшчэткі, галава ў цябе думае як быццам правільна... А вось ты камсамолец, і табе трэба з богам нешта рабіць, ну, з той самай рэлігіяй... Як ты тут будзеш?

— Ну, растлумачваць людзям трэба... Лекцыі чытаць, кіно паказваць. Чалавек павінен сам да гэтага прыйсці...

— Сам-то яно сам, канечне. Але гэта цяпер, калі з богам усе на «ты», можна і сам, а тады... Я, вапшчэткі, і цяпер, калі б прыйшоў той жа Вержбаловіч і сказаў, палез бы... Надта цікава было ўсё гэта... паглядзець, які з усяго гэтага млын выйдзе... А млын, які млын паставілі! Пяць сельсаветаў хлебам карміў. А Вержбаловіч... не ўсім прыйшоўся па нутры. Надта procі выступалі Мастоўскія. Іх было двое братоў і швагер трэці. Яны і меркавалі, каб каторы сеў на гэта месца. Быў Габрыель, а чаму б і ім каторому не пакамандаваць. Міша быў самы меншы, а Стась і швагер Васіль былі ў тых гадах і па сем класаў мелі. Класы класамі, ахвота ахвотай, ды трэба яшчэ, каб і людзі надумаліся пазваць. Сядзелі яны на хутары, туды пад Брадзец, і злазіць з яго не хацелі. І ў калгасе, і на хутары: тут табе і лес, і луг, і поле. І скаціна дзе хоча, і сам дзе хочаш. Яно і сляпому відна: куды ні пайдзі — усюды сваё: і сваё — сваё, і калгаснае — сваё.

Сход праводзілі на выгане перад Казановічавым дваром. Двор у яго быў добры: стайня, аўчарня, два свірны, гумны і дом пакояў на дванаццаць, пад'езд парадны на круглых яловых слупах, шырокія дзверы, закругленыя вокны. На франтоне напісалі: «Калгас «Чырвоны прамень». Добрую назву прыдумалі. Усім падабалася. У панскім доме і размясціліся кантора калгаса і дзіцячы сад. Забраў два пакоі Вержбаловіч, бо прыехаў ён не адзін — з жонкай і трыма дзяцьмі. Жонка зноў грубая была, раджаць збіралася, а як без сваёй хаты? Кругом смелы чалавек быў. Пазней ужо, як мы здружыліся, я і пытаюся неяк: «Як гэта ты так адразу з сям'ёй? А калі б не выбралі старшынёй?» А яно і такое магло

быць». «Ну і што,— гаворыць,— папрасіўся б у калгас, няўжо зямлі пашкадавалі б, не прынялі?»

Прыняць-то прынялі б, ды і з раёна прыехаў чалавек, сход праводзіць, што ні бяры — падмога, але так вось — звязаць усё ў вузел, дзяцей, бабу на падводу і, як цыган, у свет,— тут рызыка патрэбна. Праўда, і жонка яго, Люба, лёгкая на нагу кабета была. Не паспелі зграузіць клункі з падводы, а яна ўжо пайшла камандаваць па пакоях: тут гэта павесіць, тут гэта паставіць, гэта ўзяць, гэта аддаць. Жывот выставіла наперад, прэ, як танк.

Мастоўскія крык вялікі на сходзе ўсчалі, аж няёмка слухаць было. «Хіба ў нас сваіх няма, што абавязкова чылых трэба?!» — «А хто тут не чылы? — спытаў тады Мацак.— Усе мы чылыя, грызёмся, як сабакі, а парадку няма. Шмат у нас развялося такіх: што зарве — тое і цягне». Ён нібыта і не казаў пра Мастоўскіх, а глотку ім заткнуў.

Вержбаловіч адразу дысцыпліну ўзяў строгую і сказаў пра гэта на тым жа сходзе. «Я вам па-бальшавіцку гавару, без дысцыпліны дабра не будзе. Дык давайце разам яго шукаць. А што кажаце, чылы, дык глядзіце. Я большасць з вас ведаю, ды і вы мяне, мусіць, трохі ведаеце».

Яно і праўда так было, шмат хто яго ведаў. Ведалі яшчэ, што вучыўся ён у Мінску на камуністычных курсах. Праўда, тады нікому і няўцям было спытаць, чаму ён, іх не скончыўшы, вярнуўся на работу. А папраўдзе, дык яму давялося ўцякаць з тых курсаў. Каб гэта ведалі Мастоўскія, не прамінулі б спытаць, гвалт падняць.

Ён расказаў мне пра гэта гады праз два. «Чырвоны прамень» тады ўжо крэпка дзяржаўся ў раёне, і на працадзень пачалі даваць — і хлеб, і бульбу, нават яблыкі. Вержбаловіча прынялі ўсе, і тыя, хто не хацеў любіць. Убачылі: чалавек гаворыць і робіць, а не тое што ў свой хайлук цягне. Відно, што і на курсах ён быў такі ж гарачы. Любіў усюды праверыць, ці моцна завінчана, а не дык і перавінціць па-свойму.

Кажа, сабраліся неяк у вольны вечар у пакойчыку, і няшмат было, чалавек восем. Вершы, байкі, а пасля на рэлігію выйшлі. Тады гэта абавязкова было. Пасля кулака ды сусветнага імперыялізму рэлігія была вораг найпершы. Пачалі ўспамінаць, як богаслужэнне ішло, якія малітвы чыталіся, псалмы. Голас Хведар грубы

меў, у адным канцы пасёлка падасць — у другім на пасцелі не ўлежыш. Вазьмі ён і зацягні на ўсю сілу: «Судзі мяне, божа, і справу маю ты вядзі супраць народа без сэрца! Ад людзей крывадушных і несправядлівых вызваль ты мяне! Бо ты — Бог, абарона мая. Чаму ты мяне адцураўся?»

І яшчэ другія псалмы і малітвы: памяць яго шмат што дзяржала. Пасмяяліся ўсе, пажартавалі, а назаўтра выклікае яго да сябе начальнік курсаў і зачытвае пісьмо, у якім чорным па беламу напісана, што курсант Вержбаловіч мала што сам верыць у бога, дык і іншых змушчае на гэту веру. І яшчэ шмат чаго рознага было напісана на той паперы... Начальнік курсаў чалавек быў чэсны, са старых бальшавікоў, ён і параіў няшчаснаму бязбожніку: «Гэта папера ляжыць у мяне на стале, і хай ляжыць, а я цябе са ўчарашняга дня не бачыў. Ты захварэў і паехаў некуды ў сяло... А з песнямі разбярыся, дзе якія спяваць. І з рэлігіяй. І каму што спяваць. Зразумеў?» Як тут ужо было не зразумець... Во якім макарам вярнуўся ён назад у свой раён, а адтуль — да нас...

Памаўчалі. І зноў першы падаў голас Ігнат Сцяпанавіч.

— Я павінен табе сказаць так: на зямлі кожны мусіць церабіць сваю сцежку сам. Адно важна не заблудзіць, ведаць, у які бок ісці. Як ноччу ў лесе...

А старшыня ён рэдкі быў. Як толькі ўсюды і паспяваў... Яшчэ птушка і не ціўкне, а ён ужо на нагах, марафоніць па брыгадах — ці ў полі, ці ля канюшні. І вясёлае тут, і сур'ёзнае. Сам убачыў ён, ці хто падказаў, што нехта буракі крадзе з калгаснага поля. І хітра робіць: бурак забярэ, а націну адрэжа і назад у зямлю ўторкне. Яна і сядзіць, пакуль жоўкнуць не пачне. І невядома, калі гэта зладзейства робіцца: днём — відна, ноччу — вартаўнік ходзіць. Буракі раслі па адзін бок дарогі, а па другі бок быў авёс. Хведар і прыкмеціў у аўсе нявідную сцежку, і залёг на ёй у баразне. Тры ночы ляжаў, а чацвёртай дачакаўся. Чалавек так прывык хадзіць гэтай дарогай, што не глядзеў пад ногі і зачапіўся за самога старшыню. І пакаціўся: сам у адзін бок, а мех з буракамі ў другі. Хацеў быў уцячы, але куды ты ўцячэш. Столькі пільнаваць і ўпусціць...— Зноў невялічкая паўза, нібы роздум, а далей пра іншае:

— Ці было яшчэ такое, што выйшлі касіць. Трава

паспела, пагода млее — тут у магіле не ўлежыш, не тое каб дома па закутках аціраца. Узяліся дружна, як адзін. Але нехта прыдумаў, каб усім, хто на ўдарнай касавіцы з касой ходзіць, пісаць па дню дваццаць пяць. Яно правільна, ударную работу трэба пад увагу падводзіць, але адно: стане ў пракос Юзік Гараўскі — гектар на роўным зваліць, ці той жа Мацак, ці, вапшчэткі, і я,— меншай касы, як дзевятка, у рукі і няёмка браць было. А той жа Міколка, ён калі і стараецца, болей пяцідзесяці сотак не выскубе, а калі так сабе, то і сорак, ці Сцёпа Мастоўскі: то закурыць, то вады папіць. І ўсім дзень дваццаць пяць. Косім так дзень, косім другі, а на трэці, пад абед, горача было вельмі, я і галёкнуў: «Кідай, хлопцы, косы ды пайшлі ў цянёк: усё роўна дзень дваццаць пяць». Так і зрабілі. Перакурылі гарачыню пад кустамі, а трохі дух спаў — зноў узяліся за косы. Было гэта пад выхадны. Якраз кіно прывезлі, сабраліся ўсе ў зале ў тым жа Казановічавым доме.

Паглядзелі кіно, пачалі ўставаць, каб дамоў ісці, а Вержбаловіч і кажа: «Пачакайце, яшчэ не ўсё паказалі». І праўда, зноў засвяцілася прасціна на сцяне, а на ёй чалавек намаляваны: нос, як шворан, і ў зубах папяроса, як аглобля. Нібыта і не падобны на мяне, а словы мае: «Кідай, хлопцы, касіць, усё роўна дзень дваццаць пяць!» Вапшчэткі, я тады яшчэ піпкі не ведаў. Усе рагочуць, а мне які смех, хоць пасля і выйшла па-мойму: брыгадзір пачаў замяраць, і хто колькі скасіў, столькі і пісаў, а то ўзялі: махай не махай — дзень дваццаць пяць...— Ігнат Сцяпанавіч хмыкнуў, раскінуў рукамі. Было відаць, што ўспамін гэты і цяпер сядзіць недзе блізка ў душы.

— Ну, а буракі? Хто краў буракі? — напомніў Валера.

— Хто краў?..— перапытаў Ігнат Сцяпанавіч. Ён нібы вяртаўся да памяці з нейкай сваёй далёкай адлегласці.— Хто... Вапшчэткі, Вержбаловіч нікому гэтага не сказаў. Нават пра тое, што сам пілнаваў у баразне, не расказваў. Толькі мне неяк прызнаўся, што чалавек гэты была жанчына.

У мяне было падазрэнне... Жыла тут у нас Сабіна з Закуплення. Мужык рана памёр, малое на руках. Прыкметная сабой жанчына, праўда, дзікая. Ідзе і вочы баіцца ад зямлі адарваць. А зірне — прашывае наскрозь. Загаварылі неяк пра яе, я і кажу: ваўкаватая яна, вап-

пічэткі. Доўга маўчаў Вержбаловіч, а пасля так, з гарыччу: «Ваўкаватая... Што мы пра людзей ведаем? Толькі тое, што ён накажа... Ёй яшчэ і трыццаці няма, а ўжо ўдава, і дзіця, і маці хворая...» Вапшчэткі, ён ведаў пра яе болей і, мусіць, тое, чаго не мог ведаць я. А яна там была ці не яна — не будзем гадаць. З-за даўнасці пары ці трэба шавяліць гэты попел. Ён і сам не хацеў пералапачваць усё гэта. Было пасля, што і ва ўдарніцы выйшла па льну, аж два гады запар, а Люба яго ўсё роўна не хацела прызнаваць яе. У баб на ўсё свой нюх і свая мерка. Асабліва калі гэта датычыць іхняга ж брата, ды калі яшчэ рэўнасць падмяшаць. Не ведаю, які там быў пачатак, але неяк я сунуўся быў да Хведара, рашыць нешта трэба было, і чую, як за дзвярыма Люба крычыць: «Ды пасадзі ты яе сярод вуліцы і праз два гады прыедзь, яна будзе сядзець, як лялька,— ніхто яе не зачэпіць.— Перадыхнула і яшчэ: — Такую ўдарніцу я і з гразі зляплю...» Я зразумеў, што гэта яна пра Сабіну, і сказаў бы, што гэта кругом няпраўда была. Ды хіба ж будзеш даказваць чужой жонцы? Тут і са сваёй не заўсёды хопіць цярпення саўладаць. Але гэта сямейнае...

Праз лес ішлі моўчкі. Дарога перасякала балоцістую нізінку, справа і злева рудая вада, з вады тырчаць купіны асакі і чорнагаловіку. Трактары і грузавыя машыны парэзалі свежы насып на глыбокія каляіны, трэба будзе гнаць грэйдэр і каток, абы падсохла трохі.

З лесу дарога крута павяла ўгору, на шырокае поле. Адсюль добра праглядалася нізіна з меліярацыйнымі каналамі. Злева рабым частаколам браўся бярэзнік, далей у чорных веніках прысад ішлі хаты Ліпніцы.

Ігнат Сцяпанавіч прывычным вокам акінуў панараму, якая шырока адкрылася, зазначыўшы сабе, што яшчэ гадоў шэсць назад Ліпніцу адсюль не ўбачыў бы, хоць і хацеў бы. Не давалі кусты, што ішлі па берагах рэчкі, Казановічаў лясок.

— А сур'ёзнае пайшло з Мастоўскімі, і адрыгнулася аж у вайну,— павёў сваю гаворку далей Ігнат Сцяпанавіч.— Яно адразу, як толькі Вержбаловіч прыехаў, было відно, што ціха не будзе, а далей — болей.

На праўленні пастанавілі перацягнуць усіх з хутароў да гурту, на пасёлак... Калгас любіць, каб усё ў кучы было. Яно-то так, але давядзі кожнаму, што так трэба. Не проста гэта скрануцца з месца, дзе ўжо абжыўся,

агледзеўся, прывык. Хай людзі далёка, дык лес блізка. Угаворы ўгаворамі, а сабраў Вержбаловіч брыгаду з чатырох хлопцаў, прыдаў ім дзве падводы. Прыязджаюць на хутар і пытаюцца: «Помач трэба?» Хто ўсё гэта рана зумеў, гаварыў адразу: «Трэба». Хлопцы памагалі і спусціць дах, і разабраць хату, і перавезці яе на пасёлак. А хто не разумеў, у таго было і такое: пайшоў касіць, ці жаць, ці яшчэ што, вяртаецца дамоў, а ў хаце сярод белага дня цёмна. Аказваецца, дах спусцілі і прыставілі да сцяны, засланілі вокны. Вось і глядзі цяпер, як быць далей: пераязджаць ці не пераязджаць.

На хутар да Мастоўскіх з хлопцамі прыехаў і сам Вержбаловіч, там ледзь не дайшло да бойкі. Іх сустрэў Стась з сякерай у руках. «Паспрабуй сунься каторы,— галаву знясу»,— дакляраваў ім і, вапшчэткі, пайшоў бы на гэта. Дзікі чалавек быў у злосці. Але тым разам ніхто з хлопцаў не стаў нічога даказваць яму... Адно Хведар сказаў: «Мы паедзем, а ты добра падумай. Я табе пабальшавіцку гавару: трэба пераязджаць». Пастаялі так яны адзін перад адным, паглядзелі ў вочы адзін аднаму і разышліся. Разышліся, каб калі-небудзь зноў сысціся. Болей ні Вержбаловіч, ні хлопцы на хутар да Мастоўскіх не прыязджалі. Ды і патрэбы ў гэтым не было. Праз месяц ці праз два Сцяпан сам арганізаваў абоз з чатырох падвод, і яны за адзін дзень перакінулі ўвесь двор на пасёлак. І адзін, і другі не ўмелі адступаць, але што паробіш: сіла перагнула сілу...

Хведар радуецца, як дзіця. «Бач, самі пераехалі, а ты баяўся. Я табе па-бальшавіцку гаварыў: адзін і ў ка́шы няспорны. Нікуды яны не дзенуцца, усё будзе добра. І па-мойму выйшла. Мы яшчэ пасмяёмся з гэтых хутарскіх».

— Вапшчэткі, у кашы, можа, і няспорны,— кажу яму,— а за вуглом ды калі яшчэ з ломам... Гумно нехта ж падпаліў? Смех — бяду качае, і весела таму, хто смяецца пасля.

У калгасе ўсё кіпела, як на скавародзе, і ішло на лепшае. Стараліся людзі, як на сваім, і відзён быў знак работы. І нарыхтоўкі здавалі, і працадзень не пусты быў. Фінская вайна пачалася, некаторых мужчын забралі, цяжэй стала разварочвацца, а ўсё адно ў пару паспявалі. І Хведар узяўся дом ставіць. «Дакуль я ў панскіх пакоях сядзець буду? І цесна, і людзі смяюцца: сядзеў адзін пан, цяпер сеў другі»,— апраўдваўся ён, а

што тут апраўдвацца. Пра паноў — дык гэта жарты. Што гэта за чалавек, які не ўмее падвесяліць сябе? А сям'я вырасла. Люба ўмудрылася падкінуць яму адразу двойню — хлопчыка і дзевачку. Пабабіла іх старая Юрчонкава. Тут ужо без сваёй хаты няможна. А людзі глядзяць з другога боку: чаму ты не хочаш, як усе, на зямлі асядаць, карэнне пускаць? Хата трэба. І раптам ноччу загарэлася гумно з жытам. Добра, што агонь не паспеў разгуляцца і сажалка блізка была, бо ўвесь двор фукнуў бы...— Ігнат Сцяпанавіч прыціх, засяродзіўся. Валера таксама маўчаў.

Калі зірнуць па дарогу з Клубчы ў Ліпніцу здаля, то можа здацца, што яна зусім роўная і значыць небакрай амаль адной лініяй, ды і ўся прастрань паміж сёламі выдае бадай што роўняддзю, і толькі хіба лес замінае, каб захацеў угледзець сяло з сяла. Але варта выправіцца ісці, як адразу ўбачыш, што дарога ўвесь час то падымаецца ўгору, то спадае ўніз, і пагоркі гэтыя не маленькія — хаваюць за сабой і чалавека, і машыну.

Недзе за паўкіламетра ад Ігната Сцяпанавіча з Валерам то паказвалася на ўвесь рост, то зусім прападала купка людзей: пяць постацей наперадзе, а воддаль яшчэ адна, большая, у ярка-чырвонай спартыўнай куртцы і вязанай чырвонай шапачцы.

Гуртом ішлі пяцікласнікі і шасцікласнікі, а ў чырвонай куртцы і шапачцы ішла дзесяцікласніца Адасёва Волька. Яна не-не ды і азіралася назад, быццам хацела праверыць, ці ідуць Ігнат Сцяпанавіч і Валера.

Ігнат Сцяпанавіч з Валерам былі якраз за лесам, калі чырвоная куртачка прыпынілася, прысела на адно калена, стала папраўляць нешта на назе; можа, з замком боціка зрабілася што. Зноў бліснула вачыма ў іх бок і доўга пазірала так.

— Вашшчэткі, Валера, ты цвёрда ўпэўнены, што Волька не да цябе азіраецца? — спытаў Ігнат Сцяпанавіч.

— Чаму гэта да мяне? Я ёй нічога не вінен,— злосна адказаў Валера, і Ігнат Сцяпанавіч зразумеў, што трапіў як у сука.

— У іх гэта як у дзяцей, часта бывае так: ты думаеш пра адно, а яны рашаюць другое, і выходзіць, быццам ты сам падахвоціўся. Вунь Надзя Мітрафанава, магазінпічыца, думаеш, як узяла ў рукі Мішу Крываротага?

Сам ён з Бору, і не тое што піў — мок у гарэлцы да такой лініі, што жонка адступілася і выгнала з хаты, а сама з дзіцем засталася. А ён пасля гэтага ўзяў яшчэ большы разгон. Чалавек без дысцыпліны — ніжэйшая інстанцыя, бо ніякіх рэсурсаў не мае, і тут сам бог не памочнік. Лічы, прапашчы, кончаны, але калі траяк ці пяцёрка шамацяць — таварышы знойдуцца. А ён — трактарыст, не без грошай, а там і да Надзі: «Адамкні магазін». Яна возьме і адамкне, а пасля і забрала яго да сябе ў хату. Кажа, сэрца забалела глядзець, што п'е, а не закусвае.

Людзям пацешна: здурнела, няйначай. Чакаюць усе: ці на шмат хопіць яе закускі. А Міша жыве ў яе тыдзень, другі. І што цікава: канчае работу і адразу ідзе да яе дамоў. Першае, гэта яна адрэзала яго ад таварышаў, як ваўкі адразаюць ад кучы слабага на сілу лася. Сунуліся яны былі за ім у хату, а Надзя стала на парозе: «Хлопчыкі, нельга, у яго рэжым». Патапталіся яны на двары і пайшлі. Горай за ўсё, што і магазін зачынены.

Пайсці пайшлі, а цікаўнасць, як грэх, цярэбіць душу: што гэта яна такое прыдумала, каб усё іхняе стала яму няміла? І падцікавалі пад акном. І што ўбачылі? Прыходзіць ён у хату, а на пліце ўжо вада гарачая стаіць. Надзя з конаўкай над тазам, палівае, ручнік падае. Памыўся, надзеў чыстае — за стол. А там разам з усім і паўлітра стаіць. Сеў ён за стол і пазірае на Надзю. А яна: «Выпі, Міша... Я па сабе ведаю: бывае, што хочацца. І я з табой вып'ю...» — «Ну, калі і ты са мной...»

Ёй хочацца... За ўсё жыццё, можа, паўчаркі і ўзяла на душу. Прыгубіла чарку, сядзіць, есць з ім, гавораць. Але дзіўна другое: і Міша дзве стограмоўкі выпіў — і ўсё. З-за стала ўстаў, а пляшку пакінуў. Гэта каб калі хто так сказаў, не паверылі б... А тут на свае вочы...

Вапшчэткі, потым узяла яна яго і паехалі ў раён, універсальны магазін рашылі наведаць. Прымералі яму касцюм, чаравікі. Пацягнула яна яго ў аддзел, дзе ўсё дзіцячае: давай выберам касцюмчык. «А як жа, Міша,— кажа яму,— ён жа ў школу сабраўся, а гэта такое свята». Гэта пра яго сына. І расказвае пра сябе, як ёй нейкалі хацелася сукеначку, а маці не было за што купіць. Ён жа, Міша — до-о-обры куль саломы, мешалка трэба, каб выбіць што, а тут, кажа, мне і горла звязала.

Вярнуліся дамоў, яна зноў жа: сабрала вузел гасцінцаў і выпраўляе: «Схадзі, Міша, занясі. Сваімі вачы-

ма пабачыш, можа, яшчэ што трэба».— «Дык хіба што давай разам сходзім?» — хацеў ён узяць яе з сабой. Сумняваўся ў сабе, як там усё павернецца. Але яна не далася: «Што ты, Міша, як жа я пайду...» Адзеўся ён, абуўся і пайшоў. Вярнуўся пад вечар і тут ужо сам папрасіў выпіць. А ўжо за сталом Надзі прызнаўся, што і там была пляшка, але ён не ўзяў. І вунь ужо двое хлопчыкаў з Надзяй знайшлі, і добра, а ты, вапшчэткі, кажаш...

— Мяне гэтым не купіш. І нечага ёй на мяне азірацца. Хай на свайго Галузу азіраецца.

— Гэта каторы, Сцяпанаў?

— Не, Косцікаў.

— Бацька ж маленькі, з-за матацыкла не відно.

— І сынок такі. Але выдатнік.

— Глядзі ты... Значыць, няма ў яе на яго надзёжы?

— А якая тут надзёжа трэба? Кончыць свае дзесяць, паедзе, паступіць — і ўсё.

— І куды яна рашыла паступаць?

— У інстытут культуры.

— А што гэта такое?

— Ну, песні, танцы, самадзейнасць розная.

— Дык гэта ж цікава. Але і смеласць трэба на людзі выходзіць.

— У яе хопіць гэтага,— Валера ўхмыльнуўся.— Але яна ўжо цяпер пачала рыхтавацца да экзаменаў. І падзяліла: з Галузам — гісторыю, са мной — літаратуру, сачыненне.

— А ты хацеў, каб і гісторыю з табой?

— Са мной? Дык яны ж у дзесятым, а я толькі ў дзевятым...

— Сур'ёзная дзеўка.

— А то не сур'ёзная,— і Валера энергічна таўхануў плечуком угору, нібы даючы знак, што гаворка трохі зацягнулася.

— Вапшчэткі, я б табе параіў пачаць насіць сумку на левым плечуку,— даволі нечакана прапанаваў Ігнат Сцяпанавіч.— Ты носіш яе на правым і ўсё падбіваеш і падбіваеш угору. І сам скрывіўся ўправа, і плячук таргацца пачаў.

Валера зірнуў на Ігната Сцяпанавіча, усміхнуўся:

— Нічога, выпрастаюся.

Дарога набліжала да Ліпніцы. Прагупалі па бетонным мосце, перакінутым над меліярацыйным каналам.

Мост глуха паўтарыў іхнія крокі. Сівая халодная вада імкліва неслася па прамым трохметровым жолабе.

Ігнат Сцяпанавіч запаволіў крок, сказаў задуменна:

— Вапшчэткі, толькі дурні могуць думаць, што недзе нешта ёсць, што не мела свайго імя. Папраўдзе ўсё іначай. Калі яно ёсць, то як жа яно можа не мець свайго імя, а?

Валера ўскінуў здзіўленыя вочы на Ігната Сцяпанавіча. А яны ішлі якраз па той зямлі, дзе некалі да калгасаў стаяў двор Ігната Сцяпанавіча. Было гэта даўно, і Валера пра гэта не ведаў.

— Як я думаю, дык гэта ж яшчэ на тваіх вачах вунь там, траха не дабіраючы канавы, стаяў дуб? — сказаў Ігнат Сцяпанавіч, матнуўшы галавой направа, туды, дзе, гарбацячыся чорна-рудой зямлёй, паўз дарогу ішоў бераг канала. Сказаў і спаймаў сябе на тым, што паказаў трохі не туды: дуб стаяў процi развілкі дарогі, а да развілкі яны яшчэ не дайшлі.

— Ага,— весела падхапіў Валера.— Я тады ў другі клас хадзіў. Помню, сядзім мы на ўроку, а Павел Нічыпаравіч расказвае нешта пра партызанства сваё, як яны хадзілі ўзрываць масты... Ён, аказваецца, падрыўніком быў. Увайшоў у самы смак. Расказвае і паказвае, як гэта яны ціхенька падпаўзлі да моста, знялі вартавых, падклалі тол... Мы ўсе затаіліся, як мышы, раты паразяўлялі, і раптам як гухне, аж шыбы захадзілі. Мы ўсе і папрысядалі за партамі, а Коля Цэдрык шэпча:

— Во, яшчэ адзін!

— Дык тут жа мастоў блізка няма,— засумняваўся нехта.

— Як няма? А ля лесу! — не здаецца Коля.

— Дык ён жа маленькі!

— Ну і што, што маленькі...

Шэпчым і пазіраем на Паўла Нічыпаравіча. І саўсім нам няўцям, што гэта ніякая не вайна, што яна была вунь калі... А Павел Нічыпаравіч і сам нічога не ведае. Кажа: «Мусіць, самалёт паляцеў». Прыйшлі дамоў і толькі тады дазналіся, што меліяратары пень гэтага дуба ўзарвалі, а пасля два дні трактарамі карэнне выдзіралі.

— Дзіва што, такі дуб быў. Тры мужчыны браліся за рукі, і толькі так можна было абняць. Хведаркаў Адась з брацянікам два дні шаркалі пілой, пакуль звалілі. Папацелі, як на лесанарыхтоўках некалі. Вапшчэткі, да вайны і ў вайну кругом яго рос бярэзнік. І не ма-

лады быў, а дуб над ім стаяў, як галава над плячыма. Нават цёмнай ноччу, бывала, выйдзеш у канец пасёлка, прыгледзішся, і відна галава гэта.

— Хто гэта сёння скажа, што там дуб стаяў! — Валера павёў вачыма ў той бок, куды паказваў і Ігнат Сцяпанавіч.

— Ага,— нібы ўзрадаваўся Ігнат Сцяпанавіч.— Там і елкі былі, і хвоі. А поле ішло паласой між дарогай і лесам... Каменем можна было дакінуць з канца ў канец баразны...

Нешта падобнае на ўсмешку паказалася на твары Ігната Сцяпанавіча. Валера прымеціў гэта, але прамаўчаў. Любяць гэтыя старыя калупацца ў мінулым, як дзік у мурашніку. Залезе, што і самога не відаць, адно пацяруха ляціць угору.

Ігнат Сцяпанавіч таксама маўчаў, мераў дарогу далей, а тая ўсмешка не хацела пакідаць яго твар.

Падышлі да будынка старой, скасабочанай пуні, што чакала свае чаргі, каб хто раскідаў на дровы. Павярнулі направа — і ўбачылі Вольку. Яна стаяла, прысланіўшыся плячыма да чорных, патрэсканых бярвенняў, павярнуўшы галаву ў іх бок. Шэрыя вочы яе весела ўсміхаліся. Валера няўзнак тарганўў правым плячом угору.

— Вы як усё роўна змоўшчыкі якія,— сказала Волька, адштурхнуўшыся ад сцяны і прыстройваючыся ісці поруч. Ростам яна была трошкі меншая за Валеру, ішла пругка і лёгка, як танцавала, нібы і не было пяці кіламетраў са школы. Нешта ад свавольнай дзікай казы.

— Шмат ты разбіраешся,— хмыкнуў Валера.

— Каб не разбіралася, не гаварыла б,— адказала Волька, пазіраючы на Ігната Сцяпанавіча, нібы чула ў ім свайго саюзніка.

— Вапшчэткі, можна лічыць, што так і было. Калі трэба рашаць што важнае, без гэтага ніяк нельга. Трэба з розумам: дурня і ў царкве б'юць.

— А я табе што казала? — узрадавалася Волька.

— Што ты казала?

— Каб падаждаў мяне, а то... Як вы кажаце, дзядзька... Дурня і ў царкве б'юць? — Волька засмяялася. Валера замахнуўся на яе сумкай, яна кінулася ўцякаць, Валера даганяць. Так са смехам і дурыкамі і ўскочылі ў канец сяла.

III

Гэты скупаваты на ўраджай лапік колішняй Казановічавай зямлі выдзелілі яму са старэйшым братам Міхайлам у дваццаць пятым годзе.

Міхайла жанаты ўжо быў, меў двое дзяцей, і яго сакатуха Арына хадзіла грубая трэцім, а Ігнат толькі што вярнуўся з Бабруйска. Чорная тонкага сукна паддзёўка з шырокім каракулевым каўняром, галіфэ, боты з высокімі халявамі, спецыяльнасць столяра — вось, відаць, і ўсё тое галоўнае, чым ён быў тады. Трэба яшчэ дадаць і слова «вапшчэткі», якое залішне часта пачало пракідацца ў яго гаворцы, хоць сам ён гэтага і не заўважаў,— пачалі заўважаць людзі.

Можа б, ён і застаўся назаўсёды на мэблевай фабрыцы, калі б не бацька. «Неча бадзяцца па свеце, ацірацца ля чужых вуглоў, трэба бліжай да зямлі дзяржацца»,— сказаў тады бацька, даючы на абзавядзенне Міхайлу карову і дзве авечкі. «І табе цялушку дам, як жэнішся... вапшчэткі»,— дакляраваў і Ігнату, важка паўтарыўшы новае для сябе Ігнатава слова.

З землямерамі хадзіў тады Мікіта Гонта. Ўробленай зямлі было скупавата на ўсіх, і ім з Міхайлам дазволілі пашырацца аж пад бярэзнік: уздзірайце аблогу, колькі зможаце. І ўзадралі. Паставілі хату — адну на дваіх, толькі перагарадзілі дашчанай перагародкай з дзвярыма, каб не выходзіць на двор, калі захочацца зайсці аднаму да другога. Скідалі хлеў, гумно, пасадзілі садок. Хата стаяла ўздоўж дарогі, і два акны заўсёды бачылі, хто куды едзе ці ідзе. Пад вокнамі рабіна, дзве ліпы, гародчык з кветкамі. Арына надта ўпадала па кветках, і яны цвілі ў яе да самай позняй восені. Па другі бок дарогі, над сажалкай, сеў Андрэй Цукора. З ім яны і трапілі на тыя танцы ў Курганок.

Трапілі зусім выпадкова. Памагалі траляваць лес Андрэеваму цясцю, павячэралі і ехалі дамоў. У канцавой хаце наярваў гармонік, чулася скрыпка, біў бубен. Андрэй прытрымаў каня:

— Можа, зазірнём?

— А чаму і не зазірнуць. Зазірнём. Толькі каб Ганна твая не загневалася,— адказаў Ігнат.

Усяго паўгода, як Андрэй быў жанаты, і жонка была адсюль, з Курганка.

— Мы скажам, што шукалі табе нявесту,— засмяяўся Андрэй.

— Вапшчэткі, можна і так,— пагадзіўся Ігнат.

Прывязалі каня да плота, падкінулі сена і зайшлі ў хату. Моладзі было поўна, і на іх ніхто не звярнуў увагі. Хаця яны і не лезлі наперад: збіраліся не на танцы, а ў лес: валёнкі, кажухі, рукаўкі. З Андрэем паздароўкаліся два хлопцы, загаварылі: адкуль, куды напроці ночы. Андрэй сказаў як пра сур'ёзную задачу: «Прыехалі чалавеку дзеўку выбіраць»,— і паказаў на Ігната. Смех смехам, а хлопцы загаварылі напраўду:

— Дзевак такіх і няма. У Шпака хіба толькі, праўда; старэйшая замужам ужо, сярэдняй нешта сёння не відно, а самая меншая, Марына, у кутку ля акна стаіць, семкі грызе.

Тады і Ігнат убачыў яе: невысокенькая, пaглядная, і каса ніжэй пояса. Нібы тая вавёрка, якую сёння бачылі ў лесе. Смелая была такая вавёрка, сама падбегла да саней. Стала ў снезе на заднія лапкі, пярэднія ўгары, ля грудак, вушкі чуйна наструнены, хвосцік закручаны — як на карцінцы. Стаіць і пазірае на іх вочкамі-зярняткамі. Ніякіх табе клопатаў, здаецца, усё жыццё — адна ўцеха скакаць з галінкі на галінку, грызці арэхі ды спаць у хайлуку, накрыўшыся хвосцікам.

І гэта, ля акна: грызе сабе семкі, стрыжэ вачыма па хаце. Зірнула на іх, вочы пабеглі далей.

З тым яны і паехалі: наперадзе ноч, а дарога праз лес, кіламетры чатыры.

У наступную суботу пасля абеду зноў запрэглі каня. Цяпер ужо ехалі, маючы пэўны намер. Андрэй ахвотна ўзяў на сябе ролю свата. Ён і коніка падварушваў, хоць той і сам бег спорным трушком, уцякаў ад марозу.

Пад'ехалі да Шпаковага двара, прывязалі каня да шулы, зайшлі ў хату, быццам пагрэцца. Шпачыха ляжала на печы, сам Шпак сядзеў на лаве ля акна: акруглая густая русая барада, маленькія вочы пад густымі бровамі. Марына збіралася ў сяло на танцы. Якое сяло, калі хлопцы самі прыйшлі ў хату! І не прыйшлі — прыехалі з-за лесу.

Андрэй сеў на лаву ля гаспадара, павёў гаворку пра скаціну, пра пагоду: злосная і снежная выдалася зіма.

Ігнат падсеў да «вавёрачкі». І цяпер яна нагадвала яму таго непаседлівага звярка. Тоўстая каштанавая каса, вялікія карыя вочы — жывыя, усмешлівыя і як быццам старэйшыя за яе самую. Ім і семнаццаці яшчэ не было, а здавалася, ведалі нашмат болей і не хацелі таіць таго, што ведалі. Ігнату падабалася і гэта. Вочы

нібы падначвалі яго, падахвочвалі, клікалі некуды, дзе ён яшчэ не быў. І зусім не хацелася думаць ні пра мароз, ні пра снег, і ісці некуды з гэтай цёплай хаты не хацелася, і калі праз нейкі час Андрэй спытаў:

— Ну што, трохі абагрэліся, можа, і на коніка? — гэта было пытанне-пароль, Ігнат адказаў:

— Мне тут добра, я б ужо і асцепяніўся.

— Ну, тады выйду падкіну каню,— сказаў Андрэй.

Падкінуў каню, накрыў яго посцілкай і вярнуўся ў хату з літроўкай у руцэ. Цяпер ужо і Марына ўбачыла, што хлопцы заехалі не проста пагрэцца і ад іх так лёгка не адмахнешся. Было падобна на запоіны, і яна ўспыхнула чырванню, схапіла з крука паўкажушак, пачала спяшаючыся апранаць яго, але яе спыніў спакойны матчын голас. Маці злезла з печы і збірала закуску на стол:

— Куды ж гэта ты, дачушка? Людзі на парог, а ты за парог?

— Ну, людзі ж не ў пустой хаце застаюцца... Ім і з вамі будзе цікава.

— З намі як з намі, але трэба, каб і ты была,— сказаў стары Шпак, і Марына павесіла кажушок назад на крук. І ўвесь вечар сядзела за сталом, як чужая.

Пайшлі на танцы, былі яны ў той жа канцавой хаце. Танцы як танцы, але пад канец Марына шмарганула за дзверы і пабегла дамоў. Ігнат дагнаў яе ўжо ля самага двара.

— Вашпчэткі, чаго гэта ты? — спытаў.

— Нічога.

— Сказала б, разам бы пайшлі...

— А чаму я павінна казаць табе?

— Ну...

— «Ну» — гэта на каня, а ў нас з табой нічога не памяшалася. Ты — сабе, я — сабе.

Гэта была праўда. У іх яшчэ нічога не памяшалася, нічога між імі як быццам і не адбылося, але Ігнат ужо не мог не думаць пра яе.

«Вавёрачка, хвосцік банцікам»,— смяяўся Андрэй, едучы назад, цмокаў раз-пораз на каня, хоць той і сам церабіўся спорным трушком па наезджанай дарозе. Маўклівы лес навісаў з бакоў, хаваючы дарогу ад зорнага неба, Ігнат панура маўчаў, насупіўшы бровы.

Праз два дні ягоны конь зноў стаяў ля Шпаковага двара. Гэты раз Марына сустрэла Ігната як свайго.

Ігнату нават падалося, што яна чакала яго і была рада, што ён прыехаў.

І яшчэ колькі разоў прыязджаў Ігнат у Курганок — і адзін, і з Андрэем, і ніколі не ведаў, як сустрэне і як правядзе яго Марына, такая яна кожны раз была розная. Бачыў бы, што чужы, нецікавы ёй,— кінуў бы ездзіць: сіллю ласкі не выпрасіш. Дык не. І капя прылашчыць: «Віславухенькі, дурненькі ты мой!» — прыціснецца шчакой да цёплай храпы, можа і да лесу ў санях праехаць. А бывае, што і з хаты на двор не выйдзе. А потым ледзь і саўсім не пабурылася ўсё.

Стараўся сват і перастараўся.

У адну з ядрана-марозных нядзельных раніц зірнуў Ігнат у акно на дарогу і ўбачыў, што ля рабіны стаіць прывязаны конь, а высокі хлопец у даўгім белым кажуху нясе з саней бярэмя сена. Ля саней перaступаюць, грэючыся і размінаючы ногі і раз-пораз кідаючы позіркі на вокны хаты, захутаная ў белую вязаную хустку дзяўчына і яшчэ адзін хлопец у ярка-рыжай, відаць, з лісы, шапцы.

Госці былі з Курганка. У дзяўчыне Ігнат пазнаў старэйшую Марыніну сястру Галю, высокі хлопец у белым кажуху быў яе мужык Пятрок, а хлопец у лісінай шапцы быў Марынін браценік, жыў ён недзе далей, за Курганком.

— Бацька з паясніцай злёг, папрасіў, каб да доктара з'ездзілі, ці самога прывезлі, ці мазі якой. Прыехалі ў Клубчу, а Капскага няма дома, з'ехаў некуды. Сабраліся вяртацца назад, ды Галя ўспомніла: «Недзе ж тут недалёка жыве наша будучая радня». І праўда: для старца міля — не круг, і, бачыш, вось мы ўжо і тут,— тлумачыў Пятрок Ігнату прычыну раптоўнага з'яўлення тут усёй іхняй кампаніі. Тлумачыў, пасміхаючыся ў рыжыя абвіслыя вусы, мераючы шырокімі крокамі не надта прасторнае Ігнатава жытло, мала непакоячыся аб тым, паверыць яго байцы ці не паверыць. Канечне, байцы гэтай ніхто не паверыў. Было ясна, што стары Шпак прыслаў разведку: паглядзець, што за людзі набіваюцца ў радню.

І Міхайла, і Арына былі дома. Яны зайшлі са сваёй палавіны, пaздароўкаліся, і, пакуль Ігнат раздзяваў і рассаджваў гасцей — каго на канапу, каго на табурэт,— Арына накінула на стол скацерку, пачала насіць міскі з ядой. Міхайла схадзіў праз дарогу па Андрэя з

Ганнай, і неўзабаве ўсе сядзелі за сталом. Пашкадавалі, што госці спяшаюцца, а то трэба было б скочыць за лес па маці і бацьку.

Запраўляў за сталом Андрэй: як чалавек свой і як чалавек, на плячах якога ляжалі нялёгкія сватоўскія абавязкі. І пілі, і елі, і гаманілі, і госці ўжо адчувалі сябе як свае, асабліва Галя. Яна адразу перайшла з Арынай на другую палавіну, каб паняньчыцца з малым. Пачалі ўжо гаварыць пра тое, каб збірацца дамоў: зімовы дзень кароткі, а дарога няблізкая, калі Андрэй прынёс яшчэ адну цёмную літровую пляшку. Наліў усім і стаў настойваць, каб усе выпілі сватавай на лёгкую дарогу.

Першы паднёс да рота сваю чарку Пятрок, паднёс, адставіў, уважлівым позіркам абвёў застолле. За сталом усё было сур'ёзна і чынна, як і павінна быць. За гаманой выпіваць нават гэту сватаву чарку не спяшаліся. І Пятрок прапанаваў выпіць за здароўе самога свата, толькі той абавязкова павінен выпіць першы. Сват аднекваўся не доўга: што ні кажы, работа ў яго няпростая, і хоць людзі кажуць, што свату заўсёды першае — і чарка, і... але ён рашуча чокнуўся з Петраком, зрабіў два глыткі, папярхнуўся і, вылупіўшы вочы, кінуўся на двор. Услед за ім вываліліся на двор і госці.

— Дык гэта ты рашыў спецыяльна так пачаставаць гасцей?..— трос Андрэя загрудкі Пятрок. Галя, спяшаючыся, закручвала на галаве хустку, брацэнік яе ў лісінай шапцы разварочваў каня...

— Ды я, ды што вы, хлопцы! — апраўдваўся Андрэй.— У цемнаце ў склепе... стаялі пляшкі і з гарэлкай, і з газай... Ды во і яна... сапраўдная...

Доўга давялося ўгаворваць гасцей, даказваць, што ніхто нічога такога не замышляў, проста чалавек пераблытаў, за што і паплаціўся... Свату сватава, не салодкае, дык горкае...

Ой, сват, сват, сват,—
Не бяры мяне за зад...—

спявала праз месяц на сястрыным вяселлі Галя, смела наступаючы на захмялелага Андрэя, і той ніякавата ўсміхаўся, адступаў, азіраючыся то на сваю жонку, то на Петрака, рады, што ўсё так добра скончылася з яго сватаўствам. Высокая, стройная целам і вясёлая была

старэйшая Шпакова дачка. Як і не пакінула дома трое дзяцей — песні, прыпеўкі, жарты. І Пятрок хоць бы што: гуляй, баба.

Марына ж была росту невялічкага, але быстрая, тут ёсць — тут няма. То туды бяжыць, то туды: і карова, і свінні, і прасці, і ткаць, і агарод, і поле — то гуркі, то жыта, то бульба, то лён... Ні дня, ні хвіліны вольнай, а ўсё рабілася непрыкметна, як само сабой. І насіла, і раджала дзяцей лёгка. Збоку, здаецца, і не відно нічога, хіба што пакруглее трохі, як бы паправіцца, у паясніцы раздасца, ды вочкі пасвятлеюць: то цёмныя, смуглыя, а гэта вясенняя бледнасць ляжа на іх.

«Хітрая ў цябе, Ігнат, баба,— смяяліся мужчыны.— Сёння бегае, як дзевачка, а заўтра, глядзіш, гатова — дачку няньчыць».

Што праўда, то праўда, на гэта была скорая. Зрабілася дрэнна ёй, пачаліся схваткі, пакуль ён збегаў па бабку, пакуль прывёў, яна ўжо гатова, аблагодзілася. Так было з Соняй, так з Зінай. Адно ведай, мужык, запасайся віном ды сустракай баб — у водведкі ідуць...

Умела баба рабіць работу і любіла рабіць скора. Тут узялася, тут зроблена. Ігнату падабалася бачыць, як яна жне. На жніво яна заўсёды адзявалася, як на свята: белы крамны каптанік з чырвонай вышыўкай на рукавах і на грудзях, чорная з чырвонымі брыжамі па беражку спадніца, белыя балеткі. Касынка гладка аблягла лоб, ражкі пайшлі назад — пад валасы.

На жніве і ўкусіла яе гадзюка. Было гэта ўжо пры Вержбаловічу, яны ўжо былі на пасёлку, а жалі на Яворскіх дворышчы. Зямля там была добрая, тлустая, і жыта выгнала ў рост чалавека.

І тады Марына гнала свой загон першая. Разагнулася паглядзець, як жнуць астатнія бабы, абвяла вокам поле, шырока і роўна займала яно прастору аж да лесу, і рознакаляровыя хусткі жней мільгалі на ім, як каменьчыкі пад вясёлай рачной вадой: то пакажацца, то прападзе. Змахнула пот з ілба і пайшла пад вішнёўнік, што густым здзічэлым кустом рос паўз дарогу. Там у цяньку стаяў гладыш з хлебным квасам. Нагнулася, працягнула руку да гладыша і пачула, як нешта кальнула ў лытку. Азірнулася, і сэрца ёкнула: у крапіву рабым матузом вільнуў востры хвост гадзючы. Яна схапіла нейкую рагаціну, каб дагнаць той хвост, але гадзюкі ўжо не было, і тады крыкнула жанкам:

— Бабачкі, гадзюка!

Збегліся бабы, пасадзілі яе на сноп, перасцігнулі фартухом нагу вышэй раны, пад каленам, пабеглі па каня.

Ігнат якраз быў дома, заканчваў рамы пад веранду ў калгасныя яслі, калі ўбегла ў двор перапалоханая Вержбаловічава Люба:

— Хапай, Ігнат, каня ды скаранька на поле. Марыну гадзюка ўкусіла, у бальніцу трэба.

На шчасце, і калёсы былі вольныя на дварэ, і конь на выгане, і збруя ў калёсах. Умомант Ігнат запрог каня, і калёсы затарахцелі па дарозе. Бабы ўжо вялі спалатнелую Марыну ў сяло. Яе паклалі на канюшыну ў драбіны, і Ігнат, стаўшы ва ўвесь рост у перадку, пагнаў падводу ў Клубчу. Гнаў, а сам увесь час кідаў трывожны позірк то на Марынін твар, то на ногі. Таўсцела, набракала сінім укушаная нага, і шэрым, мёртвым рабіўся твар.

— Падажджы трошкі, пацярпі, Марыначка. Ужо скора, скора будзем у доктара,— прыгаварваў ён, суцяшаючы сябе і яе, а сам бесперапынна тузаў за лейцы, хоць конь і так ляцеў што было сілы.

— Но! Но! Но!!!

Капскі быў дома, і гэта выратавала Марыну.

— Ты каго мне прывёз? Я пытаюся: каго ты мне прывёз?! — убачыўшы змярцвелы Марынін твар, закрычаў на Ігната доктар, насоўваючыся сваёй шырокай дзесяціпудовай тушай.

— Жонку, бацька... Гадзюка ўкусіла...

— Жонку, разява. Жонку... Нябожчыцу — во каго ты мне прывёз.— Пухлая доктарава рука трымала маленькую Марыніну руку, нашчупвала пульс.— Яшчэ некалькі мінут і...— Капскі не дагаварыў, загадаў: — Нясі хутчэй у хату...

Ігнат лёгка падняў з канюшыны зусім абвялую жонку, занёс у прыёмны пакой, паклаў на невялікую канапку. Капскі ўжо ішоў да іх, трымаючы ў руках шпрыц.

— Ды я ж, бацька...— спрабаваў нешта сказаць Ігнат пасля ўколу, калі знясіленая Марына забылася выратавальным сном.

— Бацька... Скажы свайму бацьку, Сцяпану скажы, хай здзярэ з цябе во гэтыя крамныя порткі ды дубовым пугаўём, каб пырскі... трэскі каб паляцелі... Нагу

па-людску перавязаць не ўмееце. Сэрца, сэрца магло не вытрымаць... А баба ж харошая... А, харошая? — перапытаў, строга зірнуўшы на Ігната. Стаў прыкурваць папяросу, і Ігнат убачыў, што тоўстыя пальцы яго дрыжаць. Гэта ў заўсёды спакойнага Капскага! Мужчыну за шэсць дзесяткаў, шырокі, як стол, столькі ўсяго пабачыў на сваім вяку, што здавалася, нішто ўжо не можа вывесці яго з раўнавагі.

Доктар тым часам падышоў да шкапчыка з лякарствамі, адчыніў дзверцы. Дастаў шырокую нізкую пляшку з нейкім чыстым лякарствам. Наліў у невялікую шкляначку, што стаяла тут жа на сподачку, выпіў. «Вашчэткі, і доктару трэба лякарства»,— падумаў Ігнат. Капскі зірнуў на яго цераз плячо, наліў зноў у шкляначку:

— Яно, відаць, і табе паўшпрыца не зашкодзіць,— і падаў шкляначку Ігнату. Ігнат узяў лякарства, спытаў:

— А яно не горкае?

— Пі! — загадаў Капскі.

Ігнат глынуў лякарства і застыў з разінутым ротам, пазіраючы на доктара: гэта быў чысты спірт. Капскі глянуў праз акно на мокрага, як выцягнуты з вады пацук, каня і сказаў:

— Ты хоць назад ужо не гані яго...

— Ды ўжо ж... як жа,— прадыхнуў нарэшце Ігнат.— Вялікі дзякуй вам, бацька.

— Яму скажы дзякуй,— адказаў грубым голасам Капскі, кіўнуўшы галавой на каня.— А жонку праз тры дні прыедзеш забярэш. Толькі глядзі мне, беражы яе... Ты ж, мусіць, хочаш, каб яна яшчэ табе дзяцей нараджала?

— А як жа без дзяцей?

— То-та. Ну, што, яшчэ паўшпрыца возьмеш? — паглядзеў Капскі на Ігната. Ігнат ужо асмялеў, ведаў, што гэты здаровы шырокі чалавек не пусціць яго ў крыўду.

— Калі на тое пайшло, бацька, то можна было б і болей.

— Ну, болей я табе не дам. А гэта пойдзе, як лякарства, бачу, перагарэў ты шмат, пакуль дабавіў яе сюды.— Ён наліў яшчэ раз у чарачку, выпіў сам, наліў Ігнату...— Дык праз тры дні,— паўтарыў Капскі, і шы-

рокая спіна яго схавалася за дзвярыма ў суседні пакой, але тут жа дзверы адчыніліся зноў.

— Я чуў, ты майстравы столяр?

— Вапшчэткі, як глядзець. Вось у Бабруйску, на фабрыцы майстры...

— Што мне твой Бабруйск,— скрывіў твар Капскі.

— А што трэба? — Ігнат адчуў нялоўкасць, нібы ён загадзя адмаўляўся нешта зрабіць.

— А трэба — шафа. На ўсю сцяну — з дзверцамі, палічкамі, шуфлядкамі. І ўсё гэта пад шклом, каб усё відаць было, а?

— Гэта можна. Толькі дуб харошы трэба.

— Няўжо для Капскага ва ўсім раёне добрага дуба не знойдзецца?..

— Вапшчэткі, думаю, што знойдзецца.

— Я таксама думаю, што знойдзецца,— і Капскі зачыніў дзверы.

Ігнат адвязаў ад частаколу каня і пусціў па дарозе: хай ідзе, як ведае. Той плёўся нага за нагу, потым пайшоў спарней, а за лесам і пабег — спачатку з горкі, калі пачаў даставаць па нагах перадок, а там і сваёй ахвотай.

— Маладзец, ажыў,— пахваліў сам сабе каня Ігнат, лежачы на канюшыне. Дарога дамоў заўсёды жаданая і карацейшая.

Конік бег лёгка, узбіваючы пыл капытамі. Ён расцякаўся над зямлёй і пах, як пахне мука, якую сыплюць на лапату пад булку, перш чым садзіць яе ў печ. Была стомленасць ва ўсім целе і пустата ў галаве. «Чалавеку, які тануў і якога выцягнулі, ёсць шмат пра што расказаць»,— падумаў Ігнат.

IV

І цяпер, праз гады, не раз думкі вярталі Ігната Сцяпанавіча да тых далёкіх ваенных дзён. І кожны раз падзеі тыя праходзілі перад вачыма так жыва, быццам усё гэта было не болей як учора. Рабілася аж балюча ад жывасці гэтай памяці. І разам з тым кожны раз Ігната Сцяпанавіча не пакідала адчуванне, быццам у гэтых успамінах не хапае нейкага маленькага, але важнага звяна. Ці то ён не памятае яго, ці яго не было, хаця і павінна было быць, і калі б яно было, усё магло б пайсці па-іншаму: не так страшна, не так несправядліва.

І яшчэ было адчуванне, што звяно гэта нейкім чынам звязана з ім, Ігнатам Сцяпанавічам, і ад *яго* залежала правільна распарадзіцца ўсім, а ён не распарадзіўся. І цяпер ён стараўся знайсці, дзе ён даў слабіну, і не знаходзіў.

Не сказаць каб вайна звалілася на Ліпніцу так ужо нечакана, нібы пра тое, што яна можа быць, ніхто і не здагадваўся. Чакаць яе не чакалі, а што яна не за гарамі, многія прадчувалі, хоць уголас пра гэта не гаварылі. Думалася: а можа, і цяпер абыдзецца. Свет неспакойны, але пачаць вайну — значыць і сваю галаву пад даўбешку падставіць. А каму разумнаму гэтага хочацца? Хоць яно і дурняў нямала, калі пачытаць газеты ды паслухаць радыё. Той жа Гітлер і яго кампанія... Словам, калі што вялікае пачнецца, мала каму паздаровіцца.

Але адно, калі ўсё гэта робіцца недзе далёка, а іншае, калі снарады пачнуць калупаць твой гарод. Канечне, шкода людзей, канечне, фашысты — яны фашысты і ёсць, і ратаваць свет ад іх трэба... Вунь з Клубчы, Серады старога сын, быў у Іспаніі і вярнуўся назад. Прыязджаў да бацькі. Нічога, жывы, здаровы.

З'ездзіў Вержбаловіч у Мінск, прабыў там дзён пяць. Вярнуўся як заўсёды, што слова, што работа — не сядзіцца чалавеку. «Давай, хлопчыкі, давай». А спытаў Ігнат:

— Вашчэткі, як там сталіца глядзіць на жыццё? — адказаў:

— Строга глядзіць. Час, сам бачыш, кругом неспакойны.

Пайшло з сяла некалькі чалавек у армію. Пазвалі і Ігната. Памаршыраваў трохі пад Бабруйскам. «Устань! Лажыся! З калена!» — і бліжэй да граніцы.

На фінскай з Ліпніцы пабываў Ляксандра Шалай, ды ён і вярнуўся ўскорасці, як толькі мір заключылі. Накульгваць стаў на левую нагу. Ён і заўсёды быў фарсісты і задзірысты, а цяпер дык і зусім важна расхаджваў па сяле ў гімнасцёрцы, новых дыяганалевых галіфэ. Яно-то і была прычына: чалавек вярнуўся *адтуль*, ён на свае вочы бачыў і ведае, што да чаго. І раненне атрымаў.

— Калі што якое давядзецца, мы ім падатром нюхаўку! — гаварыў Ляксандра ўпэўнена, як толькі му-

жыкі збіваліся дзе-небудзь у кучу і пачыналася гаворка пра тое, што робіцца на свеце. «Яны» — меліся на ўвазе ворагі. Канкрэтна ён іх не называў, імі маглі быць немцы ці яшчэ хто з гэтых самых фашыстаў. Мужчыны курылі,ківалі галовамі: усім хацелася верыць, што так яно і будзе, калі што — дык па нюхаўцы.

— Ну вот, ты, Ляксандра, гаворыш: «Калі давядзецца...» — загаварыў неяк Стась Мастоўскі. Было гэта ля кузні, хто сядзеў на круглым млынавым камені, хто на драбінах неадрамантаваных калёс.— Дык праўда: калі давядзецца, то з кім? Ты з усіх нас быў бліжэй да вайны.

— Куды ўжо бліжэй... Нага і цяпер ніяк не расходзіцца,— адказаў Ляксандра. Яму спадабалася, што гэты задавака Мастоўскі стаў глядзець на жыццё як чалавек...— А калі давядзецца, то, на маю думку, патэнцыяльна нам давядзецца ваяваць з немцамі.

— Як гэта — патэнцыяльна? — прысвіснуў Стась.— Ты што, газеты не чытаеш? Не ведаеш, што ў нас гавораць пра немцаў?

— Чытаю і думаю,— зазлаваў Ляксандра.— А патэнцыяльна гэта тое, што фашысты — наш найпершы вораг. А дзе гэты вораг сядзіць?

— Усюды сядзіць, куды ні кінь.

— Усюды-то ўсюды, а ў Германіі найболей, во што я скажу.

— Ну, калі так, дык туга нам будзе.

— Чаму гэта туга? — Ляксандра аж саскочыў з драбін.

— А таму, што сіла ў іх вялікая, тэхніка...

— Ты во што... сіла. На сілу таксама ёсць сіла... Думаеш, у яго, у Манергейма, не было сілы?.. Ты гэта перастань...— прыгразіў Ляксандра.

— Я і перастаў,— Стась крыва ўсміхнуўся.— Чаго ты падскочыў? Усё роўна, як я пра Маню Болбасаву што такое сказаў... Цьфу! — І Стась плюнуў пад ногі.

— А таго я падскочыў, каб ты думаў, што гаворыш. Болбасы — людзі як людзі, і Маня таксама, можа, не раўня каторым хутаранскім. А сумнявацца ў нашай сіле мы нікому не дазволім.— «Мы» Ляксандра прагаварыў з асаблівым націскам, каб усім было ясна, што сябе ён прылучае да «іх», можа, у першую чаргу.

— Я і не сумняваюся ў нашай сіле. Я кажу, што і

ў яго сіла вялікая. А Маня... Падабаецца яна табе, дык і хадзі на здароўе.

З ім, са Стасем, проста так не размінешся. Гэта было ясна як днём. І Ляксандра, можа, упершыню пасапраўднаму адчуў нявыгаднасць сітуацыі, у якую яго ставіла параненая нага. Была б яна здаровая, ён бы па-іншаму пагаварыў з гэтым Стасем. І Маня... Якая твая сабачая справа, да каго я хаджу. Бачыш, ён дазволіў: «Падабаецца, дык і хадзі на здароўе!..»

Вержбаловіч рэдка калі ўлазіў у такія гаворкі, а калі і ўлазіў, то больш для таго, каб сказаць сваё: вайна вайной, а вунь яшчэ бульба не ўся пасеяна, ды і сады трэба было б падмаладзіць, гэтыя фінскія маразы палову дрэў прарэдзілі. Але яму вельмі не спадабаліся і словы Стася Мастоўскага, і тое, як яны былі сказаны.

— Ты плюеш так, як быццам ведаеш нешта такое, чаго ніхто не ведае. Глядзі, даплюешся,— паабяцаў ён Стасю.

— Ты мне, можа, і плюнуць забароніш? — паказаў і яму зубы Стась.— Павестка на руках. І мяне просяць да ваенкамата. Нешта дадуць у рукі. Пайду паслужу.

— Пляваць плюй, але выбірай, куды пляваць... Розум трэба мець,— ужо лагадней сказаў Вержбаловіч.

— Дай божа табе розум, а мне грошы,— засмяяўся Стась.

— І праўда, мужыкі, работу рабіць трэба,— закругліў гэту няпростую гаворку Вержбаловіч і, можа б, забыўся пра яе, ды і астатнія мужчыны, можа б, забыліся, калі б бліжэйшыя падзеі не ўзялі такі нечаканы паварот, што не ўспомніць пра яе было немагчыма.

Ігнату ён расказаў пра ўсё. Праўда, было гэта шмат пазней, калі вайна ўжо кацілася далёка за Ліпніцай, можа, дзе пад Смаленскам.

Сядзелі яны за сталом у Ігнатавай хаце, Вержбаловіч на канапе, Ігнат, расчырванелы пасля лазні, расшпіліўшы каўнер нацельнай кашулі, на табурэтцы напроці. Гарэла лямпа. На стале была пляшка гарэлкі, кіслыя гуркі ў місцы, скаварада з салам, ляжаў хлеб. Ігнат як наліў па паўшклянкі, так яно і стаяла не выпітае.

— Да прыкладу, я табе скажу, што вайна застала мяне ля Беластока. Мы прынялі бой, і нам трэба было адступаць. Я быў пры гармаце, чацвёрты нумар, а яе разбіла. Нікуды не дзенешся, адступаць дык адступаць.

Ішлі на Гродна, разам з бежанцамі. Вайна — заўсёды вайна, тут без смерці немагчыма. І раптам нас перагаляе машына, палутарка. Бачу, у кузаве Мацвей Міраповіч з Цераболі. Ты яго павінен ведаць, яго хата — недалёка з краю, а бацька яго ў дваццатым, як палякі стаялі на Бярозе, быў у войску. Вельмі адчайны быў мужчына, адчайны і храбры. Дык з сынам яго, Мацвеем, трапілі мы ў адну часць, ён пры штабе, а я ля гарматы... Усё ж землякі. Я сам ужо ледзь валакуся. І гарачыня, і ўтома, і не спалі двое сутак. Пазнаў я машыну, крычу: «Мацвей, пачакай!» Пазірае ён на мяне і не пазнае. Ухапіўся я за борт, дык ён прыкладам па пальцах, як не патрушчыў. «Нельга,— крычыць,— ваеннае імушчаства вязу». А сам, бачу, аж азвярэў. Я і адпусціў рукі, што тут гаварыць, імушчаства дык імушчаства. Едзь, маць тваю так. А тут нямецкія самалёты над дарогай адзін за адным, толькі і шукаеш якую-небудзь ямку, каб схавацца. Адседзішся і далей. У салдата свая задача — ваяваць. І што ты думаеш, кіламетраў праз пятнаццаць бачым: ляжыць на баку машына, сейф раскарожаны, каўбы выпушчаны, і вецер паперы ганяе — ведамасці нейкія. Прамое пападанне бомбы. Ад Мацвея адно мокрае месца. Я так скажу: страх заўсёды бяжыць паперадзе чалавека, толькі не трэба яго далёка адпускаць ад сябе, прападзеш, як муха.

— Гэта праўда: страхам хату не накрыеш. А далей што было? — спытаў Вержбаловіч. Сухарлявы смуглаваты твар яго яшчэ болей абцягнула скура, пад вачыма цёмныя ямкі.

— І далей тое ж. Адступалі, напароліся на засаду, камандзіра забіла. Сабраліся мы ў кучу, параіліся: што рабіць далей. Рашылі дабірацца дамоў, а жыццё дасць каманду. І во, на досвітку сёння, як злодзей, пастукаў я ў шыбу, жонку перапужаў да смерці — такі страшны быў, чорны, аброслы. Цяпер адмыўся трохі.

— Гразь адмыецца. Чуў ці не: Стась Мастоўскі ў паліцыі ў Бярэзані аб'явіўся. Пайшоў, як і ты, па прызыву, а вынырнуў у паліцыі.

— Вапшчэткі, можа, няпраўда. Хлопец ён рызыковы, але каб вось так, у паліцыю...

— Не ведаю, сам з ім не гаварыў.— Вержбаловіч памаўчаў, паўтарыў задуменна: — Не ведаю... Шкадую, што хату сваю не паспеў давесці. Думаў, сёлета ўлезу.

— Паспееш з хатай.

— Куды «паспееш». Такая сямейка. Калі што якое: куды яны?

— А хоць бы і да мяне, месца хопіць.

— Месца, можа, і хопіць, але... Словам, пабачым.— Вержбаловіч падняў чарку.

— Вапшчэткі, можна і так.

Чокнуліся, выпілі.

— Я табе скажу,— Вержбаловіч нагнуўся над сталом,— за ракой, у Цераболі, хлопцы шаволяцца, сюды наязджалі пару разоў.

— Хто?

— Нашы, з раёна. Лапа Багдан, Арцюх Цыбулька. Трохі з акружэнцаў. Я адазваў Багдана ўбок, пытаюся: «Што рабіць далей?» Як ні кажы — сакратар выканкома. Што рабіць... Запасіць зброю дзе можна. І пакуль што не вытыркацца асабліва, дома радзей бываць. Паціху збіраць сваіх людзей. Гэта ён мне і сказаў пра Мастоўскага... Так што май на ўвазе. Гэта і цябе датычыць.

— Вапшчэткі, мая зброя са мной. Камандзіра забіла, дык наган яго я забраў... І яшчэ... А немцы як?

— Адзін раз прайшла танкетка і, не спыняючыся, парэзала з кулямёта частакол ля школы, пабіла ўсе вокны. Там, ведаеш, над дзвярыма, вісеў маленькі вылінялы чырвоны сцяжок. Дык яны па ім і часанулі. Другі раз заехалі дзве параконныя фуры з чатырма салдатамі. Спыніліся на калгасным двары, ля свірна. Нікога са сталых не было, адны хлапчукі. Салдаты доўга тлумачылі хлапчукам, што трэба ключ, адамкнуць свіран. Пасля збілі замок прыкладам. У адным з засекаў быў авёс, знайшлі і пустыя мяшкі. Награблі мяшкоў з дзесяць, ускінулі на фуры і паехалі. Словам, прыглядаюцца.

— Прыглядаюцца. А можа, і часу яшчэ не набралі. Месца не галаўное,— адказаў Ігнат.

Гаворка гэта ішла позняй восенню, а зрабілася ўсё праз зіму, летам. Партызаны за ракой не проста сталі мазоліць вока немцам, а селі папярок горла. Сабралася іх там некалькі атрадаў, і яны пачалі ўказваць немцам, па якіх дарогах ездзіць, а па якіх не, па якіх ездзіць ноччу, а па якіх днём. Усё цярпелася, пакуль было малапрыкметна: там забілі паліцэйскага, там абстралялі фуражыраў, укралі старасту — гэта яшчэ куды ні

было, вайна ёсць вайна... А калі разбілі адну ды другую ўправу, а пасля дабраліся і да раённага цэнтра, і разагналі гарнізон там, і абвясцілі савецкую ўладу, стала зразумела, што так усё не абыдзецца.

Усё перавярнулася аб два дні. Перад тым прыехаў Багдан Лапа з двума партызанамі. Прыехалі вечарам, пастукаліся да Вержбаловіча, адышлі за прысады. Лапа быў хмуры, сур'ёзны. Сказаў: «Пачынаецца блакада партызанскай зоны. Усю зону фашысты блакіраваць наўрад ці змогуць, тэрыторыя надта вялікая, цэлы раён, а пушчу пастараюцца аблажыць. І не толькі пастараюцца. Ужо цяпер бяруць у клешчы — адтуль, з боку Бярэзані, Магілёва. У сёлы прыбываюць вайсковыя часці з артылерыяй, танкеткамі. Наводзяць «парадак»: расстрэльваюць камуністаў, савецкі актыў. Так што трэба падумаць, як быць вам».

— Як быць нам... З вамі. Куды вы, туды і мы,— адказаў Вержбаловіч.— У спакоі нас усё адно не пакінуць. Толькі што рабіць з сем'ямі?..

— У спакоі вас не пакінуць, гэта праўда. Тым болей што...— Лапа не стаў дагаворваць, што такое гэта «тым болей», бо ўсе гэта ведалі.

У Ліпніцы лічы што з самай вясны быў створаны свой маленькі партызанскі атрад. Шалай Ляксандра — камандзір, Вержбаловіч — камісар, Ігнат, Васіль Мацак, Ахрэм Меляшкевіч, Мікола Юрчонак, яшчэ некалькі чалавек, у каго была зброя. Меркавалася, што гэта будзе ядро сапраўднага атрада. Рабілася ўсё ў тайне, але ці шмат што схаваеш ад суседзяў? Ды і што хаваць?..

— Словам, сутак двое вы яшчэ маеце. А сем'і... Сем'ям трэба затаіцца. Няма куды іх браць. Ды і не павінны краталь іх,— закончыў сваю думку Багдан. З тым і паехаў.

Назаўтра Вержбаловіч перагаварыў з мужчынамі. Рашылі дабірацца ў Цerабольскія лясы.

З Ліпніцы выйшлі яшчэ завідна, кустамі, цямнець пачало ўжо за лесам. Ланцужок з пяці чалавек — Вержбаловіч, Шалай, Ігнат, Ахрэм Меляшкевіч і Васіль Мацак — на адным плячы торба з харчамі, на другім вінтоўка, толькі Хведар з наганам,— ішоў не дарогай, а сцежкамі. Клубчу абмінулі стараной, падышлі да ракі. Тут у кустах была прыхавана лодка: і Вержба-

ловіч, і Шалай не адзін раз карысталіся ёю. Пераплыў цераз раку — і ты ўжо ў партызанскай зоне. Так было раней, а як цяпер? Неспакой і трывога чулася і ў гаворцы, і ў настроі Багдана. Усё гэта перадалося і ім.

Лодка была на месцы, і Шалай хацеў адразу грузіцца. Вержбаловіч не пусціў: «Не спяшайма. Давайце паслухаем».

Прыселі пад капу сена. Рака ціхая, нібы застыла ў сонным чаканні нечага. Так бывае перад навальніцай. Не гуляе, маўчыць рыба. Толькі камары звіняць, не адцерабіцца. Далёка за лесам па той бок ракі вылазіла чырвоная поўня. Выкацілася да верху зламанай ветрам сасны. Вада густая, чорная, з бурштынавым водсветам. Лес перакуліўся ў ваду, і цяжка сказаць, дзе ён быў сапраўдны — уверсе ці ўнізе.

Недзе далёка закугакала сава. Мужчыны пераглянуліся, нібы гэта кугаканне казала нешта кожнаму з іх.

Пацягнуў аднекуль вецер. Над самай вадой, клубячыся, як дым, пайшлі грывы туману. І, відаць, нікога б не здзівіла, калі б з-за павароту ракі з гэтага туману раптам выпаўз старажытны струг з людзьмі ў вострых шлемах, у латах, з даўгімі, настаўленымі ўгору пікамі...

Медны паўмісак месяца завіс над верхам зламанай сасны. Туман перапоўз за раку, на нізкі бераг. Лісты лотаці ляжаць на вадзе, блішчаць, як рыбіна луска. Зноў закугакала сава.

— Ну што, хлопцы, пайшлі? — спытаў Хведар і наважыўся ўжо ўставаць, але ўбачыў перасцярожліва ўскінутую ўгору руку Васіля Мацака. Усе пачалі прыслухоўвацца.

І праўда: за ракой у лесе нараджаўся ледзь чутны роўны гук, быццам недзе далёка і высока ў небе ішоў самалёт. Здавалася, гук не набліжаўся, але і не прападаў; як узнік, так і цягнуў сваю аднастайную ноту. Не, гэта быў не самалёт. Тады што?.. Машыны?

Хвілін праз дзесяць гук трохі набраў сілу, і відно стала, што ён не такі ўжо і роўны — то спадае, нібы правальваецца ў яму, то ўзмацняецца да звону. І паціху набліжаецца, запаўняючы сабой наваколле.

— Танкетка,— прашаптаў Ігнат. Ніхто нічога не адказаў яму, усе застылі, нібы па камандзе, а гук усё болей мацнеў і шырыўся. Цяпер ужо зразумела было, што чуўся не адзін, а колькі матораў, што ідзе калона.

Першай ішла танкетка. Ішла яна з запаленымі фарамі, пакалыхваючыся, нібы мацаючы дарогу выкінутымі далёка ўперад агнямі. Ля зламанай сасны танкетка нырнула ў катлавіну, святло фар матлянулася ўніз, дастаўшы да другога берага ракі, асвяціла ваду, зноў матлянулася ўгору, захапіўшы вершаліны кустоў якраз там, дзе была капа з ліпнёўцамі, пасунулася ўздоўж ракі і пайшла, папаўзла далей, у глыб лесу.

За танкеткай папаўзлі дзве вялікія машыны з салдатамі ў кузавах. Густы голас матораў чуўся яшчэ доўга.

«Наце вам і старажытны струг, і людзей у шлемах»,— падумаў Ігнат. Яго шкуматнуў за рукаў Ляксандра і зноў паказаў вачыма за раку. Маўкліва, нібы гэта было ў сне, да сасны набліжаўся строй узброеных людзей. Цьмяна блішчэлі металічныя каскі, аўтаматы. Туман поўз па беразе ракі, і было ўражанне, што гэта з яго выходзяць, нібы вырастаюць, постаці: спачатку толькі галовы, потым па пояс, потым на ўвесь рост. Іх было чалавек трыццаць. Ішлі яны ў калоне па адным, ішлі цяжкім мерным крокам. Прайшлі паўз сасну і прапалі ў чарнаце лесу.

Вось табе, таварыш Лапа, і двое сутак.

— Вапшчэткі, трэба было выбірацца ўчора,— прашаптаў Ігнат.

Вержбаловіч нічога не адказаў, толькі скрыгатнуў зубамі.

Рашылі вяртацца дамоў, прыхавацца, перачакаць.

І быў другі дзень.

Ігнат у той дзень касіў у Стаськовай пасецы. У баку ад дарогі, а калі што — кусты і лес побач. Вайна вайной, а скаціну карміць трэба. Карове не скажаш: «Пададжы, пакуль прагонім фашыстаў, пакуль усё аціхне». Навёў касу, узяў брусок. Выбіраўся на цэлы дзень. Так цяпер рабілі ўсе мужчыны: косіць дзе-небудзь у кустах ці якую іншую работу робіць, а вушы, як у зайца, наструнены, у адзін бок: што там, у сяле. А надвечар — чакае пасланца з дому.

Марына прыбегла перад захадам сонца. Расказала, што неўзабаве, як Ігнат пайшоў з двара, у хату зайшлі Вержбаловіч і Шалай. Вержбаловіч пры нагане, Шалай з вінтоўкай. Шалай бачыў, як на досвітку Стась Мастоўскі задамі краўся дамоў. І вось яны хацелі ўтрох узяць яго. Пашкадавалі, што не заспелі Ігната, пай-

шлі ўдвух. Стася не знайшлі: ці ўцёк, ці, можа, Шалай абазнаўся, хоць той божыцца, што бачыў Стася. «Ды я яго сляпы пазнаю». У хаце была толькі старая Мастоўская, дык Шалай на яе накрычаў, гразіўся, што ўсё роўна, хоць з-пад зямлі дастане сына.

Ігнат не ведаў чаму, але яму вельмі не спадабалася ўсё гэта. Раз Шалай клянецца, што бачыў Стася, відаць, так яно і было. Чаго ён прыходзіў? Харчоў узяць? Дык жа сядзіць на паліцэйскім пайку. Разнюхаць што? Скарэй за ўсё разнюхаць.

Болей касіць Ігнат не стаў, пайшлі дамоў.

Па дарозе сказаў Марыне:

— Пакуль што дома мне рабіць нечага. Збяры торбу, пакладзі булку хлеба, сала, яшчэ чаго. Заўтра цёмначы пайду да Грыпы, пабуду колькі дзён. Там мяне і знойдзеце. Дзецям скажаш, што сена кашу. А цяпер зайду да Хведара.

— Добра,— пагадзілася Марына.— Такі нязнаны час настаў. Пабудзь у Грыпы, там табе будзе зацішней.— Грыпіна была стрыечная Марыніна сястра і жыла на хутары за Курганком.

Вержбаловіч быў дома. Выйшлі пад ліпы, селі на лавачку, закурылі.

Першы загаварыў Хведар, нібы працягваючы раней пачатую гаворку:

— Ці ўцёк, ці Ляксандра абазнаўся. Адна старая была дома.

— Вапшчэткі, дрэнь справа,— прагаварыў Ігнат, памаўчаўшы.

— Што «дрэнь»?

— Дрэнь тое, што не ўзялі, а раз не ўзялі — дрэнь, што пайшлі.

— Гэта чаму?

— Помсціць будзе...

— Ах, помсціць... Можа, трэба пакланіцца яму, на калені стаць перад ім?

— На калені, вапшчэткі, не трэба. Не трэба... Ну, а што б вы зрабілі, калі б узялі? Расстралялі?

— Чаму расстралялі? Дапрасілі б... Хоць бы ведалі, што яны замышляюць. І наогул... Людзі мы ці не людзі? На сваёй мы зямлі ці так, усё яшчэ ў парабках ходзім?

— На зямлі-то на сваёй... Але, як я мяркую, Хведар, дома нам заставацца нельга. Нам усім, а табе,

вапшчэткі, яшчэ болей. Ты камуніст, старшыня. І Ляксандру таксама. Трэба прыхавацца, і дайжа сёння.

Тым вечарам ніхто ў Ліпніцы не ведаў, што тады, як Ляксандра Шалай крычаў у сенцах у Мастоўскіх, Стась быў побач. Ён згледзеў у акно, што Вержбаловіч і Шалай ідуць у двор, выскачыў у сенцы, і старая перакуліла на яго столітровую дубовую дзежку, у якой ставілі на зіму капусту і якую старая толькі ўчора вымыла.

— Не трэба панікаваць,— адказаў хмура Хведар і раптам ускінуў галаву, бліснуў вачыма.— Як краты, па норах. А?

— Вапшчэткі, па норах. Не як краты, а па норах. А ці не пра гэта і Лапа гаварыў. Покі што не вытырпацца, абаждаць. Калі сячэ кулямёт, а ты ляжыш на роўным, не высоўвай галавы, як касой зрэжа. Я гэта добра ведаю. Трэба выждаць свой час, свой момант.

— Што ты мне пра кулямёт, як быццам я сам не бачу,— успыліў Хведар. Трохі памаўчаў і ўжо больш спакойна: — А прыхавацца трэба... Трэба. Дзе я цябе, калі што якое, знайду?

— У Грышіны, у Марынінай сястры. Пайду касіць сена,— Ігнат кісла ўсміхнуўся, устаў. Устаў і Хведар. Разыходзіцца абодвум не хацелася. Стаяла парная ноч. Па нізіне, над сажалкай, слаўся белы туман. На балоце аднастайна-нястомна, як заведзены, цягнуў сваю наскрыпучую песню драч. Песня тая разлягалася ў наваколлі, і было ў ёй нешта трывожнае, як папярэджанне. Мужчыны доўга моўчкі слухалі, потым Хведар сумна ўсміхнуўся:

— Колькі іх тут па нашых балотах, а здаецца, сёння чую першы раз.

— Вапшчэткі, нейкі сёння ў яго голас не свой.

— Ага, ідзе і крычыць... Быццам не можа без крыку...

Хведар працягнуў руку Ігнату:

— Да заўтра.

— Да заўтра. Хаця, вапшчэткі, можа, заўтра і не ўбачымся.

Яны моцна пацiснулі адзін аднаму рукі і разышліся. І ідучы па грэблі цераз алешнік і па масце, і ўвайшоўшы ў пасёлак, Ігнат чуў аднастайны скрыпучы голас. І балюча было яго слухаць, і хацелася чуць.

Назаўтра Ігнат устаў яшчэ цёмна. Прынёс з хлява загорнуты ў замаслены брызент наган, праверыў яго

пры лямпе. Меркаваў: браць ці не браць з сабой. Загарнуў назад, пайшоў у канец сотак, дзе стаяла старая асіна, сунуў у дупло — было яно вышэй яго галавы,— прысыпаў трухой. Адсюль ён заўсёды знойдзе спосаб узяць. Калі ішоў у хату, падалося, быццам недзе прагарахцелі калёсы — ці то па мосце, ці так дзе. Доўга ўслухоўваўся, але нічога такога больш не пачуў, адно ўздыхала на двары ля хлява карова ды загаласіў на тым канцы певень.

Зайшоў у хату, узяў у руку торбу. Марына стаяла ля печы, як бы чакала нечага.

— Ну, чаго ты? — ён вярнуўся і нялоўка, як няўмека, вольнай рукой прыгарнуў яе да сябе. Яна ўсхліпнула, уткнулася тварам яму ў плячо.

— Не трэба. Што ты выдумляеш,— прагаварыў ён нарочна строга, адхінуў яе ад сябе.— Усё будзе добра.

Калі ён выходзіў з хаты, яна перахрысціла яго ўслед. Сам-та ён у бога не верыў, але... памажы яму...

Ігнат узяў з застрэшка касу ў руку і пайшоў у канец сотак, пад асіну, азірнуўся на сяло. Туман ужо трохі аб'ехаў і дзяржаўся густа хіба па канаве і на грэблі. Трэба было пасняшаць. Недзе за бліжэйшымі кустамі нібыта мільгануў шэры цень. Ігнат падумаў, што гэта нехта з мужчын. Можа, як і ён, выбраўся з касой. Але як толькі Ігнат падышоў бліжэй, цень рашуча ступіў з-за куста. Гэта быў нямецкі салдат з аўтаматам у руках.

— Цурук! — весела, відаць, радуючыся ўражанню, якое зрабіў сваёй нечаканасцю, загадаў ён і кіўнуў галавой на сяло.

— Я касіць... траву касіць,— Ігнат паказаў касу і павёў рукамі так, як гэта робяць, калі косяць.

— Цурук! — цяпер голас быў грубейшы. Ігнат павярнуў назад на соткі. Салдат ішоў за ім.

Ігнат зайшоў у свой двор, заторкнуў касу пад страху, аддаў торбу жонцы — яна стаяла на ганку, нібы ведала, што ён вернецца,— і пайшоў на вуліцу. Салдат знакам паказаў яму, што трэба ісці ў бок калгаснага двара.

Ля кузні ўжо было чалавек пятнаццаць. Гараўскі, Юрчонак, Іванькаў, Мацак з таго пасёлка. Зарэцкі, Меляшкевіч — з гэтага. Стаялі сярод мужчын і стары Анай, і гарбаты Ігнась Казановічаў.

«Значыць, заграблі ўсіх, каго заспелі, а не толь-

кі...» — падумаў Ігнат. Пад «не толькі» ён меў іхнюю групу. Калі грабуць усіх, то, можа, усё не так і страшна. Сляпая аблава.

Хаця не. Прывялі Ляксандру Шалая. Быў ён босы, у сваіх заўсёдных дыяганалевых галіфэ, у споднцяй кашулі. Завязкі на калашынах штаноў ён ці не паспеў завязаць, ці яму не далі гэта зрабіць, і яны, мокрыя і чорныя ад пылу, шлёгалі па нагах. Кашуля расхрыстана на грудзях, вылезла са штаноў, рукі звязаны ззаду.

Услед за ім ішоў салдат, на плячы дулам уніз ён нёс Шалаёву вінтоўку. Крокі на два далей ішла старая Маланка, Ляксандрава маці,— маленькая, сухенькая. Яна несла ў руках сынаў пінжак. Як толькі Ляксандра і салдат прыпыніліся ля кузні, яна падышла да сына, накінула пінжак яму на плечы. Ляксандра са шкадаваннем і неяк жаласна зірнуў на маці, варухнуў плячыма, пінжак з'ехаў на траву. Ляксандра сказаў:

— Вазьмі, мама, мне ён болей не спатрэбіцца.

— Як ты можаш так казаць, сынок,— Маланка ламала рукі, дзіка пазіраючы на мужчын, нібы пыталася ў іх адказу. Але ніхто ёй нічога не сказаў.

— Вазьмі, табе ён яшчэ згадзіцца,— загадаў Ляксандра хрыплым голасам. Маланка падняла пінжак з зямлі і засталася стаяць з ім у руках.

Вержбаловіча прывёў Стась Мастоўскі. Рукі ў Хведара таксама былі звязаны за спіной, але сам ён быў паголены, у чыстай кашулі, у чаравіках. І твар яго быў спакойны, быццам ён ужо даўно чакаў нечага гэтакага. Ззаду за Мастоўскім ішла Вержбаловічава Люба. Яна ціха, без слоў, плакала, абхапіўшы твар рукамі. Абапал яе, учапіўшыся ручанятамі ў спадніцу, церабіліся двухгадовыя двайняты — дзяўчынка і хлопчык. Услед за маткай, насупіўшыся, як ваўчаняты, і, як ваўчаняты, бліскаючы цёмнымі вочкамі, ішлі сярэднія Вержбаловічавы Міша і Алік. Старэйшай, Ніны, не было дома. Хведар не вытрымаў жончынага голасу, павярнуўся да яе.

— Люба, не трэба. Я прашу цябе, не трэба.

Падышлі да кузні. Хведараў і Ігнатаў позіркі сустрэліся. Хведар ледзь бачна паківаў галавой. Што ён хацеў гэтым сказаць, Ігнат не ведаў, і не ўведае ніколі, адно ясна, што хацеў сказаць многае.

Стась быў адзін сярод немцаў. Дзесяць нямецкіх салдатаў, афіцэр і ён, Стась Мастоўскі. Чорны фрэнч

з белай перавязкай цераз руку, чорнае галіфэ ў ботах — усё гэта, здавалася, даўно было пашыта на паліцэйскага, і нарэшце ён надзеў яго і выйшаў перад сялом, каб усе палюбаваліся. Ён вельмі доўга чакаў гэтай хвіліны, і вось яна прыйшла.

Ён прайшоўся перад мужчынамі, выстрайваючы іх у адзін рад, а нямецкі афіцэр тым часам глядзеў на аднаго, на другога, на трэцяга... Позірк яго затрымаўся на маладжавым, па-дзіцячы светлым твары Ігнася Казановіча. Заціснуты між мужчынамі, ён выдаваў на хлапчука, які нечага апынуўся тут. І афіцэр раптам зрабіў хуткі, як выпад, крок наперад, схапіў Ігнася за вуха і павёў са строю. Ігнасеў твар імгненна наліўся чырванню. Ігнась матануў галавой, стараючыся вырвацца, але аблітая пальчаткай рука трымала моцна. І толькі вывеўшы Ігнася перад усімі, афіцэр згледзеў востры, схаваны пад пінжаком горб, што нявечыў чалавека, рабіў яго як не ўдвая карацейшым. Як ад нечага брыдкага, адарваў руку ад вуха, грэбліва трапануў ёй, атрасаючы, кіўнуў галавой у бок ад строю. Але Ігнась ці не зразумеў гэтага кіўка, ці не захацеў разумець і стаў назад да мужчын, толькі з краю.

— Стась, навошта ты выстраіў нас усіх тут, перад імі? — спытаў у Мастоўскага стары Анай і кіўнуў галавой на салдат. Высокі, сухі, як трэска, у шэрых, суравога палатна штанах, белай выпушчанай кашулі, босы, ён, як і Ігнась, вылучаўся ў гэтым радзе здаровых маладых мужчын.

— Навошта? Каб паказаць...— пачаў быў Мастоўскі, але афіцэр не даў яму дагаварыць. Ён павярнуўся да Мастоўскага і, каверкаючы рускія словы, сказаў, нібы прачытаў словы малітвы:

— Скажы ім, што сёння мы забіраем камуністаў і камандзіраў, а заўтра... А заўтра, калі яны не захочуць памагаць нам, забяром усіх.

— Дык вось, адказваю, і не толькі яму,— Стась кіўнуў на старога Аная,— а ўсім. Пан афіцэр гаворыць, што сёння мы забіраем камуністаў і камандзіраў, а заўтра, калі не будзеце памагаць новай уласці, за імі пойдуць усе.

— Вапшчэткі, а куды Хведара і Ляксандру? — спытаў Ігнат.

— Там разбяромся, каго куды.

«Разбяромся...» Бачыш, як ты загаварыў...

— Вапшчэткі, як гэта так, Стась... Свае ж людзі.

— Некалі былі свае, а цяпер... І ты таксама, Вапшчэткі...— Яны пазіралі ў вочы адзін аднаму. І нічога свайго ў вачах аднасяльчаніна Ігнат не ўбачыў.

Мастоўскі падышоў да Ляксандры, як не піхнуўшы яго жыватом, той аж хіснуўся назад.

— Дык што ты гаварыў учора ў нашай хаце? Калі прыходзілі з ім? — Мастоўскі кіўнуў на Хведара. Шалай маўчаў.— Мову адабрала ці памяць? Дык я магу напомніць.

Шалай ускінуў галаву, прагаварыў, выдзяляючы кожнае слова:

— Шкода, што мы яго не заспелі... Але мы яго ўсё роўна дастанем.

— Ты сказаў: «Але мы яго ўсё роўна дастанем і расстраляем», так? — Мастоўскі пазіраў у вочы Ляксандру.

Той аблізаў сухія губы:

— «Расстраляем» учора не было, але сёння я б гэта сказаў.

— Усё правільна,— прагаварыў з пагрозай Мастоўскі.

Ён падышоў да афіцэра. Той нешта сказаў, і Мастоўскі вярнуўся да мужчын.

— Пан афіцэр усіх вас адпускае. Можаце ісці дамоў. Касіць сена, гадаваць дзяцей.— Нешта накшталт усмешкі прайшло па ягоных губах.— А вы,— ён павярнуўся да Вержбаловіча і Шалая,— на падводу!

Ніхто з мужчын не скрануўся з месца. Глядзелі, як Вержбаловіч і Шалай доўга не маглі сесці: заміналі звязаныя рукі. Нарэшце яны ўмасціліся ў задку, спусціўшы ногі, цесна прыціснуўшыся адзін да аднаго, быццам звязаныя разам.

Мастоўскі і два нямецкія салдаты ўскочылі на гэту падводу, астатнія немцы расселіся яшчэ на дзвюх, і страшны абоз рушыў. Галасіла, білася ў істэрыцы Люба, яе адпойвалі вадой. Плакала ціхімі слязамі Маланка. Плакалі жанчыны. Мужчыны панура маўчалі.

Мастоўскі ўдарыў лейчыной па кані, падвода пакацілася хутчэй. Вержбаловіч ускінуў галаву, нешта крыкнуў, але да кузні даляцела толькі адно слова: «Мужчыны...»

Пасля абеду з Клубчы прыйшоў чалавек. Ён ска-

заў, што Вержбаловіча і Шалая немцы расстралялі і іх можна забраць.

Вержбаловіч і Шалай ляжалі на сонцы ля школы. Білі па грудзях, і кашулі ў абодвух набраклі ад крыві. На свежую кроў кінуліся мухі. Людзі баяліся падыходзіць, пазіралі здалёк на забітых і ішлі дамоў — далей ад страшнага месца. Пад абед каля школы паказаўся Капскі. Шырокі, тоўсты, ішоў ён цяжка, твар быў мокры ад поту. Забітыя як упалі, так і ляжалі: Хведар падламаўшы пад сябе правую, звязаную руку, Шалай упёршыся галавой у сцяну, падбародкам у грудзі. Свяціла сонца.

Капскі перацягнуў Ляксандру ў цень, паклаў роўна на траву, перацягнуў Хведара, паклаў побач. Развязаў ім рукі, прыкрыў твар і грудзі посцілкай.

Забіраць іх з Ліпніцы паехалі Анай і старая Юрчонкава. Анай даводзіўся родным дзядзькам Ляксандру, а старая Юрчонкава бабіла Вержбаловічавых двайнят. «Нам ужо нічога не страшна на гэтым свеце, а на тым — бог-бацька»,— гаварыў Анай, мосцячыся на сене ў перадку падводы, на якой даўно ўжо сядзела ў вялікай чорнай хустцы на галаве маўклівая, быццам нежывая, старая Юрчонкава.

Мужчыны падзяліліся: адны пайшлі на могілкі капаць дзве магілы, а Ігнат з Цімохам Зарэцкім рабілі дамавіны. Чакаць не сталі, пакуль прывязуць забітых, каб зняць меркі. Рабілі, як жывым, навырост, каб не цесна было. Даўно Ігнат не браў у рукі свае сталярскія інструменты, даўно на яго двары не было такога густога смалновага паху. Не ведаць бы такой радасці ніколі.

Перагаворваліся рэдка і больш пра клопат — паднесці дошкі, прымераць, падагнаць, абпілаваць... А то маўчалі. Думалі.

Усякіх смярцей нагледзеўся Ігнат, як адступаў з Беластока,— дзеці, бабы, старыя... Страшней за ўсё бомбы і калі чалавек не ўмее разумець, што гэта такое. Стаіць як укопаны ці бяжыць, вытарашчыўшы ад жаху вочы, замест таго каб кінуцца на зямлю. Затаіцца, пераляжаць...

Салдацкая смерць — справа звычайная. Смерць салдату быццам бы ўжо самім законам запісана. Хто, як не салдат, можа і павінен заступіць дарогу ворагу. І не проста заступіць — знішчыць яго, каб і звання не за-

сталося. А калі іначай нельга — то і памры. Памры, а не дапусці здзеку над людзьмі.

Канечне, паміраць нікому не хочацца. Але і тут у салдата свая мерка. Ён павінен умець забіць ворага. Перасіліць, перахітрыць, абдурыць і забіць. А самому застацца, каб рабіць работу далей і радавацца ўсяму, што ёсць на свеце жывое. Для гэтага цябе і строю вучылі, і вінтоўку далі ці да гарматы прыставілі. Ты — салдат, ты павінен... Не ты на яго зямлю прыйшоў, а ён на тваю. Са смерцю прыйшоў. І тут у цябе павінен быць спосаб, каб не даць забіць сябе... Павінен. Дык як жа так сталася, што двух ужо, Хведара і Ляксандры, няма? І ўсё выйшла так проста. Узялі, як авечак з хлява. Ці даўно Ляксандра гаварыў: «Мы яшчэ паваюем. А калі на большае не выйдзе, то хоць сваё жыццё размяняю: смерць на смерць». Бачыш, і гэтага не паспеў зрабіць. І Хведар таксама. Прыехалі, скруцілі рукі, паставілі ля сцяны і расстралялі. І памагаў свой жа, сусед. І каму памагаў... «Дай божа табе розум, а мне грошы...» «Некалі былі свае, а цяпер...» «І ты таксама, Ваппчэткі...» «Там разбяромся...» Разбяромся...

— Ваппчэткі, калі браць папраўдзе, то і я павінен быў ляжаць разам з імі,— сказаў Ігнат, апусціўшы рукі з рубанкам на дошку, якую габляваў.

— Гэта не шмат розуму трэба, каб дадумацца да такога,— панура адказаў Цімох.— Мог і ты быць, і я, і астатнія.

— Хведар з Ляксандрам заходзілі па мяне, як ішлі да Мастоўскага, а я якраз перад тым касіць выбраўся,— вёў далей сваё Ігнат. Цімох уважліва паглядзеў на яго, падышоў бліжэй, навіс гарбаносым тварам над ім, прашаптаў, як прашыпеў, над вухам:

— Табе хочацца зямлю парыць? Дык я табе скажу: твой час яшчэ прыйдзе, не бойся. Можна сказаць, усё толькі пачынаецца, і трэба думаць...

— Я і думаю,— упарта паўтарыў Ігнат, і ў гэты час цішыню ад Яворскага лесу ўзарваў адчайны высокі крык. Ён паўтарыўся некалькі разоў, аціх, і ўслед за гэтым пачулася галашэнне. Ліпніца сустракала падводу з забітымі.

Хавалі іх гэтай жа ноччу: ніхто не ведаў, што будзе заўтра, а чакаць можна было ўсяго. Ясна свяціў поўны месяц, белай луской свяцілася кара бяроз, цьмяны матавы бляск ляжаў на высокіх мармуровых помніках,

і здаля здавалася, што гэта не помнікі, а аграмадныя здані нябожчыкаў. Дзіўна і жудасна было бачыць сярод гэтай застылай маўклівасці людзей, што цёмнымі ценямі снавалі між магіл. Зняможана ўсхліпвалі заплаканыя жанчыны. Моўчкі, з рэдкімі словамі, рабілі абавязковую ў такіх выпадках жалобную работу мужчыны. Гулка стукалі малаткі, якімі забівалі вечкі дамавін, шоргалі лапаты, засыпаючы магілы, і людскі ланцужок пацягнуўся назад у сяло. А ў балоце, нібы падражніваючыся, перабіваючы адзін аднаго, дралі глоткі, аж стагнала наваколле, два драчы. І рабілі гэта, здавалася, з вялікай ахвотай, нібы з насмешкай. «Драч, драч! Драч, драч!» Хоць пазатыкай ім глоткі.

Гэтай жа ноччу Ігнат з Цімохам пайшлі з Ліпніцы. «Час круты, а бог два разы міласціну не дае. Трэба самім думаць. У Ліпніцы пакуль што рабіць няма чаго»,— сказаў Марыне.

Ісці рашылі ў Лянёўку, да Цімохавага швагра, а там відна будзе. Некага павінны знайсці.

На гэты раз торба ў Ігната была цяжэйшая, чым раніцой. Разам з харчамі і махоркай ляжала там і куфайка, і пара бялізны. Схадзіў і ў канец сотак пад асіну, злазіў у дупло. У Цімоха таксама быў добры хатуль.

Мінулі грэблю, падняліся паўз курганы да абсад, прыпыніліся закурыць. Якраз пад тымі ліпамі, дзе заўчора вечарам стаялі Ігнат з Вержбаловічам. Старыя дрэвы чорнай хмарай навісалі над мужчынамі, трывожна шапталіся. У вокнах Казановічавага дома цьмяна блішчэлі агні. Адтуль час ад часу далятаці галасы: пасля могілак людзі сабраліся там.

Неба на ўсходзе пачало бялець. Мужчыны, не згаворваючыся, зірнулі ў той бок і адначасова, як па камандзе, рушылі ў дарогу. Толькі не на Клубчу, а направа, праз сярэдні пасёлак у лес. Абодва ведалі, што заставацца дома нельга, але ніводзін не ведаў, што чакае іх наперадзе і праз колькі часу яны вернуцца сюды, пад гэтыя ліпы. І ці вернуцца наогул. Ішла вайна...

І праз гады яна працягваецца.

Пра ўсё можна ўспамінаць, але не ўсё застаецца ў памяці. І добра, што не застаецца. Якая памяць зможа ўмясціць *тыя* гады — дзень за днём, гадзіна за гадзінай?.. Тыя дарогі, і невядомасць, і адчай, і голад, і холад, што былі па гэтых дарогах, і самі дарогі, што пралягалі і па Беларусі, і далей, і назад...

V Быў чысты ліпеньскі надвячорак, калі на невялічкай двухпутнай станцыі трохі прытармазіў свой цяжкі шматвагонны бег вайсковы састаў, і з прачыненых дзвярэй першага пульманаўскага вагона на мокры пясок — тут нядаўна прайшоў дождж — вылецелі адзін за адным два рэчавыя салдацкія мяшкі, і ўслед за імі саскочыў, узараўшы ботамі размяклы грунт, сутулаваты высокі салдат.

З акна паравоза за ўсім гэтым сачыў машыніст. Ён бачыў, як салдат саскочыў, як устаў на ногі і павярнуў галаву ў бок паравоза. Машыніст памахаў салдату рукой. Той, шырока ўсміхаючыся, ускінуў угару сціснутую ў кулак правую руку — салют!

Цягнік пайшоў далей набіраць страчаны разгон. Паўз салдата з цяжкім зямным стогнам праплывалі платформы з танкамі, гарматамі, цяплушкі, у расчыненых дзвярах якіх стаялі салдаты і нешта крычалі таму, на зямлі. А ён пазіраў на іх з вінаватай усмешкай, пазіраў і тады, калі хвост цягніка завярнуў і прапаў за цёмным акрайкам лесу.

Састаў ішоў на ўсход, туды, дзе яшчэ была вайна. А вайна была з Японіяй. Салдат жа прыехаў дамоў.

Ён знёс у кучу абодва мяшкі, дастаў з кішэні піпку, натаптаў яе махоркай, паспрабаваў распаліць агнём з трафейнай запальнічкі, але кволы агеньчык цягнуўся ўгору, махорка не хацела ўгарацца, і салдат не вытрымаў — дзьмухнуў на агеньчык і дастаў з кішэні запалкі. Раскурыў піпку, зацягнуўся і рашыў агледзецца.

Усёй станцыі толькі і было, што драўляны дом на высокім, у пояс чалавеку, каменным падмурку па адзін бок пуцей і вадакачка з чырвонай цэглы — па другі. У гэты перадвячэрні час абмытыя нядаўнім дажджом рэйкі blішчалі, як напятыя струны, то ўспыхваючы, то атухаючы. Далей за станцыйным будынкам, ля самага лесу, пад дубамі, стаялі яшчэ дзве хаты.

«Вашшчэткі, ацалелі, выжылі»,— здзівіўся салдат, разварочваючыся і пераводзячы позірк па другі бок чыгункі, за лагчыну, забітую алешнікам, чаромхай і лазой. Там павінна была быць вёска. Яна там і была: за грывамі кустоў на пагурку праглядаўся цьмяны ланцужок хат.

«І ты выжыла!» — узрадавана матануў галавой салдат і ўзяўся за лямку мяшка, каб закінуць за плечы, але ўбачыў, што з будынка станцыі выйшаў чалавек у

форме чыгуначніка і ідзе да яго. Чалавек падыходзіў бліжэй, і абыякавы спакой, потым здзіўленне, потым недавер на яго твары змяніліся адкрытай радасцю. Апошні дзесятак метраў ён не ішоў, а бег, прыпадаючы на правую нагу.

Цяпер і салдат пазнаў чыгуначніка і не захацеў чакаць на месцы, кінуўся насустрач. Чыгуначнік быў Андрэй Цукора. Андрэй доўга не хацеў з'язджаць са свайго наседжанага хутара над сажалкай, але Вержбаловіч пачаў настаяваць, і ён зняўся, пераехаў. Але не ў Ліпніцу, а сюды, бліжэй да станцыі, нанова адбудаваўся тут. Пакуль абжыўся, і нагу скалечыў. Залез на высокую елку секчы суччa на плот і, можна сказаць, агаліў яе ўсю, заставалася, можа, сукоў з пяць, і тут не разлічыў удару: сякера зрыкашэціла ад сука і ўпілася ў калена.

— Ігнат?! Браток? Жывы? — закрычаў Андрэй, раскінуўшы рукі, абхапіў, сціснуў салдата ў абдымках.

— Жывы, Андрэй, жывы! І ты, вапшчэткі, таксама...— узрушана гаварыў салдат, ляпаючы свата па худых плячах.

— Прыехаў?

— Ага. Прыехаў.

— Насаўсім?

— Здэцца, насаўсім.

— Аж не верыцца...

— А ты думаў: усё ўжо, прапаў курылка?

— Не хацеў думаць, ды сам ведаеш, які час. А ты як пайшоў, так і прапаў.

— Вапшчэткі, ты гэта праўду сказаў: столькі было кругом рознага. Прызнацца, і я не планаваў, куды вайна завярнула. Выйшлі з Цімохам да яго шваграa, сышліся з партызанамі. А потым сталася так, што ўтварыліся пад Віцебскам «вароты», можна было праходзіць за лінію фронту і назад, мы і перакінуліся туды. А адтуль паштальёна не пашлеш: перадай прывет ад нашага Ігната. Там мяне снарад і перавярнуў з ног на галаву. І думкі не было, што жывы буду: і асколкі, і кантузія. Але дактары падключылі медыцыну, паправілі, і я пайшоў ваяваць далей. Скажы, як там мае?

— Жывыя, здаровыя... сам убачыш. А ты малайцом во, вярнуўся,— заспяшаўся гаварыць Андрэй, але Ігнат нічога падазронага не пачуў у гэтай паспешлівасці, стаяў, расслабіўшы ў радаснай усмешцы рот, быццам і сам

усё яшчэ не разумеў шчасця, якое выпала яму: вярнуцца дамоў.

— То пайшлі да мяне,— Андрэй узяў за лямку мяшок, пацягнуў на сябе. Мяшок быў не такі лёгкі, каб проста так закінуць за плячо. Пажартаваў: — У цябе тутака золата, не іначай.

— Яно і не золата, а не дзешавей. Выпраўляючы ў дарогу, хлопцы падабралі слясарны інструмент і ўсё такое іншае, тут згадзіцца.

— Яшчэ б не згадзілася. Цяпер іголка ў хаце, як некалі піла ці сякера ў лесаруба. А ўжо такое, ды для спецыяльнасці...

Ігнат узяў другі мяшок, і яны пайшлі.

Па шырокім бервяне, якое было некалі падвалінай раскіданага ў пачатку вайны моста, перайшлі цераз ручай. Па правую руку непралазнай неразбярыхай раслі крушына і вербалоз, па левую, трошкі адступіўшы ад дарогі, пануры ельнік. Парэзаная калясьмі дарога бралася па пяску ўгору. На ёй і запыніў мужчын голас зязюлі. Ён пачуўся зусім блізка, як з дубовай бочкі.

— Ку-ку! Ку-ку-ку! Ку-ку-ку!..

Зязюля, здаецца, аддалялася, але голас яе быў усё такі густы і чысты.

— Ку-ку! Ку-ку-ку!.. Ку-ку-ку!

— Ведаеш, як даўно я не чуў яе? — спытаў Ігнат, і ішоў, паварочваючы галаву ўслед за голасам, каб лепей чуць.— Можна сказаць, ужо і забыўся, што яна ёсць на свеце.

— І тут таксама было не да іх,— задуменна адказаў Андрэй.

Зязюля змоўкла, а Ігнат яшчэ доўга стаяў, услухоўваючыся, чакаючы пачуць яшчэ, але голасу болей не было. Андрэй паблажліва, як да хворага, усміхнуўся да Ігната, прагаварыў:

— Пайшлі. Цяпер у цябе будзе шмат часу, яшчэ наслухаешся.

— А, вашшчэткі, і праўда,— усміхнуўся Ігнат.

У Андрэя была невялікая, але ўтульная хата на дзве палавіны, хлеў і садок пры ёй. Ва ўсім адчувалася руплівае вока гаспадара, цяга да парадку і завершанасці, і Ігнат зноў падумаў пра тое, як Андрэй доўга не хацеў з'язджаць з хутара. Там таксама быў такі ж парадак і дагледжанасць. Каля двара, адгароджанага ад вуліцы

новым, з акоранага маладога сасонніку частаколам, Ігнат раптам прыпыніў ход, а пасля і спыніўся:

— Вапшчэткі, гэта непарадак: ехаць тысячу і болей кіламетраў і, заместа таго каб спяшацца дамоў, ідзе ў госці.

— Пайшлі,— Андрэй рашуча адчыніў варотцы, тым самым паказаўшы, што ён не дапускае і думкі, што тут можна зрабіць неяк інача́й.— Не так шмат у цябе сватоў, каб думаць: зайсці ці не. Ды і не быў жа ты ў мяне вунь колькі, і вечар насоўваецца. Ехаў тысячу кіламетраў, то тут ужо дабярэшся.

Усё гэта была праўда, і Ігнат не стаў упарціцца.

Андрэева Ганна ўзрадавалася Ігнату, як бацьку роднаму. І плакала, і смяялася, але гэта не замінала ёй завіхацца ля стала, як гэта бывае заўсёды, калі госця доўга чакаюць і ён нарэшце прыходзіць.

Ганна і цяпер была, як некалі: гэтакая ж быстрая і шчырая, з раптоўнымі перакідкамі ад смеху да слёз, але і смех і слёзы гэтыя, здаецца, не закраналі прыроднай душэўнай дабраты і раўнавагі, што і рабіла яе адыходлівай і кампанейскай. З Андрэем яны паразумеліся хутка, адчулі, што нібы наканавана ім быць адно пры адным, але гады ішлі, а яны ўсё ніяк не маглі займець дзіця. Гэта засмучала і нявідным гнётам ціснула на абаіх. «Вайна, па ўсім, не зрабіла тут ніякіх паправак»,— падумаў Ігнат, дастаючы з рэчавага мяшка бляшанку свіной тушонкі і прысуседжваючы яе да місак на стале. Але Андрэй узяў бляшанку са стала і пачаў рашуча засоўваць назад у Ігнатаў мяшок.

— Не трэба. Дзецям занясеш.

— Дзецям яшчэ ёсць,— заўпарціўся Ігнат, не даючы Андрэю зрабіць гэта. Так яны ладна часу ваявалі рукамі, пакуль не ўмяшалася Ганна і таксама цвёрда:

— Ігнат, у нас ёсціка што есці, і на стале, бачыш, не гола, а гэта занясі дзецям. Мы ж удваіх і абое на рабоце. Занясі, яй-богу,— папрасіла яна. І Ігнат паслухаўся.

Андрэй узяў у руку шклянку:

— Давай вып'ем за цябе, Ігнат, за тое, што вярнуўся. Гэта галоўнае. Колькі людзей не прыйшло, страх падумаць. У нас на сяле — з пяці хат добра калі ў дзве вярнуліся, і тыя — хто без рукі, хто без нагі. А ты — слава богу. А ўсё астатняе, што можа быць...— Андрэй перахапіў перасцярожлівы, неспакойны Ганнін позірк

і паспяшыў закончыць: — Ага, а ўсё астатняе... самае нішто.

Перахапіў гэты позірк і Ігнат, але ўзняў сваю шклянку:

— Ну што ж, ваппчэткі, ты праўду кажаш. Як бы там ні было, на вайну ідуць паміраць, хоць кожны спадзяецца на свайго бога. І шчаслівы той, хто вярнуўся. Як падумаю, колькі разоў перагдядаліся са смерцю, дык не верыцца, што так палюбоўна разышліся. Узяць хоць бы тады, як пры гармаце быў. Лясне — і ўсё тут. Калі снарад ляціць на цябе, тут ужо не падправіш. Не скажаш яму: «Вазьмі трохі лявей ці бліжэй». А бачыш, як выйшла. І адну гармату разбіла, і другую перакуліла, а я застаўся. Першы раз траіх накрыла, другі — дваіх. Во якая алгебра. Праўда, як перайшоў у артылерыйскія майстэрні, экспазіцыя перамянілася. Там ужо болей была работа, вайна адступіла далей. І во, бачыце, прыехаў. Так ужо яна распарадзілася,— і Ігнат з нейкай ударнай рашучасцю выпіў. Знайшоў відэльцам скрыль сала, укінуў у рот.

Сядзелі, закусвалі, успаміналі, як было тут, як было там.

Ганна таксама выпіла гарэлкі, і хоць смеласці ёй ніколі не трэба было пазычаць, была смялейшая, чым заўсёды.

— Ігнат, вось ты толькі адтуль, з Германіі. А як у іх тамака?

— Што «як»? — перапытаў Ігнат.

— Як яны жывуць? Вось у нас павярталіся некаторыя, каго пабралі немцы, калі ўжо адступалі. Дык яны кажуць, што тамака ў іх бабы, акрамя камбінашак, ніякіх кашуль не носяць. Ці праўда гэта?

Андрэя аж падкінула на лаўцы. Ён крута зіркнуў на жонку: «пра што ты, баба, думаеш?», сказаў:

— Ты болей не дадумалася, пра што спытаць?

— Дык вось, яны так і казалі, што тамака бабы, акрамя камбінашак, ніякіх кашуль не носяць,— паўтарыла ўжо Андрэю Ганна, але было зразумела, што адказваць на гэта пытанне трэба Ігнату. Ігнат азадачана пацёр рукой па шчацэ, нібы правяраў, ці добра паголены, хоць паголены быў чыста.

— Мушу сказаць, што мне тут цяжка што можна расказаць. Нібыта гэта не па маёй часці.

— Як да баб, дык па вашай часці, а як для баб — то

не па вашай! — Ганнін твар заружавеўся. Відаць было, што яна і саромеецца гаварыць пра гэта, але ёй і надта хацелася ведаць, як яно там, у «іх».

Андрэю гэта яўна не падабалася, але на гэты раз ён змоўчаў.

— Вапшчэткі, я не тое што саўсім нічога не магу сказаць, а тое, што магу сказаць, мала. Мы рабілі сваю работу, а — работнік аружэйных майстэрняў, ну, там прыцэльная бланка, інструмент паваротнага механізма, шчыт там, дапусцім, а гэта...

— Пры чым тутака паваротны механізм? Ты быў у Германіі?

— А адкуль жа я, як не адтуль?

— Дык і раскажы, як тамака... Хаця... Усе вы аднакавыя. Дабіся ад вас праўды.

Ігнат і цяпер не зусім разумеў, што іменна хоча пачуць Ганна, і пачаў трохі здаля.

— Вапшчэткі, я не люблю туману. А калі ты, Ганна, хочаш адкрытага,— тут Ігнат нават голас узвысіў,— дык магу сказаць па-вашаму, па-бабскаму... Не ведаю, што яны і як на сябе адзяваюць, з карункамі там, махрамі ці без гэтага. Трэба сказаць, што і ім не тая пара была, каб паказваць усе гэтыя гафты і яшчэ што такое. Калі за вокнамі барабаняць чужыя танкі, а свае салдаты ўцякаюць, хто куды можа, мала хто адважыцца выйсці на вуліцу, каб пахваліцца новай сукенкай. Хоць як па-мойму, то бабы ўсюды аднакавыя і заўсёды знойдуць задачу паказаць сваё. Важна толькі, у які парадак яе паставіш.

— Так ужо і аднакавыя,— не то засмяялася, не то зазлавала Ганна.— Калі б былі ўсе аднакавыя, то не было б усякіх... розных.

Ігнат зразумеў, што капануў трохі не ў той бок, і павярнуў назад.

— Занялі, значыць, мы гарадок, ну, можа, як нашы Асіповічы, бо Бабруйск ужо нашмат большы. Занялі нашы, мы прыйшлі пасля, мы — тыл, баявое забеспячэнне, рамонт, майстэрні. Баёў вялікіх там, лічы, што і не было, і ў нас работы няшмат... І аднаго разу выйшлі мы ў горад, увальніцельную далі нам: памочніку начальніка майстэрні Івану Навасельцаву і мне. Цікава паглядзець, што за горад, калі яшчэ давядзецца. Гарадок акуратны, чысты, як на карцінцы. Яго і не бамбілі, і не абстрэльвалі: яны пабаяліся ў кацёл трапіць, ад-

ступілі, а мы занялі. Домікі прыціснуты адзін да аднаго, дахі ўсё больш вострыя, чарапіцай крытыя, як наш млын. І ні жывой душы: гарадок як вымер. Ідзём па вуліцы, аўтаматы, канечне, пры нас, але не па сабе трохі: не можа быць, каб горад быў, а людзей не было. Ведаем, што яны ёсць і, канечне, бачаць нас, але не паказваюцца. Быццам трапілі ў якое бязлюднае мёртвае царства.

Іван Навасельцаў хлопец высокі, стройны і граматны. Ён і па-нямецку добра ўмеў і гаварыць, і чытаць. Як сказаў ён пасля, дык і з немцамі сустракаўся яшчэ да вайны, прыязджалі нейкія спецы да іх на завод. Ходзім. Ён чытае, пераказвае мне, дзе якая крама, цырульня, але ўсё роўна непрыкаянна на душы. І яшчэ, скажу я вам, бачыў я, як немцы пакідалі нашы гарады і што ад іх пакідалі, і нейкая злосць бярэ на іх, нават на гэты гарадок: вось жа чысценькі, цэленькі, і вокны, і вітрыны. Гэта я пра сябе. А загад суровы: не чапаць нічога, іначай... А што іначай — штрафны батальён. І вось Навасельцаў спыніўся перад адным двухпавярховым домам, што ён там прачытаў, не ведаю, але ўсміхнуўся неяк хітра і пытаецца ў мяне:

— Зойдзем?

— А што гэта? — пытаюся ў сваю чаргу.

— Нешта вясёлае,— гаворыць ён. І па-нямецку назву гэтаму дому.— Зойдзем, га?

Не разумею, праўду ён гаворыць ці брэша. Брэша, відаць, але бачу — надта яму цікава ведаць, што за гэтымі дзвярыма. А дзверы прыгожыя, па краях абшыты чырвонай меддзю, жалезныя выкрунтасы розныя, і ўсё гэта так мудрона пераплецена, нібыта гэта і не метал, а, дапусцім, лаза. Нашто Максім, наш каваль, можа зрабіць нешта такое, папацеўшы, а тут не ведаю, што б ён сказаў. За жалезам — фігурнае шкло цёмна-жоўтае. Скажу, што і мяне інтарэс узяў, хоць я і старэйшы за яго, і загад маем катэгарычны: у іхнія дамы ні богу нагой, каб нічога такога. Было, што і прападалі людзі нізавошта: зайшоў і не выйшаў, адкуль ты ведаеш, хто за тымі дзвярыма. І пад трыбунал можна пайсці. А што такое трыбунал, калі вайна на згон ідзе, перамога, лічы, наперадзе свеціць, аркестры скора марш заіграюць. Ды зноў жа, быць там і ні вокам не зірнуць ні ў адну хату,— ніхто не паверыць, во як ты,— Ігнат павярнуўся да Ганны.

— А што я? — засмяялася Ганна.— Я — баба. Мне ўсё цікава.

Ігнат дастаў піпку, хацеў закурыць, але Андрэй прытрымаў за руку, паказаў на чаркі. Выпілі. Ігнат зноў узяўся за піпку. Набіў яе, прыпаліў, зацягнуўся і нібы павесялеў, кінуў вясёлым вокам на Ганну.

— Кажу Навасельцаву, ладна, хоць ты і выдумляеш, але дзе наша не прапала, пайшлі.

Заходзім за гэтыя дзверы, а там прыхожая, дзве канапы мяккія, столік на нізкіх ножках. Выходзіць жанчына, пажылая, але акуратная, чысценькая. Навасельцаў сказаў ёй нешта. Яна пайшла і вярнулася назад з двума альбомамі. Вапшчэткі, пачалі мы глядзець альбомы, фотакарткі. Прыгожыя дзяўчаты такія, маладыя, каторая так сядзіць, каторая так, каторая курыць, каторая так смяецца...

— А адзетыя ў што? — дабівалася свайго Ганна.

— У тое, у чым маці нарадзіла.

— Саўсім?!

— І саўсім, а калі і ёсць што такое, то таксама як саўсім.

— А бо-о-о! — успляснула рукамі Ганна.— Тут во бывае, летам, калі пакупацца захочацца, дык і то шукаеш месца, каб ніхто ніколі...

— Во, а ты кажаш: ніякіх кашуляў, акрамя камбінашак,— засмяяўся Андрэй.

— Ай, што ты ведаеш,— нязлосна адмахнулася ад мужа Ганна.— Ну і што далей?

— Я як убачыў гэтыя фотакарткі, адразу ўстаў: «Пайшлі, Ваня, нечага нам тут...» Але ён зноў: «Ігнат Сцяпанавіч, раз ужо зайшлі, паглядзім». А што тут глядзець? — Ігнат паморшчыўся, махнуў рукой. Было відаць, што яму не надта падабалася і сама гэта гісторыя, і тое, што ён пачаў расказваць пра яе. Ды куды ўжо дзенешся, пачаў...— Падышла якраз жанчына гэта. Навасельцаў і кажа: «Ідзіце, Ігнат Сцяпанавіч, а я пабуду тут». Вапшчэткі, можна было і не пайсці, калгас — справа добраахвотная... Словам... павяла яна мяне наперад па калідоры. Падвяла да дзвярэй, паказала галавой, моў, ідзі. Я яшчэ сумняваўся, але яна весела так падштурхнула наперад. Ну, што ж, адступаць няма куды, можна сказаць, сам напрасіўся. Адчыніў я дзверы, зайшоў. Маленькі пакойчык, ложак, столік, пару крэслаў. За столікам бокам да мяне дзеўчанё сядзіць... аблакаці-

лася на столік. І зусім голенькае. Зірнула на мяне, спачатку нібы спалохалася, але тут жа заўсміхалася, загаварыла нешта, залапатала, паказвае: смялей, маўляў, раздзявайся. А я... ведаеш... боты, шынель, пілотка... Столькі дарог, дым, бруд... Вайна — гэта табе не прагулка ў Курганок на танцы. Вапшчэткі, быццам убачыў сябе збоку. І яно, дзеўчанё... Як Соня мая, можа, трошкі большая... І так мне не па сабе стала, так брыдка, быццам хацеў зладзейства якое над сабой і над усім светам учыніць. І злосць на фашыстаў гэтых. Гэта ж трэба да такога людзей давесці... Павярнуўся я — і назад за дзверы... А Навасельцаў сядзіць за столікам, гаворыць з той жанчынай. «Вапшчэткі,— кажу яму,— пайшлі адсюль, і чым скарэй, тым лепей». А самога аж калоціць.

— З такам і пайшлі? — не то з радасцю, не то з жалем спытаў Андрэй.

— Ага,— хмура адказаў Ігнат.— Навасельцаў папрасіў прабачэння ў гаспадыні таго завядзення, дастаў з сумкі бляшанку тушонкі, пакінуў на століку, і мы пайшлі. Пасля мы з ім ніколі пра гэта не гаварылі і не расказвалі нікому. Каму раскажаш? А тады выйшлі, я і кажу яму: «Ну што, схадзілі ў госці?» Ён і гаворыць мне: «Я адразу ведаў, што тым усё скончыцца. Але, Ігнат Сцяпанавіч, і гэта трэба бачыць».— «Бачыць-то бачыць. А раптам ім уздумалася б правакацыю супраць нас сарганізаваць, як бы ты на гэта паглядзеў?» — «Супраць правакацыі я і застаўся ў калідоры...» — «Ну, а калі б я... Ну, вапшчэткі, гэта самае... Вайна, калі я бачыў тую жанчыну... Ну, а калі б я, што тады?» — «Вайна ёсць вайна, а мы — людзі...» А пасля расказвае: «Я спытаў у гаспадыні: «А як жа мы расплочвацца будзем?» Маркі што, маркі ўжо былі нішто. І яна адказала яму: «Вы пераможцы, і вы першыя зайшлі... Мы вас абслужым бясплатна». Ну і раззлаваўся я тады на яго. Пераможцы... Маць вашу... Пазахлеўю пайшлі... Калі б не быў ён такі малады, то і я на сур'ёзнае што мог пайсці... А хлопец надта цікаўны да ўсяго быў. Усё нечага яму не хапала, некуды цягнула. Усё яму хацелася ведаць. Але з месяц, можа, прайшло пасля таго, мы пераязджалі на новае месца, і наляцелі аднекуль самалёты, бамбіць пачалі. Адна бомба накрыла іхнюю машыну. Чаго ён застаўся сядзець у машыне, калі ўсе ў канавах ляжалі, не ведаю. Вось такія, Ганна, камбінашкі. Скажы-

це лепей, як там мае? Даўно вы іх бачылі? — спытаў Ігнат пра сваё.

— Не сказаць каб даўно... Жывуць... Пабачыш сам,— неспакойна, быццам вінаваты ў нечым, адказаў Андрэй.

— Ты б яшчэ наліў,— падказала яму Ганна, пазіраючы на мужчын напружаным позіркам.

— Не, мне досыць! — спыніў Андрэеву руку з пляшкай Ігнат.— Ты, вапшчэткі, здэцца, маеш нешта сказаць мне і не адважваешся. То давай!

— Ну што ж,— пачаў Андрэй.— Калі б не сустрэліся мы з табой, то хай бы лепей хто іншы сказаў табе ўсё гэта, а раз так сталася, мушу сказаць я. На маю долю выпала быць тваім сватам, дык, відаць, да канца. Дома ў цябе не ўсё ладна. Як яно і што, сам пабачыш.

— Сам пабачу — гэта ясна. Жывыя ўсе — дзеці, Марына?

— Жывыя...

— Дык што? Другі мужык у хаце?

— Быў. Цяпер, здаецца, няма. Марына адправіла яго. Адправіла, як прыйшло пісьмо ад цябе.

— Ясна,— Ігнат сціснуў зубы, завастрыліся, акамянелі жалвакі на сківіцах.— Ясна. А хто ён?

— З партызанаў. Стаяў у тваёй хаце, быў цяжка паранены, доўга не мог папраўіцца. Так і...

— Прыжыўся,— дакончыў ужо сам Ігнат.

— Не прыжыўся, калі адправіла,— рашуча ўмяшалася Ганна.

— Так, што ж мне цяпер рабіць? — ціха спытаў Ігнат.

— Што рабіць? Дамоў ісці,— зноў загаварыла Ганна.— Дамоў. У цябе дзеці, трое іх. І яны чакаюць бацьку. А самі разберыцёся. Разберыцёся як-небудзь. Мала што ёсціка на свеце, мала што людзям бачыцца. Трэба самому паглядзець, разабрацца.

— Вапшчэткі, гэта так. Трэба будзе разбірацца,— спакойна сказаў Ігнат, так спакойна, што Ганна здзіўлена зірнула на яго: ці не падалося гэта ёй. Ігнат глыбока зацягнуўся, выпусціў дым, сказаў Андрэю вясёласумным голасам: — Вось табе, брат, і «ку-ку-ку». Першая зязюля, першая радасць.

— Што за «ку-ку-ку»? — перапытала Ганна.

— Так,— узмахнуў рукой Андрэй.— Ішлі са станцыі і пачулі зязюлю.

— Ну і што?
— Нічога,— сказаў ужо Ігнат.— Я так даўно не чуў, як яны кукуюць. І вось пачуў... Заўсёды яны кукуюць у два выдыхі, дуплетам: «Ку-ку!», а гэтая з трайным заваротам — «Ку-ку-ку». Аж дзіўна.
— Ну і хай сабе,— нічога не магла зразумець Ганна.
— Канечне, хай сабе. Проста, гэта мая першая зязюля дома. Дык што, вашшчэткі, сёння мне, відаць, выбірацца ў дарогу нявара?
— Пра якую дарогу ты гаворыш? Ноч на дварэ,— зазлаваў нечага Андрэй.
Ігнат, супакойваючы яго, ляпнуў па плячы і пакінуў так руку, потым устаў з-за стала.

На дварэ і сапраўды была ўжо ноч. За гародамі ляжала балотца, цякла рэчка, і адтуль цягнула свежасцю.
Ігнату ўспомніўся вечар з Хведарам Вержбаловічам, і той драч, і звон путаў, і трывога, што была ў душы і на зямлі. На нейкі час яму падалося, быццам нічога з той пары не змянілася, і ўвогуле не было нічога, што гэта доўжыцца ўсё той жа вечар. Але здавалася гэта ўсяго нейкае імгненне, а потым прыйшла суровая чыстая цвярозасць і разуменне непазбежнасці таго, што было пасля той ночы. І той няўдалы пераход да партызанаў, і немцы з Мастоўскім, і начныя могілкі... І тое, што ўсё так сталася і пайшло далей,— і іхнія блуканні з Цімохам, партызаны, пераход лініі фронту, раненне, шпіталь і зноў фронт, і Германія, і гэта вяртанне дамоў, і тое, чым сустрэў яго дом. І адчуванне віны перад Хведарам і Ляксандрам, быццам ва ўсім тым, што сталася і як сталася, вінаваты быў ён, Ігнат. Быццам ён быў вінаваты ў тым, што ім скруцілі рукі і павезлі ў Клубчу. Павезлі, каб зглуміць, у зямлю загнаць.
Па сцежцы, чуючы расяны холад ад блізкіх загонаў бульбы, Ігнат прайшоў уніз, да рэчкі. Там стаяў густы, як кісель, туман. Ён затапіў усю нізіну, ідучы па рэчцы паўкругам, а вышэй яго цямнеў чорны грэбень лесу. Густа пахла прывялай травой і нечым вельмі знаёмым. Быццам недзе тут, на лугавіне ля рэчкі, спіпыўся статак кароў. Іх толькі што падаілі жанчыны і пакінулі пастуху, а самі зараз будуць ісці ў сяло, пазавязваўшы вёдры зверху ад мух і пылу чыстай белай палатнінай. Трэба толькі пачакаць трошкі — і ўгледзіш іх. І сярод іх Марыну. Касынка завязана цераз лоб на патыліцу,

каб схаваць, падабраць пад яе валасы. Ідзе, лёгка пераважваючыся на сваіх невялічкіх крэпкіх нагах. Вядро ў правай руцэ, левая для раўнавагі адстаўлена ўбок, яна ўзмахвае ёй, і грудзі пад белай вышыванай кофтай уздрыгваюць у такт узмахаў. Ігнат аж застагнаў ад гэтага такога жывога ўспаміну. Успаміну, які так часта прыходзіў да яго...

Пастаяў яшчэ на вышыні ля альховага куста, нібы і ўзапраўду чакаючы, што з туману з вясёлым гоманам шырокім строем пакажуцца спакойныя, улагоджаныя жанчыны. Ігната гэта заўсёды здзіўляла. Збіраецца каторая на дойку — сварыцца, крычыць, злуецца, а пабыла з каровай, пагаварыла, падаіла і быццам ужо зусім інакшая стала — падабрэла, адтала душой. Ідзе назад, весела перагаворваецца, і твар свеціцца дабрынёй і ласкай. Нібыта карова — сам поп-бацюшка: выслухаў, суцешыў, розуму навучыў. З мужыком будзе сварыцца, крычаць, кіпець, а да каровы — з цяплом, з добрым словам, з ласкай. Бо ведае: накрычы — і можаш без малака пайсці. Так бы вось і з людзьмі, адзін да аднаго. З жывёлай навучыліся гаварыць, а між сабой развучыліся.

Ніхто з туману не паказаўся. Потым раптам за спіной застагнала зямля, задрыжэла, і, праразаючы ноч сліпучым клінам агню, праз станцыю прайшоў цяжкі эшалон — зноў туды, на ўсход. І Ігнат пазайздросціў усім, хто быў у гэтым эшалоне: яны ведалі, куды едуць.

Ігнат вярнуўся назад да Андрэевага двара, сеў на лавачку пры варотах. Ехаў дамоў — усё было ясна: прыходзь, закасвай рукавы і за працу. Бо кругом яе — рабі не пераробіш. Мужык ваюе — зямля плача.

Усё ў яго было спланавана задоўга да таго, як узараў ботамі мокры пясок на сваёй станцыі. Скідаць прыбудоўку да стопкі — пад майстэрню. А пакуль прыбудоўка — можна будзе і ў хаце адвесці куток. Ён там і быў некалі — па правую руку ад дзвярэй, ля акна. І відна, і зручна — і ўнесці, і вынесці. А свежая сасновая ці кляновая стружка ніколі не шкодзілі здароўю. І во ўсе твае планы. Сабаку пад хвост. Андрэй па пустому не стаў бы плот гарадзіць. Не той чалавек. І тое добра, што сустрэліся, добра, што хоць папярэдзіў. Другі хто мог бы прамаўчаць. Каму хочацца чужыя прарэхі трэсці. Сам прыйдзеш і ўбачыш. Прыйдзеш і ўбачыш: «Дзінь-

добры! Вапшчэткі, гэта я!» «А хто такі ты? Тваё месца ўжо занята...»

Сядзеў Ігнат, перадумваў, чаму ўсё так выйшла. Здаецца, усё было як у людзей. Ну, не без сварак, не без таго, каб часам не сказаць крутое слова. Крутое слова — не крывое. Ужо навошта галубы — палюбоўная птушка, а і то бывае грозяцца адзін на аднаго, а гэта ж людзі. Не так паглядзеў, не так ступіў... Не тое, не так... Табе здаецца — не тое ці не так, а мне — што яно якраз тое самае. Кожны бачыць жыццё па-свойму, асабліва калі чалавекі гэтыя — мужык і баба. Але ж пасля, калі нешта ў галаве ёсць і калі сышліся разам не проста так, не з чужога лесу і не людзей смяшыць, можна дагаварыцца. Проста сказаць: гаршчок аб гаршчок — і з радні вон... Адны чарапкі пасыплюцца. А дзеці — не чарапкі. І зноў жа. Можа, здаля і відней, што ў абодвух насы крывыя, але ж і з крывымі насамі людзі ўмудраюцца жыць і цалуюцца нават. Гэта калі розум у кучу, а не ўраздроб.

Ён ведаў, што бывае і так, нават часта бывае, калі мужык з жонкай расходзяцца, але заўсёды лічыў, што яны не шмат думалі перад тым, як сысціся, а яшчэ меней, як разысціся.

Дапусцім, разышліся са сваімі Адам Яблонскі і Валодзя Цэдрыкаў, дык яно адразу было відаць, што толку там наўрад ці шмат будзе. Трэба было мець Адамаву фанабэрыю, каб браць у жонкі Лёлю і яшчэ думаць, што нешта путнае з гэтага выйдзе. Яна — баба як стог, ідзе — зямля ўгінаецца, а ён — заморак, смаркач ля яе, адно што капялюш на валасах. У Цэдрыкавага, здаецца, і лепей было. Ён мужчына пад столь, да бервяна заўсёды з камля заходзіць, не баіцца, Люда нашмат меншая, а пражылі пяць гадоў у кучы і дзяцей не нажылі, як і Адам з Лёляй. А пасля як падказаў хто: памяняліся, і ўсё стала як трэба. І ў тых дзеці пайшлі і ў тых. Мужчыны яшчэ смяяліся: не там шукалі. А тут, здаецца, і там, і тое...

Сядзеў Ігнат, цмокаў пінкай. Выйшаў Андрэй, прысеў побач:

— Пайшлі спаць, Ігнат, з дарогі... А там усё абляжацца.

— Вапшчэткі, яно так. Дарогі хапіла, назбіралася. Паўсвету абышоў. Той жа мой Навасельцаў гаварыў: «Мы, Сцяпанавіч, павінны зразумець сваю місію. Паў-

Еўропы прайшлі — калі гэта бывала. І не проста так, а каб ачысціць ад фашызму, каб ніколі болей такога ніхто не памышляў». Але самому небараку да гэтай місіі саўсім трошкі не хапіла. Нейкіх двух месяцаў.— Ігнат засвяціў піпкай твар, нос, вочы, і Андрэю падалося, што Ігнатавы вочы нават як быццам вясёлыя.— Тут ты праўду кажаш: абляжацца. А не абляжацца — утопчам. Ага, утопчам. Пайшлі. Ночы цяпер кароткія: не паспее добра зачарнець — глядзіш, што зноў на віднае пайшло.

І яшчэ не адразу заснуў Ігнат. Думалася, успаміналася...

Трывожны сон знясіліў пад самую раніцу, калі ўжо зусім заднела за вокнамі, але трывога не пакідала і ў сне, жыла ў ім, як асколак у здаровым целе. Чуў, як устала Ганна, як прагнала карову, як уходжвалася ля печы, як пабегла на працу.

Снедалі з Андрэем — засяроджана, моўчкі. Словы здаваліся лішнімі. Ігнат папрасіў Андрэя, каб той перадаў дзецям кансервы:

— Ці сам будзеш у Ліпніцы, ці мо каторае з дзяцей загляне да цябе. Скажы, што ад ваенкамата, а пра мяне нічога не гавары. Пакуль што я яшчэ на фронце, а там відна будзе.

А сам думаў яшчэ болей. Слязьмі пачынаецца вайна, слязьмі не канчаецца. Панасыпае магіл, наплодзіць сірот ды ўдоў, што не плакаць, здаецца, няма ніякай сілы. Хоць бы для таго, каб душу абмыць і пайсці жыць далей. Плач не плач, а жыць трэба: добрага сабаку і таго кормяць за службу. А ў чалавека рукі ёсць, і яны не толькі для вінтоўкі прыстаўлены, хоць іншы быццам толькі яе і ўмее дзяржаць.

Пакінуў у Андрэя і адзін мяшок свой: з усімі слясарнымі інструментамі, старанна закручанымі ў прамасленую крамніну. Папрасіў яшчэ тапарышча: тапор ён таксама прывёз з сабой, ведаў, куды едзе. Насадзіў тапор, абгарнуў анучай, сунуў у мяшок.

— Дык куды цяпер? — спытаў Андрэй.

— Рабіць работу. Сякера і тое-другое ў мяне ёсць, а рукам работа трэба...

— Яшчэ б не трэба...— задуменным голасам сказаў Андрэй.— Работы хопіць. А дзеці, дзеці як?

— Даўжэй чакалі, пачакаюць яшчэ...

— Пачакаць-то пачакаюць, а ўсё ж я раіў бы табе падумаць...— Андрэй не стаў дагаворваць, пра што раіў

бы падумаць Ігнату. Ігнат усміхнуўся нейкай дзіўнай не то жаласнай, не то з'едлівай усмешкай:

— Вашчэткі, і бацюшка раіў грэшніцы падавацца ў рай, а тая ўсё роўна ў пекла заблудзіла.— Ён працягнуў руку.— Бывай. Падамся ў бок Бабруйска. Сёлы там большыя, значыць, і работы больш.

«І сёлы большыя, і далей ад дому»,— дадумаў сабе Андрэй, але сказаць нічога не сказаў.

Паціснулі рукі, і Ігнат пайшоў па сяле — даўгі, сутулаваты, з салдацкім мяшком на правым плячуку. Мяшок гэты ніяк не цягнуў уніз, а нібыта нават праміў высокія плечы. І з мяшка, зашморгнутае вяроўкай, як ствол вінтоўкі, вытыркалася новае бярозавае тапарышча. Ігнат аддаляўся, а тапарышча белай латкай доўга яшчэ віднелася на шэрым полі шыняля.

VI

Работу Ігнат знайшоў у той жа дзень, па абедзе. Ішоў, перакідваючы мяшок з аднаго плячука на другі, праз адно, праз другое, праз трэцяе сяло. І адно, і другое, і трэцяе назваць сялом мог толькі той, хто некалі добра ведаў іх. Дзве-тры бог ведае чыёй літасцю ўцалелыя хаты, а больш зямлянкі, скляпы. Нібы з самай зямлі вытыркаецца комін, з коміна кволіцца дымок, тут жа грэюцца ў пяску куры, гуляюць дзеці.

І сваё кіпела на душы ў Ігната, а гэтыя малюнкі давалі страшнейшага. У каторы раз прыпамінаўся той чысценькі, акуратны, не крануты бомбамі і снарадамі нямецкі гарадок, па якім яны гулялі з Навасельцавым. Злосці на той гарадок не было, было адчуванне вялікай несправядлівасці: па якому праву маглі людзі ўчыняць такія разбурэнні і разбой на гэтай ціхай зямлі? Такі разбой, што ідзеш во колькі кіламетраў і не знойдзеш сяла, дзе б усё было, як павінна быць у сяле: і хаты, і хлявы, і сады.

Нарэшце-такі знайшлося. Стаяла яно на перасячэнні шашы з ракой, на яе вышэйшым беразе — некалькі нізкіх цагляных домікаў, астатняе ўсё драўлянае. За ракой, як бачыла вока, ішла шырокая заліўная пойма, яшчэ далей — лес.

Сяло дзялілася на некалькі вуліц. Недзе ў баку ад галоўнай вуліцы цюкалі два тапары, і Ігнат завярнуў туды. Тут будавалі хату. Зруб яшчэ быў толькі падведзены пад вокны, і наверсе, асядлаўшы бервяно, сядзелі

два голыя па пояс мужчыны,— адзін старэйшы, вусаты, з сівізной на скронях, другі маладзейшы, з чорнымі як смоль валасамі, абое ў салдацкіх штанах, з тапарамі. Ігнат падышоў, прывітаўся.

— Злазьце, хлопцы, перадыхніце, пад старасць не адрыгнецца.

Злезлі ўніз, паселі на бервяно. І толькі цяпер Ігнат убачыў, што ў вусатага замест левай рукі — култышка, адхапіла руку там, адкуль павінна пачынацца далонь. Другі, здаецца, зусім цэлы. Салдацкія боты з кірзавымі халявамі стаялі тут жа, пад сцяной.

— Столькі год у ботах, без аддыху,— сказаў маладзейшы, пераняўшы Ігнатаў позірк.— Хай ногі трохі хоць вецер пачуюць.

Ігнат кіўнуў галавой: ён-та добра разумеў гэтую ахвоту падставіць ветру ці сонцу жывое цела. Зірнуў на белыя салдацкія ногі: адна была здаровая, другая пераплецена малінавымі рубцамі. Відаць, добра пашчапала, сшывалі з астаткаў...

Што трэба салдату для знаёмства? Пара зацяжак ды колькі слоў: дзе ваяваў, дзе ранілі, як жыў застаўся. А калі яшчэ ваявалі на адным фронце, дык і зусім радня.

Аказалася, што будуюць хату Васіліне, сястры маладзейшага мужыка. Да вайны і ў вайну сядзела кабета з двума дзяцьмі ў суседнім сяле недалёка адсюль, пакуль пры адной з карных акцый фашысты не спалілі ўсё сяло. Добра, што сама з дзяцьмі паспела схавацца ў лесе. Мужык загінуў недзе ў той жа Германіі, і жанчына знайшла месца тут, пры сястры. Бліжэй ля радні, усё-такі смялей: і сястра тут, і брат.

Неўзабаве падышла і гаспадыня хаты — высокая жанчына з прадаўгаватым прыемным тварам, які з бакоў, як дужкамі, атулялі гладка расчасаныя на два бакі прамыя чорныя валасы. Нешта мудра-пакутніцкае, нібы ў святой, было ў гэтым зажураным славянскім твары, і Ігнату адразу чамусьці ўспомніліся згарэлыя вёскі, праз якія ён ішоў сёння.

Жанчына прынесла абед, яна варыла яго ў суседзяў у печы. Сказала і Ігнату, каб ён здзяваў шынель і прысаджваўся.

Ігнат сказаў, што ў мяшку ў яго таксама завязаны тапор і ён яшчэ ніякага задання сабе не прыдумаў...

— Тады Васіліна прыдумае табе заданне,— сказаў вусаты нібы жартам, а стала ўсур'ёз. Ігнат сеў абедаць.

Вусаты хоць і з култышкай быў, а мог і абчасаць бервяно, і на вугле сядзеў добра. У маладзейшага яшчэ не было таго спрыту, і рука меры не ведала, як закалупіць часам тапаром, хоць бервяно выкідай, але ў тры тапары работа пайшла спарней. Праз тыдзень ужо паклалі бэлькі, а там і кроквы ўсцягнулі.

За тапаром Ігнату было лягчэй: работа ёсць работа. А ноччу, застаўшыся адзін, не мог саўладаць з болем, які распаленым кавалкам жалеза пёк у грудзях.

Чамусьці часцей за ўсё ўспамінаўся адзін выпадак, які здарыўся адразу, як пажаніліся. Ён прывёз Марыну, і яна адразу знайшла сябе, быццам тут усё жыццё і жыла. Што са скацінай, што з кроснамі, калі паспела і навучыцца — зусім жа дзяўчо яшчэ, адна каса толькі...

Каса... Паглядзеў неяк на маладзенькіх трактарыстак у раёне, на іх кароткія, роўненька падрэзаныя валасы, захацелася, каб і яна зрабіла так. «Ты што, здурнеў? Як я без касы?.. Ім, камсамолкам тваім, куды тыя косы пры машыне? Яшчэ ўкруціць каторая куды. А як жа я ў сяле без касы?»

Не зрабіла па-добраму, зрабіў па-дурному. Падышоў з нажніцамі да соннай і шахнуў. Ды так высака, што валасы і вушэй не закрывалі. Некалькі месяцаў хустку не скідала з галавы, людзей саромелася. А ўжо гвалту было, хоць дамоў не паказвайся. І праўда, па-дурному зрабіў. Каму яны мазолілі вочы, тыя валасы? А як вымые ў палыновым шчолаку ды высушыць, усю падушку ўкрывалі, а пахлі як... Мусіць, недзе і цяпер ляжыць тая каса ў прыскрынку сярод розных шпулек ды нітак...

Хата ў Васілінінай сястры была прасторная, можна сказаць, вялізная, і яна адпусціла сястры з дзяцьмі адну палавіну. Можна было і Ігнату спаць там, на канапе, але ён не захацеў. «Ці шмат салдату трэба: ахапак сена пад бок, шынель на бок — і спі на здароўе».

Сена было ў хляве, шынель у мяшку, ночы прахладныя, але не такія, каб мерзнуць. Васіліна знайшла падушку і пасцілку — што болей трэба салдату? Хоць ён і не на вайне, не ля перадавой. Рай, ды годзе.

Рукі скора прывыклі да тапара, толькі душа месца не знаходзіла.

Спішыўся неяк Ігнат са сваімі думкамі, чуе: рыпнулі вароты.

— Ці ёсць тут хто жывы? — пачуўся Васілінін голас.

Голас хацеў казацца весялейшым, смялейшым, чым звычайна.

— Ды ўжо ж ёсць,— адказаў Ігнат.

— Прыйшла паглядзець, ці добра табе тут. Ці не трэба чаго? — Голас ішоў усё адтуль, ад варот.

— То паглядзі... Лескі во тут, паўз шулу,— Ігнат зашамацеў сенам, падаючыся бліжэй да лесак.— Давай руку, а то заблудзішся.

— У такой цемені і праўда можна заблудзіцца,— Васіліна падала руку.

— Тут во падушка, тут пасцілка, тут і шынель,— Ігнат падвёў жанчыну да сваёй пасцелі.

Васіліна абмацала яе, але стаяла, не садзілася:

— Нічога. Здаецца, жыць можна.

— Раз жыву, то можна. І аднаму можна, а ўдваіх...— Ігнат пацягнуў Васіліну за руку, і яна мякка, як надламаная, апусцілася ля яго на пасцілку. Ён прыгарнуў яе за плечы, знайшоў губы. Яны таксама не супраціўляліся, але калі ён пачаў расшпільваць гузікі кофтачкі, нібы ток які прайшоў па жанчыне, яна нібы ачнулася і ў парывістым адчаі кінулася да яго...

Пасля яна яшчэ некалькі разоў прыходзіла да яго. І ўсё ў іх было, як і павінна быць у мужчыны і жанчыны, але адпускаў ён яе лёгка, як калі б паміж імі і не было нічога. Апошні раз яна доўга ляжала ля яго, маўчала. Ён ведаў, што яна не спіць, але яму не хацелася гаварыць. Ён знайшоў шынель, натаптаў піпку, прыпаліў. Ніколі не рабіў гэтага на сене, а тут закурыў.

— Ты, Ігнат, мусіць, хворы. Здаровы мужчына не можа быць такім,— сказала тады яна.

— Якім «такім»?

— Такім... халодным. Ты б хоць прытварыўся, ці што?

— Чаго не ўмею, таго не ўмею.

— Ад цябе холад, як ад лядоўні... Нават тады, калі... калі ў чалавека ўсё гарыць...

— Ты болей сюды не прыходзь,— сказаў ён.— Не прыходзь.

Яна гаварыла праўду, і ён таксама сказаў праўду.

— Я не прыйду. Я пасля першага разу думала не прыходзіць, але... Я бачыла, якая адзінокая твая душа, як табе цяжка... і хацела...

— Зрабіць ёй лёгка?

— Не лёгка — лягчэй... Не для сябе... Я ведаю, ты тут доўга не забавішся...

— Шмат у вас, у баб, сэрца, калі б да яго яшчэ і розум...

— І кім бы вы ля такога сэрца? Парабкамі?

— Вашчэткі, можа, і парабкамі, а ўсё-такі...

Хату ўжо канчалі лаціць. Ігнат сядзеў на самым версе, калі адчуў, што з другога боку вуліцы на яго пазірае хлапчук гадоў сямі. Ён даўно ўжо стаяў там. Пастаяў, схадзіў некуды, зноў вярнуўся. Хлапчукам заўсёды цікава паглядзець, як дзе што робіцца. Але гэты даўно стаіць. Босы, у палатняных штоніках, кашуля, пінжачок, чорная торбачка, з такімі ў школу ходзяць. Хлапчук стаяў адвярнуўшыся і пазіраў на буслінае гняздо, што сплюснутым капелюшом сядзела на ліпе ў суседнім двары.

Пара ішла на восень, маладыя буслы акрыліліся і недзе пужалі на пойме жаб, аддаўшы свой дом у поўнае карыстанне вераб'ям, і тыя аж заходзіліся ў крыклівым азарце даказаць нешта свету. Гэтым разам крык быў неспакойны, трывожны. Ігнат павёў вачыма па ліпе і ўбачыў прычыну баязлівага птушынага неспакою: гэта быў вялікі чорны кот. Ён дабраўся ўжо да спіленых верхніх сукоў дрэва, на якіх цяпер сядзела гняздо-шапка. Хлапчук размахнуўся, і пушчаны ім камень шчоўкнуў у кару перад самым носам ката. Кот з перапуду прысеў на лапах, аж прыліп да дрэва, потым крутануўся, як вавёрка, і з вышыні, распластаўшыся ў паветры, сігануў у гарод, на граду капусты. Хлапчук засмяяўся і зноў зірнуў сюды, на Ігната. І Ігнат адчуў, як млявая цеплыня пацякла па ўсім целе. Задам, мацаючы нагамі латы, спусціўся бліжэй да страхі, потым па лесках, ужо хутчэй, а там цераз двор, па трэсках, на вуліцу. Хлапчук стаяў на месцы, пазіраў на Ігната сур'ёзнымі, як у дарослага, вачыма, і Ігнат не змог ісці спакойным крокам, кінуўся да яго:

— Лёнік, сынок!..

Ён падхапіў сына на рукі, прыціснуў да сябе, чуючы птушыную лёгкасць худога цела. Сын зморшчыўся, закруціўся, вызваляючыся:

— Пусці, баліць...

— Што баліць?

— Спіна баліць.— І ўжо калі Ігнат паставіў яго назад на зямлю, вінавата ўсміхнуўся: — Я лавіў у канаве ўюноў, а Антось Яблонскіх падкраўся з-за кустоў і з рагаткі. Бачыш? — ён павярнуўся да Ігната спіной, задраў пінжачок, а разам з ім і кашулю, агаліўшы цела: уся спіна была пасечана закарэлымі, як зажываючая кароста, ранкамі.

— Чым гэта ён так?

— Жарствой... У рагатку насыпаў ды як шарахнуў...

— Ды за гэта ведаеш што палажана?

— Яны сваё з'елі. Мы падпільнавалі іх — Антося, Стася іхняга, Пецю Зінінага — і так укінулі, што надоўга запомняць.

— А за што гэта вы так?

— Ваюем... Як партызаны з немцамі.

— І хто ж немцы, а хто партызаны?

— А мы мяняемся. Тыдзень яны, тыдзень мы.

— Нікудышная гэта вайна... А як жа ты тут апынуўся?

— Цябе шукаў.— Лёнік узняў вочы на бацьку і хутчэй загадаў, чым папрасіў: — Пайшлі дамоў. Мы цябе даўно жджом.

Ён стаяў перад бацькам — босы, з чорнымі ад пылу, пазбіванымі нагамі, у абтрапаных штоніках, вялікая, даўно не стрыжаная галава на тонкай доўгай шыі, вялікія шэрыя вочы, зацятая ўпартасць на твары.

— Даўно? — нібы засумняваўся Ігнат.

— Ага. А як дзядзька Андрэй прынёс кансервы, толькі пра цябе і думаем...

— Вапшчэткі, дык гэта, выходзіць, ён падказаў, што я тут?

— Нічога ён не падказваў. Проста мы ўсе здагадаліся, што ты ёсць, а дамоў ісці не хочаш... Я пад'язджаў з ім за грэблю і прызнаўся, што пайду шукаць цябе. Ён тады і сказаў, каб я ішоў па дарозе на Бабруйск. Я і пайшоў. Я ўжо другі дзень тут.

— Другі дзень?

— Ага. Вы тады яшчэ толькі пачыналі прыбіваць латы.

— Дзе ж ты начаваў?

— На поплаве, у стозе. Там іх чорцiта.— Лёнік паказаў галавой за раку.— Ну, пайшлі, тата.

— Добра, сынок, пойдзем, толькі паабедаем. Ты ж, мусіць, галодны?

— Ага... Але можна і так. Там бручка за сялом расце.

— Бручка бручкай...— Ігнат зірнуў на сваіх напарнікаў. Тыя як сядзелі ўгары, так і засталіся там.

— Што, сын знайшоў бацьку? — спытаў вусаты.

— Вапшчэткі, так. Сын бацьку, а бацька сына. Дык вы ўжо, хлопцы, закончыце самі, а я мушу ісці...

— Ды ўжо ж, ідзіце шчасліва.

Васіліна зразумела ўсё, як толькі ўбачыла іх. Скоранька сабрала на стол, знайшла пляшку гарэлкі, Лёніку дала малака, хлеба. Лёнік еў, прагна глытаючы збольшага пражаваныя кавалкі, запіваў малаком, а яна з сумам і болем пазірала на яго, і дзве буйныя слязы нібы самі сабой выкаціліся з вачэй.

— Ну, гэта ты дарма,— зазлаваў Ігнат, і яна схамянулася, наліла гарэлкі ў шклянку яму і сабе.

— Дзякуй табе, Ігнат, за помач. Не ведаю толькі, як буду...

І зноў ён зазлаваў, не даў ёй дагаварыць:

— А так — і ўсё тут... Думаў, разам закончым, ды хлопцы ўжо самі... А ты... Словам... будзь здарова, Васіліна,— і адным дыхам выпіў сваю шклянку.

Васіліна дагнала іх ужо на вуліцы, працягнула Ігнату торбачку з нечым ладным і цвёрдым у ёй.

— Што ты выдумляеш? — Ігнат не хацеў браць торбачку.

— Вазьмі, яй-богу, вазьмі. Тут сала і хлеб... Ты ж бачыш, у нас ёсць, а ў вас... Вазьмі...

— Ну, чаго ты стаіш? Бяры ды пайшлі,— вырашыў усё Лёнік. Ігнат зірнуў на сына, потым на Васіліну, узяў торбачку, развязаў, пераклаў сала і хлеб у свой мяшок, торбачку аддаў назад.

Ігнат з сынам прайшлі кіламетраў з пяць, калі іх дагнаў вайсковы «студабекер», ён ішоў у раён. Ігнат закінуў у высокі кузаў мяшок, пасобіў залезці Лёніку, залез сам. Стаялі, абапёршыся аб кабіну, і вецер дзьмуў у твар, ірваў валасы. Ужо калі пад'язджалі да раённага цэнтра, Лёнік павярнуў галаву да бацькі, папрасіў:

— Толькі ты не бі маму.

— А чаму ты думаеш, што я буду біць яе?..

— Не ведаю. Вунь Хведаркаў Вова таксама вярнуў-

ся і пачаў ганяць сваю Маню. Вып'е, а пасля ганяе. Яна ўзяла і павесілася.

Ігнат нічога не сказаў сыну.

— Што яшчэ новае ў нас? Як дзед і баба?

— Якія дзед і баба? — не зразумеў Лёнік.

— Якія? Твае дзед і баба. Вапшчэткі, іх жа ў цябе засталося толькі двое. Дзед Сцяпан і баба Агапа.

— Дык яны ж даўно памерлі. Шчэ летась. Дзед зімой, а ўвесну баба яго адмяніла. А дзядзька Міхайла яе адмяніў. На яго прыйшло пісьмо, што забілі. Як хавалі бабу, я бачыў, мы былі з мамай, а да дзеда яна адна хадзіла.— Усе гэтыя навіны Лёнік паведаміў адным дыхам, з радасцю, што першы расказвае бацьку пра ўсё.

Ігнат болей ні пра што не пытаўся. «Трэба было яшчэ пакруціцца па свеце, можа, яшчэ што-небудзь зарабіў бы пачуць... І Андрэй таксама маладзец... Хаця што маладзец... Хопіць яму і таго, чым абрадаваў...»

І яшчэ падумаў Ігнат пра тое, як ўсё не па парадку ідзе ў гэтым жыцці. З дому пайшоў кругом свой, а вяртаецца кругом сірата. І гэта за нейкія тры гады. І далей. Учора нічога не ведаў пра бацьку і маці, пра брата, і ўсе яны былі жывыя, і ён быў з імі. А сёння ўжо ўсё. Застаўся Ігнат Сцяпанавіч адзін... Хаця, стоп, Ігнат Сцяпанавіч, стоп. Чаму адзін? А сын? А дочкі?

VII

З даўніх часоў ідзе завядзёнка галасіць, калі чалавека праводзяць на вайну ці сустракаюць назад. Завядзёнка бабская, схавацца ад яе не схаваешся, але калі прыйсці дамоў ноччу, то, можа, ніхто гэтага крыклівага салюта ўшчынаць не будзе. Саўсім не па нутру быў гэты салют Ігнату, гэта калі ўсё добра і здарава, а тым болей цяпер, пры ўсім тым, што ёсць, і таму прымеркаваў ён заявіцца ў Ліпніцу, калі сяло будзе ўжо спаць.

З раёна кіламетраў з пяць пад'ехалі на падводзе, потым ішлі пеша. Лёнік церабіўся поплеч, стараўся патрапляць у нагу з бацькам, хоць было гэта няпроста — у таго нага была нашмат шыршая. Лёнік расказваў, як сустракалі Мікалая Бабеню. Са станцыі ў Ліпніцу яго прывезла санітарка на падводзе, бо хадзіць сам ён мог толькі на мыліцах, носячы пабітую нагу, як вялікую, абматаную бінтамі ляльку. Сабралася ўсё сяло, прынеслі патэфон, пласцінкі, падвыпілі. Спявалі, танцавалі, а

пасля плакаць пачалі. Дзіва што, адны бабы. З мужчын быў толькі стары Анай, ён насіў пошту, ды сам Мікалай. Тры нагі, дзве мыліцы — не шмат натанцуеш. Хведаркаў Вова вярнуўся пасля ўжо, а дзядзька Цімох яшчэ пазней.

Ліпніца спакойна спала, калі яны ўвайшлі ў сяло. Чорныя хаты, бухматыя кусты і дрэвы за платамі, і цішыня, быццам на ўсё сяло ніводнага сабакі. На нейкі час Ігнату падалося, што ўступае ён, як гэта часта бывала ў вайну, у чужое сяло, і цяпер цішыня — не што іншае, як падманлівая цішыня насцярожліва прыціхлых людзей. Ніхто не спіць, кожны чуйна ўслухоўваецца ў ноч, якая зараз узарвецца галасамі многіх вайсковых людзей, кароткімі камандамі, гулам матораў; зарыпяць вароты, заляскаюць дзверы, зацепляцца агнямі, нібы пралупляючыся, вокны хат.

Жыло гэта адчуванне ўсяго нейкую хвіліну, а пасля зноў усё стала як было: і цішыня, і цемра, і востры пах крапівы, і кропу, і мокры пыл — усё, чым заўсёды пахла вуліца Ліпніцы гэтай парой, вярнулася назад.

Ігнат азіраўся па баках, адзначыўшы сабе, што і хаты цэлыя, і хлявы, і калодзежы панатапырвалі ўгору стрэлы там, дзе былі і да вайны.

Лёнік маўчаў. Шлэпаў босымі нагамі па мяккай зямлі, час ад часу шмыгаў носам. І толькі калі падышлі да іхняга канца і ў цемры раптам бліснуў і прапаў, а потым зноў бліснуў асцярожны агеньчык, ён усклікнуў радасным голасам:

— Чакаюць! Я ж табе казаў, што чакаюць!

Ён першы павярнуў на двор у адчыненыя вароты, нібы паказваючы бацьку, куды ісці, першы прабег праз сенцы і зайшоў у хату, пакінуўшы адчыненыя дзверы, дачакаўся, калі зойдзе бацька, і ўрачыста крыкнуў:

— А во і мы!

Ігнат скінуў з пляча мяшок, паклаў ля парога.

Марына сядзела за машынкай тварам да дзвярэй і нешта шыла. На стук дзвярэй адарвала галаву ад машынкі, доўга пазірала то на мужа, то на сына, быццам не верыла, што гэта маглі быць яны, і раптам з крыкам «Ігнат!..» кінулася да дзвярэй. Прыпала да мужавых грудзей, затрэслася ў плачы, прыгаворвала: «Ігнат! Ігнат!..»

Адзеравянелай рукой гладзіў Ігнат яе плечы, а сам праз навалач слёз бачыў толькі вялізную ружовую пля-

му ўкруга лямпы, і пляма гэта то збягалася, рабілася зусім маленькай, то шырылася, займаючы ўсю хату.

Потым круг гэты паінačыўся, пасвятлеў, і з яго выплылі і закрылі сабой такія знаёмыя і такія родныя твары дачок.

Дочкі не кінуліся да яго, проста пасталі перад ім, у доўгіх зрэбных кашулях, як паўскоквалі з пасцелі пасля сну. Яны і саромеліся яго, а можа, і баяліся. Здаецца, колькі часу таго мінула, як яго не было, а як павырасталі. Асабліва Соня. І Гуня... Марына адхінулася ад яго, нібы ўступаючы месца, даючы дарогу дочкам, і тады яны кінуліся да бацькі, і ён згроб іх рукамі, цалуючы твары, валасы...

— Тата, татачка!..

— Ну во, і сустрэліся... І я тут, вапшчэткі, во... дома... Ну, не плачце... Усё будзе... неяк усё будзе.

Ігнат абдымаў іх, чуў пад сваімі рукамі іх худыя, кволыя плечы, вострыя храсткі і адчуваў, як нешта гарачымі бязлітаснымі абцугамі сціскае яго сэрца, нібы ён сам быў вінаваты, што яны такія худыя і што яны ў гэтых грубых зрэбных кашулях.

— Нічога, нічога... Усё будзе добра...— прыгаворваў ён, не жадаючы, каб хто бачыў яго мокрыя вочы.— Ага, усё будзе, усё будзе...

— Вы ж з дарогі і, мусіць, галодныя саўсім,— спытала Марына.

— А няўжо ж не галодныя,— адказаў і за сябе і за бацьку Лёнік і, стараючы быць злосным, абвёў усіх позіркам.— Я ім бацьку прывёз, а яны... Эх вы!

— Зараз, Лёня,— сур'ёзна і нібы вінавацячыся, адказала брату Соня і прапала за шалёвачнай перагародкай — адзявацца. За ёй шмыгнула туды і Гуня.

— Ага, мы зараз,— спахапілася і Марына, зірнуўшы на сына, быццам ён тут быў за галоўнага і быццам толькі яго каманды і чакалі ў хаце.— Прысаджвайся, Ігнат, і ты, Лёнік, пасядзі, а мы зараз... Думала, кончу табе штаны, і мала што не паспела, паясніцу трэба памераць.

Марына адкаціла швейную машынку ў куток, ускінула наверх шытво.

— Уцалела? — спытаў Ігнат, пазіраючы на машынку. Ён сам закопваў яе на сотках — станок асобна, галоўку асобна. Калі хто і дабярэцца, то хай не ўсё разам.

— Ага, уцалела,— устрапянулася, узрадавалася Ігнатаваму пытанню Марына.— Праўда, прыржавела ў двух месцах, але не страшна, дасталі ў пору, пачысцілі. Змазалі... Шыла ж і партызанам, і сабе, і цяпер... Засталася адна такая на ўсю Ліпніцу.— Марына гаварыла, а сама тым часам пайшла за перагародку, дастала з куфра скацерку, пачала засцілаць стол і раптам зніякавела. Як застыла над сталом.

— Ну ты, мама, як не ведаеш, што сабралася рабіць! — па-даросламу сур'ёзна падказаў Лёнік.

— Ага, сынок, як не ведаю, што раблю,— адказала Марына сыну.— Ад радасці не ведаю, што раблю.— Марына зірнула на Ігната, чакаючы, што скажа той. Ігнат моўчкі разглядаў фотакарткі ў рамцы на сцяне. І Марына падабрала губы, рашуча выпрамілася і заспяшалася, як гэта яна рабіла заўсёды, калі трэба было зрабіць хутчэй работу.

Спалі Ігнат з Лёнікам на «вялікім» ложку, што стаяў між вокан на вуліцу, Марына з дочкамі за перагародкай. Зроблены быў гэты ложак з таўстых, сухіх, як звон, сасновых дошак. Сушыў іх Ігнат спачатку пад павеццю на двары, потым на печы. Доўга падбіраў дрэва, браў на клей, пускаў пад фуганак. І сталася так, нібы спінкі былі выпілены з адной, на ўсю шырыню ложка, сасны. Пасля, як работа была скончана і ложак пакрыты лакам, Ігнату самому няпроста было выйсці вокам на лінію, дзе адна дошка тачылася з другой.

Рабіўся вялікі ложак, як нарадзілася Гуня і стала цесна на «малым». Той таксама стаяў тут, між вокан, а цяпер стаіць за перагародкай, на ім і ляглі спаць Марына з Гуняй, Соня лягла на печы. Рабіўся вялікі ложак на дваіх, але не было цесна на ім, калі Марына клала з сабой «прыспаць» і трэцяга чалавечка — спачатку Гуню, а пасля і Лёніка.

Сёння Лёнік папрасіўся легчы з бацькам: «мужчыны з мужчынамі, бабы з бабамі». На тым і парашылі, і рашэнне гэта падабалася Ігнату.

Хоць спаць ляглі і позна, але як толькі засвіціліся шэрым вокны, Ігнат прахапіўся. Устаў асцярожна, каб не пабудзіць сына, выйшаў на двор, закурыў. Сяло яшчэ спала, і, нібы спрасоння, абзываліся ў дварах пеўні.

Ігнат выйшаў на вуліцу, дайшоў да канца яе. Калгасны двор квола цямнеў на пагорку за грэбляй збоішчам пабудоў, схаваных за абсадай высокіх дрэў. Лявей, проці шэрага неба, над лініяй бярэзніку, выразна, нібы абмалёваная хімічным алоўкам, выступала бухматая галава дуба. А яшчэ лявей, над курганамі, як згубленая птушкай пярына, цягнулася ўгору воблачка бярозавай кроны. Ігнату пацяплела ад думкі, што ўсё тут засталося на месцы, як і тады, калі яны з Цімохам пайшлі з Ліпніцы.

Па ледзь прыкметнай расянай сцежцы, абагнуўшы Анаевы соткі, абгароджаныя плотам у дзве жэрдкі, выйшаў у рог лесу. Сеў на пень, паклаўшы рукі на калені. Лес рос на вышэйшым, і сяло ляжала, як на абрусе: адзін пасёлак, другі, трэці. За трэцім пасёлкам таксама браўся лес, і за ім ярка чырванела неба — скора павінна было ўзыходзіць сонца. Лес ажываў птушынымі галасамі. Папаўзла ўніз страла Цімохавага калодзежа, пасля зноў, як ствол гарматы, нацэлілася ў неба. У некага зарыпелі вароты — выпусцілі на двор карову. Недзе бразнула бляшанае вядро. Ліпніца пачынала свой дзень.

«Ну што ж, трэба пачынаць і нам,— падумаў Ігнат.— Вашчэткі, трэба пачынаць...» — сказаў уголас, як да некага, хто быў побач, хоць нікога наўме не меў і сам не ведаў, што і з чаго пачынаць. «Задала ты мне, жытка, задачку, задала...» — падумаў яшчэ, скрыгатнуўшы зубамі.

І раптам быццам нешта ўспомніў Ігнат. Выбіў даўно патухлую піпку аб пень, запхнуў у кішэню і рашучым крокам, нібы баючыся спазніцца, пайшоў краем лесу ў канец сваіх сотак. Ішоў і цягнуў галаву, узіраўся наперад. Убачыў за кустамі кучу бярвення, прыцішыў крок. Гэта ж ужо ў вайну навазіў яго — збіраўся прыбудаваць канец да хлява. Не паспеў, не да таго стала. Адно паспеў абкарыць, скласці ў штабель. І, бач, засталіся цэлыя, не парасцягвалі, не папалілі. І, здаецца, не пагнілі. Не пагнілі. Абышоў кругом штабель, піхнуў нагой адно бервяно, другое. Нічога, нічога... Ніжнія трохі грыб пабіў, а астатнія, па ўсім відно, здаровыя... Значыцца, так. Хлеў хлевам, хлеў пачакае...

Асіна з дуплом, у якім некалі хаваў наган, была таксама жывая. Ігнат пагладзіў рукой яе мокрую шорсткую кару, паківаў галавой і праз соткі, па бульбянай бараз-

не, рашуча пакіраваў да свайго двара. Вярнуўся сюды ён хвілін праз дваццаць з тапаром у руках.

Загрымела, скочваючыся ўніз, падважанае колікам верхняе бервяно, грузна лягло на пярочкі. Ігнат папляваў на рукі, ускінуў тапаром — раз, другі, трэці. Уторкнуў тапор, узяў у рукі першы адбіты аскабалак. Ён радаваў вока чысцінёй здаровага, добра высахлага дрэва, залацiста-белымі скразнымі лініямі разарваных валокан. Пацягнуў носам і пачуў пах жывой смалы.

Ігнат любіў работу з дрэвам. З яго, калі пастарацца, заўсёды можна зрабіць нешта такое, што будзе даспадобы ўсім. Але сёння ён адчуваў асаблівую замілаванасць да гэтага кавалачка мёртвай драўніны, як да нечага далікатнага, кволага, нібы гэта было нешта жывое. І гэта шурпатая мяккасць толькі што расколатага дрэва,— ён чуў яе пальцамі, і востры пах, нібы смала і цяпер, як жывая кроў, цякла па жылах дрэва,— усё тое, на што ён раней не звяртаў увагі, навяло яго на думку аб вялікай справядлівасці таго, што ён застаўся жывы, і што ён дома, і можа рабіць сваю работу.

Ігнат адкінуў убок аскабалак, зноў узяў у рукі тапор і не выпускаў аж пакуль не прыбег Лёнік зваць снедаць. Лёнік глядзеў на два роўненькія, як пад шнур, абчасаныя бярвенцы, і яны ўявіліся яму дзвюма даўжэзнымі ўсміранымі рыбінамі, што, прыціснуўшыся бакамі, ляжалі на падкладзеных калодках.

У абед, калі Ігнат устаў з-за стала, Марына асцярожна сказала:

— Можа, сабраць што на стол, на вечар?

— А што будзе вечарам? — Ігнат нібы не разумеў, пра што гаворыць жонка.

— Свята як-ніяк, можа, зойдзе хто.

— Не надта вялікае свята, каб крычаць пра яго.

— Людзям дарогу ў хату не заступіш, ім цікава паслухаць, паглядзець...

— А то яшчэ не наглядзеліся за вайну... рознага цікавага...

— Гарэлка ёсціка, і на стол знойдзецца... Кансервы твае шчэ цэлыя, не адкрывалі.

— Кансервы... Вапшчэткі, дзеці вунь худыя, як шкілеты...

— Не памруць дзеці. Дасюль не памерлі і цяпер жывыя будуць,— упарцілася, вяла сваё Марына.

— Няма калі расседжвацца. А каму захочацца ўбачыць — убачыць. Убачыць і паслухае,— з гэтымі словамі Ігнат пайшоў з хаты.

— Жытка — таксама работа, і ад яе нікуды не збяжыш,— сказала Марына. Думала, што сказала гэта сама сабе, для сябе. Але Ігната гэтыя словы дасталі ў дзвярах, і ён таргануўся, павольна разварочваючыся на парозе, нібы раздумваючы, як быць далей. Вярнуўся, стаў перад Марынай:

— Вапшчэткі, я ніколі... нікуды і ні ад чога... не збягаў... І ты гэта ведаеш... І сёння ні ад чога не збягаю і не пабягу. Запомні... А тое-сёе ведаць хацеў бы...

Ён высіўся над ёй на цэлую галаву і гаварыў гэта ціха, з глухім роздыхам. Яна думала, яна чакала, яна хацела, каб ён размахнуўся і ўдарыў яе, і ёй было б лягчэй. Яна прасіла яго сваімі вострымі ўпартымі вачыма, але ён не пашкадаваў яе, павярнуўся і пайшоў на двор.

Пад вечар у канец сотак, адкуль чулася мернае ўпартае чахканне тапара, падышоў Цімох. Ігнат якраз заканчваў часаць бервяно. Разагнуўся, узняў успацелы, разагрэты работай твар нібы насустрач ветру і ўбачыў суседа. Тапор нязвычна глыбока ўпіўся ў бервяно.

— Здароў, сусед!

— Здаровенька-а-а!..

Абняліся, счапіліся, нібы бораючыся.

— Здаровенька і здаровенькі, хай табе здароўе множыць,— казаў расчулена Цімох, адступіўшы трохі назад, каб яшчэ раз, ужо здаля, акінуць вокам Ігната.— Варочаеш, як мядзведзь,— Цімох кіўнуў галавой на кучу абчасаных, акуратна складзеных на коліках рад на рад бярвенняў.— Няйначай, за адзін дзень хочаш абудавацца?

— Вапшчэткі, яно і так не шкодзіла б. Калі па-сур'ёзнаму, дык і тыдня аддаваць на яе шмат. Хачу трысцен да стопкі прывязаць, пад майстэрню. Каб было дзе і варштат паставіць, інструмент прыстроіць, каб і пад рукой, і ад чужога вока далей. Каб і не ў хаце, і не на холадзе...

— Вядома, што так. Але як жа ты адзін?

— На зямлі нічога, а вышэй трэба будзе шукаць падмогі.

— І на зямлі ўдвух спраўней, а на вуглу тым болей... Во што: дачасаць бёрны ты ўправішся сам, а там я пасоблю. Гэта не работа — аднаму. А цяпер забірай свой

інструмент і пайшлі да нас. Там Клаўдзя з Марынай вячэру ўжо згатавалі.

Цень незадаволенасці лёг на Ігнатаў твар:

— Бабы ёсць бабы. Калі наважыцца што, будзе дабівацца да канца. Казаў жа ёй: не трэба, не хачу.

— Ты во што, Ігнат, ты на Марыну дарэмна так строга сёння. Гэта мая задумка. Я заву цябе ў сваю хату і хацеў бы, каб ты мяне паслухаў. І яшчэ, Ігнат. Можа, гэта мая віна, што так выйшла, быццам цябе жывога пахавалі. Гэта я напісаў, што цябе забіла. Памятаеш той прарыў пад Ленінградам, і як мы беглі ў атаку, і як перад табой узарваўся снарад і цябе, як сноп, перавярнула і кінула. Усё ж гэта было на маіх вачах. Ці думаў я, што пасля гэтага можна застацца жывым? Я і напісаў пра гэта...

— Вапшчэткі, я і сам думаў, што ўжо ўсё, гамон. А во — жывы. Жывы,— паўтарыў Ігнат, быццам сумняваючыся ў тым, добра гэта ці дрэнна.

— Вайна так перамяшала і падчысціла ўсё, што не хацець радавацца таму, што застаўся жывы і вярнуўся да дзяцей,— проста грэх. Як казаў Вержбаловіч: не пабальшавіцку. Дык во, пасядзім, пагамонім, успомнім маладое. Бяры тапор і пайшлі.

— Вапшчэткі, Цімох, ты ламаеш маю планіроўку жыцця, ды ўжо, відаць, трэба будзе падначаліцца,— Ігнат нацягнуў гімнасцёрку, зашпіліў рэмень.

— А з майстэрняй зробім так. Возьмем заўтра на брыгадзе каня, перакінем бёрны, а там і зруб скідаем. Далей ужо будзеш даводзіць сам, бо, думаеш, доўга табе дадуць быць дома? Глядзі, што Змітра праведае заўтра. Не заўтра, дык паслязаўтра.

— Таму-та я і хачу скідаць скарэй, каб было ад чаго пачынаць.

Цямнела. Зусім нізка, як не над галовамі, з картавым крыкам прашалясцелі крыллем дзве качкі і, ускінуўшыся над ельнікам, заціхлі.

— Няўжо тут дзе начуюць? — спытаў Ігнат.

— На гэтым балотцы за выжарамі і днююць і начуюць. Іх тут некалькі вывадкаў. А што ім: ціха, спакойна.

— Хіба няма каму падварушыць?

— І каму, і чым... Хіба ты во... Твая ж дубальтоўка цэлая?

— Не паспеў яшчэ праверыць, але Марына казала, бытта ёсць.

— Пазавеш на разговіны,— засмяяўся Цімох.

— Нікуды не дзенешся, давядзецца, раз ужо ты перадаў мне тайну іхняга начлегу.

Іх даўно ўжо чакалі. На стале былі кіслыя гуркі, крышаная рэдзька, сподачак з парэзаным салам, сырыя яйкі. Бульбу адсыпалі з чыгуна, як толькі яны зайшлі ў хату, і яна дымілася над сталом белай парай. Тут жа стаяў графін з гарэлкай, і ля яго, як строгі вартаўнік, сядзеў высокі і прамы, увесь сівы дзед Анай. Ён устаў насустрач Ігнату, ступіў на хату. Абняліся без слоў, пастаялі так колькі хвілін. Было ў старога два сыны, Мікола і Ляксей, і абодва не вярнуліся, і Ігнату цяжка было што казаць тут.

Цімохава Клаўдзя паздароўкалася за руку і зрабіла гэта проста, нібы Ігнат не болей як учора быў у гэтай хаце. Цяжэй было з Поляй, суседкай. Абшчапіла Ігната, як свайго, пацалавала, не спяшаючыся адпускаць, агледзела з галавы да ног:

— Дайце хоць на чужога мужыка налюбавацца.

Сказала гэта весела, потым усхліпнула, заплакала. У яе і заўсёды слёзы ад смеху недалёка хадзілі, а цяпер тым болей. Яе Ахрэм, здаровы мужчынішча пад сто кіло, не вярнуўся з Магілёўскага лагера, дайшоў там з голаду. Пакінуў з двума дзяцьмі на руках: скачы, баба. Добра, што хоць хлопец большы: і дроў насячэ, і за сястрой прыглядзіць.

І яшчэ адзін чалавек быў пры гэтай сустрэчы і выдаваў самым спакойным. Марына. Яна нібы толькі і думала пра тое, каб ва ўсіх былі лыжкі, шклянкі ды было як падступіцца да стала.

Не хацеў Ігнат, не збіраўся ўстройваць свята,— не той настрой быў, не тыя думкі, а ўбачыў радасць, з якой яго чакалі тут, у чужой хаце, і адчуў, як перацiснула горла.

— Вашчэткі, зноў жа, скажу так, што хоць я і не веру ў бога, і ведаю, што яго няма, а іншым разам думаеш, што, можа, ён і ёсць. Колькі разоў думалася, каб вярнуцца дамоў ды сабрацца разам, па-суседску. Думалася і не верылася, што некалі такое будзе... Ажно во яно...— Ігнат павёў рукой вакруга сябе.

І першае слова было яго: за тых ліпнёўскіх мужыкоў, што паклалі галовы, ваюючы за сваю зямлю. Успом-

ніў Вержбаловіча, Шалая, Анаевых хлопцаў, Ахрэма, Міхайлу, брата свайго, Васіля Мацака, гэтакага здаравілу, здавалася, век зносу яму не будзе, знайшоў нейкі шалёны снарад аж у Чэхіі... Ногі занясуць, дзе галаве легчы... Ці ўзяць Габрыеля Васілеўскага. Пераджыць вайну, пайсці на рыбу і не распарадзіцца шашкай толу, бікфордавым шнуром і запалам. Ды няхай бы яна, гэта рыба, плавала яшчэ сто гадоў, хаця і есці таксама хочацца. А Капскі. Усіх лячыў, усіх ратаваў, колькі павыцягваў куляў ды асколкаў з жывога цела, колькіх партызанаў, лічы, склаў з розных частак, склаў, сшыў і пусціў: «Жыві, чалавек», і жывуць людзі, а сам заразіўся крывёй — і ўсё, і згарэў, як свечка... Ці той жа Ігнась Казановічаў. З панкоў, а чалавек які. Гэта ж трэба: вайна кругом, а ён яблыні шчэпіць. І забілі немцы, як для пацехі. Едуць па дарозе, бачаць: на рагу лесу чалавек, калупаецца з ножыкам ля дрэўца. Торба пры баку, дубцы з яе вытыркаюцца. Што ім падумалася, а можа, і нічога не падумалася? Злажыўся з карабіна і стрэліў. І ўсё тут. А чалавек як стаяў з ножыкам у руцэ, так і лёг. Як казяўку тую. Захацелася раздушыць — і раздушыў... Успомніў бацьку і маці, каб не вайна, можа б, доўга жылі яшчэ, і выпіў рашуча, як п'юць атрутнае зелле — раз і назаўсёды. І ўсе выпілі ў ціхай, маўклівай згодзе.

— Вапшчэткі, чалавек родзіцца, каб верыць у сваё нешта, якога ён, можа, і сам не ведае, а на вайне часта і ўведаць не давядзецца, часу не хапае. Насільная рука забірае людзей у самай пары, і таму на вайне шчасце ёсць ужо тое, што цябе не забіла, бо нават калецтва бярэцца як дарунак. А ўжо як мінула ўсё страшнае, пакінула цябе жыць, тады пачынаеш думаць пра тое, што можа быць і іншае шчасце, і іншае жыццё, дзе не абавязкова трэба думаць пра тое, каб страляць і хацець некага забіць. Бо ў кожнага чалавека ёсць недзе свая радзіна, у каго маці, бацька, дзеці ці яшчэ, можа, хто, хто пільна жджэ цябе і пра каго заўсёды баліць душа. І тады прыходзіць і не дае спакойна спаць думка пра тое, хто ты і што ты і чаго ты блудзіш недзе, як бяздомны сабака, а не вяртаешся туды, адкуль пайшоў. І не дасць яна табе волі жыць, пакуль не вернешся, на свае вочы не ўбачыш, як яно што і што трэба рабіць далей...

Ігнат і сам не ведаў, чаму яму раптам захацелася гаварыць пра ўсё гэта, і гаварыў ён ціха і нібы сам сабе,

але слухалі яго з жаднай увагай, а на вачах Марыніных закруціліся, а пасля і пабеглі па шчоках слёзы.

Выпілі яшчэ па чарцы і яшчэ і зашумелі, загаманілі ўсе, слухаючы і не слухаючы адно аднаго. Дайшло і да песні. Поля заспявала: «Мае вочы чорныя, чорныя...» Любіла гэту песню надта. Заводзіла яе і да вайны, але толькі цяпер Ігнат убачыў, што вочы ў яе і праўда чорныя, як смуродзіна, і што яна спявае добра, толькі ў голасе чулася ці то вінаватасць, ці то крыўда: «Ой вазьму я сваю долю, у лузе закапаю...» Дзе ж ты яе закапаеш, бабка...

VIII

Яшчэ ўпоцемку, толькі падасць голас які-небудзь дурны певень, Ігнат гупаў нагамі на падлогу. Закурваў ужо на двары і курыў не спяшаючыся, ведаў: увесь дзень — яго і ўвесь — наперадзе. На двары заўсёды была работа, якую можна было рабіць цёмначы: ці паднесці з рога лесу жэрдкі, ці адпілаваць канец бервяна, ці яшчэ што. Гэта толькі спачатку, пасля хаты, здаецца, што кругом цёмна. Вочы прывыкаюць, і можна рабіць усё.

Як і планавалася, праз тыдзень пры стопцы стаяла разгароджаная на дзве палавіны прадаўгаватая прыбудоўка. Ігнат спяшаўся паставіць яе, баяўся, што калі не зробіць цяпер, адным хватам, то пасля будзе цяжэй. Адну палавіну прыбудоўкі ён намеціў пад склад, пад матэрыялы і нічога не рабіў там, а другую з двума невялікімі вокнамі — пад саму майстэрню. Галоўнае было паставіць сцены і схавацца пад страху. Гэта паспелі зрабіць з Цімохам за тры дні, пагода якраз спрыяла, і матэрыял быў пад рукамі. Астатняе ўжо — вокны, дзверы, столь — рабіў сам. Шкло на адно акно ўзяў са старой рамы, што валялася на гары, другое пакуль што забіў. Не было толькі дошчак на падлогу, але такой бяды. Абкапаў падваліны, каб не паддзімала, у валёнках ды яшчэ пры печцы можна будзе трываць і зімой.

Як бы там ні было, а майстэрня стаяла: з варштатам, з інструментамі — і сталярнымі, і слясарнымі. Усе гэтыя пілкі, малаткі, цыскі, абцужкі, напільнічкі, свярдзёлкі, гэблікі віселі на сценах, ляжалі на палічках, у шуфлядах старога, паточанага шашалем камода, які Ігнат прывалок з сянец сюды.

Быў канец дня. За старой асінай, за выжарамі гус-

та, як ад пажару, палымнела неба: там толькі што села сонца. Ігнат сядзеў на парозе майстэрні, адкінуўшы галаву да вушака, пазіраў на двор, курыў і стомлена, быццам не рады сам сабе, усміхаўся.

— Ну што ж, Ігнат Сцяпанавіч. Завод ёсць, патрэбны заказы,— як да чужога чалавека, сказаў уголас, але з парога ўставаць не спяшаўся. Дома не было ні дзяцей, ні Марыны, быў ён адзін і адзін думаў, як быць далей.

Жыццё ў іхняй хаце ішло роўна, звычайна: рабілі кожны сваю работу, елі, спалі, гаварылі. Дзеці — у школу, ён — з сякерай, Марына — з кашом, то ў калгасе, то дома. Нібыта ўсё як у людзей. Але тым часам ішло жыццё, як у сне, без смеху, без радасці. Зацятая цішыня даўкім каменем вісела над усімі.

Як і ў першую ноч пасля вяртання, Ігнат спаў з Лёнікам на вялікім ложку, Марына з дочкамі за перагародкай. Была ў гэтым нялюдскасць нейкая, якую адчувалі ўсе, нават Лёнік. Калі спачатку, як толькі сцямнее і павячэраюць, ён першы залазіў у бацькаву пасцель, лажыўся ад сцяны і цікаваў адтуль, ці скора ляжа бацька, то цяпер ён усё часцеў спаў на печы. Часта «ў госці» да яго туды прыходзілі Соня і Гуня. Падвесіўшы лямпу пад бэльку, яны рабілі там урокі, а пасля і заставаліся на ўсю ноч. Доўга шавяліліся, бубнелі, не могучы мірна падзяліць што падаслаць, чым накрыцца. Марына не вытрымлівала, падымала на іх голас. Ігнату было радасна чуць гэта варушэнне, несур'ёзныя сваркі, і ён ціха, як злодзей, усміхаўся сам сабе на сваёй пасцелі. Праўда, часам і сам далучаў свой голас: «Вапшчэткі, можа б, вы ўжо ўкарагодзіліся!»

Ігнат нечакана адкрыў у сабе такое, чаго, лічыў, у яго не было, ды яно, ён быў упэўнены, і непатрэбна было мужчыне. Яго раптам пацягнула да дзяцей, яму хацелася гаварыць з імі, а калі і не гаварыць, яму добра было ведаць, што яны побач. Стаіць каторае, пазірае, як ён ваюе тапаром. Ці збірае каторае трэскі, нясе ў хату. Ці ўсе разам зарганізуюць якую гульню на двары са сваім дзіцячым крыкам-шчэбетам. Колькі разоў ён лавіў сябе на тым, што перапыняў сваю работу і глядзеў, як яны дурэюць, носяцца па двары.

Калі б не вайна, Соні трэба было хадзіць у шосты клас, а яна толькі ў трэцім. Але вучыцца, стараецца, быццам так і трэба. Трэба. А куды дзявацца, калі так сталася. Душа добрая, адкрытая, уся на віду. Што

ёсць — усё тут. Гуня скрытнейшая, не адразу заявіць пра сябе. Лёнік таксама чалавек сур'ёзны, упарты. Мужчына. Вайна ўсіх навучыла сталасці...

Думаў Ігнат пра дзяцей, шкадаваў іх. Думаў пра сябе, пра тое, што сам стаў нейкім размякчаным, як воск ля агню, шукаў апраўдання гэтаму.

Канечне, гэтыя ўсякія слёзныя перажыванні не робяць мужчыну, але ён радаваўся, што адкрыў іх у сабе. Гэта яго тайна, і ніхто не павінен ведаць пра яе. Ён ніколі не думаў, што ў ім самім назапашана столькі такога ўсякага. Гэта было як адкрыццё, быццам ён доўгі час лічыў сябе смяртэльна хворым, а пасля сабраліся дактары і сказалі, што гэта няпраўда, што страшны дыягназ не пацвердзіўся. Ён падумаў пра тое, што такое, мусіць, павінна быць і ў кожным чалавеку. Тады чаму яго так мала відно? Чаму людзі так старанна закопваюць у сабе тое, чаго самі прагнуць? Не ўмеюць паказаць яго на людзі? Не хочуць? Кожны затойваецца ў сабе і ўсё сваё добрае стараецца замкнуць на ключ. Замкнуць можна, ды колькі хопіць сілы дзяржаць усё гэта пад замком? І ці варта дзяржаць?

Трэба быў мох на столку. Ускінуў Ігнат стрэльбу на плячо, пайшоў паглядзець, дзе можна надраць. Мох адно, а яшчэ пацягнула пахадзіць па лесе.

Мох нагледзеў адразу за выжарамі. Невялікая балацявіна з лапік мо, а было таго моху — хоць вёскай вазі: чысты, доўгі, як лён. І мясціна пад'язная — на кані можна ўлезці.

Пайшоў далей па лесе. Чым болей хадзіў, тым болей дзівіўся, як папёрла ўгору маладняк. Асабліва на ўскрайках, у лагчынах, на расцяробах. Быццам лес адплочваў людзям за іх настырнае ўмяшанне ў яго парадкі. «Вы хацелі мяне паціснуць і паціснулі і думалі: усё ўжо, а — не! Я — тутака. Жыву, расту, шыруся. Пачынайце спачатку».

Стаяла тая пара, калі ў зялёны летні колер восень паволі пачынае ўплятаць свае жоўтыя ніткі. Іх яшчэ мала, іх яшчэ забівае зелень, але мінуць два тыдні — і яны адваююць сабе добрую палову зеляніва, а яшчэ праз два тыдні запануюць кругом. Гэта была пара, калі лісце крапівы бярэцца белымі плямамі і пачынае пакрысе чарнець, яно і пячэцца ўжо слабей; яшчэ нядаўна ярка-зялёныя мярэжкі папараці пачынаюць бляknуць, а непаседлівы жаўцяк пачынае чырыкаць па-восеньску

сумна і сіратліва. І гэта тады, калі не ўсе арэхі яшчэ выспелі, на кустах маліны шмат буйных салодкіх ягад, а хмель толькі завязаўся ў зялёныя вузялкі. Восень у лесе ідзе знізу.

Прыпыніўся закурыць ля прадаўгаватай зялёна-бурай купіны. Паверсе яе, бы малюсенькія пікі на высокіх тоненькіх ножках, выкінуў угору спелыя галоўкі зязюльчын лён. Ігнат узяў адну галоўку, падкалупіў яе пазногцем, і на руку пасыпаўся далікатны жоўта-зялёны пылок. Пайшоў далей, забыўшыся чаго. Спыняўся, уражаны адкрыццём: колькі той зёлкі, а мае свой кубелец і накрыўку для яго, а пад ёю, як у скрыні, мука, пылок... Ішоў Ігнат па лесе і раптам адчуў, як у нос тхнуў кволы пах цвітучага дзікага гарошку. Ажно спыніўся, азірнуўся кругом: нідзе нічога няма, толькі прывялае лісце пад нагамі. А пах стаяў, не даваў спакою. Узняў Ігнат вочы: ажно гэта перад ім маладая асінка, гэта яе недаўгавечнае лісце так пахне...

Ступаў Ігнат па мяккім моху, па сухім крохкім шыгаллі, слухаў галасы птушак і адчуваў, як на душу яго кладуцца спакой і лагода. Быццам была рана, смылела агнём, а гэта прамылі яе, змазалі ёдам, забінтавалі, і сцішыўся боль, закалыхаўся, і, здаецца, стала яшчэ лепей, як калі цела было здаровае.

З такім улагоджаным настроем і павярнуў Ігнат да хаты. Пасля ён расказаў пра ўсё Марыне. Яна сядзела на слончыку пры градзе, перабірала цыбулю.

Ігнат стаяў напроці.

— Ведаеш, іду ўскрай балота, туды, пад Курганок, за Гараўскіх дворышчам. Думаў, можа, качку спужаю дзе. І раптам чую крык, аж лес ляшчыць. Крычыць баба: «Людзі, памажыце! Людзі!..»

Чорт яго ведае, можа, звер які, некалі было, што і мядзведзя бачылі, а цяпер ваўкоў шмат. Бягу, стрэльбу ўжо ўзяў напагатову. Падбягаю, качаюцца на імху двое, баба ўнізе, ён наверсе. Яна крычыць як не свая. Грабянуў я яго па шыі, ён і носам у купіну... Баба ўскочыла, спадніцу ніжэй — ды ходу. І на кош з журавінамі забылася... Што яе пагнала ў журавіны такой парой, яны хоць і буйныя, а зялёныя саўсім. «Журавіны вазьмі!» — крычу ёй. Вярнулася, вочы хавае. Саўсім маладая яшчэ. «Не хавай, кажу, вачэй, хіба ты вінавата? Адкуль сама будзеш?» — «З Вяленніка».— «А яго ведаеш?» — «А няўжо ж не ведаю. Наш, Язэпа Курціка

сын. Толькі вы яго не біце болей, дзядзька. Ён нічога, ды во здурнеў нешта»,— ужо яна просіць мяне. Ага, не чужыя, значыць, недалёкія. Падняў я яго, скалануў. Так, апоўзлік. Пралупіў ён вочы. Ну, жыў будзе. Не глядзі, што ротам пазірае, а абсядлаў бабу і дамагаецца свайго... Што тут будзеш рабіць? «Эх ты, кажу, мужчынам хочаш быць ля бабы! Не дагаварыўся з галавой, не лезь да с..., сукін сын!» Бацька ж талковы чалавек быў. Даў яму выспятка, адправіў: «Ідзі і не хваліся нікому, бо калі прыйду ў сяло...» Кавалер, мацъ тваю так...— Ігнат закончыў свой расказ, засмяяўся, але зірнуў на Марыну і прыхлупіў смех. Яна сядзела, паклаўшы рукі на прыпол, і пазірала знізу на Ігната. І такія чужыя, напружана-пільныя былі яе вочы. Здавалася, што яна не разумее, хоць і стараецца зразумець тое, пра што ён расказвае, чаго смяецца. Пад вачыма цёмныя, як падмаляваныя сажай, цені.

— Ты што гэта так?..— сумеўся Ігнат.

Марына як бы схамянулася, вяртаючыся да самой сябе, сумна ўсміхнулася, але вачэй не адвяла, і позірк яе не памякчэў. Сказала:

— Жывому жывое.— І без пераходу, як даўняе, набалелае: — А мы з табой, Ігнат, і далей так жыць будзем?

— Як «так»? — хмура перапытаў Ігнат.

— А так... Паасобку спаць, па-рознаму есці, савацца, як ваўкі, адзін паўз аднаго.

— Ты гаворыш так, што выходзіць, да ўсяго іншага, нібыта яшчэ я і вінаваты. Так гэта трэба разумець? — Ігнат хацеў сказаць гэта груба, як ён цяпер гаварыў звычайна з Марынай, і не змог, нешта памяшала.

— Ніхто цябе невініць, Ігнат, ніхто. Скажы толькі, каму мне павініцца?

— Вось гэта не ведаю.

— А я думала, ведаеш. Дзе ты быў гэтыя гады?

— Вапшчэткі, не пад спадніцай хаваўся.

— Нам трэба пагаварыць, Ігнат, прыйсці да нечага. Я болей так не магу. І дзеці не могуць. Адзін ты...

— Мне лягчэй чым каму. Мне гэта дайжа надта лёгка. Лёгка і весела.

— Не лёгка, Ігнат, але не дай бог табе зведаць, што перажылі мы за гэтыя гады... Ды што перажылі, усе перажывалі, але каб не Цімох, каб ён не напісаў пра тое, як вы разам беглі па полі і як цябе падкінула і перавяр-

нула снарадам, як ён яшчэ прыпыніўся, а ты ляжаў мёртвы, калі б ён гэтага не напісаў...

— А табе, мусіць, якраз гэта і трэба было.

Марына аж скаланулася ад гэтых слоў, на вочы набеглі слёзы, але яна перасіліла сябе, прыкусіла губу.

— Не гэта нам трэба было, і не гэтага чакалі... тры гады. А ты... Як ты мог столькі маўчаць?

— Ага, вароне за хвост прывязаў пісьмо сваё, і давай, мілая, нясі цераз фронт, туды, у Ліпніцу, можа, хто падбярэ... Дык во што, Марына, раз без гэтага не абысціся... Раскажы спачатку, як гэта ўсё ў цябе так проста выйшла, а пасля будзем думаць, што мне гаварыць...

— Проста... Саўсім проста...— Марына паківала галавой, пасядзела і раптам загаварыла ціхім і зусім спакойным голасам, нібы чытала па памяці даўно завучаны ўрок. Пазірала міма Ігната, за плот, дзе была дарога цераз пасёлак, грэбля, калгасны двор...

— Было гэта якраз на тройцу. Папрасіліся Соня і Гуня збегаць да тваіх, тады яшчэ і мама была жывая, і бацька. Хочацца ім збегаць, немаведама як хочацца. Ведаюць: баба так не выпусціць, хоць што-небудзь з сабой дасць. А ў нас тут беднасць, і не галодныя, не сытыя. Бульбы яшчэ з мяшок было, хавала яе тут, у падполе. Варылі патрошкі — са шчаўем, з бацвіннем. Прыбраліся дзяўчаты, банты ў валасы пазавязвалі, просяцца: «Мы скоранька, мама, толькі туды і назад. Дарогу мы ведаем, не бойся». А што тут дарога: поле, лес, а там і яны, старыя. Іншае мяне трывожыла: каб усё добра было. Час такі, кладзешся спаць, а не ведаеш, як устанеш. Як чула маё сэрца. Пайшлі яны пасля снедання, сонца ўжо з абеду, а іх няма. Я месца сабе не знаходжу, выбегу ды і выбегу ў канец пасёлка: можа, ідуць ужо. І тут пачалося. Партызаны адсюль, з цэнтра, а тыя адтуль, з трэцяй брыгады. Спачатку вінтоўкі, кулямёты, а пасля самалёт вызвалі. Відаць, ведалі, што партызаны тут і што штаб іхні размясціўся ў канторы. Скінуў ён бомбы, адной разваліў рог дома, адна ў садзе ўзарвалася. Завярнуўся і зноў сюды, і саўсім нізенька, здаецца, каміны пазварочвае. Мы з Лёнікам сядзім у яме на сотках, я як на іголках. Думаю, хай бы старыя не пусцілі іх, хай бы пакінулі ў сябе. Кажу Лёніку: «Пасядзі тут адзін, а я пагляджу, дзе сястрычкі». І зноў бягу ў канец пасёлка. І бачу: па дарозе паўз прысады ідуць яны, пабраліся за рукі і ідуць. На галаве ў адной белая хустач-

ка, у другой чорная, у Соні ў руцэ вузельчык. І тут зноў самалёт, і якраз над імі, ляціць і строчыць, відно, як кулі ў пяску перад імі, як жалуды, покаюць, толькі пыл узрываецца.

Праляцеў самалёт, а яны пазіраюць, як ён зноў разварочваецца. Божачкі мой, што рабіць? Бегчы — дзе ты дабяжыш, ляжаць — дзе ты ўлежыш... І тут выскачыў з-пад ліп партызан, падбег да іх, згроб у ахапку і назад пад ліпы, а самалёт за імі. Я і вочы заплюснула: думаю, усё, усім адно. Куды яны схаваюцца ад гэтай пачвары. Самалёт пастрачыў, пастрачыў і паляцеў. Бой перасціх, і я кінулася цераз грэблю: дзе яны, што з імі, ці жывыя? Жывыя. І вядзе іх той партызан, а сам злы, як чорт: «Ты што гэта, маці, думаеш? Куды дзяцей пасылаеш?» — і матам. А я кінулася да іх, абдымаю, цалую і сама ад радасці не ведаю, дзе я, на якім свеце.

Марына змоўкла, сашчапіла рукі.

— А далей? — глуха спытаў Ігнат.

— А далей... Перайшоў ён стаяць да нас. На аперацыю ідуць — на тыдзень, на два,— дзеці яго праводзяць, з аперацыі ўжо заўсёды да нас. А ў самога нікагусенькі не засталося на гэтым свеце: сям'ю ўсю немцы расстралялі, жонку і двое дзетак, ён застаўся адзін, як палец. Звалі яго , як і цябе, Ігнатам.

— Хоць гэтым суцешыла... Значыць, сабраліся дзве сіраты і ты пашкадавала яго?

— Не я яго, ён мяне, ён нас пашкадаваў. Незадоўга да прыходу нашых пайшлі яны на аперацыю, і быў страшны бой. Шмат партызанаў палягло тады. Прывезлі і яго параненага. Ніхто веры не даваў, што ён выжыве, так была пабіта галава. Тры месяцы кармілі з лыжачкі, пакуль косці пазрасталіся, пакуль стаў падобны на чалавека. Акрыяў трохі, стаў у двары памагаць. Дроў прывязе, напіліць, наколе, агарод загарадзіў. Раны пазагойваліся, і твар стаў не такі страшны, як быў спачатку. Вайна пакацілася далей, вярнуўся Цімох. Расказаў, як усё было ў тым вашым баі. І не веру, і не хочацца верыць, але ж во ён — жывы сведка, сусед, хіба ён будзе выдумляць. І зноў жа: калі б быў жывы, няўжо не знайшоў бы знаку абазвацца, падаць голас... А трое дзяцей... Так ён і застаўся тут і быў, аж пакуль не прыйшло пісьмо ад цябе. Адно-адзіненькае за ўсю вайну...— Марына выцерла вочы чыстым бокам фартуха.

— Можа, і мне паплакаць разам з табой? Пажаліц-

ца на тое, як я пабурыў вашы планы. Павінен быў памерці, ды застаўся жывы. І мала што застаўся жывы, яшчэ і дамоў прыцёгся... Вашшчэткі, а які ён быў... мой намеснік?

— Намеснік? — Марыну як ударылі.

— Ну, а як жа я яго мушу называць... Тым болей што і імя ў яго маё...— Ігнат пацішыў голас: — Я гэта пра тое, што, можа, картачка якая засталася, каб я зірнуць мог.

Марына памаўчала, потым пачала гаварыць, нібы ўспамінаючы:

— У яго было іх тры ці чатыры. Партызанскія, знятыя яшчэ да таго, як яго пакалечыла. Соня была выпрасіла адну, але я загадала вярнуць, як ён адыходзіў. Лішняе ўсё гэта.

— Як да каго... Ты во што мне яшчэ скажы.— Ігнат перадыхнуў, паглядзеў на вуліцу, на дарогу, быццам яму важна было не тое, пра што ён хацеў спытаць, а тое, што ён мог зараз убачыць за плотам. А там было пуста.— Скажы, ты крэпка ўпадабала яго?..

Марына, як спуджаная, бліснула вачыма на Ігната.

— Ён добры быў... Сэрца ў яго было добрае... І да дзяцей ласкавы. Хаця, тыя ж дзеці. Як пачулі, што ты жывы, перамяніліся і да яго... То, здавалася, усё, як да свайго, а тут як адрэзала. «А дзе тата? А чаму мы не шукаем яго? Можа, трэба напісаць куды?..»

Марына ўзняла вочы, яны былі зусім сухія.

— Не пазірай на мяне так строга, Ігнат. Не вінавата я душой перад табой. Не замужжа мяне павяло, дзеці павялі. Адно сёння скажу: далей так жыць, як мы жывём, я не магу. І не хачу. Думай як хочаш і што хочаш, але рашай.— Яна ўстала і скорым рашучым крокам пайшла ў хату.

І Ігнат убачыў, што паходка ў яе такая ж лёгкая, як і некалі. І першы раз пасля вяртання жаласлівасць да жонкі гарачым клубком варухнулася ў яго грудзях. Прыйшло адчуванне, што і ён у нечым вінаваты. Але было ў душы і такое, што ўпарцілася, не давала так вось адразу прыняць гэтую новую рэальнасць, у якую кінула яго. Патрэбен быў час, каб перагарэла адно і на тым месцы вырасла нешта другое. І калі Марына вярнулася з начоўкамі і пачала збіраць у іх цыбулю, ён сказаў:

— Ты, Марына, мяне не падганяй. У кожнай болькі свая пара, і трэба, каб усё перабалела.

Марына нічога не адказала, толькі ніжэй схілілася над начоўкамі, і рукі яе захадзілі хутчэй.

Яшчэ адзін важны клопат меў на душы Ігнат. Пра яго ён нікому не заікаўся, ды і каму заікнешся. Пакуль быў заняты самім сабой, работай, у якую кінуўся, нібы ў вір галавой, гэты клопат існаваў як цьмяны напамінак пра нешта, што трэба зрабіць, але пра што ніхто не спытае, калі і не зробіш. Пасля гаворкі з Марынай, гаворкі, якая як быццам і нічога не мяняла і ўсё ставіла на свае ногі, клопат гэты нібы выйшаў з ценю на светлае. Ігнат з прыкрасцю падумаў пра сябе: як гэта яго хапіла столькі часу не рабіць тое, што трэба было зрабіць адразу, як толькі вярнуўся.

Столькі ўжо дома, а схадзіць да Вержбаловічавых часу не выбраў. У першы ж вечар, як вярнуўся, Марына сказала, што сядзяць яны ў той хаце, якую не паспеў дабудаваць Хведар. На Ігнатава пытанне: «А жывуць як?» — адказала каротка: «Жывуць як усе».

Дома было яшчэ дзве бляшанкі кансерваў. Ігнат узяў адну, закруціў у газеціну і пайшоў. Першы раз пасля вяртання ішоў па сяле сярод белага дня і шмат чаму дзівіўся. А перш за ўсё траве. На вуліцы і ў дварах яна ўздымалася густой высокай шчоткай, бяры касу і касі... Дзяцеліна, трыпутнік, спарышнік... Яны заўсёды любілі вуліцу. А гэта ж люцікі, кураслеп... Нават слёзкі перакінуліся з лугу сюды... Былі б каровы, свінні — так бы не раскашавалі тут. А то курыцу рэдка дзе ўгледзіш. Заставалася здзіўляцца і таму, што вайна пакінула саму Ліпніцу. Хаты стаяць, як стаялі і да вайны. А што хаты? Адна трасіруючая ў страху — і задыміла, закурылася.

Люба ішла з агарода, несла кош толькі што накапанай бульбы. Убачыла Ігната, паставіла кош на зямлю, выцерла рукі аб прыпол.

— А я ўжо думала, што пабаішся і зайсці,— сказала грубаватым голасам, усміхнулася жаласна, і дзве буйныя слязінкі, як нехаця, выкаціліся з вачэй і засталіся на вейках. Яна скаланула галавой, нібы збіваючы іх, і рашуча ступіла насустрач Ігнату. Паздароўкаліся, пацалаваліся, і Люба зноў заміргала, адвярнулася.

— Вапшчэткі, не тое што баяўся, а цяжка было. Заўсёды былі недзе блізка ўтрох, іх даўно няма, а я во... А баяцца... Чаго мне баяцца. Баяцца мне нечага, ды і

не з рукі. Ты мяне ведаеш. Я люблю адкрыта глядзець людзям у вочы, і свае хаваць мне няма прычыны. Ды тут, сама ведаеш, вярнуўся, і пайшло адно на другое, столькі ўсякага рознага... А дамок, гляджу, харошы, крэпка стаіць,— Ігнат вывернуў гаворку на лягчэйшае.

Зрублены на чысты вугал з добрага смалістага лесу, пад гонтай, дом моцна і стройна стаяў на высокім каменным падмурку. Калі б не франтоны, зашытыя паспешліва і старымі дошкамі, і не два акны ад агарода, таксама забітыя дошкамі, глядзеўся б як лялька.

— Домік нічога, калі б яшчэ давесці да толку... Сам так спяшаўся, так яму хацелася скарэй скончыць ды пагуляць з людзьмі ў сваім доме. Ты ж ведаеш, мы ўсё на калёсах — то ў адным калгасе, то ў другім. А прыехалі сюды, ён сказаў: «Усё, хопіць цыганіць па свеце. Пабудуем свой дом, сад пасадзім...» Сад пасадзіў яшчэ на пустым участку, пасля пачалі будавацца. Пабудаваў, і яму пабудавалі...— Люба сказала гэта ціха, без слёз, як даўно перабалелае.

— А чаму вокны пазабіваны? — спытаў Ігнат.

— Рам няма. Як самалёт разбамбіў Казановічаў дом і пачалі расцягваць яго — хто дзверы, хто вокны, каму дровы, каму што, Алік гаварыў: давай, мама, і мы возьмем рамы, там жа столькі вокан было... Ён ужо і памераў, якраз падыходзілі, але я не дала... Бацька б з тапаром стаяў, каб ніхто нічога не ўзяў, а тут дзеці самі... Не пусціла... Жывём пакуль што ў адной палавіне. Зойдзеш у хату?

— А ўжо зайду, чаму не зайсці. А заадно і вокны пагляджу, мерку прыкіну. Цяпер-то не выйдзе, а зімой зраблю рамы. А гэта на во, укінеш у чыгун дзецям. Яно небагата, але салдацкае...— Ігнат аддаў кансерву, якую ўвесь час трымаў у руцэ.

Люба ўзяла кансерву ў дзве рукі, прыціснула да грудзей, не сказала ні слова, адно толькі ўважлівым позіркам паглядзела Ігнату ў вочы, крута павярнулася і пайшла да дзвярэй.

IX

Дарогу назад Ігнат выбраў так, каб пайсці паўз калгасны двор. Казановічавага дома, у якім да вайны размяшчалася праўленне, не было. Ад яго застаўся толькі падмурак, пары са дзве гнілых дубовых падвалін ды кучы раскіслай гліны — там, дзе некалі

стаялі абкладзеныя белай кафляй печы. Свірны і стайні стаялі на сваіх месцах, сад прапаў зусім. Пасля страшнай зімы саракавога года ўсё думалася, што ацалеў: вясной дрэвы ўкрыліся лістом, некаторыя нават цвілі. Пасля пачалі ўсыхаць. Сухія дрэвы паспілоўвалі на дровы, гэта правільна — які толк з вымерзлага саду. Непрыемна ўразіла Ігната іншае: большая палова старой ліпавай абсады таксама была выразана. Навошта было такі глум рабіць? На дровы? Дык іх жа кругом, куды ні глянь — толькі сячы ды цягай.

Дома спытаў у Марыны:

— Калі гэта паспелі ліпавую абсаду выразаць і навошта?

— Тады ж, у вайну. Хто на начоўкі, хто на дзежачку-ліпаўку, хто на сявеньку, а хто на дровы,— адказала спакойна Марына.

— Вапшчэткі, так, раз ужо пачалі, то рэж, палі, нішчы — вайна ўсё спіша! — мармытаў ён сабе пад нос, нервова ходзячы па хаце з кута ў кут.

Магчыма, ён скора і забыўся б пра тыя спілованыя ліпы: спілавалі — ну і спілавалі! — але праз дзень Лёнік прыбег са школы, і, як пра вялікую радасць:

— Віцік Полін яшчэ адну ліпу шахнуў. Усю дарогу быў заваліў, але цяпер ужо ўсё прыбраў. Толькі самае маленькае галлё засталося.

Ігнат не вытрымаў, рашыў зараз жа пайсці і расказаць хлопцу, што можна рабіць, а што няможна.

— Куды ты ідзеш? З дзецьмі біцца? — спрабавала спыніць яго Марына.— Сама як ёсць, і іх двое. І абшыць, і абмыць, і накарміць. Што б яна рабіла без Віціка?

Ігнат зірнуў уважлівым позіркам на жонку, раздумваючы, як быць, і ўсё ж пайшоў.

Поліна хата стаяла праз тры двары. Парэзаная на круглякі ліпа ляжала пад плотам на вуліцы. Адразу відно было, што не мужчынская рука хадзіла ля дрэва — і слабая, і няўмелая. Колькі там таго сука, а замахвалася на яго разоў тры-чатыры, і сякеру пускала не па самым ствале, сукі тырчаць, як у смаленай свінні вушы.

Ішоў Ігнат хоць накрычаць, навучыць хлопца, каб так болей не рабіў, а ўбачыў гэту слабасільную няўмелую работу, і расхацелася што-небудзь гаварыць. Прайшоў бы далей па сяле, калі б на двары не ўбачыў Віціка

і Раю, меншую Поліну. Пастаўшы абапал табурэткі, яны елі памідоры — маленькія зялёныя шарыкі, можна сказаць, завязь, якая па позняй пары не магла ўжо ні вырасці, ні паспець. Бралі гэтыя зялепухі-памідоркі, мачалі ў буйную соль і з галодным жадным хрустам — аж ляцелі сінія пырскі з рота — елі. Памідоры і соль. У Ігната ажно галаву павяло ўбок ад аскомы і страху, як убачыў гэта!

— Без хлеба? — спытаў, заварочваючы ў двор.— У вас жа жываты будуць балець!

— З хлебам было б смачней, а бульба яшчэ варыцца,— засмяяўся Віцік. Рая таксама заківала галавой: рот быў забіты зеленню.

На двор з хаты выйшла Поля.

— Ігнат?! — здзівілася яна.

— Ага, бачыш, вапшчэткі...— развёў ён рукамі, кіўнуў на табурэтку.

— Што ты зробіш? — махнула рукой.— Дык, можа, у хату зойдзеш? — не то спыталася, не то запрасіла Поля.

Ігнат пайшоў за ёй. Чыста вымытыя сенцы. Высокі, даўняй работы камод ля сцяны. У другой хаце таксама чысціня і прахалода. Пад рамкамі з фотакарточкамі падвешаныя на нітках сярэбраныя кардонныя рыбкі, зайчыкі. Некалі да вайны чаплялі такія на навагоднюю ёлку ў калгасным клубе.

— Бач ты, зберагла! — падзівіўся Ігнат.

— Ага, засталіся,— проста адказала Поля.

На комінку ў чыгунку на трыножцы варылася бульба.

— Прысядзь,— мякка папрасіла Поля.— Калі яшчэ зойдзеш? Пачаставала б, дык няма хлеба. А можа, вып'еш? Бульба зараз будзе гатова.— Поля старалася гаварыць весела, але давалася ёй гэта цяжка.

— Пра што ты гаворыш... Ды і ведаеш, я ніколі не быў падкі да яе... А чаго гэта дымам чутно? — Ігнат падышоў да печы.

— Куды ж яму дзявацца... Комін трэснуў, не ведаю, як і зіму перазімую.

Па коміне ледзь не ад самай столі ішла глыбокая задымленая трэшчына. Праз яе і выбівала дым на хату.

— Вапшчэткі, пра гэта трэба было летам думаць. Цяпер печ не станеш раскідаць.

— Думала, можа, па́ленай дастану дзе-небудзь, — не паталаніла. Так і выйшлі на восень.

— Трэба зрабіць добры замес гліны і забіць шчыліну, пакуль дажджы не пайшлі. А налета краем трэба перакладаць комін.

— Куды ні глянь — усё краем,— сумна-пакорліва згадзілася Поля.

— Я табе і раю: накапай гліны, а пасля скажаш мне. Хіба ж можна так? — грубавата адказаў Ігнат.

На двары не вытрымаў, спытаў у Віціка, кіўнуўшы на ліпавыя круглякі:

— Навошта ты яе спілаваў?

— На дровы.

— Хіба мала кругом алешніку?

— Ліпа бліжэй. І ўсе так робяць,— Віцік з непаразуменнем паціснуў плячыма.

— Усе кінуцца тапіцца — і ты за імі?

— Я не такі дурны...

Як і гаварыў Цімох, доўга адседжвацца дома Ігнату не далі. Неяк пад вечар на двор завітаў старшыня калгаса Змітрок Мялешка. Больш тыдня яго не было на месцы: ездзіў у вобласць, адтуль аж пад Гродна, і во — вярнуўся. Вярнуўся не адзін — прыгнаў коней.

Марудлівы, медзведзяваты, з пастаяннай санлівасцю на твары, сваю няпростую старшынёўскую службу ён спраўляў даволі паспяхова. Заўсёды прыходзіў да чалавека так, быццам даўно ўжо дамовіўся з ім пра тое, што трэба было зрабіць, нібыта ўсё ўжо было абгаворана і дагаворана, заставалася толькі малое нешта — удакладніць ці напомніць. І пакуль чалавек, ашаломлены гэтым нечаканым і бесцырымонным націскам, прыкідваў выгаду ці нявыгаду прапановы, з якой прыйшоў старшыня, маракаваў, як быць, пагаджацца з ім ці сварыцца, той ужо пляваў на недакураную папяросу, старанна прытушваў агонь і, схаваўшы недакурак у белы з трафейнага дзюралю партабак, ішоў далей. І выходзіла так, што спрачацца, даказваць нешта і не было калі, і не было каму.

Да вайны Змітрок быў брыгадзірам у трэцяй брыгадзе. Калі прыйшлі немцы і ўсім стала зразумела, што яны ствараюць свае органы ўлады, партызаны папрасілі Змітрака пабыць старастам. Ён згадзіўся і прабыў у

чыне новага начальніка паўгода. Можа, быў бы ён старастам і яшчэ нейкі час, калі б аднойчы ноччу не завітала ў сяло група партызанаў з суседняй партызанскай зоны. Яны разбудзілі старасту з хуткасцю і недвухсэнсоўнасцю законаў ваеннага часу, вывелі на двор і затрэбавалі падводу, хлеба і бульбы. Было іх чатыры чалавекі, і былі яны стомленыя і галодныя, рука ў аднаго ў свежаакрываўленай перавязцы. Усё гэта староста бачыў, і яму было шкода хлопцаў. Але яму было шкода і сябе, каб вось так па-дурному падстаўляць сваю галаву пад дула аўтамата. Націснуць курок не штука, а хто потым раскажа, што і табе не хацелася паміраць, тым болей ад сваёй рукі, што і ў цябе быў аўтамат, і ты мог бы як кожны сапраўдны мужчына...

Падводу і мяшок бульбы ён хлопцам даў, а праз дзень сам прыйшоў у атрад. Адгаворваць яго ніхто не стаў, тым болей што і патрэба ў яго старастоўстве адпала: Ліпніца поўнасцю перайшла пад партызанскі кантроль.

— Прыгнаў кабылу і чатырох коней. Паехаў у вобласць і — на табе! — сустракаю знаёмага камандзіра часці, з ім і махнуў у Гродна. Коні выбракаваныя, на вайсковую службу нягожыя, але нам яшчэ паслужаць, а кабыла добрая, чатырох гадоў няма. Яе-то ледзь выпрасіў — на абзавядзенне, на расплод,— выкладваў свае навіны Змітрок.— Зайшоў у хату, а Хрысціна і кажа, што ты вярнуўся, ажно і праўда. Ты, бачу, час попусту не губляў, паспеў ужо і будыніну зляпіць.

— Вапшчэткі, рашыў месца для работы ўзаконіць. Цяпер-то яшчэ нічога, а пойдуць дажджы, снег, а з сырым дрэвам не шмат толку дабярэш, ды і інструменты ржавеюць,— адказаў Ігнат і адчыніў дзверы ў майстэрню. Змітрок павёў вачыма па сценах, зірнуў на столь і павярнуўся на выхад, пачаў пляваць на папяросу.

— Я ўжо збіраўся напытваць майстравога чалавека, каб паглядзеў паравік, чаго там бракуе. Млын краем трэба запускаць, а калі б і цыркулярку пацягнуў, то і саўсім, як паны жылі б... Дык ты хіба заўтра і прыцаніся, што там як, а пад абед і я падыду. Бульбу трэба хапаць, пакуль пагода дзержыцца.— Усё гэта Змітрок гаварыў, ідучы па двары да варот і пазіраючы на неба, быццам яно ў любую хвіліну магло сапсаваць абедню.

— Вапшчэткі, я таму і падганяў сябе са сваёй рабо-

тай, нібыта ведаў, што нехта пра мяне ўспомніць,— не то жартам, не то ўсур'ёз сказаў Ігнат.

— Не надта каб было каго ўспамінаць. Ты ды я ды мы з табой, ды яшчэ колькі чалавек — вось і ўсе нашы мужчыны,— адказаў Змітрок, працягваючы руку.— Камандзір гэты мой сказаў, што скора мужыкоў павінна прыбавіцца, пачалі адпускаць.

— Хто жывы, рана ці позна акажацца,— сказаў Ігнат. Змітрок кіўнуў галавой і пайшоў у канец сяла, важка, нібы прыціскаў нешта на дарозе, ступаючы вялікімі, у цяжкіх ялавых ботах нагамі.

Ігнат пазіраў услед, пакуль Змітрок не завярнуў за плот, пайшоў сам у хату. З майстэрняй ён разабраўся, хацелася нейкай іншай работы. Колькі ж таптацца на сваім двары?

— Ты на качак? — спытаў Лёнік, убачыўшы, што бацька бярэ стрэльбу, патроны.

— На качак.

— А можна і мне з табой?

— Можна, сын, можна. Толькі ты будзеш заганятым. Пінжачок адзень, каб камары не з'елі.

— Заганятым дык заганятым,— узрадаваўся Лёнік.

На балотца яны выйшлі разам: бацька з аднаго боку, сын — з другога. Ігнат прыхаваўся за кустом, узбок чыстай лагчынкі, у якую пераходзіла балотца. Па яго прыкідцы, у гэты бок павінны цягнуць узагнаныя качкі, калі толькі яны ёсць тут.

Лёнік закрычаў, плёхнуў палкай па вадзе, яшчэ і яшчэ раз, і тры качкі ўскінуліся з асакі і пайшлі над балотцам. Яны ляцелі нізка, здавалася, зачэпяцца за куст, за якім стаяў Ігнат, і ён не толькі пачуў шолах іх маленькіх крылляў, а адчуў на твары раптоўны ветрык, што прайшоў за імі. Ён стрэліў услед, калі птушкі матлянуліся ўгору, угледзеўшы яго. Стрэліў, мала спадзеючыся на ўдачу, і не столькі ўзрадаваўся, колькі здзівіўся, што адна качка пайшла ўніз і, працягваючы адчайна махаць крыллем, шлёпнулася ў траву. Ігнат падбег на тое месца, дзе ўпала птушка, і доўга не мог знайсці яе. Нават паміраючы, качка старалася зашыцца далей у траву, і яе рабенькае пер'е цяжка было прыкмеціць у сутонні першага прыцемку.

Ігнат выблытаў птушку з травы. Шраціна трапіла ў шыю. Падбег Лёнік:

— Ну што, тата, папаў?

— Як бачыш, рука не падвяла. А гэта ўжо нешта...— Ігнат перадаў качку сыну.

Лёнік асцярожна, двума пальцамі ўзяў птушку за маленькія жоўтыя лапкі, падняў перад сабой. Вочы ў птушкі былі расплюшчаныя і здзіўленымі нежывымі кружочкамі пазіралі на свет. Па шыракаватай, белай на канцы, нібы вышараванай пяском, дзюбе цякла кроў. Радаснае ўзбуджэнне на твары хлапчука змянілася спалохам. Цяпер ён пазіраў на птушку шырока раскрытымі вачыма, нібы стараўся зразумець, што ж адбылося. Толькі што яны з бацькам прыйшлі сюды, толькі што ён пляснуў палкай па вадзе, потым закрычаў, загалёкаў, стараючыся нарабіць як можна болей шуму і страху, і, мусіць, нарабіў, бо сарваліся з месца і ўскінуліся ўгору над балотцам качкі, хоць яны ўжо былі атабарыліся тут назач. Яны ляцелі, як звязаныя адной ніткай: куды адна — туды і ўсе, і ў адно імгненне прапалі за кустамі. Потым грымнуў стрэл. Лес аж скалануўся, пасыпалася лісце. І во — адна птушка мёртвая.

Лёнік ускінуў вочы на бацьку:

— Нашто ты яе так?

— Як «так»?

— Насмерць!..

— А як жа гэта біць не насмерць?

— А каб была жывая! — крыкнуў у роспачы Лёнік.

— Жывую не зловіш і ў чыгун не пакладзеш.

— І няхай бы не злавілі,— ён ледзь не плакаў.

— Ну, вот што... Давай яе сюды.— Ігнат забраў птушку ў сына, спяшаючыся, сунуў у паляўнічую торбу. Ён пачынаў злавацца. Не на сына, на самога сябе, што так лёгка паддаўся яго просьбе ўзяць з сабой. Закінуў стрэльбу за плячо, сказаў хмура:

— Каб я яшчэ калі-небудзь...

— Я і сам не пайду...

Вярталіся дамоў моўчкі, паперадзе бацька, за некалькі крокаў ззаду сын, абодва насупленыя, натапыраныя.

Пройдуць гады, сын падрасце, а потым і вырасце, завядзе сваю сям'ю, будзе матацца па свеце, зрэдку наязджаючы да бацькі, не раз і не два будзе бачыць, як бацька ладуе патранташ, збіраючыся на паляванне, але ні разу не папросіцца пайсці разам; і бацька таксама ні разу не захоча паклікаць яго з сабой.

Марына сустрэла іх на двары. І ў гэтай шэрай цемнаце яна ўбачыла, што між сынам і бацькам нешта ад-

былося, але дапытвацца нічога не стала, загадала коратка:

— Пайшлі вячэраць. Бульба стыне.

Аддаючы жонцы качку і кінуўшы вокам на дзверы, якія толькі што зачыніў за сабой сын, Ігнат сказаў:

— Толькі скубі, каб ён не бачыў, а то наробіць лямант у.

Марына ўзяла мёртвую птушку, паклала на лаўку:

— Дзіця яшчэ: душа жаласлівая, не тое што...— яна не дагаварыла, пайшла ў хату.

— «Не тое што...» Што «не тое»? Хто «не тое»? І хто «тое»? Хто? Дзеці? Вашчэткі, няхай сабе: дзеці ёсць дзеці. «Жаласлівая душа...» А хто яшчэ? Хто?! Нажалелі...— Ігнат палез па піпку, прысеў на калодку.

Не першы раз думаў так сам сабе Ігнат, і цвёрдай была яго ўпэўненасць у праваце той жорсткай лініі, якую ўзяў дома і якой трымаўся...

А як іначай. Кожны павінен мець у душы дысцыпліну, і нішто не вольна рушыць яе. Зрушыш адно — паваліцца другое. Рубель — датуль рубель, пакуль неразменены, размяняў — і пасыпаліся капейкі. Усюды павінна быць дысцыпліна, а ў сям'і асабліва. Асабліва ў сям'і. Тут камандзіру не пажалішся і на ваду не пасадзіш... Сам і камандзір, і кара...

Разважаў так Ігнат, але адчуваў, быццам не ва ўсім была праўдзівая гэта ягоная праўда. Быццам нешта важнае абмінала яна. Неяк спаймаў сябе на думцы, што яна, гэта праўда, не чапала таго, што было між ім і Васілінай. Таго, што было між імі, нібы не існавала. Не помнілася. А раз не помнілася, значыць, і не было. Раз не кранула душы... А можа, так і ў іх, у Марыны?.. Думаў так, і хацелася верыць, што так яно і было ў сапраўднасці. Колькі разоў лавіў сябе Ігнат на тым, што крадком, быццам рабіў нешта нядобрае, недазволенае, падглядаў за жонкай. І прыемнае цяпло, што яна засталася такая ж маладжавая, як была і раней, хоць нарадзіла і падняла трое дзяцей, цешыла яго, пакуль ён не ўспамінаў пра тое, што адбылося, пакуль яго не было.

Ён адчуваў ненармальнасць таго жыцця, якім яны жылі цяпер, але перасіліць сябе не мог.

Ішоў час, міналі дні, і незаўважна мянялася, адтавала Ігнатава душа. Ён хацеў заставацца такім, якім вярнуўся, з той жа зацятай злосцю на жонку, лічыў,

што так і патрэбна, але бачыў, што далей так быць не можа.

Важданіна з паравіком намячалася немалая. Трэба было замяніць каласнікі, знайсці другія дзверы ў топку: гэтыя былі расколаты на дзве часткі. Нехта сарваў манометр, можна падумаць, захацеў у самагонны апарат паставіць. Вычысціць калодзеж, забіты абрэзкамі дошак, друзам, мазутай. Калодзеж — гэта ўжо дробязь, гут патрэбны рукі ды сіла. Ага, і помпы для падкачкі вады няма, трэба шукаць...

Змітрок, як і абяцаў, аб'явіўся пад абед. Ігнат да тае пары ўжо аблазіў усё, прашчупаў кожную гайку, кожны болт, выцер рукі ад іржы і мазуты і, прысеўшы на тоўстую дубовую калоду, на якой шчапалі распал і якая стаяла ў кутку ля топкі, на акрайку газеты складаў спіс, што трэба было зрабіць, каб паравік задыміў і пачаў круціць жорны.

— Ну, што ты скажаш? — спытаў Змітрок, угледзеўшы ў паўцёмным кутку Ігната.

— Скажу, што трэба брацца за работу,— адказаў Ігнат, дапісваючы сваю бухгалтэрыю.— Трэба брацца за работу, толькі дзе што ўзяць? — І ён працягнуў Змітраку газету.

Змітрок падышоў да замурзанага акна, доўга ўчытваўся ў Ігнатаву пісаніну, не вытрымаў, вярнуў:

— На сваю нумарацыю. Можна падумаць, што любоўнае пасланне бабе прыдумляеш. Сам накруціў баранкаў, сам і чытай.

— Ага, рука ў мяне такая, закручвае літары, як рубанак стружку. Бывае, назаўтра дык і сам не разбяру, хоць прасі каго, каб раскруціў,— адказаў Ігнат, забіраючы газету.— Дык вось, першае — каласнікі, потым дзверцы, потым манометр, потым помпа...

— І ўсё? — не паверыў Змітрок.

— Не ўсё, але астатняе можна зрабіць самім.

— Тады пайшлі да мяне абедаць.

— Ты так гаворыш, нібыта ўсё гэта ўжо ляжыць у цябе ў хляве.

— Не ляжыць, але бачу, што ўсё гэта можна знайсці. Пайшлі.

— І што: усякі раз будзеш мяне абедам карміць?

— Зарана не радуйся. Лічы, што гэта пазыка. Не пусціш млын — мусіш вярнуць. Разам з няўстойкай.

— Вашчэткі, хоць яно і рызыкова, але пайшлі. Усё-такі сёння ядзім твой абед... А там пабачым.

— А там... Помніш, у Барку перад вайной таксама быў паравы млын. Ён і ў вайну малоў партызанам жыта, пакуль немцы не разбамбілі. Трэба пахадзіць добра ля яго, мне здаецца, там што-небудзь можна знайсці. Каня я табе даю — ваюй: у раён — дык у раён, у вобласць дык у вобласць. Зразумеў?

— Што тут незразумелага. Раён — куды ні было, там да вайны мяне хто-ніхто ведаў, павінен успомніць, а вобласць — гэта акруга не майго маштабу, тут ужо будзеш маракаваць сам.

— Як-небудзь падладзімся. Нельга, каб млын стаяў, а людзі дралі зярно ў жорнах. За пуск — два пуды жыта.

— Добра,— пагадзіўся Ігнат. Яны ішлі па сяле.— Толькі мне помач трэба будзе.

— Хочаш папрасіць каго з мужчын?

— Не. Вержбаловічавых хлопцаў хачу ўзяць.

— Дзеці ж яшчэ. Што яны табе пасобяць? Ды і школа...

— Калі пасля школы, калі ў нядзелю...

— Рашай сам. Але больш жыта не дам.

— Неяк памірымся.

Думаў Ігнат запусціць паравік за тыдзень, а змог зрабіць гэта толькі за месяц. Каласнікі выдраў з паравіка ў Барку, адтуль і дзверцы прывёз. Пасля адправіў самога Максіма: едзь, шукай манометр, помпу, а заадно, калі пашанцуе — цыркулярныя пілы, пасы... Ваяваць дык ваяваць, а калі танцаваць, дык і круціцца.

Ігнат з Мішам і Алікам тым часам узяліся чысціць калодзеж. Чаго там толькі не было! Падаставалі цяжкія, набрынялыя чарнатой абрэзкі дошак, выцягнулі болей за сотню вёдзер каламатнай маслянай жыжкі, вёдзер дваццаць чорнай ад мазуты глеістай зямлі, пакарожаны станкавы кулямёт і яшчэ шмат featuresнага жалезнага ламачча.

Выцягваў вёдры ён сам, а выліваць у канаву насілі наперамену — то ён, то хлопцы. Як не стала вады, адправіў хлопцаў уніз з лапатамі. «Капайце, там недзе ў пяску гаршчок з золатам павінен быць. Знойдзем — старшыня прэмію дасць»,— падбадзёрваў сваіх памочнікаў.

І хлопцы, і ён былі мурзатыя, як чэрці, і завадзіліся

так, што ледзь перастаўлялі ногі. Здавалася, каб трэба было выцягнуць яшчэ з дзесятак вёдзер — не змаглі б. Але гэта ўжо быў той момант, калі лапата калупнула чысты белы пясок — і нібы адкрылася заслонка. Нешта зашыпела, і ямка паволі пачала напаўняцца вадой. Хлопцы дабраліся да жылы.

Была нядзеля, сонца стаяла яшчэ высакавата над лесам, а работа ўжо была зроблена. Ігнат сеў з хлопцамі на плашку ля калодзежа, закурыў.

— Ну, вось і дакапаліся... да золата,— сказаў, пазіраючы ўніз.

— Дакапаліся,— паўтарыў Міша, і Ігнат убачыў, што і гэта сказаць яму было цяжка...— Дакапаліся.— Міша глянуў на Ігната і засмяяўся.— А вы, дзядзька, жылаваты. Гэта столькі перацягаць... Мы з Алікам, накопваючы, стаміліся... Праўда, Алік?

Алік моўчкі кіўнуў галавой.

— Вапшчэткі, на жылах чалавек дзержыцца. На жылах ды на ўпартасці. А яна і ў вас сядзіць, малайцы.

Хлопцы нічога не сказалі, толькі нібы цень прабег па іх скуластых, прыгожа чарнявых тварах. Яны зірнулі адзін на аднаго і ўсталі:

— Дык мы пойдзем?

Ігнат кіўнуў галавой.

— Пяском рукі пашаруйце,— крыкнуў услед. Хлопцы азірнуліся, кіўнулі галовамі, але як ішлі, так і пайшлі.

Чысціць калодзеж яны пачалі раніцай, і Ігнат успомніў, як пад абед паклікаў іх: «Давайце, хлопцы, перакусім». Дастаў з сумкі, разгарнуў белую палатняную анучку, у якой быў акраец хлеба, цыбуліна, пара гуркоў і шматок сала. Яшчэ таго, Васілінінага. Хлопцы зірнулі на сала, праглынулі сліну, пераглянуліся, і Ігнат зразумеў, што яны даўно не бачылі яго...

Заняты сваёй новай работай, Ігнат нібы забыўся, што ў яго ёсць дома і дзеці, і жонка. Снедаў, браў з сабой полудзень, вяртаўся назад, вячэраў, кідаўся ў пасцель. І так кожны дзень.

Сёння Ігнат ішоў дамоў раней, чым тыя дні, і ішоў з думкай пра тое, што добра было б цяпер у лазню ды на палок з венікам. Раніцай не сказаў, каб вытапілі, а

дарма. Але ступіў на свой двор, і адразу пачуў кіславаты пах нядаўна залітых вадой галавешак, і ўзрадаваўся, як даўно не радаваўся: вось падумаў пра лазню, і яна ёсць.

— Я ўжо хацела Лёню пасылаць, каб ішоў хутчэй,— сустрэла яго Марына.— Споднцяе там. Дзеці памыліся і пабеглі ў кіно.

І праўда: недзе ля школы пачынаў лапатаць рухавік.

Даўно Ігнат не хваста́ўся з такой дзікай асалодай. Рабіў некалькі заходаў на палок, час ад часу боўтаючы галаву ў ражку з халоднай вадой.

Прыйшла Марына, раздзелася.

— Давай пашару ю спіну,— сказала так, як гаварыла некалі, як гаварыла заўсёды. Палівала з конаўкі летняй вадой, да тугога рыпення шаравала ліповым вехцем.

Калі Ігнат выйшаў адзявацца, паддала духу, пахвасталася сама, пачала мыцца.

Напаўадзеты Ігнат сядзеў у прылазніку, курыў. Марына плёскалася ў начоўках.

— Ігнат, пашаруй і мне плечы,— размяклым голасам папрасіла з-за прачыненых дзвярэй. Баба заўсёды знойзе свой голас.

— Вапшчэткі, я ўжо адзеты.

— Хіба раздзецца цяжка?.. Сюды ўжо ніхто не прыйдзе...

Ігнат скінуў нацельную кашулю, сподпікі, але для перасцярогі ўзяў дзверы на зашчапку...

Гэтым разам Марына паслала пасцель разам на вялікім ложку. Доўга не спалі. Даўно паснулі дзеці, а яны ўсё гаварылі прыглушанымі галасамі. Трэба было выгаварыцца за тую зацятую маўчанку, што душнай удаўкай захліснула абаіх.

Гаварылі болей пра тое, як жыць далей, і гаварыла болей Марына. Набліжалася зіма, трэба цёплая адзежа дзецям. Соні дык і лепшае што пашукаць, пад дзеўку падбіраецца. Парасяты за лета і восень выраслі ў даўгіх, прагных да карыта подсвінкаў. Цяпер-то нічога талковага на іх няма, але калі пакарміць месяцаў са два — кабанчыка можна было б і закалоць. Закалоць — ды ў горад, на базар. А карміць... бульба ёсць, трэба жалудоў назбіраць. Іх сёлета чоршта на дубах. Свінні і так ядуць іх, а калі высушыць, ды змалоць, ды абмяшаць з бульбай... Свінку можна будзе закалоць пазней,

пасля каляд, ды падумаць і пра кароўку. Як жа без кароўкі...

Марына пыталася ў Ігната: можа, зробім так, можа, гэтак, але відно было, што ў яе ўсё даўно прадумана, усё спланавана. І ён адчуў прыкрасць да сябе, што дасюль жыў дома як не мужчына, як не гаспадар, як не ў сваёй сям'і і не ў сваёй хаце. Ведаў яшчэ, што далей так жыць не будзе.

З гэтым ён і заснуў.

Ліпа падала. І падала страшэнна марудна. Спачатку яна ўздрыгнула, скаланулася ўсім сваім голлем, нібы хацела атрэсці з лісця астаткі ранішняй расы, уніз пасыпаліся буйныя кроплі, зашархацелі па лістах, запокалі па зямлі, узрываючы пыл, і пачуўся пах, як летам на дарозе пасля першых дажджавых кропель.

Потым пайшла назад, у той бок, адкуль пілілі і дзе абапал ствала, адскочыўшы, стаялі Ігнат і Соня. Але ход ліпы раптам спыніўся, і яна, зашчаміўшы намертва пілу, стала паварочвацца на пні, цягнучы за сабой пілу, якую Ігнат адчайна тузаў за ручку, каб выцягнуць з распілу, але гэта яму ніяк не ўдавалася. Соня вялікімі круглымі вачыма пазірала то на бацьку, на яго марныя намаганні выслабаніць пілу, то на спіленую ліпу, якая стаяла на пні, нібы і не была спілена, навісаючы цяжкой высачэзнай кронай над імі, віноўнікамі яе смерці, і не хацела падаць. Яна нібы дражнілася з імі: «Наце вось, з'ешце; вы спілавалі, думалі, што гэта і ўсё, а я стаю, як стаяла, і буду стаяць колькі захачу».

Ігнат таксама разгубіўся, адпусціў ручку пілы і пачаў шарыць вачыма кругом, шукаючы якую-небудзь жэрдку, каб папхнуць ліпу ўгары, скрануць з месца. Паблізу нічога не было, тады ён схапіў тапор, размахнуўся раз, другі, стараючыся ўбіць яго вастраўём у прапіленую шчыліну, але і гэта зрабіць было немагчыма: шчыліны не было, быццам яны і не пілілі,— была суцэльная чорная патрэсканая кара, як і на іншых некалькіх ліпах, што яшчэ стаялі ўкруга саду, і з гэтай чорнай кары, нібы ўрослыя ў сярэдзіну дрэва, тырчалі канцы пілы.

Ігнат схапіў камень і пачаў лупіць ім па абуху, каб загнаць сякеру ў разрэз, і сякера нарэшце ўпілася ў

шчыліну, зайшла на колькі сантыметраў. Ігнат усё бэхаў каменем па абуху, левай рукой падважваючы сякеру за тапарышча. І ліпа нарэшце павольна, нехаця пайшла назад, разяўляючы шчыліну.

— Уцякай! — крыкнуў Ігнат дачцэ, выхапіўшы сякеру і пілу і адскочыўшы ўбок. Соня таксама адскочыла ад камля і стала, не ведаючы, куды бегчы. І тут ліпа пачала цяжка разварочвацца, агаляючы белы, як сыр, пень, і пайшла на Соню.

— Убок! — немым голасам закрычаў Ігнат, але дачка ўжо не чула яго. Што было сілы, яна кінулася бегчы далей ад гэтай страшнай велізарнай ліпы. Бегла і ўсёй сваёй душой, усім сваім трапяткім целам чула, як ліпа даганяе яе, займае сваёй шырачэзнай, як хмара, цяжкой кронай і вось-вось накрые.

— Убок!!! — загаласіў Ігнат, і голас яго зліўся з глыбокім уздыхам і трэскатам паваленага на зямлю дрэва. Доўга яшчэ хадзілі, шавяліліся, супакойваючыся, галіны і лісты на ёй.

Соня ляжала на траве, у самым версе ліпы. Ігнат падбег, падняў дачку, паставіў на ногі.

— Ты жывая? Жывая? — пытаўся, яшчэ не верачы ў шчасце, шчупаючы яе рукі, ногі. Дачка была жывая.

— Жывая, тата, і мне нічога не баліць,— бадзёра адказала яна, яшчэ не разумеючы таго, што была на краі смерці і што нейкае шчасце пакінула яе жыць. Але яна бачыла перапалоханы бацькаў твар, бачыла, як ён трывожыцца, перажывае за яе, і гэта радавала яе. Бацька любіць яе! Яна гэта ведала, яна гэта зразумела!

— І праўда, нідзе не зачапіла? — дапытваўся Ігнат.

— Праўда, тата. Толькі трошкі па нагах,— яна паказала чырванаватыя пісягі на лытках.

— А-а, гэта не страшна. Такое можа быць, калі сцебануць лазіной, а калі крапівой, то яшчэ горай будзе... Праўда?

— Праўда, тата. Мне ніскалечкі не баліць, яй-богу... Толькі пячэ.

— Давай я разатру, і ўсё пройдзе. Сядзь на траву.

Соня села на траву, выцягнуўшы перад сабой ногі. Ігнат узяў у руку тонкую, з сухой пасіверанай скурай лытку, стаў ціскаць, расціраць пальцамі пабітае месца. Потым узяўся за другую нагу, стаў расціраць яе, і раптам страх скалануў яго ўсяго: а яно ж, гэта дзіцянё, магло быць ужо мёртвым. Па яго неразумнай, сляпой

дурасці. Ён адпусціў даччыну нагу на траву, пазіраючы невідушчымі вачыма перад сабой. Дачка заўважыла гэты яго няўцямны позірк:

— Чаго ты, тата?

— Нічога, дачка, нічога.— Ён паволі вяртаўся на зямлю.— Скажы, а чаго ты ўпала? Можна лічыць, што цябе і не закранула.

— Не ведаю. Мусіць, зачапілася...

— Ну як, не баліць?

— Не-а.

— Тады пайшлі дамоў.

— А ліпа?

— Чорт з ёй, з гэтай ліпай...

— Гэта ты з-за мяне? Дык не думай, мне, яй-богу, не баліць. Я магу пілаваць.

— Хай ляжыць.

Ігнат узяў пілу, сякеру, і яны пайшлі. Ужо калі падыходзілі да пасёлка, ён раптам папрасіў дачку:

— Давай мы не будзем пра гэта нікому гаварыць, га?

— Добра, давай не будзем,— хітра зірнуўшы на яго, адказала дачка. Яна радавалася, што між імі ёсць і гэтая тайна.

Няма больш мяккага, больш далікатнага, больш безабароннага дрэва, як ліпа. Што хочаш можна з яе зрабіць: і вулей выдзяўбаць, і ступу, і кадоўбчык, і начоўкі выразаць, і міску, і лыжку, і лапці сплесці, і сявалку сшыць, і подсітак. І тапара на яе зашмат, так лёгка паддаецца яна рукам чалавека. І зноў жа: не дурань выбраў ліпу, каб выразаць бога для царквы,— на чалавека падобнага святога і выстаўляць яго, каб усе бачылі.

Усё гэта ведаў Ігнат. Цярпеў, глядзеў, як адну за адной скідалі з пня ліпы з Казановічавай абсады, не ўтрымаўся, сам захацеў пагрэцца ля святога агню. І як мог да такога дадумацца?! Што праўда, то праўда: перш чым пакараць, бог адбірае розум.

Два месяцы праляжала тая ліпа, ніхто не хацеў кратаць, а пасля прапала ў адзін дзень, як і не было.

X

На досвітку, у цемнаце сенцаў Ігнат намацаў пад бэлькай шыла, доўга шоргаў ім па бруску — счышчаў чарнату, вайстрыў. На бруску падправіў і нажы — свой, паляўнічы, і хатні, што зрабіў некалі са

старой касы. А як трохі зашарэла ў вокны, Марына расцёрла ў місцы бульбы з мукой, пайшла ў хлеў. Скора на дварэ пачулася рохканне кабана. Ігнат выйшаў на ганак з лейцамі ў руцэ.

— Ці ўправішся адзін? Можа, схаджу па Цімоха.

— Не трэба. Смаліць пазаву, а тут... ужо як-небудзь, не першы раз.

Кабан быў нішто, пудоў на дзесяць. Калі б пакарміць яшчэ з месяц, то, відаць, набраў бы і ўсе дванаццаць. Але і бульбы не было і мукі.

Кабан уткнуўся лычам у міску. Ігнат пачухаў яго за вухам, даў асвойтацца, падвёў лейчыну з пятлёй за правую нагу, зашмаргнуў, абвёў кругом левай, узяў канец у левую руку, правай згроб у кулак шчаціну на хібу. І цяпер кабан не паказаў трывогі. Зарохкаў, узняў лыч, нібы хацеў праверыць, што тут ля яго робяць, і зноў уторкнуў лыч у міску. Шырока ўпёршыся нагамі, Ігнат ірвануў лейцы ад сябе, падсекшы кабану пярэднія ногі, а правай тузануў кабана за шчаціну на сябе. Той як стаяў, так і лёг на бок, усе чатыры нагі сутаргава замалацілі ў паветры, шукаючы што-небудзь цвёрдае. Цвёрдая была толькі ўмёрзлая зямля пад бокам, але чалавек наваліўся ўсім сваім цяжарам зверху і не даваў магчымасці ні павярнуцца, ні вылузнуцца. І тады кабан завішчэў, што было сілы, адчуўшы ўсёй сваёй істотай, што гэта не гульня нейкая, не жарцікі...

Адчайны віск гэты ўзарваў цішыню сяла за нейкую секунду да таго, як халодны востры метал з нясцерпным раптоўным болем увайшоў у грудзіну, пад левую лапатку, і глыбей, і ўжо для кабана не стала нічога на свеце, акрамя гэтага халоднага вострага металу, які шырыўся, рос, разрываючы ўсё ўсярэдзіне. Кабан разявіў рот, каб уздыхнуць яшчэ раз, на ўсе грудзі, закрычаць яшчэ мацней, ён і ўздыхнуў, але закрычаць у яго ўжо не стала сілы.

Ён ужо не чуў, як праз некалькі хвілін з яго грудзей дасталі гэты востры метал і, каб не збягала кроў, у маленькую ранку ўваткнулі абматаную кудзеляй драўляную палачку; як яго пацягнулі за заднія ногі па двары за хлеў, у зацішак; як паклалі ўсімі чатырма нагамі на зямлю, якую ён толькі што стараўся намацаць і якая, калі б ён намацаў яе, можа, выратавала б, павінна была выратаваць яго; як у раскрыты рот паклалі невялікі круглы камень; як яго абкладвалі сухой саломай,

нібы хацелі, каб яму цяплей было; як потым чыркнулі запалкай і паднеслі да саломы агонь, і салома доўга не хацела гарэць, але ўсё ж пасля трэцяй запалкі заняўся маленькі шматок жоўтага агню. Агонь паціху распаўзаўся ў бакі, пакуль нарэшце не хлыпнуў угору, ледзь не высмаліўшы вочы чалавеку, і да паху паленай саломы далучыўся і папоўз па сяле едкі чарствы пах паленай шчаціны. Кабану ўжо было ўсё роўна.

Смалілі куля́мі. Ігнат яшчэ восенню навытрасаў іх паўзастаронка, ведаў, прыгадзяцца ці страху перакрыць, ці на што іншае.

Смалілі ўдвух з Цімохам, але тут работу вёў Цімох, Ігнат быў у яго за падручнага, і гэта роля яму падабалася. Ён сачыў, каб былі пад рукой кулі́, каб не затухаў агонь, бо Цімоху трэба будзе прыпальваць салому, а як прайшліся першы раз, знялі шчаціну, і кабан учарнеў, каб была гарачая вада абмыць тушу, каб былі нажы скрэбці.

— Вапшчэткі, добра высмаліць кабана таксама трэба ўмець,— падхвальваў суседа Ігнат. Ігнат і сам умеў смаліць і смаліў не адзін раз, але не заўсёды хапала ў яго цярпення во так, як Цімох, заціснуўшы ў адной руцэ пучок саломы, а ў другой нож, у каторы раз пядзь за пяддзю абходзіць, здавалася б, ужо высмаленую да саламянай жаўцізны тушу.

— А што тут умець,— панура адказаў Цімох. Ён заўсёды быў пануры, і нават жывая работа ля кабана не паправіла яго настрою.— Трэба толькі цярпенне мець. І жарам смаліць, а не полымем. Жар шкуру змякчае, полымя сушыць.

Недзе гадзін у адзінаццаць абсмалены, выскрабены, вымыты кабан ляжаў нагамі ўгару на шырокай лаве. Разбіралі таксама на двары, але разбіраў гаспадар, гэтага ён нікому не перадавяраў. Цяпер ужо Цімох хадзіў у яго ў падручных — падхопліваў і кідаў у вялізныя начоўкі кавалкі мяса, здор, насіў у сенцы сцегнякі, сала.

Ужо седзячы за сталом, выпіўшы два ці тры стаграмовікі гарэлкі і добра пажвавеўшы языком, Цімох раптам спытаў:

— А ці чуў ты, што хлопчыкі зноў аказаліся?

— Вапшчэткі, ты пра каго? — перапытаў Ігнат.

— Бытта не цяміш, пра каго? — скрывіў аброслыя рэдкімі валасамі губы Цімох.— Усё пра іх жа, пра бан-

дытаў. У Дулебах у аднэй удавы... хаця што аднэй, ты павінен ведаць, Аркадзі Воранавага, ён з лагера з Магілёва не вярнуўся, кабана забралі.

— Яго-то ведаў. Некалі на аблаву разам выязджалі,— адказаў Ігнат.

— Пагаворваюць, што з імі як бытта Стась Мастоўскі.

— Стась? А яго не ўзялі там, ля Гончы?..

— Шайку ўзялі, а ён і яшчэ двое ўцяклі.

— Жывучы, як уюн, усюды выслізне. А цікава было б паглядзець на яго цяпер. І пагаварыць. Што б ён сказаў? — Ігнат не быў п'яны, і словы яго не былі п'яныя.

— Ты гэта сур'ёзна? — не паверыў сабе Цімох.

— А чаму ты думаеш, што несур'ёзна. Няхай бы расказаў, што думаў тады і што думае сёння?

— Усё, што мог, ён ужо сказаў. А я вось пра што: раз так, то ён можа паказацца і тут,— Цімох кінуў позірк на сцяну, дзе ў Ігната вісела стрэльба.

— А чаму ж не можа? Можа,— адказаў Ігнат.— Што ні кажы: радзіна.

А вечарам зняў стрэльбу са сцяны, змазаў, прачысціў ствалы, выбраў з патранташа два патроны з кулямі, загнаў у патроннік. Стрэльбу і патранташ павесіў назад на сцяну.

Лёг спаць. Марына ўходжвалася з каўбамі, але неўзабаве лягла і яна.

Ноч стаяла месячная, у хаце было відна, як днём.

І прыснілася Ігнату ліпа. Яна падала... Падала так павольна, так нехаця, што здавалася, ніколі канца не будзе гэтаму падзенню, і канца не будзе страху, з якім Ігнат не хацеў гэтага падзення і чакаў яго... Цяжкая чорная крона ліпы, як хмара, засланіла сабой калгасны двор, усё неба, і цяпер ішла на Ігната, і ён не вытрымаў, закрычаў... Закрычаў і прачнуўся, як прачынаўся ўжо не раз.

Ляжаў на пасцелі, варочаючы ў галаве нядаўні сон. І ў сне бачылася ўсё так ясна, як адбывалася і папраўдзе, калі ён, узяўшы ў памочнікі дачку, наважыўся спілаваць тую ліпу, пад якой яны апошні раз курылі з Вержбаловічам. Не хацеў, каб яе спілаваў хто іншы. А што яе нехта зваліў бы, сумнення не было: з усёй абсады жывымі заставаліся ўсяго некалькі дрэў. А гэта была самая тоўстая, самая высокая і самая прыгожая.

Закашляўся Лёнік. Набегаўся, бач, расхрыстаны, наглытаўся снегу.

Устала Марына, дастала з печы чыгунок з завараным малiннiкам, дала выпiць. Кашаль суняўся, i Лёнiк, пахныкаўшы трохi, зацiх.

Марына хацела ўжо класцiся, але кiнула вокам у акно. Ад варот да хаты iшоў чалавек.

— Iгнат, нехта iдзе па двары,— прагаварыла яна трывожным шэптам.— I за шулой ля варот нехта стаiць.

Iгнат нiбы чакаў гэтага: слiзгануў рукой па сцяне i са стрэльбай у руцэ стаў да прасценка мiж вокнамi. «Як скаранька пранюхалi»,— мiльганула думка, i тут жа другая: «Нiчога, у патранташы патронаў хопiць».

— Сенцы зашчэплены? — спытаў, паклаўшы палец на губы: цiха.

— Зашчэплены,— прашаптала Марына. Яны стаялi ля сцяны, пазiраючы з-за вушака ў акно. Чалавек быў у цёплай паддзёўцы, у зiмовай шапцы, у ботах. Зброi не было вiдно. Ён ступiў на ганак, падышоў да дзвярэй, пастаяў трошкi, узяўся за клямку — дзверы былi зачынены з сярэдзiны. Чалавек асцярожна пастукаў клямкай. Iгнат падштурхнуў Марыну да акна, паказаў абазваццa. Сам кiнуў вокам у другое акно, на вароты. З-за шулы вытыркаўся тонкi ствол вiнтоўкi.

— Хто там? — спытала Марына.

— Можа, хлеба дасцё, гаспадыня? — спытаў чалавек, павярнуўшыся да акна, але не сыходзячы з ганка. Гэта быў цёмны мужчына з вусiкамi. Голас малады, цiхi, з ноткамi стомленасцi.

— Хлеб ёсцiка,— адказала Марына. Якраз толькi ўчора спякла хлеб, пяць булак. Адну з'елi, а чатыры ляжалi пад ручнiком на стале. Марына зiрнула на Iгната, ён кiўнуў галавой.

Марына разрэзала булку, узяла палавiну, памкнулася была iсцi да дзвярэй, але Iгнат пацягнуў за руку, паказаў на акно. Днi два таму Лёнiк лавiў начоўкамi вераб'ёў i незнарок выцiснуў нiжнюю шыбу. Патрэбнай шыбы не знайшлося, i Iгнат замест шкла паставiў фанерыну. Марына адхiнула фанерыну, цвiкi не ўтрымалi яе, i яна паляцела на снег. Прасунула булку на двор. Чалавек узяў хлеб.

— Можа, яшчэ i цыбулi трошкi? — усё тым жа цiхiм стомленым голасам папрасiў чалавек.

Марына падышла да печы, дзе віселі дзве ладныя пляцёнкі цыбулі, адарвала ад адной хвост, адчыніла шкафчык, узяла кавалак сала далоні на дзве і прасунула ўсё ў выбітую шыбу, з якой цягнула холадам. Чалавек узяў цыбулю і сала, паклаў у вялікую чорную сумку, што была пры баку і дзе ўжо ляжаў хлеб.

— Дзякуй, гаспадынька. Дрэнна толькі, што нас баяцца,— сказаў усё гэтак жа сумна.— Баяцца нас не трэба. Усім хочацца жыць. Калі б мы хацелі... але мы нікога не кратаем... не кранулі... Хіба толькі есці...

— Вайна ўжо даўно скончылася, а вы не даіцё спакойна жыць. Чаго вы хаваецеся ад людзей і ходзіце па начах? — сказала Марына.

— Гэта так... ходзім...— Чалавек адступіў ад акна, потым вярнуўся, падняў са снегу фанерыну, прыладзіў яе на старое месца і ўжо тады пайшоў да варот. З-за шулы выйшаў другі, з вінтоўкай, і яны пайшлі па вуліцы, але не ў канец, а ў сяло.

— Мяне аж трасе ўсю, бр-р-р,— сказала Марына. У яе зуб на зуб не трапляў.

— Лезь на печ, пагрэйся.

— Мяне трасе не столькі ад холаду, як ад усяго. Думаю, хай бы скарэй усё скончылася, хай бы скарэй ён пайшоў.

— Усё адно лезь на цёплае. Вапшчэткі, я і сам не ведаў, чым гэта ўсё завершыцца і ці завяршылася. Адно ведаў: пакуль патроны ёсць, яны ў хату не ўвойдуць.

— Што ты са сваёй стрэльбай... У іх вінтоўкі ды, можа, і аўтаматы...

— Канечне, аўтамат ёсць аўтамат, але і мая... А Галус не абазваўся.

— Ага, што гэта ён? Ці нажраўся свежыны... Ты думаеш, што гэта можа быць яшчэ не ўсё? — спытала Марына ўжо з печы.

— Будзе ўсё, калі яны здадуцца.— Ігнат закурыў. І раптам здзіўленым, ажыўшым голасам дадаў: — А яны ведалі, што мы надысь кабанчыка закалолі. Ве-едалі.

— Як ты думаеш, куды яны пайшлі?

— «Куды» ці «да каго»?

— Хіба гэта не адно і тое?

— Вапшчэткі, можа, і так...— Ігнат пыхнуў малінавым агеньчыкам піпкі.— Людзі, а без галоў. Вайна даўно забурылася, бераг адзін, і трэба што ёсць сілы

прыбівацца да яго. Трэба мець смеласць паглядзець праўдзе ў вочы.

— Гэта цяпер адзін бераг, а колькі іх у вайну было? Што ні дзень — то бераг, што ні ноч — то другі.

— І тады, вашшчэткі, адзін быў, адзін. То што каторыя шукалі нейкай сваёй выгады, гэта іншае. Яны заўсёды шукалі і шукаць будуць. І ў адной сям'і не заўсёды і не ўсё гладка бывае: там пасварыліся, там не паладзілі, але калі бацьку б'юць, некалі ляжаць на печы ці з-за плота пазіраць. Тут закасвай кулакі — і ў бойку. А раз награшыў, будзь добры — адчытайся за грахі. Гэта ўжо закон.

Снег выпаў пад раніцу. Спорны, мяккі.

Ігнат выйшаў на ганак, доўга ўслухоўваўся ў глухую цішу, якая лягла на сяло. Ні голасу, ні гуку. Нібы ўсё спала. Абышоў хлеў, хату. За вуглом хаты ўбачыў чужыя сляды. Сляды былі таго чалавека, што прасіў хлеба. Перш чым пайсці па двары, ён зайшоў ад лесу, паслухаў пад вуглом. Пад страхой снег не схаваў слядоў.

«Добры сняжок, добрая пароша... Трэба збегаць пашукаць ліскаў»,— падумаў як пра даўно рошанае, але зрабіць што ўсё нешта не давала. А не давала зіма. Спачатку дало снегу. Ішоў цэлы тыдзень, здавалася, і канца не будзе. Навалiла вышэй платоў, ні пеша, ні на кані ў лес было не ўбіцца. Потым крута павярнула на адлігу з ледзяной сечкай, з аблівакай. Пасля ўзяўся мароз.

Паверх снегу зрабілася такая ледзяная кара, што не толькі сані, а і чалавека дзяржала, хоць на коньках коўзайся. І во, лічы, першы сняжок пасля таго выпаў.

Разоў колькі яны выходзілі з Галусам на паляванне, але болей так: ногі наб'еш — і ўсе трафеі. Праўда, з тыдзень таму дзвюх вавёрак падстрэліў і куніцу. Яшчэ з дошчачак не зняў, сохнуць ля коміна. А заўчора паехаў прывезці дроў, ускінуў стрэльбу на сані. Ужо выязджаючы з возам са Стаськовага рога, убачыў, як у полі мышкавалі дзве лісы. Прыгожыя, чэрці. Рыжыя, аж гарэць... Паспрабаваў падманіць, пад'ехаць на кані — не падпусцілі. Адбегліся метраў на сто пяцьдзесят і, як наўмысля: глядзі, Ігнат, і кусай сябе за локці, пачалі навыперадкі насіцца па полі — толькі рыжыя

хвасты, як мётлы. Паглядзеў на іх гульню, паказаў Галусу: палюбуйся і ты, ваяка. Але той не бачыў іх і не чуў і ніяк не мог удяміць, чаго ад яго хочуць. З тым і вярнуліся.

Праз дзірку ў варотах, каб маглі схавацца куры, вылез з хлява Галус. Абтросся ад сяпной пацярухі, тыцнуўся халоднай пысай у гаспадарову руку.

— Ну што, вапшчэткі? Праспаў гасцей? Ці рашыў услужыць ім? — спытаў Ігнат. Сабака радасна завіляў задам, завішчаў, гаўкнуў, затанцаваў кругом гаспадара, стараючыся лізнуць у твар.

— Я табе пра адно, а ты пра другое... Ты пра сваё... Дык што, сходзім сёння на ліскаў? Сходзім... Ну, дос, дос,— закончыў Ігнат строга, цярэбячы сабаку за вушамі.

Сабака быў высокі, на тонкіх крываватых лапах, з шырокай мускулістай грудзінай. Такія шырокія грудзі ў гончых чыстай крыві бываюць рэдка, але Галус быў чысты ганчак. Ігнат перакупіў яго ў Цыбулькі з Усох і не шкадаваў. Ужо ў два гады ён і зайцаў след браў, і за лісой ішоў. Цяпер яму было тры, і любілі яго ў доме ўсе, асабліва Лёнік.

Пасля вячэры, калі ўсе збіраліся разам, Лёнік садзіўся верхам на Галуса. Той звычайна ляжаў ля печы, паклаўшы галаву на лапы, разумнымі бурштынавымі вачыма цікуючы за Ігнатам. Узяўшы ў рукі вялікія, як лісты лапушніку, абвіслыя вушы, Лёнік пачынаў расцягваць іх, як гармонік. Сам пытаўся ў сабакі і сам адказваў за яго.

— Бацька дома?

— Дома.

— Гармонь нова?

— Нова.

— Пайграць можна?

— Можна.

— Тум-та, тум-та-та!

Ён цягаў сабаку за вушы, то разводзячы іх у бакі, то прыціскаючы да галавы, і Галус спакойна цярпеў гэтую музычную экзекуцыю, пакорліва боўтаў галавой то ў адзін бок, то ў другі. Ні разу не было такога, каб ён агрызнуўся ці нават паказаў зубы. Водзіць галавой у бакі, а сам сочыць вачыма за гаспадаром: ці бачыць той. Ба-а-ачыць, ну і добра...

Ігнат адпёр вароты, выскуб з тарпы ахапак сена,

укінуў у яслі карове, пайшоў у хату. Галус прашмыгнуў у цёмную, не астылую за ноч духату першы, ледзь не зваліўшы з ног гаспадара.

Ігнат узяў вёдры, пайшоў вады да калодзежа. Зруб абледзянеў так, што засталася толькі маленькая, як прайсці вядру, проламка. За ноч яе скавала, нават вочапам нельга было праткнуць. Ігнат прынёс жардзіну, абабіў лёд укруга проламкі, павыцягваў крыгі. Набраў вады і толькі хацеў несці, як убачыў Полю. Твар устрывожаны, заплаканы, растрапаныя валасы так-сяк укрыты суконнай хусткай. Падышла, паздароўкалася.

— Я па цябе, Ігнат. Зайдзі ў хату.

— А што такое? — Ігнат адчуў, што сёння, відаць, не ў аднаго яго была неспакойная ноч.

— Сам убачыш. Толькі не глядзі, што я такая...— Поля паправіла, прыгладзіла валасы, тужэй зацягнула хустку.

Зайшлі ў сенцы. Поля прынесла з хаты лямпу. Тут усё было перавернута, параскідана. Усе дзверцы камода зверху да нізу парасчыняны, на паліцах паперакульваныя пляшкі, бляшанкі, раскатаныя сувоі палатна, ручнікі, абрэзкі матэрыі. Дзежкі і цабры параскіданы па ўсіх сенцах. У кубёлку было жыта. Цяпер яно кучкай ляжала на падлозе. Адна маснічына ўзарвана і адкінута ўбок, у дзірцы жаўцеў пясок.

— Дык што ж гэта робіцца, Ігнат? Як гэта далей жыць? Прыйшлі сярод ночы, паўспорвалі з пасцелі ўсіх — і мяне, і дзяцей, перавярнулі ўсё дагары нагамі.

— Хто?..— спытаў Ігнат, хоць пра гэта можна было не пытацца.

— Хто... Каб я ведала. У хаце былі двое. Адзін у ботах, з аўтаматам, а другі без нічога, у паддзёўцы, з чорнай сумкай. Трэцяга, з вінтоўкай, я ўгледзела пасля ўжо. Ён стаяў ля варот, за шулой.

— І што ім трэба было?

— Мёд і самагонка. «Дзе мёд?» А які сёлета ўзятак, які мёд? Адно вядзерца толькі і накачалі з трох вулляў, дык жа ўсё адразу на базар павезла. Паўлітровую баначку пакінула на лякарства, дзіця прастудзіцца ці так што якое, і тую знайшлі, во там, у кутку, у камодзе за палатном стаяла. Знайшлі, узрадаваліся, як дурні. Праўда, той, што з сумкай, саўсім малады яшчэ, чарнявы такі. Ён і маўчаў. Звярэў другі, з аўтаматам. «Ёсць, аказваецца, ёсць, а казала: няма. Значыць, і га-

рэлка ёсць. Мы ведаем, што ёсць». Шукайце, кажу. Мёд знайшлі, можа, і гарэлку знойдзеце. Не знайшлі. У хлеў два разы хадзілі. І мяне цягнулі. Пайшлі, гавораць, пакажаш, дзе схавана. Жджыце, пайду. І Віцік ля мяне тут: «Не ідзі, мама». Перапаролі ўсё сена, думала, хлеў спаляць.

— Больш нічога не ўзялі?

— Два ручнікі. Мыцца ім таксама трэба, каб вы кроўю сваёй абмыліся.

— Ты ім сама адчыніла?

— Хто ім адчыняў? Рванулі так, што разагнулі зашчапку.

Ігнат паклаў узарваную маснічыну на месца, сабраў у куток цабры і дзежкі, спыніўся ля камода.

— А дзеці дзе?

— У хаце. Сядзяць паперапуджаныя.

Хата была выстуджана, як лядоўня. Віцік і Рая сядзелі на печы, паўкручваўшы ногі ў посцілкі, натапыраныя, як прусакі.

— Ну, чаго панатапырваліся? Хіба ў школу не думаеце ісці? І ў печы не паліцца... Ты што гэта, гаспадыня? — Ігнат павярнуўся да Полі.

— Я ўжо рашыла: раз такое, хай сядзяць дома.

— Вапшчэткі, што гэта за «хай сядзяць»? — Скамандаваў: — Ну-ка, скоранька мыцца, адзявацца, перакусіць — і ў школу. Усё будзе добра. І ты, Віцік... Нібыта і не мужчына.

— Я зараз, дзядзька Ігнат,— адказаў Віцік, надзяваючы рубашку.

Ігнат пайшоў з хаты. Поля выйшла за ім. Ігнат патрымаў у руцэ разагнутую зашчапку, паківаў галавой. Яму цяжка было ўзняць вочы на Полю, цяжка было сустрэцца з яе позіркам, быццам ён быў вінаваты за ўсё тое, што адбылося тут гэтай ноччу. У яго не ўстроілі такое зладзейства, у яго далікатна прасілі. Яго баяліся. І ён даў ім усё, што прасілі. А тут рабілі што хацелі і як хацелі. Бо не было каму даць ім па зубах. Ахрэм не дасць. Яго няма. Як магло не быць і яго, Ігната. А яны вярнуліся. Не, не вярнуліся! Яны нікуды не хадзілі! Яны жылі тут. І цяпер жывуць. І просяць. І не толькі просяць — патрабуюць. І бяруць...

У Полі былі глыбокія чорныя вочы, і яны чакалі нечага, пыталіся пра нешта такое, пра што не асмельвалася спытаць яна сама і чаго баяўся Ігнат.

— Трэба зрабіць новую зашчапку. Я зраблю.

— Добра, Ігнат. Хіба ж можна ў хаце так, без нічога? Хлеў і той запіраюць.— Нешта яшчэ не давала ёй спакою, Ігнат хацеў спытаць што, але Поля сама ўскінула галавой, засмяялася: — Ведаеш, шукалі гарэлкі — не знайшлі. Не для іх гналася. А прыйдзі ты — адразу знойдзецца. Зробіш зашчапку — і прыйдзі...

— Вашчэткі, ты гэта, Поля, дарма. Каб я... за гарэлку... ты гэта дарма так пра мяне...— Ігнат бліснуў на Полю напружаным позіркам. Але яна не адвяла ўпартых вачэй.— І яшчэ я не сказаў табе... яны былі сёння і ў мяне,— сказаў Ігнат глухім голасам.

Полін твар выцягнуўся.

— І што?

— Нічога... Папрасілі хлеба, цыбулі... Я ля сцяны са стрэльбай... Думаю: ці так, ці гэтак. Будзеце лезці — хоць аднаго пакладу. І паклаў бы.

— І што, ты ім даў... хлеба?..

— Даў. Даў! — сказаў Ігнат са злосцю, крута павярнуўся і пайшоў.

XI

Вярнуўся дамоў Ігнат хмуры. Сказаў Марыне:

— Вазьмі булку хлеба, сала, занясі Полі. Госці яе таксама не абышлі.

— Я так і падумала: не можа быць, каб толькі да нас...

— Да нас, да вас, да іх...— прамармытаў Ігнат, знімаючы са сцяны патранташ.

Пераглядаў прыпасы, раскладваючы асобна патроны з карцеччу, на лісу, на зайца, на птушку. Патронаў было мала. Дастаў з куфра скрыначку, у якой дзяржаў гільзы, порах, шрот, пачаў набіваць новыя.

Галус ляжаў ля печы, усклаўшы галаву на лапы, пазіраў то на гаспадара, то на вокны, за якімі прыкметна набракала сінькай неба.

...Снег пружыніста, як мох, прасядаў пад нагамі, крухмальна рыпеў пад бахіламі. Ісці было лёгка: падыспадам чулася крэпкая, як зямля, залубянелая кара.

Ігнат перасек поле, дзе заўчора гулялі лісы. Хоць бы чый след. Пайшоў лугам. Галус шнырыў наперадзе, то задзіраючы галаву ўгору, нюхаючы паветра, то апускаючы ўніз, у снег. Пакуль што нічога вартага сур'ёз-

най увагі не было, і ён займаў шыршы прасцяг, снаваў чаўнаком туды-сюды, усё больш і больш распальваючы сябе.

Са свайго сабачага вопыту ён ведаў, што недзе тут, у гэтых кустах ці, можа, далей трохі, ёсць гэтыя зайцы і ліскі. Яны хітрыя, пазашываліся ў снег, затаіліся і думаюць, што іх ніхто не знойдзе, не павыпорвае. Выпарам. Які малады і пахучы снег! Ён п'яніць, як малако. Здурнець можна ад радасці. І паветра густое, як у лесе. І гэта насцярожаная цішыня. Быццам усе загадзя ведалі, што яны прыйдуць сюды на паляванне, і прыціхлі, затаіліся. Але яны недзе зусім побач, гэтыя ліскі і зайцы, можа, каторы ўжо сочыць за імі з-пад куста, гатовы ўскочыць і даць лататы. Сам гаспадар, сам Ігнат Спяпанавіч сказаў: «Шукай. Шукай-шукай». А раз ён так сказаў, значыць, яны ёсць. Трэба шукаць...

Ігнат ішоў расслабленым крокам. Стрэльба з узведзенымі куркамі ляжыць на сагнутай левай руцэ, правая прытрымлівае за ложу. Старая паляўнічая звычка, каб ні звер, ні птушка, хоць і вырвецца з-пад ног, не засталі знянацку: рывок — і ложа ля пляча.

Акуратненькія, прыгожыя, як лісты канюшыны, лісіныя сляды сустрэліся аж ля Пётрусёвага дворышча. Відаць, звер толькі што прайшоў, у каторых слядах яшчэ асыпаўся снежны пыл. Галуса не было відаць, і Ігнат свіснуў: «Цю-у! Цю-у!»

Праз якую хвіліну захаканы, з высалапленым языком сабака быў ля ног. Ігнат дастаў з паляўнічай торбы скібку хлеба, выставіў руку. Галус асцярожна ўзяў хлеб у зубы, адышоўся і лёг на снег. Еў і адданымі вачыма пазіраў на Ігната. З'еў, падабраў крошкі, падышоў зноў. Ігнат пагладзіў па загрыўку, паказаў на лісіны след, сказаў:

— Шукай!

Галус тыцнуў носам у след, прабег метраў з дваццаць па ім, то апускаючы, то падымаючы пысу, і раптам павярнуў назад. Сеў недалёка, пачаў церабіцца, кідаючы вінаватыя позіркі на гаспадара.

— Шукай! — ужо строга загадаў Ігнат. Галус зноў выйшаў на след, прайшоў яшчэ метраў з дзесяць, спыніўся ля маладзенькай бярозкі, падняў нагу, пазначыўшы тое месца, і павярнуў назад, сеў.

«Што гэта з табой сёння? Дома чужых людзей не пачуў, а тут...» — зазлаваў Ігнат. Падазваў сабаку, узяў

за нашыйнік, вышмаргнуў папругу са штаноў і, склаўшы ўдвая, пачаў вучыць, прыгаворваючы:

— Дык будзеш ганяць? Будзеш ганяць? На табе! Во табе! Во табе! На табе! Вашшчэткі, не хочаш ганяць? Дык я цябе падганю! На табе! Во табе! На табе! Во табе!

Галус якатаў, тузаўся, спрабуючы вырвацца, але Ігнатава рука была моцная. Нарэшце і яна расслабілася, і сабака вырваўся. Адбегся, сеў, стаў залізваць пабітыя бакі. Залізваў і якатаў, плакаўся. Плакаўся і вінавата пазіраў на гаспадара.

— Паякачы мне, паякачы, то яшчэ дабаўлю! — гаварыў Ігнат, натоптваючы піпку. Доўга не мог упаліць махорку: дрыжалі рукі.— Паплачся мне, паплачся,— паўтараў больш для сябе, чым для сабакі. І праўда, яму было не па сабе. Хіба гэта работа — біць сабаку? Такім парадкам не шмат чаму навучыш. Хаця зноў: не пабяжыш жа сам па следзе.

— Ну! — падаў зноў голас Ігнат, стараючыся ў голасе схаваць сваю неправату. Галус яшчэ пасядзеў трохі, потым пакорліва ўстаў, скалануўся ўсім целам, атрасаючыся ад снегу, выйшаў на след і прапаў у кустах. Хвілін праз пяць зацахліў. «Ах! Ах! Ах!»

— Ну во. Выходзіць, што і ты не можаш без прымусу рабіць сваю работу,— сказаў уголас Ігнат, зноў жа болей для таго, каб апраўдацца самому. Прайшоў трохі наперад бліжэй да лесу, стаў пад невысокім раскідзістым дубком, што рос на рагу прагаліны. Прагаліна глыбокім вострым клінам ўразалася ў ельнік, і варта Галусу завярнуць звера назад, ён нікуды не дзенецца, выскачыць на адкрытае.

На нейкі час сабака сціх, потым голас яго пачуўся зноў, толькі цяпер лявей і глыбей у лесе. «Бач ты, таксама не дурная, не хоча вылазіць на чыстае, палезла ў гушчар»,— падумаў Ігнат пра лісу, добра ўяўляючы той глухі, забіты ламаччам лапік маладога густога ельніку, куды павёў след. Правае крыло лапіка займае асочнае балота, а левае пачынае стары лес. Добра ўяўляў ён і лісу, як яна лёгка ідзе між дрэў, мінаючы купіны і лаўжы. Прыпыніцца, прысядзе, наструнеными вушамі ловячы голас сабакі, нават можа падпусціць сабаку бліз ка, каб пасля матануць у другі бок. Няпроста будзе Галусу выгнаць яе адтуль: трэба браць большы круг і ўсё па тым жа гушчары, каб завярнуць сюды. Заверне.

Вашшчэткі, што ні кажы, сабака добры. Нездарма Паўла Шамаль аддаваў за яго сваю суку і дзвесце рублёў: «Ад-д-дай мне яго, я з ім н-на в-ваўка б-б-буду хадзіць, а т-табе і сс-сукі стане на з-зайцоў і ва-вёрак». Разумнік знайшоўся. Ігнат прыслухаўся: сабакі не было чуваць. Пэўне, згубіў след. Нешта з ім не тое сёння. Хаця ў чалавека не заўсёды спытаеш, а гэта ж сабака. І не спытаеш, і сам ён сказаць не ўмее.

А працаўнік ён добры. З ім можна і на ваўка, і на каго хочаш ісці. І да двара добры. Ужо нашто Марына строгая да сабак, а яго ўпадабала: і накорміць, і пагрэцца пусціць у хату.

Але дзе ж гэта ён, чаму маўчыць? Гэта ўжо Ігнату не падабалася. Няйначай, згубіў след і зараз прыбяжыць з вінаватымі вачыма.

Кругом было ціха, як у глухую ноч. Белы, аж вочы адбірае, снег, кантрастна чорныя, як абвугленыя, кусты. Зверху сарваўся камяк снегу, разбіўся аб шапку, трапіў за каўнер. Ігнат перасмыкнуў плячыма: мокрае пацякло па спіне. Галуса не было чутна, і Ігнат не вытрымаў, пайшоў па следзе сам.

След вёў спачатку акрайкам кустоў, паўз поле, потым павярнуў цераз балота ў бок лесу. Тут ужо Галус набраў свой звычайны гон, ішоў роўнымі ладнымі скачкамі. Яго разлапістыя сляды добра значыліся збоч лісінага ланцужка.

І тут, на балоце, стары снег быў цвёрды, як утаптаны. Ігнат лёгка ішоў вершкі і сам не прыкмеціў, як пабег. Бег, быццам папраўдзе даганяў каго. Нейкая невядомая трывога гнала яго наперад. Замест таго каб стаяць у засадзе, як заўсёды, і чакаць, калі звер выйдзе на яго, ён сам бег па следзе, як ганчак. Услед за ганчаком.

Балота канчалася, і Ігнат прыпыніўся, прыслухаўся, ці не пачуе знаёмае «Ах! Ах! Ах!». Вакол стаяла мёртвая цішыня. За балотам след, як Ігнат і меркаваў, павярнуў у гушчар. Прадраўшыся праз лазу і крушыну, Ігнат палез у малады ельнік. Самая гушчыня была ўскрай, паўз балота, далей пайшло радзейшае, і Галус зноў перайшоў тут на свой размашысты бег.

Ужо з паўгадзіны ішоў Ігнат па следзе, добра ўгрэўся, расшпіліў верхнія гузікі куфайкі. Перад ім стаяла некалькі старых елак, далей праглядала прасветліна, ці не старая высечка, і Ігнату раптам цюкнула нечака-

ная думка: «Вапшчэткі, здурнеў я, няйначай. Бягу ўслед за сабакам. Даганяю яго?..»

Думка была такая простая, што Ігнат аж прыцішыў крок, а падышоўшы да старых елак, і зусім спыніўся. Рашыў закурыць. Палез у кішэню па капшук, дастаў піпку, узяў у пальцы махоркі. Уціскаў махорку і пазіраў перад сабой. У прагал між шэрымі ствaламі, праз шчотку маладняку метраў за дзесяць наперадзе ўбачыў невялікую паляну. На ёй нешта мітусілася, рухалася, нібы качаўся вялізны шэры клубок. Адтуль чулася глухаватае незадаволенае гырканне.

Гэта былі ваўкі.

Як стаяў, так і застаўся стаяць Ігнат, толькі сунуў піпку ў кішэню і развярнуўся трохі ўправа, прыўзняў стрэльбу на руцэ і, прыціснуўшы ложу да бока, не цэлячыся, шарахнуў з двух ствалоў у гэты жывы клубок. Пераламаў стрэльбу, грабянуў пальцамі гільзы на снег, убіў замест іх два патроны з карцеччу, зноў ірвануў ложа да пляча.

На паляне нікога не было.

Тады ён падабраў гільзы, заткнуў у патранташ, выйшаў на паляну. Збэрсаны, узарваны многімі лапамі да зямлі снег, клочча поўсці — шэрай, воўчай, і рыжай, Галусавай, і кроў... І нашыйнік, што быў на Галусу, і за які Ігнат усяго з паўгадзіны таму дзяржаў яго. І болей нічога.

Ігнат падняў нашыйнік, патрымаў у руках, сунуў у торбу. Павольна абышоў паляну, прыглядаючыся да слядоў. Ваўкоў было аж шэсць штук, і кожны павёў след у свой бок.

«Няўжо ніводнага не дастаў? Быць не можа! Хаця, канечне, была б гэта карцеч, а то ж ішоў на лісу. І ўсё роўна: біў жа з дзесяці метраў...»

Ігнат прайшоў метраў з пяцьдзесят па адным следзе. Ніякага знаку крыві. Вярнуўся назад. Прайшоў па другім. Зноў: чысты снег і вялізныя — з перапуду,— метраў па чатыры, скачкі.

Сляды чатырох ваўкоў вялі ў адзін бок. Метраў праз сто ельнік расступіўся перад невялікай лугавінай з рэдкімі асінкамі і кустамі лазы. Выскачыўшы на яе, звяры сышліся разам і адзін за адным, ледзь не след у след, пайшлі ў глыб лесу.

На пятым следзе крокаў за сорак ад паляны Ігнат убачыў кроў. Чырвоныя, як рассыпаныя журавіны,

кроплі. Крокаў праз дваццаць яшчэ некалькі чырвоных шарыкаў — і ўсё. Відаць, рана не страшная, недзе калупнула трохі.

Выйшаў на апошні след, лаючы сябе: дурань, трэба было пераразарадзіць. У тым крывавым ап'яненні, з якім ваўкі рвалі на кавалкі беднага сабаку, яны нічога не чулі і не пачулі б... І тут ён убачыў кроў. Не некалькі кропель, а добрую пляму, крокаў праз дзесяць — яшчэ.

«Ага, табе-то я ўгадзіў,— са злосным задавальненнем падумаў Ігнат.— І добра ўгадзіў!»

Звер ішоў на трох нагах, амаль не чапляючы снег чацвёртай — пярэдняй левай. Відаць, была перабіта лапатка: лапа столькі крыві не дасць.

Прайшоўшы з паўкіламетра, воўк прылёг пад елкай. Яго пачало тузаць. Свежыя кавалкі рванага, толькі што праглынутага з поўсцю мяса. Нібыта было калі перабіраць!

На месцы лёжкі ўвесь снег набрыняў крывёю. Пакуль выйсці з лесу, воўк лажыўся яшчэ два разы, пакідаючы пасля сябе вялікія крывавыя плямы. Кроў не паспявала замярзаць. Відаць, звер чуў блізка чалавека, уставаў і ішоў далей. Па вялізных, на ўсю чалавечую руку, слядах было відно, што гэта быў стары мацёры воўк.

«Вашшчэткі, цяпер-то ты ад мяне нідзе не дзенешся. Не, я цябе дастану, куды б ты ні завярнуў,— з помслівай упэўненасцю думаў, паўтараў па-рознаму гэтую думку Ігнат, і гэта было, бадай, адзіным суцяшэннем, якое ён мог знайсці для сябе. Цяпер ён ведаў, што калі б не набіў Галуса, калі б не прымусіў яго ісці за лісой, той быў бы з ім і быў бы жывы. Галус чуў, што паблізу пахадзілі ваўкі, і таму не хацеў ісці за лісой...— Доўга ты не наскачаш на трох лапах, у мяне не пагуляеш. Ты сваё атрымаеш, галубок. За ўсё трэба плаціць — гэта ты павінен быў бы ведаць. І чым большы ўзятак, тым большая, галубок, плата...»

Ельнік скончыўся раптоўна, адкрыўшы чыстую прастору поля, пасярод якога на пагурку стаяла старая вялікая груша. На гэту грушу і кіраваўся воўк. Ігнат убачыў яго адразу, як толькі выйшаў з лесу. Воўк таксама ўбачыў яго. Між імі было крокаў дзвесце. Яны стаялі і пазіралі адзін на аднаго: звер, стоячы на трох лапах, павярнуўшы галаву назад, насустрач чалавеку,

і чалавек са стрэльбай у руках, зараджанай патронамі з карцеччу.

У звера была перабіта пярэдняя нага, ён сцёк крывёй, яго ўвесь час тузала, хоць ужо і не было чым тузаць. Усё тое жывое, цёплае, з пахучай крывёю мяса, якое ён паспеў урваць, калі яны ўсе разам накінуліся на сабаку, ужо засталося на снезе. Але ўсё роўна нутро вываРочвала, гнала з сябе густую зялёную слізь.

Ваўку хацелася толькі аднаго — паляжаць. Паляжаць, і тады, можа, да яго вернецца сіла, якая ўбывала разам з вытузанымі кавалкамі мяса і крывёй, што засталіся на снезе. Але звер ведаў, што спакойна паляжаць яму не дасць гэты чалавек. Чалавек не проста ідзе за ім. Чалавек ідзе, каб забіць яго. І таму звер стараўся не падпускаць яго блізка.

Да ваўка было крокаў сто пяцьдзесят, страляць было далёка, ды і патрэбы не было ў гэтым. Было відно, што сілы пакідаюць звера.

«Нікуды ты, галубок, не дзенешся. Нікуды. Ты сваё ўзяў, цяпер мусіш заплаціць»,— гаварыў сам сабе Ігнат, набліжаючыся да ваўка. Гаварыў, нібы хацеў пераканаць у нечым самога сябе, у справядлівасці таго, што робіць і што зараз зробіць.

Воўк прылёг на адкрытым, падпусціўшы чалавека яшчэ бліжэй, але потым устаў і пакуляўся ўгору, да грушы. Ля грушы зноў лёг. Ігнат ішоў туды ж. Гэты раз воўк падпусціў крокаў на сто, узняў галаву, паглядзеў на паляўнічага, перайшоў на другі бок грушы, быццам схаваўся за дрэва, і зноў лёг.

Ігнат зрабіў паўкруг і зайшоў з таго ж боку. Цяпер да ваўка было крокаў семдзесят, і Ігнат ускінуў стрэльбу. Воўк не ўлежаў, устаў на ногі, і тут Ігнат стрэліў. Звера, як спружынай, падкінула ўгору метры на два, але апусціўся на зямлю ён на ногі. Пахістаўся з боку на бок, здаровая пярэдняя нага падламалася, і ён торкнуўся пысай у снег і прываліўся да грушы. Так і застаўся стаяць.

Ігнат перазарадзіў ствол і з узведзенымі куркамі пайшоў да грушы. Воўк не варушыўся. Ігнат падышоў метраў на пяць. Воўк стаяў, як жывы; быццам капаўся лапамі ў снезе і на нейкае імгненне сунуў пысу ў раскапанае — паглядзець ці панюхаць, што там.

З грушы сарваўся камяк снегу, упаў на спіну ваўку і, рассыпаўшыся, застаўся ляжаць белым пылам. Ігнат

зайшоў ад ігрушы і піхнуў ваўка ствалом. Звер быццам нехаця паваліўся на бок. Жоўтае, як з замутненага бурштыну, вока пазірала на чалавека з зацятай панурасцю. У кутку яго блішчэла сляза. Ігнату стала ніякавата.

Гэта пэўна быў важак. Серабрыста-шэры, шырокая, прастрочаная сівізной чорная паласа ўздоўж спіны. Адтапыраная ў ярасці верхняя губа адкрывала магутныя, вострыя, як шылы, зубы. У ваўку было не меней двух метраў. Левая лапатка і ўвесь бок пад ёй былі ў крыві.

Ігнат перадыхнуў. Звычайнай радасці паляўнічага — што ні кажы, улажыў такога ваўка! — ён сёння не адчуваў. У вушах стаяла жаласнае Галусава якатанне, помніўся вінаваты пагляд яго вачэй. Помнілася і тое, як чакаў яго апошняга стрэлу воўк, павярнуўшы галаву насустрач смерці. Пазіраў на яго і нібы пытаўся: «Што, ідзеш дабіваць?» Няма паскудней дабіваць, біць трэба адразу і насмерць. Але, бач ты, зваліў такога звера! Можа, узяць і другога ваўка,— таго, чыю кроў бачыў на снезе раней?

Ён не стаў доўга затрымлівацца каля грушы. Хай воўк ляжыць; каня з саньмі ён возьме потым, а цяпер трэба ісці за другім.

Пара была пад абед. Праз кудлатыя і белыя, як воўна, воблакі спрабавала прабіцца сонца, але яго значыла пакуль сліпучая жоўтая пляма. Жоўтыя бліскі клаліся на снег, сляпілі вочы.

Дома Ігнат есці не стаў, адно выпіў кубак кіслага малака. Акраец хлеба са шматком сала закруціў у палатніну і паклаў у торбу. Палову хлеба скарміў Галусу перад тым, як той пайшоў па лісіных слядах, астача з салам засталася... З якой бы ахвотай праглынуў усё гэта Галус цяпер і якімі ўдзячнымі вачыма глядзеў бы ў вочы гаспадару! «Бацька дома? — Дома.— Гармонь нова? — Нова.— Пайграць можна? — Можна». Пайгралі, вапшчэткі.

Ігнат не пайшоў назад на тую злашчасную паляну, а ўзяў наўскасяк, праз ельнік, каб выйсці на даўгую забалочаную лугавіну, якая, то сходзячы нанішто, то разбягаючыся шырокай поймай, цягнулася аж у штыль. На поле, адкуль яны прыйшлі з Галусам і за якім хоць і далекавата было сяло і людзі, воўк наўрад ці пойдзе. Ён павінен прабірацца ў штыль. Раз не пайшоў з тымі

чатырма, то павінен самастойна прабірацца ў гэты глухі лясісты куток. Ігнат пэўна ведаў, што ваўкі жывуць у тым баку. Недзе там, у карчах, павінна быць іх логава. І бабы восенню гаварылі, што бачылі там ваўкоў. Па ўсім, гэта не прышлыя — сваёй гадоўлі.

Меркаваў Ігнат правільна. След ваўка ён убачыў адразу, як толькі выйшаў на лугавіну. І тут стары снег быў цяжкі, зляжалы. Ён прыдушыў траву, абгладзіў, як не зраўняў з зямлёй, купіны, і толькі паклычаныя ветрам ды аброслыя шэранню кусцікі калянай асакі невысокімі гурбячкамі дзе-нідзе выступалі на гэтай белай посцілцы ды ў ацяжараным спакоі стаяў высокі, аброслы снегам трыснёг. Ён ішоў суцэльнай паласой далёка наперад, як забыты і не зжаты загон жыта, і Ігнат падумаў: «Вашпчэткі, трэба будзе летам дабіцца сюды з сярпом: такая страха ў хлевушок прападае». Думка гэта мільганула, як мільгае знічка на начным летнім небе, ажывіўшы яго на якое імгненне і пакінуўшы такім, якое было дагэтуль.

З левага боку, па вышэйшым, рос стары ельнік. Нават адсюль, знізу, ён выдаваў глухім і дрымучым. Гэта была Старына, пачатак Церабольскіх лясоў, хоць самі Церабольскія лясы былі адсюль кіламетраў за пятнаццаць, за ракой. Па правы бок пракідаліся рэдкія каравыя бярозкі, чэзлыя хвойкі з незайздроснымі, нібы абскубленымі вяршынямі-хвосцікамі, лішні раз падкрэсліваючы, што месца гэта мала хто добры можа любіць.

Трохі далей расло некалькі старых вербалозін. Ігнат помніў іх яшчэ з даўніны. Адну нядаўна разадрала, астатнія трымаліся дружнай кучмастай сямейкай.

Воўк ішоў балотам. Дзве ці тры невялічкія, з капейку, чырвоныя кропкі на снезе яшчэ раз пасведчылі, што звер быў паранены. Ён два разы садзіўся, відаць, залізваў рану, але далей бег роўным спакойным труцком. Відаць, пярэпалах пасля Ігнатавага стрэлу прайшоў, і ён чуў сябе тут упэўнена.

З балацявіны след павярнуў у ельнік і, зрабіўшы паўкіламетровую дугу па гушчары, зноў вывеў на рэдкае. Ігнат пакруціў галавой: звер выбірае дарогу як хоча, а чалавек, як нявольнік, мусіць пятляць за ім.

Крыві на снезе болей не было, і хутчэй дурная ўпартасць, чым разумная сіла, вяла Ігната ўслед за ваўком: куды ж ты, падла, завернеш? Можа, пакажаш логавішчы, дзе жывяце?

Заняты гэтымі думкамі, Ігнат не адразу ўбачыў глыбокія, прысыпаныя сённяшнім снегам ямкі, што размераным ланцугом ішлі паралельна воўчаму следу. А звярнуў увагу, калі спатыкнуўся разы са тры на іх.

Гэта былі чалавечыя сляды, і чалавек ішоў даўно, яшчэ да аблівахі, па глыбокім снезе. Падумаў: «Адкуль яны тут? Каго гэта і чаго магло занесці ў гэту заглуш? У дровы? Сушняку ды буралому тут чортта, але ж паспрабуй дастань яго адсюль, выцягні на дарогу. Ды і чаго лезці, калі бліжэй дроў поўна. Сена? Таксама не відаць, каб дзе стаяў стажок ці ляжалі копы...»

Сляды паказвалі на вялікага грузнага чалавека. Некага ж загнала. А можа, як і ён, услед за зверам ішоў хто? Канечне, за зверам, другой прычыны не было. Тады хто? Шамаль? Толькі ён мог дапяць сюды. Але чаму не зайшоў да яго, да Ігната? Чаму не аб'явіўся ў Ліпніцы?

Павел Шамаль жыў у Селішчы. Калі адсюль браць напрасткі, то кіламетраў пяць, не меней, а па дарозе — то і ўсе сем. Талковы паляўнічы, можа, адзін такі на раён. І звера ведае, і біць умее. Ужо калі ўзяў на мушку, то ўзяў. Хоць зайца, хоць лісу. У гэтым ён, відаць, і яму, Ігнату, не паддасца. Можа, у чым-небудзь іншым, а ў гэтым... Ігнат не пераацэньваў сябе, але ведаў, што лепшага паляўнічага, чым ён сам, у раёне няма. Ды і па вобласці яшчэ трэба паглядзець. Калі ўжо называць двух паляўнічых, то, канечне, ён ды Павел.

Мужчына для Ігната быў той, хто ўмеў трымаць стрэльбу ў руках. Стрэльба павінна быць у кожнага. Як, дапусцім, тапор ці піла. Што за мужчына без стрэльбы? Дапусцім, як ты пойдзеш на зайца ці хаця б на таго цецерука, калі баішся стрэльбы ці слаба прызвычаіўся да яе?

Сустракаліся яны з Паўлам рэдка, і ніколі не заходзіла ў іх гаворка пра тое, хто які з іх паляўнічы, але кожны з іх добра ведаў сілу другога і з маўклівай мужчынскай сур'ёзнасцю паважаў яе. Кожны раз, калі паляўнічыя сцежкі заводзілі Ігната куды-небудзь пад Селішча, ён не ленаваўся зрабіць круг, каб зайсці да Паўла. Пасядзець, пакурыць, пагаманіць. І Павел таксама не абмінаў Ігнатавай хаты.

«Значыць, Павел? Не-а... Надта вялікія сляды. Вялікія... І нібы раскоўзаныя. Быццам чалавек увесь час ішоў слізгаючыся. Слізгаючыся... А чалавек, вапшчэткі,

быў не адзін. Было іх некалькі. І ішлі яны, патрапляючы след у след...»

Пад невысокенькай, прыціснутай снегам елачкай цямнелася нейкая чорная кропка. Ігнат звярнуў убок, капануў бахілам снег. Прыгарка ад бульбіны, спечанай на вуголлі.

«Хто гэта выбіраецца з дому і загадзя пячэ бульбу на вуголлі? На вуголлі бульбу пякуць толькі ў лесе. А хто гэта, выбіраючыся ў лес, бярэ з сабой сырую бульбу? Ці ў Паўла не было акрайца хлеба — сабе і сучцы?»

Цяпер Ігнат ужо і сам ішоў, стараючыся патрапляць у чужыя сляды, нібы прымяраючы свой крок, і гэта яму было няцяжка рабіць, з чаго ён зрабіў вывад, што мужчыны, якія прайшлі тут, былі высокія. Чамусьці ў яго нават не ўзнікла думкі, што гэта маглі быць жанчыны.

Крокаў праз трыццаць пад бахілам зноў зачарнелася: яшчэ адна прыгарка...

На гэтым месцы воўк крута павярнуў направа. Там, за вербалозавымі кустамі было Гушчава дворышча. Некалі Ігнат памагаў яму пераязджаць у сяло. Цяпер ад былога двара засталіся толькі дзве яблыні. Воўк не захацеў ісці па балотцу, палез на чыстае. Чаму? Нешта пачуў? Нешта... А можа, некага?..

Цяпер Ігнату тое-сёе рабілася зразумелым. Можа, не зусім зразумелым, але ён падумаў пра тое, што і тут паляўнічы нюх не падвёў яго. Вывеў на след...

Ён прайшоў яшчэ трохі за ваўком, нібы прыглядаючыся да следу, спыніўся, дастаў капшук. Натоптваў піпку, а сам чэпкім вокам азіраў месца, куды яго занесла. Балотца тут канчалася, правільней, яно адсюль пачыналася — з крыніцы, што выбівалася з-пад карча старой нахіленай елкі. Круглы год узбівала яна фантанчыкам белы пясок і парушынкі смецця — кавалачкі кары, травінкі. Ігнат быў тут разы са тры і ўсякі раз не мог не напіцца халоднай, аж ламала зубы, чыстай вады. Да крыніцы было крокаў трыццаць, але сёння ён туды не пойдзе.

Калі адсюль павярнуць налева ўгору, то неўзабаве выйдзеш на лісіныя норы. Далей будуць партызанскія зямлянкі. Іх тут пяць ці шэсць. Па ўсім — чалавечыя сляды вялі туды, да зямлянак.

Ігнат яшчэ раз павёў позіркам укруга сябе.

Лес стаяў хмуры і трывожна насцярожаны. Нерухо-

мы, ён нібы спаў, сагрэўшыся ў снегавой адзежы. Здавалася, гэта назаўсёды, навек, і нішто ніколі не парушыць гэту глухую, надоўга, маўклівасць. Рабілася няўтульна на душы ад гэтага адчування.

Раптам недзе ўгары на адной з бліжніх елак пачало зачынацца нейкае непрыкметнае варушэнне, рух,— нібы нехта асцярожна дыхнуў ці падумаў дыхнуць, але гэтага было дастаткова, каб уся наваленая на яе тоўшча снегу раптам шухнула ўніз, узарвалася снежным пылам. Елка нервова ўздрыгнула, як ад патрасення, цяжкія лапкі хапатліва захадзілі ў бакі, і спатрэбіўся ладны час, каб усё зноў аціхла, супакоілася ў ранейшай засяроджанай акамянеласці. Але цяпер ужо было зразумела, што пад снежным кажухом затаілася жыццё, яму надакучыла быць у гэтым халодным здранцвенні, і яно толькі чакае свайго моманту, каб заявіць аб сабе...

Ігнат адчуваў, што яму трэба ісці адсюль, і чым хутчэй ён гэта зробіць, тым будзе лепей. Але ж не мог ён пабегчы, як гэты воўк. І не хацеў.

І ён падставіў спіну старому ельніку, чыркануў запалкай і стаў раскурваць піпку.

І тут грымнуў стрэл. Стралялі з баявой вінтоўкі, і стрэл быў такі аглушальны, што з елак і кустоў пасыпаўся снежны пух. Ігнат тарганууся ўгору, выгнуўся спіной і застыў, нібы ў чаканні нечага. Запалка паляцела ў снег.

Спачатку Ігнат падумаў, што яго забілі. Ён нават нібыта адчуў кулю недзе між лапатак. Потым ён падумаў, што яго паранілі і таму ён стаіць і не падае. Потым ён зразумеў, што яго і не забілі, і не паранілі, што ён жывы, бо ён дакладна чуў, як куля прайшла недзе збоку і вышэй галавы.

І тады разам з радасцю, што ён жывы і цэлы, прыйшла і злосць, што з яго пажартавалі. Папужаць хацелі. Заспець на нечым брыдкім. Можа, нават спаймаць на трусасці. Ігнат такіх жартаў не любіў. Хочаш пагаварыць — выходзь на адкрытае. А не так, з-пад карча... Ён чыркануў другой запалкай, прыпаліў махорку, пусціў дым і адразу, нібы вырашыўшы нешта важнае для сябе, пайшоў услед за ваўком.

За Гушчавым дворышчам воўк, зрабіўшы ладны круг, увайшоў зноў у лес, але цяпер Ігнат не палез за ім, а пайшоў далей, на дарогу ў Селішча.

XII

Павел быў дома, калоў дровы. Узрадаваўся, убачыўшы Ігната, пайшоў насустрач.

— Такая пароша, а ты трэскі шчапаеш? — спытаў Ігнат, паціскаючы яго гарачую ад тапарышча руку.

— Не шмат, як відно, і ты выхадзіў.

— Вапшчэткі, выхадзіў. Праўда, мог болей, але і таго досыць, таму і завярнуў да цябе. Запрагай каня ды паедзем. Ваўка трэба забраць.

— Ды ну? — не паверыў Павел.

— Праўда.

— І дзе ты яго?..

— А во там, ля старога Віткоўскіх дворышча.

— Глядзі ты... Але ж нешта не ў настроі ты. І дзе сабака?

— На ваўка памяняў,— крыва ўсміхнуўся Ігнат.

— Не мані.

— Праўду кажу...

— Такога сабаку...

— Вапшчэткі, сабака быў добры... Але нічога не паробіш. Не мы смерць выбіраем, а смерць нас выбірае — во якое права.

Павел убіў сякеру ў калоду.

— Раз такое, то я зараз.

Праз якіх пару хвілін Павел выйшаў з хаты ў кажушку, падпяразаным рэменем, з бескуркоўкай у руцэ. Прайшлі на канюшню, зашчамілі ў сані сівога шустрага канька, умасціліся самі на саломе, паехалі. Конік лёгка бег па дарозе, а Ігнат вёў расказ пра свой сённяшні дзень, пра тое, як Галус не хацеў ісці за лісой і ён набіў яго, як дагнаў старога ваўка, як ішоў па слядах маладога.

— Дык куды, кажаш, малады пацягнуў? — перапытаў Павел.

— У штыль... Ведаеш Гушчава дворышча? То яно застанецца ўправа, а гэта лявей, за крыніцу.

— Дзе лісіныя норы?

— Ага... Прыходжу, а там нехта пабываў ужо, праўда, раней, да гэтай аблівахі. Я падумаў, хіба, можа, ты? — Ігнат гаварыў спакойным, нават абыякавым голасам, а сам пільнаваў за Паўлам, што той скажа.

Той адказаў адразу і проста:

— Не, я нікуды не вылазіў увесь месяц. А там... Мо хто сушняку хацеў нагледзець?

Ігнат пайшоў напрамую. Расказаў пра начных гасцей, пра стрэл у штылі.

Павел доўга маўчаў, потым спытаў са злосцю:

— Чаго цябе папёрла туды, у штыль? Надаела галаву насіць на плячах?

— Вапшчэткі, не надаела. Толькі я меркаваў так: раз яны лічы што ў адкрытую прыйшлі да мяне, то нешта ж хацелі. Хлеба, цыбулі — гэта адно... А другое... Вось я і рашыў пашукаць іх і сказаць, каб выходзілі. Што яны там выседзяць? Здавацца трэба. Бо калі не здадуцца — перастраляюць. Як цецерукоў.

— Ты гэта ўсур'ёз? — Павел паглядзеў на Ігната, як на ненармальнага.— Ты думаеш, яны самі не ведаюць, што *можна* выйсці? Нешта ж не пускае іх.

— Што не пускае? Страх ці няведанне. Калі сказаць ім, што нічога страшнага тут няма, трэба выходзіць да людзей, калі з людзьмі жыць мысліш.

— А ты ведаеш, хто там? Нешта ж ён мысліў, ідучы ў паліцыю. Можа, там у каторага рукі па локці ў крыві? Можа, той жа Мастоўскі...

— Гэты, вапшчэткі, усё можа... Хаця стралялі ўсё-такі, каб не папасці, а?

— Сёння не папалі, заўтра пападуць...

Ігнат не сказаў нічога, і на тым гаворку спынілі.

Конь пачаў трывожна чмыхаць і храпці яшчэ далёка ад ігрушы, а пад'ехалі метраў на дваццаць — зусім заўпарціўся, палез задам на перадок саней, вылузваўся з хамута. Давялося ўзяць за аброць і як не сіллю цягнуць бліжэй. Рычэла, шчэрыла зубы, натапырыўшы на спіне поўсць і кідаючыся туды-сюды ля саней, сучка.

Павел падышоў да ваўка, узяў рукой за загрывак, прыўзняў.

— Ну, брат, і ламіна. Саўладаць з такім — не дай бог.

— Я яму добра ўгадзіў. Паглядзі.

Ігнат паказаў на змёрзлую ў суцэльную скарынку левую лапатку, на акрываўленую галаву: у галаву ён пацэліў ужо тут, напаследак.

— Малайца. Такога зваліць — рэдкая ўдача.

Ігнат дастаў з торбы Галусаў нашыйнік.

— Во яна... удача.

Ваўка ўзвалілі на сані, ускінулі наверх саломы, уселіся самі. На дварэ пачынала шарэць, пайшоў снег, і трэба было спяшацца.

Было ўжо зусім цёмна, калі прыехалі ў Ліпніцу. Ігнат падвёў каня з саньмі пад самы ганак. Расчынілі дзверы і праз сенцы ўвалаклі ў хату змёрзлага, як дуб, ваўка.

— Яй-божачкі, воўк? — вачам сваім не паверыла, ускінула рукамі Марына.

Ваўка прыставілі да стала. Прыцярушаная снегам спіна яго горбілася ледзь не ўровень з дошкамі. Перакрыўленая сутаргай, закасаная верхняя губа адкрывала жоўтыя зубы. Здавалася, што звер жывы, толькі затаіўся.

З бояззю, але ўсё бліжэй падступалі да ваўка дзеці. Соня і Гуня пазіралі на звера з гідлівай цікаўнасцю. Лёнік быў смялейшы за ўсіх, ён ужо разы два скубянуў ваўка за хвост.

— Укусіць! — прыстрашыў яго бацька.

— Не ўкусіць, паглядзі,— Лёнік смела дакрануўся пальцамі да каляных чорных валаскоў на воўчай пысе. І тут пачулася тое, чаго даўно чакаў Ігнат. Спытала Марына:

— А дзе та Галус, нешта не чуваць?

— Вапшчэткі, Галуса няма,— вінавата і не адразу адказаў Ігнат.— Во ён замест Галуса,— Ігнат кіўнуў на ваўка.

— Разарвалі?! А божа ж мой!..— загаласіла, як па чалавеку, жонка.

Ігнат прыкрыкнуў на яе:

— Ціха, не лямантуй. Іх там цэлая гайня была. Пакуль я падаспеў, во што пакінулі.— Ігнат дастаў з торбы ўсё той жа нашыйнік, перадаў Лёніку: — На, дзяржы... Будзеш гадаваць другога Галуса.— Павярнуўся да жонкі: — А нам з чалавекам прыстрой перакусіць: і наездзіліся, і намёрзліся.

— Дзе мяркуеш лупіць яго? — спытаў Павел.

— А во тут,— Ігнат паказаў на бэльку ля печы. У бэльку быў убіты вялікі жалезны крук, за які некалі вешалі калыску.

Ігнат прынёс з сянец вераўчаныя лейцы, расшчапіў зверу шчэлепы, зашмаргнуў мёртвым зашмаргам за пысу і зубы. Пыса выскалілася, нібы ў апошняй бяссільнай злосці. Лейцы перакінулі цераз крук, падцягнулі ваўка ўгору. Падвешаны, ён выдаваў яшчэ большы: нос быў ля самай столі, а хвост ляжаў на падлозе.

— Ну што ж, браце воўча, пачнём апошнюю аперацыю,— з сумным смехам прагаварыў Ігнат.— Сёння наша рахуба. Ты думаў, што ваша ўзяла, а выйшла невялічкая папраўка...

Назаўтра чакаць снедання Ігнат не стаў. Укінуў акраец хлеба, сала ў торбу, надзеў цёплую паддзёўку, узяў стрэльбу, патроны.

— Калі хто будзе пытацца — пацёгся недзе на зайцоў,— сказаў Марыне. Дадаў: — Зайду да Змітрака, а ад яго, відаць, у раён.

Марына акінула яго позіркам:

— Усе ведаюць, што на зайцоў ты не так адзяваешся.

— Мала хто што ведае.

— Папрасі каня. І, можа, купіў бы што дзецям.

— Як-небудзь іншым разам.

Ігнат прайшоў па сяле ў канец, павярнуў на поле, прыглядаючыся да снегу. Стрэльба ляжала на левай руцэ, правая — на курку. Так дайшоў да лесу, а там павярнуў налева. Ішоў берагам, пакуль не абагнуў сяло. Па сцежцы цераз балота выйшаў да млына. Чаму захацелася завярнуць на млын, Ігнат і сам не ведаў, але завярнуў недарма. Абышоў кругом.

Быў яшчэ прыцемак, але санны след, што вёў не з дарогі, а з поля, Ігнат убачыў добра. Туды, у поле, выходзіла закратаванае і застаўленае з сярэдзіны дашчаным шчытом акно. Ля яго нехта пахадзіў з ломам: і рама, і краты былі выдраны жыўцом. Выдзіраць была прычына: якраз перад тым змалолі дваццаць пяць пудоў жыта з суседняга калгаса «Іскра». Па муку іскраўцы павінны былі прыехаць сёння. Мяшкоў з мукой не было: нехта апярэдзіў. Можа, гэта тыя самыя «нехта»?

Ігнат пайшоў па старшыню.

Змітрок выслухаў яго моўчкі, моўчкі адзеўся, моўчкі ішоў па вуліцы. Агледзеў выдраныя краты, прайшоў па санным следзе: метрах у пяцідзесяці ад млына ён выходзіў на наезджаную ўледзянелую дарогу.

— Падымі руку і апусці. І скажы: прапала,— сказаў ён нарэшце глухім, нібы яшчэ сонным голасам.

— Падняць і апусціць руку — не штука. А ўсё-такі...— Ігнат чакаў, што скажа Змітрок.

— А ўсё-такі,— Змітрок паглядзеў Ігнату ў вочы,— зараз запражом каня, і ты адсюль прама ў раён. Гэта

ўжо сур'ёзна. Раскажаш усё, а там скажуць, што рабіць далей. Зразумеў?

— Не дзіця, пара што-ніштто разумець.

Запрэжаны ў лёгкія санкі малады конік бег спорным трушком, і дваццаць кіламетраў да раёна не здоўжыліся.

Палазы віскатліва рыпелі на марозе, хадзілі ў бакі па раз'езджанай дарозе. Такая язда хіліць на дрымоту, але Ігнату не драмалася. Быў час шмат аб чым падумаць. А больш за ўсё вярцеліся думкі вакол падзей апошніх дзён, у якія ён быў укручаны, як свярдзёлак у бервяно: і не адкручваць назад, і не вырваць. Заставалася адно — круціць далей. Начныя госці, лісіны след, Галус, ваўкі, раскоўзаныя чалавечыя сляды, чорныя бульбяныя прыгаркі, стрэл у штылі... Цяпер млын... Адважыцца на такое мог вельмі рызыковы чалавек. «Можа, хлеб ёсць, гаспадынька?» Якраз так прасілі хлеба салдаты-акружэнцы ў пачатку вайны, прабіраючыся па тылах услед за лініяй фронту. Якраз так прасілі хлеба яны з Цімохам на Віцебшчыне, пакуль не сустрэлі партызанаў...

«Можа, хлеб ёсць?..» Які «хлеб», якое «можа»? Якое яны маюць права? І зноў жа: чаму так сталася? Сустрэліся б яны ў вайну — усё зразумела: вораг ёсць вораг. Адкуль жа гэтая мяккасць у яго цяпер? Трэба было ўбачыць тое, што яны натварылі ў Полі, трэба было пачуць голас кулі ля галавы, каб вярнулася сапраўдная злосць?.. Хацелася думаць, што ўсё гэта несур'ёзна. Нічога сабе жарты...

«І ты ім даў хлеба?» Даў, даў! Таго хлеба, якога не здагадаўся занесці яе дзецям.

Ён адчуваў, ён быў упэўнены, што ў штылі за ім сачылі, ён быў на мушцы. Там можна было яго прыхлопнуць, можна было. А што далей? Чалавек не вярнуўся з палявання, яго пойдуць шукаць, абавязкова пойдуць. І знойдуць усё. Не, лепей ціха. А можа, ён нічога і не ўбачыў? А калі ўбачыў ды калі мае розум, будзе трымаць язык за зубамі. А калі не мае розуму, калі дурны? Тады што?.. Тады будзе тое, што ёсць. Мала што вы хацелі, мала што вы хочаце... На кожнае хоцькі заўсёды знойдзецца абруч, а абруч цяжка разарваць, нават калі вялікую сілу прылажыць.

Лейтэнанту Галабурдаву было трохі болей за дваццаць, але і гэтага веку стала на вайну. Дайшоў да Германіі, прывёз адтуль некалькі асколкаў у целе і даволі пустую і незразумелую прымаўку «Хэндэ хох унд зыбэн-зыбэн», якую паўтараў без усякай на тое патрэбы. Ісці ў запас не захацеў — папрасіўся ў міліцыю.

Работа ў міліцыі заўсёды клопатная — то ўкралі, то забілі, а ты разбірайся,— але жыць можна было б, калі не гэтыя хлопчыкі. Банду ўзялі летась пад Галынкай: два былі забітыя ў перастрэлцы, пяцёра здаліся, а трое вылузнуліся. І вылузнуліся толькі таму, што не былі «дома», як бралі ўсіх. Лейтэнант ведаў усіх трох. Нехта Севярын з Браншчыны, Стась Мастоўскі з Ліпніцы і яго «ад'ютант», яго цень Любамір. Колькі месяцаў пасля Галынкі маўчалі, а гэта падалі голас. І на што толькі спадзяюцца?.. Хаця, «на што»... Ні на што...

Лейтэнант ехаў разам з Ігнатам. Сядзеў на гэтых санях таксама немалады маўклівы сяржант Сілівончык, на саломе ляжалі аўтаматы, стрэльба. Услед за іхнімі санямі ішлі другія, на тых было чатыры чалавекі, таксама ўсе пры зброі.

Ехалі ў штыль, да партызанскіх зямлянак. Маўчалі, калі не лічыць колькіх скупых слоў, якімі перакінуліся лейтэнант і Ігнат.

— Скажыце, а чаму вы не прыйшлі да нас учора? Адразу, як па вас стрэлілі? — спытаў лейтэнант.

— Учора не мог. Ваўка цёмначы прывёз. Ды, вапшчэткі, адкуль я мог ведаць, хто страляў,— адказаў Ігнат.

— Воўк ваўком... А тут... яны прыходзяць да вас сярод ночы, вы выносіце ім хлеба, цыбулі, замест таго каб... У вас жа стрэльба, і вы добры стралок. Можа, у вас з Мастоўскім якое сродства? — наставаў лейтэнант.

— Далёкімі суседзямі былі, у адным калгасе былі, а да сродства, дзякуй богу, не дайшло, а цяпер, відно, і ніколі не дойдзе. А стрэльба ёсць, во яна,— Ігнат паказаў вачыма на салому.— Стрэльба ёсць, і страляць з яе ўмею... Але страляць з-за вугла, не ведаючы, у каго... Адно — адкрытая гаворка, вочы ў вочы, а другое, як сабаку, з-за вугла... Людзі ж мы, а не абы-хто...

— Адкрытая... У вас адкрытая, у іх закрытая... Хіба ж так дагаворышся? — ухмыльнуўся лейтэнант.

— Не ведаю... Як па-мойму, дык іх трэба ўзяць. Узяць і судзіць... Каб усе ведалі...

— Возьмем... Не сёння, дык заўтра, а возьмем,— лейтэнант стукнуў кулаком па біліне.

Да партызанскіх зямлянак паспелі завідна. Падыходзілі з трох бакоў з самай строгай перасцярожлівасцю.

Зямлянкі былі пустыя. У трох ніхто не жыў з тых часоў, як іх пакінулі партызаны. Чацвёртая былаператворана ў адхожае месца. У пятай, самай вялікай, яшчэ не паспеў выветрыцца даўкі дух нядаўняга людскога прыстанішча. На нарах — свежая, не перацёртая салома, у жалезнай печцы — пакрытае шызым попелам вуголле, ля парога — сухія дровы. Відно было, што зямлянку пакінулі нядаўна, дзень ці два назад. Пра гэта гаварылі і сляды, што вялі ад зямлянкі да крыніцы.

Ігнат і лейтэнант Галабурдаў стаялі ля сучкаватай, нахіленай у бок балотца елкі. Расла яна на невялікім грудку, з-пад якога, як з нішы, прыхаванай навіслым карэннем, і выцякала крынічка — маленькі, вымыты ў пяску сподачак, заліты празрыстай вадой. Са сподачка праз вузенькую вымоіну вада адразу ішла пад снег, хаваючы ад нявопытнага вока сваю жывую неспакойную сілу.

— Цяпер яны зноў затояцца месяцы на два,— прагаварыў з жалем Галабурдаў.

— Лічы, да вясны. Ага, да вясны. Я ішоў за ваўком. Ён павярнуў направа вунь там,— Ігнат паказаў на старыя вербалозы.— Яно можна было і мне туды, але калі па-мужчынску, то надта карцела дазнацца: якому-та добраму чалавеку не сядзіцца ў цяпле, каго занесла сюды? Былі падазрэнні, што гэта мог быць і Стась Мастоўскі.

— І вы адзін?..

— Вашчэткі, некалі на самым пачатку вайны камандзір мой лейтэнант Зелянкоў гаварыў: на танк ідуць у адзіночку. А ў мяне да Стася свая прэтэнзія. Ды і са стрэльбай я, два ствалы. А з дому выходзіў яшчэ і з сабакам. Гэта тут усё пераігралася.

— Магло і болей пераіграцца. Хэндэ хох унд зыбэн-зыбэн!

— Магло? А можа, і магло,— Ігнат пашкроб патыліцу.— Я табе скажу, гэта цяпер тут стала людна, а некалі, аж да самай вайны, тут дайжа і мядзведзі вадзіліся. Невялічкія, рыжыя, у нас іх мурашнікамі завуць. І адзін раз было так: пайшлі нарыхтоўваць дро-

вы Сырамалот Ясь і Пац Міхайла, абое з Ганаратава, суседзі. Што нарыхтавалі, а гэта разышліся яшчэ нагледзець сушняку. Сырамалот ідзе і бача вялікі муравейнік, а з яго, з сярэдзіны, нібыта нехта смецце выкідвае. Падажджэ ды і падкіне ўгору, падажджэ і падкіне. Быццам баба на ветры проса вее. Ясь чалавек цікаўны, ды і кожнаму захацелася б зірнуць, што там такое творыцца. Наблізіўся да муравейніка, аж там усярэдзіне, як дзіця ў кучы пяску, мядзведзік, мурашак цярэбіць. Закапаўся, што і галавы не відно, ды і работа цікавая. Ясь змікіціў адразу: добры кажушок жонцы будзе. Вырашыў чалавек накрыць мядзведзіка ў яме, якую той сам сабе выкапаў. Ясь быў мужчына кіло на восемдзесят, а колькі там таго мядзведзіка. Для парадку ён цюкнуў яго абухом па цемю, а пасля і сам наваліўся ззаду. І што выйшла? Відаць, слаба цюкнуў, ці абух каўзануўся па касці, у мядзведзя на лобе яна цвёрдая, як метал. Мала хто любіць, каб яго абдымалі ззаду, а звер тым болей. Мядзведзік не захацеў стаяць спіной да чалавека, павярнуўся мордай. Так здаваўся маленькі, з авечку, а як устаў на ногі, дык і да барады дастае. Смуродам дыхае. І што пагана — лапы наравіць пусціць у работу. Ясь адпіхнуў некалькі разоў, але бача, што не паласа, крык падняў. Добра, што Міхайла адышоўся не надта далёка. Падбягае, а яны качаюцца па зямлі, бараюцца, чалавек і мядзведзь. Мядзведзь такі дабраўся лапай да Ясевай патыліцы, грабянуў і шкуру разам з валасамі, як рукаўку, на нос уздзеў. Міхайла чалавек бывалы, без нажа ў лес не ходзіць. Ён і варсануў мядзведзю пад лапатку. А пасля давай Яся ратаваць. Выверпуў назад валасы, парваў нацельную кашулю, перавязаў збольшага — ды да амбулаторыі.

— Усё гэта так,— засмяяўся лейтэнант Галабурдаў і спытаў сур'ёзна: — А быў бы гэты Ясь адзін, га?

— Мядзведзь задраў бы яго. Як піць даць задраў,— прагаварыў Ігнат з цвёрдай, ледзь не вясёлай упэўненасцю.— Гэта ж мядзведзь, звер. Калі папусціўся ў самым пачатку, усё, гамон. Ды і так. Каму гэта падабаецца, каб з жывога шкуру здзявалі і на кажух пускалі? А на танк ідуць у адзіночку, лейтэнант.

Лейтэнант Галабурдаў з цёплай цікаўнасцю паглядзеў на Ігната, сумна ўсміхнуўся:

— І ўсё-такі лепей ісці з гарматай.— У вясёлых вірлатых вачах яго стаяла заклапочанасць: ён не ведаў, што дакладваць капітану, свайму начальніку.

XIII

Ігнат сядзеў за сталом, абедаў. Рэдка калі выпадала абедаць дома і гэтак спакойна, бо ўсё болей на бягу, усухамятку — ці на млыне, ці ў полі, ці ў лесе...

Капуста добра ўмлела ў горача напаленай печы, адтуль густа пахла смажаным мясам, але мяса Марына сёння не дала, пакідае на вялікдзень. Яна так рашыла, хай так і будзе. Бог — богам, а людзі — людзьмі. Хочацца зрабіць сабе свята — вось і робяць, шукаюць, дзе толькі можна.

Хата была вымыта, выскаблена, ярка свяціліся свежапабеленая печ і столь, ясна бліпічэлі вокны чыстымі шыбамі. Ігнат еў і праз гэтыя чыстыя шыбы пазіраў на вуліцу. Сад, за садам плот, за плотам дарога, Цімохаў двор... Адтуль парывамі замахвала дымам: Цімох паліў на сотках леташні бульбешнік. Бульбешнік то ўгараўся, белыя клубы кідаліся ўгору, то сырое націнне хлупіла агонь, і тады шлейфы дыму паўзлі з сотак на вуліцу.

«Жмот. Шкадуе лінуць газы, сам хлупіцца і людзей хлупіць»,— нязлосна падумаў Ігнат пра суседа, калі вецер зноў завярнуў у гэты бок і чарната папаўзла цераз вуліцу ў агарод. Папаўзла, засланіўшы ўсё, нават бліжэйшая да акна яблыня відна была толькі знізу, ад зямлі.

Дым зараз жа растаў, нібы асеў на зямлю, і тады Ігнат убачыў на вуліцы напроці свайго дома двух чалавек. Адзін з аўтаматам, другі з карабінам на плячы, яны спакойна зразалі дарогу да яго, Ігнатавых, варот. Першага, высокага, Ігнат пазнаў: гэта быў Стась Мастоўскі. Другі быў незнаёмы. Яны ішлі ў яго двор і пазіралі на яго хату.

Ігнат з'ехаў з табурэта, матануў за дзверы. Марына канчала мыць падлогу ў сенцах.

— Мяне няма дома,— кінуў ён здушаным голасам, сігануў па драбіне на гару, адкінуў драбіну ад сцяны да сярэдняй бэлькі.

Марына нічога не разумела, адчула толькі, што здарылася нешта нечаканае. На ганку пачуліся галасы, і

ўслед за імі ў сенцы зайшлі Стась Мастоўскі і малады, з чорнымі вусікамі хлопец.

— Не чакалі? — спытаў Стась з нервовай ухмылкай, торгануўшы правым кутком губ. Губа ў яго торгалася і да вайны, а цяпер, здаецца, стала торгацца яшчэ болей.

— Не чакалі,— больш здзіўлена, чым спалохана, адказала Марына, перавёўшы позірк са Стася на другога чалавека. Гэта быў зусім яшчэ хлапчук з далікатным, як у дзяўчыны, тварам і светлымі блакітнымі вачыма. «Колькі ж табе гадоў?» Марына пазнала яго. Гэта ён прасіў у яе хлеба. Толькі ноччу ён выдаваў нашмат старэйшым.

Яна стаяла над вядром з бруднай вадой, з мокрай анучай у руках, з закасанымі па локаць рукавамі, з падаткнутай спераду, каб не захлюпацца, спадніцай. Улавіла напружана-засяроджаны позірк Стасевых вачэй на сваіх аголеных нагах і спуджана-імгненны, як бляск маланкі, позірк яго напарніка. Выкруціла анучу над вядром, выцерла рукі аб фартух, правёўшы імі ад паясніцы ўніз, і фартух разам з падалом спадніцы нібы самі сабой саслізнулі ўніз, схаваўшы ногі.

— Не чакалі,— паўтарыла, расцягваючы словы.— Але раз прыйшлі, заходзьце ў хату.

— Дзе Ігнат? — рэзка, як на допыце, спытаў Стась.

— На рабоце, дзе ж яму быць,— Марына прачыніла дзверы ў хату, першая ступіла цераз парог.

— А нам перадалі, што ён пайшоў дамоў,— сказаў Стась, пераступаючы за ёй у хату. За ім зайшоў і яго напарнік.

Стась аббег быстрым вокам хату, усунуў галаву за перагародку, зірнуў на печ, падышоў да стала, крута павярнуўся да напарніка:

— Любамір, правер на гары. Ён толькі што быў тут, бач, не паспеў яшчэ і капусту даесці.

— Шмат ты ведаеш, хто паспеў, хто не паспеў. Калі б па-людску, можа, і вас магла б пакарміць.— Марына яўна нарывалася на сварку.

— Недаедкі нам не трэба,— зноў гэтак жа рэзка сказаў Стась.

— Недаедкі?! — Марына, здавалася, старалася дайсці да сэнсу гэтага слова, хаця сама прыслухоўвалася да таго, што рабіў Стасеў напарнік у сенцах. Вось ён прыставіў драбіны да сцяны, падняўся на дзве пры-

ступкі, спыніўся — ці не хоча, ці баіцца лезці вышэй.— Тады вы не галодныя.

— Няўжо вы думаеце, што мы будзем чакаць, пакуль нас пакормяць.— Стась зрабіў націск на слове «вы».

— Вы не чакаеце, вы «просіце»?

Стась бліснуў вачыма, губа яго тарганулася, але ён нічога не паспеў сказаць: вярнуўся ў хату напарнік. Сказаў коратка, як адсекшы:

— Там нікога няма.

Стась стаяў спіной да дзвярэй, прагаварыў хрыпла:

— Шкода, што размінуліся... Хаця, можа, яшчэ ўбачымся? А? — Гаварыў нібы сам сабе, але пазіраў на Марыну. Павярнуўся да напарніка: — Ідзі да дзядзькі, хай зробіць вячэру.

Хлопец стаяў, не хацеў ісці.

— Любамір, я ж табе казаў: трэцяя хата з левага крыла, вунь ліпы відны. Скажы, што я зараз прыйду.

Хлопец яшчэ нешта раздумваў, потым крута павярнуўся і выйшаў. Яго постаць з тонкім, як пруток, ствалом карабіна за шыяй мільганула паўз акно.

— Што ты маеш да Ігната? — спытала Марына.

— Я хацеў спытаць у яго самога: што ён мае да мяне? Чаго ён ходзіць у мяне па пятах? Вынюхвае, выследжвае...

— Можа, хацеў сказаць, каб не бадзяліся па лясах, а ішлі, калі хочаце...— Марына не дагаварыла. Яна супакоілася, адчула, што бяда прайшла стараной.

— Мала што мы хочам...— нервовая ўхмылка зноў скрывіла Стасеў твар.— Адхацелі...

— Хай ужо ты... А навошта гэта дзіцянё водзіш за сабой?..

— А ты ведаеш, што такое застацца аднаму?

Марына маўчала.

— Ды і не такое ўжо яно і дзіцянё, як табе здаецца... Хаця... Маленькі сабачка да старасці шчанюк...— Стась засмяяўся.

— Божа мой, які ты...

— Я такі... І перадай свайму Ігнату, што трэці раз не прамахнуся...

— Трэці?..

— Тады ж я яго не крануў, хаця мог. І должан быў па законах новай уласці. Думаеш, я не ведаў, што ён быў з Вержбаловічам і Шалаём? І ляжаў бы ён

і імі, калі б я не пашкадаваў... Не прамахнуўся. І цяпер...— Стась гаварыў усё гэта спакойна, нібы расказ гэты даваў яму радасць.

Марынін твар зрабіўся белы, як папера.

— Дык гэта ты страляў у яго?..

— Я, я страляў, але Любамір перамяшаў.

Марына доўга пазірала на Стася, не могучы вымавіць ні слова, ноздры яе нервова ўздрыгвалі.

— Вон! Вон з хаты! Вон!!! — раптам закрычала яна, затупала нагамі. Яна ўжо не памятала сябе.

— Ціха! Не крычы! — Стась ступіў крок наперад, схапіў яе за рукі, прыцягнуў да сябе. Марыне ў нос ударыў пах недагледжанага, даўно нямытага мужчынскага цела, даўно нездзяванай з цела потнай адзежы — знаёмы пах свінога гайна.

— Пусці! — крутанулася яна, вырываючыся. Яе аж калаціла.

— Не крычы, а то падумаюць немаведама што...— крыва ўсміхнуўся Стась, расчапляючы свае рукі.— Гэта я так, пажартаваў...

— Табе вайны было мала для жартаў, каб яшчэ і цяпер?!

— А гэта ўжо не тваёй галавы справа,— вялым голасам адказаў Стась.— І наогул, загуляўся я тут з табой.

Марына ўважліва зірнула ў яго пабурэлы абраслы твар, паківала галавой.

— А мне яшчэ да дзядзькі трэба зайсці, велікоднага пірага паспытаць,— працягваў гаварыць Стась.— Ён хоць і не родны, а ўсё-такі дзядзька. І пірага даўно ўжо я не еў.— Стась паправіў на плячы аўтамат, пайшоў да дзвярэй, але вярнуўся: — Добрая ты баба!

Марына паматала галавой:

— Такая добрая, што ты прыйшоў у хату, каб забіць яе мужыка?!

— Мужык адно, ты другое... А ведаеш што... Вазьмі ў мяне грошы? А? Вазьмі.— Стась адшмаргнуў раменьчык на сумцы, дастаў загорнуты ў газету ладны пачак чырвоных трыццатак.— Вазьмі, у мяне іх шмат. І не бойся, ніхто пра гэта ведаць не будзе. Вазьмі! — ён соваў у рукі Марыне грошы, яна адбівалася ад іх, крычала: «Не, не, не!» Нарэшце вырвала скрутак у яго з рук і засунула назад у сумку.

— Ну, не хочаш — як хочаш...— З гэтымі словамі Стась выйшаў на двор.

Марына ўзбегла па драбіне на гару. Ігната там не было, але дзве дошкі франтона былі адціснуты знізу...

Ігнат ведаў, што ў яго распараджэнні ўсяго некалькі хвілін, і скарыстаў іх. Добра саслужыў стары ржавы тапор, які валяўся тут з даваеннага часу. Далей было проста: з гары на паддашак, адтуль на зямлю ў агарод, паўз глухую сцяну хаты за хлеў і па сотках у бок лесу. Бег, прыгнуўшыся, і ўвесь час чакаў, што зараз паласне чарга. Не паласнула. Ужо ўскочыўшы ў бераг лесу, убачыў ля курганоў спутанага каня. Хаваючыся за кустамі, дабег да яго, распутаў, ускочыў на спіну. Падганяючы і направуляючы путам, вылецеў на дарогу ў Клубчу. Ніколі так не слалася дарога пад ногі каню, і ні адзін конь, здавалася, ніколі так не разумеў Ігната.

— Давай, галубок, давай! — гаварыў Ігнат, узмахваючы ў такт галопу рукамі, як крыллем, забыўшыся пра тое, што называе каня па імю. Конь быў з паркі, якую прывёў Змітрок з-пад Гродна. Кабыла Галубка і конь Галубы, а парка Галубая — за сталёвую з прымессю чорнага воласа масць. У артылерыстаў яны хадзілі ў пары, цягалі параконную фуру, прывыклі адзін да аднаго і тут, выйшаўшы на калгаснае жыццё, любілі хадзіць разам. Іх не разбівалі, калі трэба была парка, але калі трэба было зрабіць што-небудзь адной конскай душой — што паробіш... Так было і гэтым разам: Галубку запрэглі вазіць бульбу ад капцоў, а Галубы гуляў...

— Давай, Галубок, давай!..— паўтараў Ігнат, ашчаперыўшы нагамі гарачыя конскія бакі, і сам як не ляжаў на ім, прыпадаючы да шыі.

На кані і ў сядле ездзіць можна толькі добра налаўчыўшыся, а без сядла, ды без прывычкі, ды галопам, ды яшчэ ладныя кіламетры... Хто рашыўся на такое, доўга ўспамінаць будзе. Будзе ўспамінаць гэту сваю паездку і Ігнат, але гэта будзе пасля, на другі і трэці дзень, калі будзе хадзіць ураскірачку, нібы падвесіўшы гладыш між ног. А цяпер ён падганяў коніка і шаптаў яму ласкавыя словы:

— Вапшчэткі, нам трэба паспець, галубок, абавяз-

кова трэба паспець. Толькі б хлопцы былі на месцы...

Хлопцы — лейтэнант Галабурдаў і шэсць салдат — былі якраз на пляцы перад сельсаветам. Быў той час, калі, перш чым распусціць людзей па хатах на начлег, лейтэнант даваў інструктаж. Сёння ён выстраіў усіх для таго, каб сказаць, што заўтра рэлігійнае свята, вялікдзень, на якое яны, як работнікі органаў, не маюць такога поўнага права, як усе астатнія, паколькі ніяк не могуць ліквідаваць банду, якая сядзіць, можа, дзе-небудзь у блізкім лесе і не дае магчымасці чэсным людзям спакойна працаваць, а калі трэба, то і спраўляць свята. Банда, можа, толькі і чакае гэтага дня, каб папсаваць нервы ўсім, і ў першую чаргу ім.

Слова «банда» лейтэнант ужыў болей для пастраху і каб усе па-сапраўднаму зразумелі важнасць таго факта, чаго яны тут знаходзяцца. Сам ён быў упэўнены, што банды той усяго два чалавекі — Мастоўскі і Любамір, яго «ад'ютант». Так у адзін голас гаварылі бандыты, якіх узялі ў лесе ля Гончы, так гаварыў трэці, Севярын, што тады ўцёк, а пасля прыйшоў сам.

Тры дні таму паступілі звесткі, што бачылі двух узброеных людзей у лесе ля Клубчы. Бачылі іх тры розныя чалавекі. Можа, гэта былі яны, можа, не яны. Хутчэй за ўсё, яны. Ішлі адкрыта, не ўцякалі, але і да людзей блізка не падыходзілі. Рашылі здацца? Тады чаго ходзіце па лесе? Асмялелі?..

Пасылаючы сюды, капітан сказаў: «Усё, досыць. Я не ведаю, колькі іх там, але я ведаю, што яны ёсць. А іх не павінна быць. Мы павінны ведаць, што іх няма. Людзі павінны ведаць, што бандытаў няма, і спаць спакойна. Можаш — прывядзі, не можаш прывесці — прывязі. Пара. Яны дзесяць разоў маглі прыйсці з павіннай ці пусціць сабе кулю ў лоб. Збаяліся? Не захацелі? Усё, пара, досыць!.. Толькі я ўвесь час павінен ведаць, дзе вы, і нашы людзі ў сёлах павінны ведаць, дзе вас шукаць».

Галубы вынес Ігната да сельсавета якраз у той час, калі лейтэнант збіраўся аддаць каманду «Разыйдзісь!». Усе пазіралі на чалавека, што скакаў да іх па вуліцы.

Лейтэнант пазнаў чалавека на кані, а ўбачыўшы яго расчырванелы, мокры ад поту твар, зразумеў, што проста так гнаць каня той не будзе.

Спатрэбілася ўсяго некалькі хвілін, каб яны выскачылі з сяла: Ігнат на кані, а ўслед за ім, выцягнуўшы-

ся ланцужком, сем чалавек на чале з лейтэнантам. І цяпер Ігнат не стрымліваў каня, але той ішоў роўнай рыссю, быццам разумеў, што хутчэй нельга — людзі не паспеюць за ім, і цішэй нельга — людзі могуць спазніцца.

Пад'ём на пагорак, спуск у лагчыну, кусты, сасоннік. Лес прабягалі з апошнімі промнямі сонца, і калі б быў час і людзі маглі спыніцца на якую хвіліну, то яны ўбачылі б, як прыгожа залацістыя промні прашываюць лес, абліваючы гладкія сасновыя ствалы золатам; промні дрыжаць, нібы туга напятыя ніткі, і потым нячутна, знясіленыя сваім бязважкім цяжарам, кладуцца на зямлю, а ўвесь лес поўніцца птушынымі галасамі.

У людзей не было гэтай лішняй хвіліны. Яны задыхаліся ад хуткага бегу, пот сляпіў ім вочы, і яны радаваліся, што сонца не гарачае, і добра, што яно не спяшаецца заходзіць, пакідае ім болей светлага часу.

За грэбляй ля рабіны Ігната чакаў Лёнік.

— Яны ў Міколкі! — выкрыкнуў ён, як толькі бацька параўняўся з рабінай.

— Гэта трэцяя хата па левай руцэ,— сказаў Ігнат лейтэнанту, спыняючы каня. Салдаты пабеглі наперад, абцякаючы каня, а Ігнат падхапіў Лёніка на каня, пасадзіў перад сабой і пагнаў далей.

За грэбляй, не паказваючыся з кустоў, лейтэнант даў знак спыніцца. Усе цяжка дыхалі.

— Вы свабодны,— сказаў ён Ігнату.— Дзякуй вам. Каня... хаця не, конь няхай будзе дзе-небудзь паблізу. А мы... Корбут, Ігнатовіч, за мной, па вуліцы, адсеч ад лесу. Сілівончык,— ён зірнуў на немаладога сяржанта,— Сілівончык і астатнія, гародамі паўз хлявы, акружыць двор. І — ціха, паспрабуем захапіць знянацку. І — беражы галовы. Хэндэ хох унд зыбэн-зыбэн. Ну, пайшлі!

Першы двор ад вуліцы быў адгароджаны шчыльным плотам з сухіх яловых дручкоў, потым ішоў стары рэдзенькі штакетнік, за якім у глыбіні сотак адзінока стаяла нізкая нежылая хата, потым быў Міколкаў двор, абнесены сасновым частаколам. Хоць Міколку і звалі так па-дзіцячы далікатна за скупы рост, але чалавек ён быў учэпісты, рабіў усё капітальна, як навек.

Увесь канец вуліцы лейтэнант з салдатамі прабеглі на адным дыханні і на пачатку Міколкавага часта-

кола напароліся на самога гаспадара. Ён пабываў у Ігната, у Цімоха, нікога дома не знайшоў і цяпер не ведаў, што рабіць: у хату вяртацца не хацеў і далёка адыходзіцца таксама. Ён зусім не здзівіўся, убачыўшы ўзброеных людзей, быццам чакаў іх.

— П'юць,— сказаў адразу, нібы ў яго ўжо спыталі.

— Дзе? — спытаў лейтэнант, акідваючы вачыма двор. Да Міколкавага хлява, прыгнуўшыся, прабеглі сяржант з салдатамі.

— Другое вакно па вуліцы. Стол стаіць пры самым акне...

— Акрамя іх у хаце яшчэ хто-небудзь ёсць?

— Не. Жонка і дачка адразу ўцяклі, як пачулі іх. Ну, і я во...

— Вас-то я бачу...— Лейтэнант бліснуў чорнымі вачыма на Міколку.— Дзверы адны?

— Двое. Другія ў двор, скаціне даваць і так...

— Вокны?

— Чатыры на вуліцу, тры ў гародчык, з таго боку, адно на хлеў, як і дзверы.

— Так...— Лейтэнант яшчэ раз зірнуў на Міколку: — Вам тут нечага рабіць. Давайце туды,— ён матнуў галавой у канец пасёлка.— Корбут, Сілівончык, за мной! Пазачыняць аканіцы: адзін з аднаго боку, другі — з другога. Пастка дык пастка. Хэндэ хох унд зыбэн-зыбэн. Толькі самім не высоўвацца.

— Таварыш лейтэнант, а можа, адразу гранату ў вакно? — падаў ідэю адзін з салдатаў.

— Што вы, хлопцы... Вы ж разнясеце ўвесь дом,— затрывожыўся Міколка.

— І дом, і... Паспрабуем дагаварыцца, можа, здадуцца самі, без бою... Ну...

XIV

Ні Стась, ні Любамір не заўважылі, што дом акружаны, не пачулі яны, і як зачыніліся аканіцы на вокнах у другой палавіне дома. Міколка гаспадар быў добры, усё, што павінна было быць змазаным, было змазана, што не павінна рыпець — не рыпела. Яны добра выпілі і спакойна закусвалі.

За акном, цераз вуліцу, за чорнай зямлёй агародаў, нібы перавернутая зубамі ўгору піла, стаяў лес, і над ім вялікім ірдзяным кругам вісела сонца. Яно за-

вісла над самымі зубамі цёмнай пілы, быццам баялася парэзацца. Барвовы бляск лёг на буры, успацелы ад гарэлкі Стасеў твар, і ён засвяціўся, як палівапы гаршчок.

— Якое вялікае сонца,— сказаў Любамір і нервова ўсміхнуўся.

І тут у хаце пацямнела, нібы з аднаго боку на неба насунулася чорная хмара. Стась як адкусіў гурка, так і застыў, нібы да яго патыліцы прыставілі дула пісталета. Тут жа ён крутануўся, зірнуў на акно за спіной. Там, дзе было акно, было цёмна.

— Аблажылі! — толькі і сказаў, хапаючы аўтамат. Акінуў вачыма хату. Печ стаяла пры глухой сцяне. Праз адчыненыя дзверы ў другую палавіну відаць быў ложак з гарой падушак.

— Бяры падушкі і сюды, на печ,— глуха, напаўгаласа загадаў Любаміру, а сам стаў спіной да печы. Акно было перад ім, дзверы — справа.

— Навошта? — не разумеў Любамір.

— Рабі, што кажуць...

У гэты час аканіцы паволі, як самі сабой, пачалі зачыняцца. У хаце зрабілася яшчэ цямней, і Стась як стаяў з аўтаматам ля жывата, так і ўдарыў з яго трошкі вышэй падаконніка. Аканіцы адскочылі назад... Стала святлей. Стась матануўся да дзвярэй, узяў на зашчапку.

Любамір тым часам перанёс і ўскінуў на печ чатыры ці пяць падушак...

— Што ты робіш?! — закрычаў ён на Стася, калі той даў другую чаргу ў акно.— Мы ж прыйшлі здавацца...

— Я ім здамся! Бяры карабін і на печ... Гэта наш апошні бастыён...

— Ста-ась,— прастагнаў Любамір. Голас яго дрыжаў.— Я думаў, што ты хоць цяпер... Мы ж з табой угаварыліся...

— Каму сказаў! — глуха прагаварыў Стась, павярнуўшыся да яго. Дула аўтамата было настаўлена ў Любамíраў жывот, Любамір узяў карабін і палез на печ.

Чарга праз вутлавое акно нікога не зачапіла. Ледзь не ўсю яе ўбіла ў папяровую сцяну, што дзяліла дом на дзве палавіны, але тры кулі пашчапалі сцяну над сталом — якраз там, дзе колькі хвілін таму сядзеў Любамір. Адна зачапіла графін з самагонкай. Гарэлка

заліла падлогу, расплылася на ёй цёмнай плямай. І тады Стась кінуўся ад печы і сеkануў у адказ. На гэту чаргу з двара не азваліся, але ў хаце стала цёмна: ужо зачыніліся аканіцы таго акна, ля якога яны сядзелі. Стась стаў на зачынак, паглядзеў на печ. Любамір сядзеў у кутку, выпрастаўшы ногі. Падушкі загароджвалі прастору ад дзвярэй і ад акна, з двух другіх бакоў былі сцены.

— Малайчына,— сказаў Стась.— Можна дзяржаць бой.

— Табе трэба бой?! — з ціхай злосцю спытаў Любамір.

Стась уважліва паглядзеў на свайго маладога напарніка.

— Пра што ты думаеш?

— Я жыць хачу... Я не магу болей, не хачу...

— Думаеш, яны табе дадуць жыць? — Стась кіўнуў галавой за сцяну.— Табе, паліцаю... Паліцаю, здрадніку... Вайна скончылася... і ты павінен быў падняць свае белыя ручкі ўгору. А ты пайшоў у банду. І трэці год гуляеш з ёй... Падумай, хлопчык...

— Я падумаў... Я нікога не забіў, нікога не прадаў...— упарта вёў Любамір.

— Ты нават так загаварыў? Хочаш сказаць, што ты чысценькі? Не-е-е, брат... Ты — здраднік! Як я ненавіджу іх усіх!

— Чужой крыві на маёй душы няма... А ў паліцыю мяне прымусілі пайсці...

— Можа, я прымусіў? — прашаптаў, скрывіўшы губы, Стась. Ён умошчваўся на печы, каб трымаць пад абстрэлам акно на вуліцу і дзверы.

— Не, тады ты не прымушаў... Ты пасля... пасля...— Любамір не дагаварыў.

— Што «пасля»? — перапытаў Стась. Ён стаяў на каленях, прыпёршыся плячыма да сцяны, галавой у столь, і варта было яму павярнуцца ўправа, як чорнае вочка аўтамата пазірала на Любаміра...

— Ты пасля... Ты дзяржаў мяне як заложніка... Ты баяўся застацца адзін... Ты і цяпер баішся... Стась, давай здадзімся, яшчэ не позна...— Гэта была адчайная просьба, ледзь не слёзы.

— Хлопчык, хто гэта ідзе дамоў здавацца? — усмешка, як грымаса, скрывіла Стасеў твар.— Дамоў ідуць ці як героі, ці як...— ён не дагаварыў.— Позна...

Позна, мой хлопчык. I канчай пра гэта... Канчай, а не то я...

— Я канчаю... Я канчаю, але ты ведай, ведай... Я не хлопчык...— Любамір не дагаварыў. Бразнула клямка ў дзвярах на вуліцу, нехта, відаць, хацеў адчыпіць дзверы. Стась прыўстаў на каленях і з-за коміна ўдарыў туды з аўтамата.

Гэтай ноччу Ліпніца не спала. Страляніна ля Міколкавай хаты зноў вярнула ўсіх да ваенных часоў, узварушыла ўсё ў памяці. Кожны ўспамінаў сваё, і кожны хацеў, каб гэта хутчэй скончылася.

Ігнат прылёг быў, не разуваючыся, на канапе, ляжаў, курыў. Устаў, выйшаў на двор. Да раніцы было яшчэ далёка. Едка пахла гноем — толькі ўчора выкінуў з хлява. Гатовая да сяўбы зямля чакала плуга.

Ігнат доўга ўзіраўся ў бок Міколкавага двара. Наперадзе ясна азначаліся ліпы Цімохавай прысады, далей было цёмна. І калі цішыню разарвала прыглушаная аўтаматная чарга — стралялі з хаты,— не вытрымаў, пайшоў у той бок.

— Хто тут швэндаецца? — спыніў яго на рагу Міколкавага двара насцярожаны голас лейтэнанта Галабурдава.

— Вапшчэткі, гэта я,— адказаў Ігнат.

— Не спіцца?

— Стральба не дае. Можа, пагаварыць з імі, каб здаваліся?

— Я ўжо гаварыў. Пустое. Хаця... — лейтэнант махнуў рукой: — Гавары.

— Стась, гэта я, вапшчэткі, і паслухай, што я маю табе сказаць,— пачаў Ігнат, затуліўшыся за вугал дома. Цішыня ночы была адказам яму, і ён стаў гаварыць далей. Не гаварыў, а крычаў, каб пачулі ў хаце:

— Ва ўсім ёсць свой канец, і ён заўсёды прыходзіць, любім мы гэта ці не, і калі ў цябе застаўся элемент розуму, ты перастанеш шчапаць хату і прызнаешся: «Хлопцы, я здаюся». Бо на тым свеце наўрад ці хто набярэцца цярпення гаварыць з табой так чэсна, як тут, хоць ты і адрокся сваіх, пайшоў да немцаў, служыў ім, уцякаў з імі, і зноў вярнуўся назад, каб туляцца па лясах. Калі ўзяць галаву ў рукі, то каму ты, вапшчэткі, цяпер трэба? Нікому і нідзе. Пасля таго як ты прадаў немцам Хведара і Ляксандру, я шукаў цябе, я ведаў,

што мы сустрэнемся, і, бачыш, так яно і выйшла.— Ігнат перадыхнуў, але тут пачулася аўтаматная чарга, з дзвярэй паляцелі трэскі.

— Што ты чэшаш, як маленькі, хіба так адзічэў ужо, што нічога не шкода? Твайму ж дзядзьку жыць у гэтай хаце. Некалі ты хацеў, каб людзі думалі, што ты смелы, а цяпер акрамя як праз аўтамат і слова сказаць не ўмееш. Я гэта, вапшчэткі, гавару для таго, каб ты помніў, што вайна на злосці дзержыцца, і ты дарэмна хочаш распаліць яе ва ўсіх за тое, што загнаў сябе ў такі тупік, калі трэба ці падняць рукі ўгору, ці зрабіць другое што якое смелае. Лейтэнант Галабурдаў абяцае вам жыццё і справядлівы суд, і самі вы ведаеце, што дабравольная здача дае болей права на памілаванне, чым пустая стральба. І думаць пра гэта засталося вам няшмат, бо калі хлопцы каго пачалі выкурваць, то ўжо выкураць.

Ігнат змоўк, і тады пачуўся хрыплаваты Стасеў голас:

— Ну вось што, агітатар, пагаварыў і заткніся. Ты ведаеш сваё, у мяне — сваё. Бачу, дарма я некалі пашкадаваў цябе.

— Вапшчэткі, ты і ўзапраўду забіў бы мяне?

Маўчанне, потым адказ:

— Трэба было.

— Хацеў бы я ведаць: а за што?

— За ўсё...

— «Усё» — гэта нішто. «Усяго» разам не бывае...

— Надта вялікія вы мудрацы былі... І надта вам хацелася пастрыгчы ўсіх пад свой грэбень...

— Дык ты знайшоў нямецкі... І стрыг, колькі мог, а не думаў, што ён кругом жалезны.

— Вы заўсёды хацелі маёй смерці...

Ігнат Сцяпанавіч запярэчыў:

— А гэта, вапшчэткі, няпраўда. Ты гэта ведаеш... Яна і цяпер нікому не трэба...

— Тады што вам трэба?

— Каб ты перастаў страляць. Сваімі стрэламі ты ўзарваў усё сяло... Ты не думаеш нават пра тое, што недзе не спіць твая маці, слухае, як табе тут весела...

На нейкі час павісла цішыня, потым раздаўся глухі Стасеў голас:

— Ты маёй маці не крапай... Яна ўсё ведае. А што не ведае, я сам ёй раскажу... Сам! — Стась сарваўся на

крык, мацюкнуўся і зноў паласнуў з аўтамата па дзвярах.

Ігнат не захацеў болей нічога гаварыць.

Аўтамат змоўк, выплюнуўшы чарговую порцыю гільз і парахавога смуроду, і зноў стала ціха. Ціха ў хаце, ціха на дварэ. Толькі ходзікі на сцяне працягвалі настойліва паўтараць адно і тое ж пытанне: «Ці так? Ці так?..»

Тры дні таму Стась заходзіў дамоў. Прайшлі ноччу з агародаў, доўга слухалі цішыню, баючыся засады. Любамір застаўся на двары, Стась зайшоў у хату. Дзверы былі не запёртыя, маці чакала яго.

— Стась, гэта ты? — першае, што пачуў ён, зачыніўшы за сабой дзверы.

— Я,— глуха адказаў ён. Ён з зімы не заходзіў дамоў. Кружыў недалёка, а дамоў не заходзіў.

— Я ведала, што ты прыйдзеш,— сказала яна і без падказкі пачала завешваць вокны, запаліла лямпу. Стась паклаў аўтамат на лаўку, а сам цяжка сеў ля стала. Быў ён зарослы, і твар выдаваў чорным, хоць валасы не былі такімі.

— Можа, я пастаўлю вады, памыешся? — спытала маці.

— Не, вады не трэба, а калі б зварыла бульбы, мы паелі б.

— Ты не адзін?

Стась незразумела ўсміхнуўся:

— На двары ёсць яшчэ адзін... чалавек. Я яго пазаву трошкі пазней. А пакуль я хачу пакінуць табе грошай.

Маці распальвала на прыпечку агонь. Яна наліла ў чыгунок вады, паставіла на трыножку.

— Куды я з імі? Ды і... нашто яны мне?

— Не бойся, гэта не чые-небудзь... Проста мы канфіскавалі...

— Чаго ўжо мне баяцца. Я і так жыву і пражыву. А што вы? Было два сыны, зяць, застаўся адзін і той...

— Я хачу пакінуць табе грошай,— з грубаватай упартасцю паўтарыў Стась.— Хачу, каб ты магла купіць што-небудзь. Хоць бы з адзежы.— Ён зірнуў на калянную, як луб, пашытую з плашч-палаткі спадніцу, што была на маці.— Не абавязкова ж заўтра ісці ў магазін і не абавязкова самой.

— Не трэба мне грошы,— адказала маці, абіраючы бульбу.— Я ўся змучылася, думаючы пра цябе.

Стась бачыў, што яна стамілася, вельмі стамілася. Бачыў ён і тое, што яго прыход у сваю хату не прынёс радасці. Ды і хіба мог ён сёння прынесці радасць?..

— Я хацела ведаць, што ты думаеш рабіць далей? — усё тым жа стомленым голасам спытала маці, падымаючы вочы ад чыгунка з бульбай.

— Я ж табе кажу: я прынёс табе грошай...

— А сам? — у голасе маці чуліся слёзы.

— Пагляджу.— Стась як сеў ля стала, так і сядзеў. Яму цяжка было не толькі паварушыць рукой ці нагой, яму цяжка было гаварыць.

— Чаму ты не хочаш павініцца, сынок?

— Баюся.— Ён гэта не сказаў, ён прашаптаў.

— Няўжо гэта страшней за смерць?

— Што смерць... Смерці баяцца толькі дзеці...— Стась паківаў галавой.

— Сюды ж ты не пабаяўся прыйсці?..

— І баяўся, і баюся... Але куды ж я пайду?.. І я хачу ведаць, што ў цябе будуць грошы.

— Павініся, Стась. Кругом жа людзі...

«Грошай яна не ўзяла. І цяпер недзе не спіць. Ходзіць пазахлеўю, шоргае сваёй спадніцай. Ці стаіць, прыціснуўшыся да плота, услухоўваецца, што ў гэтым канцы. А што... у гэтым... канцы?.. Тут ціха. Толькі гэтыя ходзікі... Хоць ты вазьмі ды з аўтамата... Ці ўзяць гранату — і ўсё разам, адным махам... А? Стась зірнуў на Любаміра. Той спаў, заціснуўшыся ў куток, цмокаючы губамі.

Развідняла быстра. Пасвятлела раптоўна, засерабрылася неба, зачарнеліся, нібы агаліліся, дрэвы.

З Ігнатавага двара добра быў відзён Міколкаў хлеў. Ігнат бачыў, як па ім, па самым вільчыку, ішоў у поўны рост чалавек. Ён ішоў з дальняга, ад лугу, канца і ў руках нёс нешта доўгае. Не дайшоўшы пару метраў да канца хлява, прапаў на тым баку, потым залёг, высунуўшыся па грудзі, прымасціў перад сабой на вільчык сваё «нешта». Гэта быў кулямёт, Ігнат добра бачыў яго.

— Канец,— сказаў ён уголас.— Цяпер-то будзе канец.

Сюды, на гэты край хлява, дзе ўладкаваўся куля-

мётчык, выходзіла сцяна, упрытык да якой стаяла печ у Міколкавай хаце. Чалавек з кулямётам застыў, і Ігнатава нутро сцялася, быццам страляць павінны былі ў яго самога. Цішыня ўзарвалася доўгай чаргой. Потым была яшчэ адна чарга, потым яшчэ і яшчэ.

«Б'е па пазах. Граматна б'е,— падумаў Ігнат.— Цяпер-то дастане».

Любаміру здалося, што ён толькі задрамаў, хаця ён заснуў і праспаў гадзіны дзве, не меней. Нават і не спаў: праваліўся ў глухое небыццё і вярнуўся. Кругом было ціха, і не хацелася прачынацца. Апошняе, што чуў Любамір, былі перагаворы Стася і таго мужыка, што выйшаў на іхні след зімой.

«Вапшчэткі, ты і ўзапраўду забіў бы мяне?» — «Трэба было».— «Хацеў бы я ведаць, а за што?»

Не пара было пра гэта думаць, але Любаміру падабаўся гэты прыглушаны разважлівы голас. Чулася ў ім праставатая наіўнасць і сіла. «Хацеў бы я ведаць, а за што?» Ці не гэта сіла і выводзіла з сябе Стася.

«...а за што?»

Любамір і зімой спрабаваў дабіцца ад Стася, чаму ён так не любіць гэтага ўпартага небаязлівага мужыка. Трусаваты ніколі не адважыўся б адкрыта, сярод белага дня выследжваць іх. Адзін, у такім дзікім месцы... Калі б Любамір не вырваў карабін, Стась застрэліў бы яго тады. Пасля ўжо ўхмыльнуўся: «А гэта ж яго свежынай ты разгавеўся...»

«Дык за што...» — «Ты гэтага не зразумееш».— «Няхай не зразумею, але за што?..» — «Яны заўсёды ў мяне на дарозе стаялі... Вержбаловіч, Шалай, ён».— «Вержбаловіча і Шалая няма... Дапусцім, не стала б і яго, гэтага...» — «Вапшчэткі...» — «Не стала б і Вапшчэткі... і што далей?» — «А далей — не твой клопат...» — «Ты зайздросціў ім. І цяпер зайздросціш. Ты не можаш дараваць ім сваёй слабасці».

У Стася стала торгацца губа. Яна торгалася заўсёды, як толькі ён пачынаў злавацца. Але Любамір доўга маўчаў дагэтуль і цяпер хацеў сказаць усё.

«Ты думаў, што сіла — гэта ўсё». — «А ты гэтага не думаў?» — «Некалі і я думаў. Але яно не так. Ёсць яшчэ нешта...»

Яны засталіся ўдвух у лесе і стараліся не гаварыць пра тое, што балела болей за ўсё і пра што кожны ўвесь

час думаў. Але ўсяму ёсць канец. І цярпенню таксама.

«Ты, хлопчык, загаварыў так, быццам ведаеш нешта такое, чаго не ведаю я, і быццам ты стаіш на другім беразе ракі...» — «Стась, мы банкруты... У нас няма іншага выхаду, як...» — «Паспрабуй толькі...» — «Трэба здавацца».— «Я табе сказаў...» — «Гэта ты можаш».— «Магу...»

Любамір расплюшчыў вочы і ўбачыў шырокую Стасеву спіну. Той сядзеў, спусціўшы ногі з печы, павярнуўшыся тварам да комінка. На комінку ў шклянцы з жытам дагарала свечка. Кволы шматок полымя цьмяна асвятляў печ, запаўняючы прастору буйнымі ценямі. Пахла воскам. Ля свечкі ляжалі рассыпаныя трыццацірублёўкі. Стась браў іх па адной, падносіў да агню. Грошы загараліся не адразу, але гарэлі весела і асвятлялі не толькі печ, а і ўсю гэту палавіну хаты. І Стасеў цень з вялізнай галавой і масіўнымі плячыма лажыўся на столь, ламаўся на сцяне. Даждаўшы, калі агонь зойме ўсю купюру, Стась кідаў яе дагараць, а сам браў наступную. Ужо ладная горка попелу ўзвышалася на комінку.

— Навошта ты ўсё гэта? — ціха спытаў Любамір.

Стась сабраў астатнія трыццаткі, паднёс да агню. Яны загарэліся, а свечка ўсхліпнула і патухла. Стась патрымаў нейкі час грошы ў руцэ, кінуў на комінак і тады павярнуўся да Любаміра:

— А ты думаў, я ім пакіну?..

Нічога такога Любамір не думаў.

Грошы дагарэлі, у хаце стала цёмна. Але гэта было толькі нейкі першы час. Потым азначыліся, быццам прарэзаліся, і падступілі бліжэй лінія коміна і побач з ёй Стасеў сілуэт. Сталі відны пярочная сцяна хаты, прамавугольнік акна. Святло ішло праз зачыненыя аканіцы. Значыць, на двары наступаў дзень.

І тут яны пачулі лейтэнантаў голас. У ранішняй цішы ён гучаў асабліва звонка, нібы лейтэнант быў не на двары, а недзе тут, у хаце.

— Эй вы там, на печы... Здавайцеся, а то будзе позна! Даю вам яшчэ тры мінуты...

Стась уздрыгнуў, пацягнуў да сябе аўтамат, які ляжаў тут жа, з левай рукі. Любамір заварушыўся ў кутку, пасунуўся на край.

— Ты гэта куды?! — Стась павярнуўся ўсім целам да Любаміра.

— Туды... — Любамір кіўнуў на дзверы.

— Ану назад! — Гэта была не пагроза, гэта быў загад.

Любамір зіркнуў на Стася і, як паслухмяны школьнік, палез назад. І пацягнуў за сабой карабін.

— Дык вось, хлопчык, мы не паспелі дагаварыць з табой. Столькі разам, а сказаць усё не паспелі,— працягваў далей Стась, старанна выгаворваючы кожнае слова.— А сказаць ёсць што. Ты сказаў, што я дзяржаў цябе як заложніка. Гэта праўда, мы даўно заложнікі. Ты — мой, я — твой. Мы з табой — дзве палавінкі, дзве розныя палавінкі аднаго і таго ж. Жыццё — гэта кроў, бруд, гэта зямля, гэта гной. Гэта мая палавінка, мая. І я не хацеў пускаць цябе сюды... Ты такі мяккі, такі ласкавы... Такі граматны... У цябе такія вочы... Гэта твая палавінка. Я думаў, што яна і мая трошкі. І я бярог яе. Я гадаваў цябе, гадаваў. І таму ты не трапіў ні ў адну з блакад, ні на адну ліквідацыю,— туды, дзе стралялі і забівалі, забівалі і вешалі. Таму ты і застаўся чысценькі. Толькі не думай, што я рабіў гэта проста так, за твае блакітныя вочкі... Ці за тое, што ты — сірата... Няшчасная сірата няшчасных бацькоў. Я думаў, я хацеў, я спадзяваўся прыйсці калі-небудзь на тваю палавінку... прыйсці пагрэцца, пагрэцца ля твайго агню. Дурань, дзе шукаў агонь...

— Перастань,— прашаптаў Любамір, адсоўваючыся ў самы куток. Кароткі французскі карабін ляжаў у яго наназе дулам у Стасеў бок. Любамір са страхам пазіраў на Стася. Той ніколі так не гаварыў з ім.

У гэты час за сцяной ударыў кулямёт. Ён біў аднекуль зверху, па пазах, і прашываў сцены наскрозь. Некалькі куль упілося ў комін, пасыпалася гліна, адна зачапіла Стася. Той таргануўся, падскочыў, але застаўся сядзець на месцы, куля чырканула па галаве над вухам. Ён заціснуў рану рукой, застагнаў — кроў цякла між пальцаў.

— Дастаў-такі... Дастаў... Дык вось... Я думаў, што ёсць палавінкі... Палавінак няма. Усё — г...но, і ўсё змяшалася ў кучу. Бездапаможны выблядак нейкага панка з пакаёўкай... Далікатны, добранькі, прыгожы трус... і чалавек...

— Ты... чалавек... Перастань! — закрычаў Любамір, прыціскаючы ложу карабіна да сябе. Ствол яго мала што не даставаў да Стасевых грудзей.

— Ты што гэта? Ты гэта што? — прашаптаў Стась,

але страху ў яго голасе не было. Стась быццам нават спрабаваў усміхнуцца.— Я хацеў, каб ты ведаў, што...

Любамір націснуў на курок. Стась выпрастаўся і стаў валіцца. Але валіўся не на хату, а да Любаміра, на печ.

І зноў над сялом навісла цішыня.

Ціха было і ля Міколкавага двара. Усе чакалі стральбы ў адказ, але яе не было. Потым пачуўся глухі, як у бочцы, стрэл.

— З карабіна...— не то сказаў, не то спытаў у лейтэнанта сяржант.

— Пачакаем яшчэ мінут дзесяць,— прагаварыў лейтэнант. Бяссонная ноч лягла шэрай павуцінай на яго твар, вочы пачырванелі.

Лейтэнант кінуў позірк у адзін канец сяла, у другі. І ў адным канцы і ў другім відны былі людзі. Сонца ўжо адскочыла ад лесу і цяпер вісела ў шэрым небе, абяцаючы добры дзень.

— Ну што, паспрабуем? — сказаў лейтэнант.

Сяржант кіўнуў галавой. Яны стаялі за вуглом дома.

Лейтэнант махнуў рукой салдатам за хлявом. Сяржант тым часам асцярожна падняў клямку і, рэзка піхнуўшы дзверы прыбудоўкі, ускочыў усярэдзіну. Ціха. Толькі чутна было, як недзе ў хаце на сцяне чэкалі ходзікі.

— Эй вы, хто яшчэ жывыя, здавайцеся! — крыкнуў сяржант.

Зноў цішыня. Тулячыся за сцяной, сяржант працягнуў руку да клямкі, ірвануў пасечаныя кулямі дзверы на сябе. Дзверы расчыніліся. З хаты пацягнула смуродам нечага паленага і чалавечага калу.

Цяпер чэканне гадзінніка чулася на ўсю хату, быццам хата была даўно пустая і гадзіннік адбіваў нечы мёртвы час. Здавалася, ён усё болей спяшаўся, разганяў свой ход і чым далей — тым хутчэй...

Лейтэнант асцярожна выглянуў з-за вушака на печ. Злямчаныя, пастаўленыя рубам падушкі. Лейтэнант угнуў галаву, як бык, і ступіў цераз парог. Адначасова з ім, адціраючы лейтэнанта ўбок плячом, ступіў і сяржант.

Ціха.

Абагнулі печ.

Наверсе скрываўленых падушак і прасцін, звесіўшы ногі на зачынак, ляжаў Стась. Правая рука адкінута ўбок, на падушку. Тут жа, на падушцы, ляжаў і аўтамат.

Здавалася, скручаныя смерцю кароткія пальцы і цяпер не хацелі расставацца з аўтаматам. На падушцы, на якой ляжала закінутая галава, лужына крыві. На выступе коміна чорна-жоўты агарак свечкі, попел. Палілі паперу. Штук з дзесяць недагарэлых ражкоў чырвоных трыццатак. Палілі грошы.

— Гэты гатоў,— сказаў лейтэнант.— Хэнде хох унд зыбэн-зыбэн. А дзе ж другі?

Адступілі на хату і ўбачылі Любаміра. Ён хацеў схавацца ў падпечак, плечы праціснуў у акенца, а далей пралезці не мог. Так і застаўся: галава пад печчу, зад на хату.

— Так і будзеш сядзець, ваяка? Вылазь! — скамандаваў лейтэнант, піхнуўшы нагой у сцёртую падэшву бота.

— Не магу... — прастагнаў той з падпечча. Закруціў задам, заездзіў ботамі па падлозе, спрабуючы выбрацца назад.— Не магу. У мяне рука перабіта...

— Памажыце яму,— лейтэнант кіўнуў салдатам.

Салдат прысеў на калена, узяў за ногі Любаміра. Пацягнуў на сябе — той застагнаў, але не зрушыўся з месца. Салдат сашчапіў зубы, пацягнуў з новай сілай, і Любамірава цела павольна пайшло на хату. Жмурачыся ад святла, Любамір стаў на ногі, правай рукой абцягваючы ўніз гімнасцёрку: яна загалілася, пакуль салдат выбаўляў яго з падпечча. Тонкія белыя пальцы дрыжалі. Левая рука вісела, як палена, гімнасцёрка вышэй локця закарэла ад крыві. Любамір дрыжачай рукой абцягваў гімнасцёрку, губы яго то разыходзіліся ў жаласную ўсмешку, то сходзіліся назад, вочы вінавата шукалі другія вочы і не маглі знайсці.

— Карабін мой там, за печчу... У ім чатыры патроны, праверце,— сказаў Любамір, звяртаючыся да лейтэнанта.

— Якая розніца, колькі там патронаў?..

— Чатыры... а дзевяць тут, у кішэні... Мне іх выдалі разам з карабінам, у сорак трэцім. Пятнаццаць. Яны былі ў мяне ўсю вайну. І толькі цяпер, у лесе, адзін раз стралялі з карабіна. Страляў ён, у гэтага, як яго... Але я перабунтаваў... — Любамір кіўнуў на печ.— А другі раз, сёння, страляў я, у яго...

— Хацеў адкупіцца? — спытаў лейтэнант.

— Хацеў жыць...

— А чаго пад печ палез?

— Са страху...

Сяржант панурымі напружанымі вачыма пазіраў на палоннага, на яго боты, спалатнелы дзіцячы твар, тонкія сухія губы з чорнымі вусікамі над імі і раптам узарваўся:

— Маць тваю... Ну, гэты няхай... Туды яму і дарога, а ты?!. Чаго палез? Пятнаццаць патронаў, пятнаццаць патронаў... Бацькі не было штаны спусціць?..

— У мяне нікога няма — ні бацькі, ні маці... Усіх вайна накрыла...

— Рука перавязана?

— Не да гэтага было...

— Пятнаццаць патронаў... Дайце бінт...

— І вады...— папрасіў палонны. Ён захістаўся і, каб яго не падтрымалі, упаў бы. Яго падвялі да лаўкі, пасадзілі, далі вады. Ён прагна, разліваючы ваду на гімнасцёрку, выпіў, адкінуўся плячыма да сцяны, заплюшчыў вочы. Так і сядзеў з заплюшчанымі вачыма, пакуль сяржант разразаў рукаў гімнасцёркі, змазваў рану ёдам, забінтоўваў.

У хату пачалі ісці людзі. Зайшоў Ігнат. Паглядзеў на мёртвага Стася, на недагарэлыя грошы, паківаў галавой:

— Вашчэткі, вось і ўсё, і маеш... «Дай табе бог розум, а мне грошы...» Ажно і яны не спатрэбіліся...

XV

Работы напаўзалі адна на другую, і не было сілы паспець з усімі, хоць ты дзень надтачы ці ноч падоўжы. І да вайны Ігнат Сцяпанавіч рабіў самапрадкі, а вайна яшчэ болей перамяшала ход жыцця, прымусіла людзей навучыцца абшываць і адзяваць сябе, і без самапрадак тут было зусім немагчыма. Заказаў было шмат, і Ігнат Сцяпанавіч пілаваў, габляваў, тачыў да позняй ночы. Уставаў досвіткам, піпку ў зубы і ўпрагаўся ў работу далей, урастаючы нагамі ў стружкі. Вочы баяцца, а рукі робяць, і скора яго самапрадкі пралі ніткі ў кожнай ліпніцкай хаце, і не толькі ў ліпніцкай...

Думаў Ігнат Сцяпанавіч, што адваяваў сваё, што адышла яго вайна разам з перастрэлкай у Міколкавай хаце, ажно не. Напамінала яна аб сабе начамі, прыходзіла ў сутаргавай гарачцы трывожных сноў. То снілася, што вядуць яго расстрэльваць, і расстрэльваць павінен Стась, і ён страляе — ззаду, пад левую лапатку, і Ігнат

Сцяпанавіч чуе пякучы цяжар кулі, што ўвайшла ў цела і валіцца на зямлю. Валіцца і толькі тады пачынае разумець, што ўсё гэта не папраўдзе, а ў сне... А то сасніў сваю магілу — прадаўгаваты ўтравянелы гурбячок на ціхай паляне ў лесе, зноў жа недзе там, у штылі. I так шкода было самога сябе: ён ляжыць у магіле, а кругом усё зелянее, цвіце, буяе... Некалькі дзён не мог пазбавіцца адчування, што недзе там у лесе і праўда ёсць яго магіла, хоць схадзі ды правер...

Стары хлеб з'елі, новага трэба было яшчэ даждаць, а без хлеба ні з касой, ні з рубанкам.

Сабраў Ігнат грошы, паехаў у Бабруйск. Папрасілася і Поля разам.

Выстаялі дзень у чэргах, пуды па два купілі, пазапіхвалі ў мяшкі. У вагон убіцца не змаглі — ехалі на даху, дзержачыся за вентыляцыйныя трубы. Добра, што труб гэтых было шмат. Па ўсім цягніку ляжалі такія ж, як яны, жанчыны, мужчыны, з мяшкамі, лясёнкамі. Недалёка ад Ігната з Поляй ляжала жанчына з-пад Свіслачы. Лясёнку прывязала за трубу, рукамі ўчапілася ў рагі. Гаварылі, каб не заснуць ды не забурыцца ўніз, а пасля прыціхлі. I непрыкметна задрамалі: блізілася раніца.

Задрамаў быў і Ігнат, але раптам як хто штурхануў пад бок. Расплюшчыў вочы і ўбачыў, што над жанчынай нагнуўся нейкі мужчына. Вось шахнуў фінкай па рагах лясёнкі, яны і засталіся ў руцэ ў жанчыны. Яна нічога не чула, спала. Лясёнка з хлебам была ў руках у мужчыны. Ён і не пазіраў на жанчыну, ён сачыў за Ігнатам, які ляжаў ля другой трубы. Іх позіркі сустрэліся, і Ігнат убачыў, што гэта не мужчына — дзяцюк гадоў васемнаццаці. Насцярожаныя, халодныя ў сваёй рашучасці вочы. I левая і правая рукі ў Ігната былі заняты: адна з мяшком, другой дзержыцца за трубу...

— Пакладзі назад,— прагаварыў Ігнат глуха, паспеўшы падабраць нагу для прыжка.

Ускінула галаву і Поля. Дзяцюк нейкі час раздумваў, потым кінуўся ўцякаць. Уцякаў, а лясёнку з рукі не выпускаў. Ігнат кінуўся за ім:

— Стой, маць тваю!..

Іхні вагон быў у галаве цягніка, і цяпер яны беглі ў хвост, пераскокваючы цераз людзей, мяшкі, лясёнкі... Людзі са страхам пазіралі на двух ненармальных, што беглі па вагонах.

Цягнік ішоў у полі. Прамільгнула маленькая рачулка, колы вагонаў глуха прабарабанілі па нейкім масціку, і тут да Ігната даляцеў адчайны Полін крык. Азірнуўся: цягнік набліжаўся да маста цераз раку.

— Лажысь! — крыкнуў Ігнат дзецюку, падаючы на дах вагона. Глянуў назад: на цягнік напльівалі чорныя кроквы маста.

А дзяцюк з лясёнкай у руцэ працягваў бегчы. Яго постаць добра бачылася ў светлым праёме маста, і Ігнату падумалася, што, можа, ён так і праскочыць.

— Лажысь! — зноў закрычаў Ігнат, і ў гэты час чорная касая пярэчка чырканула дзецюку па галаве. Ён падскочыў, быццам збіраўся даць нырца ў раку, распластаўся ў паветры і шлёпнуўся на дах вагона. Раскаціліся і пасыпаліся, як боб, уніз буханхі хлеба з развязанай лясёнкі.

Цягнік доўга стаяў на наступнай станцыі. Прыйшла міліцыя, доктар, знялі забітага з даху вагона, занеслі ў маленькі станцыйны будынак. Ударам у яго была знесена верхняя палова чэрапа. Смерць, як сказаў доктар, прыйшла імгненна. Хаця, якое можа быць неімгненна: паўгалавы няма і замест мазгоў студзяністая шэрая каша. Ніякіх дакументаў пры забітым не знайшлі, адно — прышыты да падкладкі куфайкі чахол ад фінкі. Не для забаўкі прышываў і, відаць, не першы раз паказваў яе.

Допыт міліцыянер здымаў тут жа: што, як, чаму?

Плакала жанчына з-пад Свіслачы, паўтарала: «Чым жа я дзяцей карміць буду?..» У яе іх было трое, і на ўсіх іх сабралі людзі буханак пяць хлеба. Дадаў туды і Ігнат свае дзве.

Плакала Поля, цярэбячы пальцамі рагі хусткі. Такі малады хлопец, яму б жыць ды жыць, а гэта во згрузілі на нейкай станцыі — дзе яго радня, дзе хата?..

Пасля ўжо, калі ішлі са сваёй станцыі дамоў, яна расказвала Ігнату: «Учапілася я ў мяшкі, дзяржу іх і сама дзяржуся за трубу і бачу, як ты даганяеш яго. І што мяне таўханула глянуць наперад, аж на паравоз наязджае чорная рама маста. Зірнула назад: вы ўсё яшчэ бяжыцё, нічога не бачыце... І тады я закрычала...»

Гэты крык Ігната і выратаваў.

На паўдарозе да Ліпніцы Ігнату стала дрэнна. Спачатку кінула ў холад, потым у жар, стала не хапаць дыхання, чужымі, ватнымі зрабіліся ногі і сам увесь стаў чужы, вялы. Ігнат ведаў, што гэта такое. Гэта была

яна, кантузія. I так доўга яна не чапала яго, як шкадавала... Трэба было паспрабаваць недзе адляжацца...

Метрах у ста ад дарогі стаяла сціртa саломы, звярнулі туды. Поля забрала Ігнатаў мяшок. Ігнат ледзь пераcтаўляў ногі. Ён чакаў, ён ведаў, што вось-вось павінен пачацца прыступ...

Поля хуценька наскубла саломы, зрабіла пасцель, палажыла Ігната. Расшпіліла паддзёўку, кашулю, паслухала сэрца: яно білася як шалёнае.

— Вапшчэткі, ты ўжо думаеш, можа, саўсім перастала біцца? — з натугай прамовіў Ігнат. Ён ляжаў, адкінуўшы галаву. Папрасіў, цяжка варочаючы языком: — Ты не глядзі на мяне, адвярніся.

На губах яго выступіла пена, яго пачало кідаць. Потым ён доўга ляжаў, заплюшчыўшы вочы. Поля расцірала яму грудзі — кругамі, займаючы болей і болей. Спачатку рука яе была халодная, сухая, потым разагрэлася, памякчэла. Ігнату прыемна было чуць гэтую крэпкую руку на сваім целе, ён адчуваў, што яму робіцца лягчэй дыхаць, пацягнула на сон. Не заўважыў, як праваліўся ў забыццё, а калі расплюшчыў вочы, Поля ўсё гэтак жа масажыравала яго грудзі. Рабіла яна гэта цішэй і мякчэй, і вочы яе пазіралі некуды далёка-далёка. На верхняй губе блішчэлі канаплінкі поту.

— Са мной што-небудзь было? — спытаў, цяжка расціскаючы зубы. Язык не слухаўся.

— Нічога... Спачатку кідаўся, а пасля заснуў.

— Значыць, пранесла... А ў цябе пот,— ціха сказаў Ігнат.

Поля павярнула да яго твар, усміхнулася.

— Во тут,— Ігнат дакрануўся пальцамі да Полінай губы, сцёр пот, паказаў Полі мокрыя пальцы.

— Смелая твая Марына,— сказала Поля.

— Чаму гэта смелая?

— Не баіцца адпускаць аднаго...

— Яна нічога не ведае...

— ...з чужымі бабамі...

— А тут, вапшчэткі, мусіць, так: бойся не бойся, а ад свайго не ўцячэш.

Поля нічога не сказала.

Потым была сярэдзіна лета, самая гарачыня. Поля папрасіла, каб Ігнат пасобіў нарабіць цэглы. Паленай на ўсю печ не знайшла, добра, што хоць на комін прывезла, а ў хаце і сырэц будзе ляжаць.

Рабілі цэглу тут жа, ля плота на вуліцы. Гліна была добрая, густа-чырвоная, і ляжала неглыбока — меней метра. Мясілі зноў жа на месцы, у той жа раскапанай яме. Нялёгкая гэта работа мясіць гліну, і мясілі папераменна — то ён, то Поля.

Ігнат прысеў перакурыць на рог лаўкі, на якой ляжала і форма для цэглы. Высока падабраўшы спадніцу, каб не выпацкаць, Поля важка пераступала нагамі, з натугай выцягваючы іх з густога чырвонага цеста. Гліна ўжо не бралася за ногі, значыць, была вымешана.

— Зірні, Ігнат, ці не гатова? — спытала Поля, адкідваючы тыльным бокам рукі пасму валасоў з ілба, абсыпанага потам.

Ігнат узняў вочы і... папярхнуўся дымам. Ён убачыў не гліну, а загарэлыя да бурага, нібы вытачаныя з сарцавіны старога дуба, мускулістыя, моцныя лыткі, над імі — такія ж загарэлыя, акруглыя, як маленькія спадачкі, калені, адкуль пачыналася безабаронна-белае, трывожнае...

— Што ты ў мяне пытаеш? Сама не чуеш? — глуха, з цяжкасцю адвёўшы вочы ад ямы, прагаварыў Ігнат.

— Я-та чую, але ж ты мужчына. Ты лепей павінен ведаць,— цяжка дыхаючы, ціха сказала Поля.

— Мужчына... Знайшла бацюшку. Добра будзе, вылазь.

Поля ўзялася за край ямы, лёгка выскачыла наверх, стала перад Ігнатам.

— А ногі, вапшчэткі, у цябе спраўныя. Іх бы ў хромавыя боцікі ці ў лодачкі...

— Во мае боцікі, Ігнат. На ўсе ўдовіны гады пашытыя,— з горыччу, гатовай перабіцца на слёзы, прагаварыла Поля. А ногі яе ў палавіну лытак і праўда нібы былі абшыты нечым замшавым, цёмна-шакаладным... Поля пазірала на Ігната, і яго працінала наскрозь прыхаваная раптоўным бляскам чарната яе вачэй.

Адчуў, як перасохла ў роце.

— Вапшчэткі, тады я табе пашыю. Пабачыш, я гэта змагу...

— Не трэба, Ігнат. Не трэба,— Поля падышла да начовак з вадой, уставіла туды адну нагу, потым другую — і вось ужо боцікаў як і не было... Ігнат глядзеў, як Поля мыла ногі, і чуў, як востра малоціць у грудзях сэрца. Адвёў вочы ўбок і... убачыў ката, які асцярожна і роўненька, як па вільчыку хаты, ішоў па толькі што выкла-

дзеных на дошку яшчэ зусім мокрых цаглінах. Там, дзе ён ужо прайшоў, на цаглінах заставаліся акуратныя неглыбокія сляды.

— Апсік! — нечакана для самога сябе пужнуў ката Ігнат, і той, нібы і сам адчуваў, што рабіў вялікую шкоду, пырснуў убок, на траву, з травы — на плот і далей, у гарод.

Ні Ігнат, ні Поля не сталі заціраць яго сляды. Цагліны так і высахлі, так і пайшлі на печ.

І выйшла так, што ішоў Ігнат надвячоркам дамоў з касой, дабіваў выдзелены дальні шнур. Поля з Віцікам накладвалі воз сена на сваёй дзялянцы. Скасілі самі, і Поля, і Віцік умелі дзяржаць касу, высушылі, зграблі, а воз скласці не могуць — плыве сена, як мыла ў мокрых руках. Поля падавала. Віцік стаяў наверсе.

Ігнат раскідаў воз, пачаў спачатку. Падаваў, сам камандаваў, куды класці. Поля прымала. Перад тым адправіла сына дамоў:

— Бяжы, сынок. Наабірайце бульбы, пастаўце варыць. Каб была гатова, пакуль мы прыедзем.

— Ты ж Раісе загадала, яна зварыць,— занатурыўся Віцік.

— Памажы ёй.

— Сама ўправіцца — не маленькая.— Сын не хацеў ісці, хацеў даждацца, пакуль уціснуць воз і можна будзе праехаць наверсе.

— Можа, і не маленькая, а ты большы. Бяжы,— настоіла на сваім Поля.

— Заўсёды нешта выдумаеш... — Сын падсмыкнуў угору штаны і нехаця пайшоў.

Воз атрымаўся шырокі, прысадзісты. Уціскалі яго, калі ўжо сцямнела і туман папоўз па нізіне. Ігнат закруціў вяроўку за парубель, зашмаргнуў пятлёй.

— Можа, лейцы падаць, зверху відней дарога? — сказаў Полі.

— Што ты, яшчэ перакулюся,— засмяялася яна.

— Тады давай памагу злезці.

Поля спускалася ззаду воза, дзержачыся рукой за парубель, і Ігнат злавіў яе, не дапусціўшы да зямлі. Поля і сама не вырывалася, з цёплай расслабленасцю застыўшы ў крэпкіх, як абцугі, Ігнатавых руках. Ён знайшоў яе губы, потым падняў на рукі і панёс да бліжэйшай капы.

— Куды ты? Гэта ж Анаева сена! — прашаптала Поля.

— А мо стары не пакладзе забароны,— адказаў Ігнат.

— Ой, Ігнат... І даюся, і баюся,— шаптала Поля і тулілася да яго...

На наступны дзень Ігнат сказаў, што ў хаце душна і ён пойдзе спаць на сена. Якраз перад гэтым ускінуў капы дзве на гару ў майстэрню. Узяў з сабой пасцілку, падушку, кажух. Марына кіўнула галавой: Ігнат любіў спаць на дварэ.

Усякая радасць ведае сваю пару, і калі добра паразмысліць, дык кожнаму трэба было б дзяржацца гэтай пары. Калі добра паразмысліць... А во нойдзе на чалавека, накоціць, як хвароба, закруціць, нібы ліст у вадавароце, каб пасля выкінуць дзе-небудзь на спакойным, як таго ж ліста — пакамечанага, пажаванага, знясіленага... Што гэта такое? І адкуль яно? І чаму такую сілу мае над чалавекам? І чаму не хоча слухаць ніякага розуму? Хаця, што тут розум? Хіба ўвесь розум не скіраваны на тое, каб скарэй пражыць дзень, дажлаць вечара, калі можна будзе зноў убачыць яе, пачуць яе, адчуць яе — гарачую, адзыўчывую... Розум... Усё ж кругом стараецца, каб перабунтаваць гэту сустрэчу, не даць, каб яна была. А як жа ёй не быць?..

Пасля, калі міне час, супакоішся сам, суціхнуць людзі, а людзям што: пажывіліся нечым вясёлым або горкім — і рады, і больш нічога не трэба,— пасля, калі ўсё адыдзе, перабаліць, можна спакойна раздумацца. Але зноў жа не пры народзе, не на віду, а зашыўшыся, як звер, у глухамань, каб ніхто не чуў і не бачыў. Воўк сам залізвае свае раны.

Гэта будзе пасля... А пакуль што кожны вечар Ігнат ішоў спаць на сена, а пасля, як заціхне сяло, крадком дабіраўся ў рог лесу, каб адтуль цераз соткі вярнуцца да Полінага хлява. Тры разы стукнуць костачкамі па бервяне, пачуць такі ж трайны, толькі глушэйшы стук з сярэдзіны. Значыць, яна там, яна чакае, вароты прачынены, каб рыпеннем сваім не навесці каго на іхнюю тайну...

Ігнат не лічыў сябе крайнім чалавекам, лічыў, што ён, можа, толькі болей спакойны, чым каторыя. Нават

не спакойны... Чалавек павінен умець дзяржаць сябе ў руках. Баба можа даць сабе расслабку, слёзы там пусціць ці нават у голас пайсці, а мужчына ёсць мужчына. Пахвалі — не заскача, у нос дай — не заплача. Чаму воск нядоўга дзержыць форму? Бо мяккі надта, чуць прыгрэла — і папоўз. Ці ўзяць, хаця б для прыкладу, Мялляна Гараўскага. Рослы, светлавалосы, відны, калі паглядзець збоку, а — слабак. Бо не проста ж так празвалі «Мяллян мяккі». У хаце — жонкі баяўся, увесь век цераз качаргу скакаў, на людзях — людзей баяўся і з голасу нячутны. Гэта ж яшчэ пры панах было, а жыў ён тады на пагурку, па правую руку, як ісці на Селішча. І трэба было нешта ўзараць, ці не раскарчаваны загон пад жыта. У самога сіла ёсць, што трэба вывернуць — вывернуў, і саху мае, а тут плуг патрэбен, і добры плуг. І такі плуг быў у яго ж брата Хведара. Той хоць і маладзейшы на тры гады быў, а хітры. Прыйшоў Мяллян да Хведара плуга прасіць. Доўга ў парозе таптаўся, пакуль на лаўку адважыўся прысесці, чакае, якое братава рашэнне будзе. А той і кажа: «Яно-то плуг ёсць, і брат ты мне, і чалавек добры, і даць трэба было б,— а не дам!» Вось так: «А не дам!» Пашкадаваў, пабаяўся, каб нарог не затупіў. І пайшоў Мяллян з тым. Які та мужчына стаў бы ведаць брата пасля такога? А Мяллян нічога. Уцёрся рукавом і стаў жыць далей, як нічога і не было.

Гэта калі гаварыць пра мужчын. А калі браць жанчын, тым болей. Тут без строгасці нельга. Як толькі даў патачку — на шыю сядуць. Пакуль разбярэшся, што куды, дык і позна: не ты возам правіш, а табой кіруюць. А то і едуць на табе.

З жанчынамі трэба строга. Толькі пры строгасці можа быць парадак жыцця. Ігнат гэта ведаў цвёрда і жыў, лічы, увесь свой сталы век з гэтым правілам.

Праўда, цяпер гэты парадак перабунтавала Поля. Ігнат гэта адчуваў, хоць і не хацеў прызнавацца. Яго нібы падмянілі. Нібы ў яго кроў нехта намяшаў чужой крыві і душу новую ўставіў — такі непадобны на самога сябе стаў.

Ніколі Ігнат не чуў столькі ласкавых слоў і ніколі сам не ўмеў сказаць іх. А тут гаварыў і верыў таму, што гаварыў, і верыў таму, што гаварылася яму і пра яго. І толькі адно сцінала сэрца, прымушала камянець усяго, гэта тое, што ўсё робіцца крадком, нібы благое

што, нібы не як у людзей. А што тут не благое, што добрае?.. Пра гэта трэба было думаць, пра гэта нельга было не думаць... Але ўсё гэта адыходзіла, забывалася, калі Поля была побач, калі чулася яе дыханне, чуўся востры палыновы пах яе валасоў...

Абое ведалі, што доўга так быць не можа, што некалі ўсё гэта павінна скончыцца, але ні Поля, ні Ігнат пры сустрэчах, як згаварыўшыся, не ўспаміналі пра гэта. Ігнату падабалася далікатнасць, з якой Поля абыходзіла гэтую турботу, не заўважала тое, што насілася ў паветры. Рабіў выгляд, што не заўважае гэтага і сам. Заўсёды цвярозы і разважлівы, зацяты ў сабе, ён раптам нібы страціў і волю сваю, і розум. І махнуў рукой: хай усё ідзе як ідзе...

XVI

Ігнат завярнуў у двор да Полі пасля абеду. Ішоў з млына з паляўнічай торбай на плячы і завярнуў. Людзей на вуліцы не было, ды Ігнат і не таіўся, ішоў, як і трэба ісці чалавеку.

Поля дома была адна.

— Дзеці пабеглі ў арэхі, а маё сэрца як чула, што ты прыйдзеш,— сказала яна, убачыўшы яго на парозе. І ўся засвяцілася смуглым тварам.

Ігнат палез у торбу, дастаў чорныя боцікі на маленькіх абцасіках, паставіў на ўслончык. У хаце свежа запахла хромам.

— Вазьмі, памерай.

— Што ты, Ігнат, і не думай,— перапалохалася Поля.— Забірай назад.

— Ну, во што... Я сказаў, што пашыю, і пашыў, а ты памерай. А далей як хочаш,— грубаватым голасам сказаў Ігнат. Ён бачыў, што боты Полі спадабаліся.

Поля кінула быстрым вокам на Ігнатаў схуднелы твар, на яго насупленыя бровы. Не то вінаватасць, не то пяшчота прайшла па яе твары. Яна заспяшалася.

— Добра, Ігнат, я зараз.

Прыціснуўшы боты да грудзей, яна выскачыла ў сенцы. Лінула ў начоўкі вады, памыла ногі, дастала з камода панчохі. Скоранька нацягнула іх, абула адзін бот, потым другі. Былі яны якраз па назе, мяккія халяўкі шчыльна аблягалі лыткі. Так і стала перад Ігнатам, павярнулася кругом.

— Не ціснуць? — спытаў, улавіўшы бляск яе вачэй.

— Як па мерцы.

— Ну, то і добра. Насі здарова... — Ён пайшоў да дзвярэй, але Полін голас прымусіў спыніцца:

— Ігнат!..

Ён павярнуўся. Яна вінавата ўсміхнулася:

— Проста так... адразу і пойдзеш?

Ігнат паглядзеў на яе сумнымі, затуманенымі вачыма, ступіў крок назад:

— Што ты са мной робіш?

— Я з табой?! — усклікнула Поля.— Ты паглядзі, што ты зрабіў са мной?! — Яна стаяла побач, пазірала на яго такімі блізкімі чорнымі вачыма, і Ігнат прагаварыў, як прастагнаў:

— Эх вы... бабы... бабы-чалавекі!..

Тайна дваіх — ніколі не будзе тайнай дваіх. Тым болей, калі гэта сярод людзей, калі гэта ў сяле.

І ніхто яшчэ не разгадаў бабу да канца, як яна ёсць, ды і наўрад ці разгадае. Як на вадзе, ніколі не ведаеш, адкуль што бярэцца. Тут ціха, а тут забурліла, захадзілася, і чакай, калі сама аціхне, супакоіцца.

І хоць ніхто нічога пэўна не ведаў, але зноў прыціхла ў Ігнатавай хаце. І зноў мала што гаварылі за сталом, хіба тое, без чаго можна было і абысціся, пра што можна было і не гаварыць, што ўсе бачылі і так: пра пагоду, пра вядро вады, што трэба было прынесці, ды яшчэ пра што...

Лета скончылася, настала восень, ночы пайшлі ядраныя, зорныя.

Пракраўся Ігнат аднойчы да Полінага хлява, стукнуў тры разы па бервяне — цішыня. Паўтарыў сігнал яшчэ раз — зноў цішыня. Вароты таксама былі запёрты, хаця ўчора Поля нічога не казала...

Не заснуў тую ноч Ігнат на сваёй гары: і мулка было, і холадна. Рознае лезла ў галаву...

Перажыў дзень, дачакаўся вечара. І зноў на яго стук ніхто не абазваўся.

Калі трэцім вечарам выйшаў на двор і закурыў, з хаты выйшла Марына. Паглядзела на неба, усыпанае зорамі, сказала:

— Холадна стала на дварэ, я забрала пасцель і паслала табе ў хаце.

Сказала, як гавораць да дзіцяці, якое не хоча раз-

умець, што яму жадаюць дабра. Тон голасу быў такі спакойны, што толькі дурань мог сказаць што-небудзь папярок. Ігнат змоўчаў. Было зразумела: яго высачылі і цяпер даюць права на ганаровую капітуляцыю.

Марына дачакалася, пакуль ён дакурыў, выбіў піпку, прытаптаў попел. Сказала:

— Пайшлі ў хату.— Голас быў такі ж спакойны, можа, толькі мякчэйшы. «Ну, што ты думаеш? Куды ты ад нас дзенешся?» І праўда: куды ён ад іх дзенецца?

— Пайшлі,— яшчэ цішэй папрасіла Марына.

— Ідзі. Я прыйду пазней,— адказаў Ігнат. Не мог ён вось так адразу, нібы нічога не адбылося...

З тыдзень ці болей Ігнат амаль што не бываў дома: з цёмным ішоў на млын, у цемнаце, пасля поўначы, вяртаўся. Разоў колькі дык заставаўся і пераспаць якіх гадзіны тры-чатыры на тапчане ў закутку качагаркі, ля бока разагрэтага паравіка. Мліва сабралася шмат: і са свайго калгаса, і ад суседзяў, і людскога. Мяшкамі быў застаўлены ўвесь ніжні паверх, і трэба было разгружацца.

Не спалася гэтымі начамі Марыне. Выходзіла на двор, у канец пасёлка, падоўгу стаяла, пазіраючы ў той бок, дзе цёмнае неба размывала невялічкая, як полымя свечкі, жоўтая пляма і адкуль чуўся глухі, нібы з-пад зямлі, раўнамерны гул. Млын працаваў, круціў свае жорны, сыпаў у мяхі пахучую цёплую муку.

Не вытрымлівала, разы са два падыходзіла да Пўлінага двара, затойвалася. Глухая цішыня і чарната насцярожаных вокан сустракалі яе, і яна скоранька паварочвалася і ішла дамоў. А раніцай завязвала ў хусцінку місачку з яшчэ гарачымі блінамі і печаным салам, пляшку малака, аддавала дзецям, каб па дарозе ў школу занеслі бацьку. Яны з радасцю браліся за гэты клопат.

Па дарозе з млына ля елачак, што густой шчоткай браліся за канавай, і перастрэла Ігната аднойчы Поля. Ігнат нават не здзівіўся, калі яна ступіла з-за елачак на чыстае і пайшла побач з ім. Пажартаваў:

— Не страшна так позна хадзіць?

— Мне цяпер нічога не страшна,— ціха адказала Поля.

— А я, вашчэткі, думаў іншае.

— Што ты думаў? — Полін голас заставаўся такі ж ціхі.

— А тое думаў, што, бывае, напачатку людзі смелыя і вясёлыя, а пасля...

— Што «пасля»? — устрапянулася Поля.

— ...а пасля вочы ў зямлю і дзверы на зашчапку... Ты мяне не ведаеш, і я цябе ведаць не хачу, так?.. — Ігнат прыпыніўся пасярод дарогі, павярнуўся да Полі. Цяпер яны пазіралі ў твар адзін аднаму, і нават у цемнаце Ігнат бачыў, як блішчэлі Поліны вочы.

— Не так, саўсім не так,— прашаптала Поля. — Але... — Полін голас набраў смеласць і сілу,— але я хацела сказаць табе, папрасіць цябе, каб ты болей не прыходзіў ка мне.

Ігнат нейкі час памаўчаў, прагаварыў расслаблена-мякка, ледзь не жаласна:

— Вапшчэткі, няўжо ты думаеш, што я буду ламацца ў запёртыя дзверы?..

— Не, Ігнат, не...— заспяшалася гаварыць Поля.— Дзверы маёй хаты заўсёды адчынены для цябе... І цяпер, божа мой, каб можна было... Але свята... яно заўсёды такое кароткае і заўсёды канчаецца...

— Свята? Якое? Вялікадня, тройца ці, можа, Першамая? — усміхнуўся Ігнат.

— Вялікадня не выйшла, і Першамая таксама... На май усе ідуць з песняй, з музыкай, а мы... А тройца — у самы раз. І ў цябе тройца, і ў мяне, і ўсе мы — ты, я і Марына... кругом тройца... Але я рада, ты не ведаеш, якая я шчаслівая, што было гэта свята, што ты мне ўстроіў яго.

— Нічога я не ўстройваў, і ніхто не ўстройваў,— заславаў Ігнат.— Яно было, яно ёсць, і гэта наша, і нікому да яго няма справы... А не прыходзіць... Чаму не прыходзіць? Чаму? Вапшчэткі, я буду прыходзіць... І ты сама не бойся сказаць ці наказаць, калі трэба што. І сама заходзь. І ў вочы глядзець не бойся, вапшчэткі...

— Ігнат!.. — толькі і змагла прашаптаць Поля, ірванулася да яго. Яны доўга стаялі абняўшыся, потым Поля рашуча адарвалася ад Ігната, крута павярнулася і пабегла па дарозе. Ігнат пазіраў услед, аж пакуль крокі яе не сціхлі зусім. Тады палез у кішэню па піпку...

Калі гэта было... Ігнату часам здаецца, што папраўдзе нічога і не было такога, а проста ён прыдумаў усё гэта сваёй хворай галавой. Калі нечага добрага хочацца, заўсёды ж можна прыдумаць.

А паехала з Ліпніцы Поля гадоў дзесяць таму. Да

гэтага нічога нікому не гаварыла, а тут прыехаў Віцік, укінула падушкі ў машыну і паехала. А хата засталася. Нават вокны забіваць не стала, толькі дзверы прымкнула на замок, а ключ перадала Марыне.

— Навошта ты нам прынесла ключ? — спытала Марына.— Пакінула б каму-небудзь бліжэй.— У Марыніным голасе не было злосці, як не было і радасці. Яна ведала Полю. Ведала, што ўсё роўна тая зробіць так, як наважыла, але не сказаць сваё не магла. Даўно ўляглася бура, што пранеслася над іхнімі дварамі, даўно знайшло свае берагі тое, што гатова было пабурыць усё. Жылі жанчыны між сабой дружна, пасаблялі адна адной, калі што трэба было ці то вясной, ці летам, ці восенню, пазычаліся адна ў адной, быццам ніколі нічога і не стаяла між імі.

— А каму я пакіну? Хто ў мяне тут ёсціка? — спытала ў сваю чаргу Поля.— Каму?

Пыталася Поля ў Марыны, а пазірала на Ігната. Ёй было тады ўсяго толькі пяцьдзесят, а хто не ведаў, і меней даў бы. Апошнія гады ёй на дабро пайшлі, на спакой. Смуглы твар нібы пачысцеў, і вочы грэліся затоеным унутраным цяплом. Дачка была замужам і добра жыла, у сына таксама, здаецца, усё ладзілася, а што яшчэ трэба маці?

Ігнат не змог доўга пазіраць на Полю, палез шукаць піпку. Вечарам перад тым Поля пазвала суседзяў да сябе ў хату. Выпілі, загаманілі. Толькі гарэлка і разварушыла трохі. Цімох зазначыў сумна:

— Во, яшчэ аднаго двара не стане.

— Чаму не стане? Тут вам не здзесь: двор жа застаецца,— спрабаваў жартаваць Віцік.

— Вашчэткі, гэта, лічы, ужо не двор, а дворышча,— адказаў яму Ігнат.— Дворышча... Сяло, як зубы ў роце. Дзержацца, пакуль усе крэпкія і разам. А выкрышыўся адзін — і пайшлі за ім. Во табе і «тут», во табе і «здзесь».

Віцік прыехаў забіраць маці на сваёй машыне. Быў пры ім і маленькі прыёмнік. Ён прынёс яго ў хату, доўга настройваў — усё ў ім галасіла, трашчала, выла, пакуль не прарвалася забытая даўняя песня. Некалі ўсе яны ведалі яе, спявалі, і цяпер так добра было ўспомніць яе.

Поля слухала яе ды і завяла сваю: «Мае вочы чорныя...» Калі дайшла да слоў: «Мяне, хлопцы, не чапайце...», Марына не вытрымала, засмяялася:

— Ну, цяпер-та, можа, ужо чапаць не будуць.

За сталом ніхто не засмяяўся, а Ігнат устаў і выйшаў на двор.

Яна даспявала песню да канца, і доўга ўсе сядзелі, суцішыўшыся, думаючы пра сваё...

Поля паехала, а ключ пакінула, і паспрабуй не думай пра яго. Гады тры прастаяла так хата, быццам забыліся на яе ці адцураліся. Ніхто не прыязджаў.

Аднаго разу Ігнат адамкнуў замок, зайшоў. Было гэта летам, пад жніво. Страшным, нежылым духам патыхнула на яго: сухой прэллю, заляжалым пылам. Праз шчыліны ў падлозе павылазіла маліна — прабілася з агарода, з-за сцяны. Злізаны нагамі зачынак, з комінка вываліліся некалькі цаглін, і ўвесь ён ледзь не абурыўся, дзяржаўся толькі на сагнутым жалезным прэнце. У сенцах на сцяне вісела ўкрытая плесняй брызентавая сумка — з ёй Віцік некалі бегаў у школу. На акне старая, пабітая зеленаватымі кропкамі алюмініевая фляжка з закруткай. Некалі насілі ў ёй ваду, малако. Заторкнутая пад бэльку старая, абсыпаная ржой, злізаная па рубчык каса. На цвіку вялікія нажніцы — стрыгчы авечак. Калі тых авечак дзяржалі?

Стаяў Ігнат пасярод сянец, вёў вачыма кругом, і было ў яго такое адчуванне, быццам ён трапіў у нейкі інакшы свет. Усё тут было знаёмае, усё ён ведаў, і ўсё здавалася такім чужым, незнаёмым. Быццам усё гэта ён ужо некалі бачыў і ведаў, нібы гэта было ў цяжкім сне, а пасля забыўся, і цяпер усё зноў прыйшло і пачало ажываць. І чым болей ён глядзеў, тым болей яму не хацелася бачыць.

Ён палез на гару. Скручаныя, запыленыя, абчапляныя павуцінай ніты, бёрды, чаўнакі, цэўкі...— усё гэта пазаціскана за кроквы між латаў. Самапрадка. Яго работы. А ножка адна зламаная. Чаму гэта Поля не сказала, што ножка зламалася?.. Ігнат падумаў пра гэта з крыўдай, быццам самапрадка яшчэ магла спатрэбіцца Полі, а яна не хацела, каб Ігнат паправіў яе.

З гэтым адчуваннем ён злез з гары, зайшоў зноў у хату.

І тут яго позірк зачапіўся за цагліну, што вывалілася з комінка і ляжала ля печы. На цагліне глыбока і ясна відны былі два каціныя сляды. Быццам цагліна была яшчэ сырая, і кот толькі што ступаў па ёй. Колькі год прайшло з той пары, як было гэта, людзі паехалі, печ пабурылася, а сляды засталіся. Ігнат узяў цагліну

ў рукі, з ёй выйшаў на двор, прысеў на ганку. Сядзеў, курыў і думаў, і цяжка было перарваць ход гэтых думак.

Колькі разоў чалавек можа быць? Адзін? Учора жыў, сёння жывеш, заўтра... Будзе добра ўсё — будзе і заўтра, а не так складзецца лёс — што ж, добра, што было «ўчора» і было «сёння»... А колькі разоў успамінаеш і нібы жывеш наноў, і баліць душа яшчэ болей, чым некалі. Хаця, што «болей»... Тады было жыццё, а цяпер... душа...

У крапіве, якая густа і высока, як на балоце, узялася ля ганка, нешта зашамацела. Ігнат павёў туды вачыма і ўбачыў вожыка. Той стаяў, наставіўшы ўгору чорны, пабялелы на кончыку, лычык. Чмыхаў, уздрыгваючы ўсім целам, пазіраў на Ігната. Нібы яго цікавіла, чаго прыйшоў гэты чалавек. Звярок, відаць, даўно прыжыўся тут і адчуваў сябе гаспадаром.

Ігнат узяў вожыка ў рукі — той і не ўцякаў, нават і не скруціўся ў клубок, спакойна сядзеў на далоні, задраўшы ўгору лычык...

— Ну што, вапшчэткі, баішся, каб я не пакінуў цябе без жытла? — прагаварыў уголас Ігнат, гладзячы звярка па калючках.— У мяне і ў думках няма рабіць гэтага. Я таксама тут чужы... Лічы што за стоража. Паглядзеў і пайшоў. Хоць і цяжка глядзець на ўсё гэта. Але так ужо ўсё яно ўстроена. Думаеш пра адно, робіш адно, а выходзіць вундзека што. Пайшлі людзі — прыйшоў ты... Прыйдзе яшчэ хто, калі прыйдзе, што будзеш рабіць ты? Не ведаеш? І я не ведаю. Хоць зямля — вунь яе колькі. Жыві, брат,— адзін на ўсе соткі. І не на адны...

Ігнат пусціў вожыка на зямлю, але той не спяшаўся ісці, стаяў, нібы чакаў чаго. Ігнат узяў сваю цагліну, пакруціў у руцэ, яшчэ раз падзівіўся: як дакладна захаваліся адбіткі кацiных лап, паклаў цагліну на ганак: куды ён яе панясе? Падняў вочы на неба. На захадзе клубіліся, збіраліся ў кучу хмары. Магло і дождж нацягнуць. А калі апусціў вочы ўніз — вожыка не было.

Прыйшоўшы дамоў, напісаў пісьмо Полі, каб прыехала і прадала хату. Навошта яна гніе?

Месяцы два пасля пісьма было ціха. Ігнат думаў ужо, што так ніхто і не акажацца. Ну і хай сабе. Чаго ты перажываеш, нервы рвеш?..

Ён быў на млыне, калі прыляцеў на веласіпедзе Ва-

лера і сказаў, што прыехала цётка Поля з Віцікам. Ігнат асядлаў свой матацыкл і патарахцеў дамоў.

Машына стаяла ля яго двара. Поля і Марына сядзелі на лавачцы пад ліпай, гаманілі між сабой. Быццам учора рассталіся, а сёння зноў сустрэліся. Віцік ішоў па сцежцы паўз плот ад свайго двара.

Поля як і не змянілася, толькі паблякла тварам, пасвятлела. І нейкі задаволены сыты бляск засвяціўся ў вачах.

— Здраствуй, Ігнат Сцяпанавіч,— праспявала працяжна, падаючы руку.

— А ўжо, вапшчэткі, дзіндобры,— адказаў ён, аглядаючы Полю зверху ўніз.— Няйначай, як саўсім гарадская стала. Як сарвалася адсюль — ні табе з прыветам, ні ў госці.

— Не ведаю, Сцяпанавіч, якая стала, а адвыкла ўжо ад сяла.

— Да аўса конь скора прывыкае,— усміхнуўся Ігнат, прысеў на лавачку.

— Не, і праўда, мне там добра,— нібы апраўдваючыся, сказала Поля і зірнула на Віціка. Ён якраз падышоў, падаў Ігнату руку, сказаў:

— А чым дрэнна: горад, батарэі грэюць, аўтобусы бегаюць, тэлевізар паказвае, магазіны прадаюць. Тут вам не здзесь.

Ігнат стрэльнуў вачыма на Віціка. Ніштто не мяняе чалавека. Здаецца, і гады ўжо, і на заводзе столькі, і работы, відно, не баіцца, машыну за так не возьмеш, а як ляпне іншы раз — вушы б не чулі. «Тут вам не здзесь...» Не ўцерпеў:

— Вапшчэткі, калі, да прыкладу, я не завязу ў твой магазін, ну, не я — дык калгас наш ці іншы які, то трасцу ты там што выторгуеш.

Віцік не пакрыўдзіўся, засмяяўся:

— Ага, тут ты, дзядзька Ігнат, правільна падмеціў: не пакладзеш — не возьмеш, не возьмеш — не ўгрызеш...

Ігнат адкінуўся галавой да частакола, прыжмурыў вочы:

— Вапшчэткі, гэта нядаўна ў нас такая аказія выйшла. Прыехаў да Сымоніхі зяць, з гарадскіх, яркі такі, як дзяцел. Куртка на аўчыне, чаравікі, транзістар — усё, можна сказаць, як у цябе. Нібы ў таго салдата на перадавой, адной вінтоўкі хіба няма, а так — з ходу ў бой. Цешча ўкруга зяця і так, і гэтак, зяцёк, сынок.

Што цёшчы, абы дачцэ добра было, а дачка не жаліцца. І кабанчык у хлевушку рохкае, дурань, не ведае, што час яго адмераны. Зяць любіць узяць. І Сымоніха рада. Кабанчыка ўсё роўна калоць трэба, а тут і вы возьмеце, і мне застанецца, ці шмат на старыя зубы трэба. «Заколеш?» — пытаецца ў зяця. «А чаму б і не». Хлопец не з труслівых, другой просьбы не стаў дажыдаць. «А зможаш?» — гэта яна ў яго. «Ці змагу? Сяло горад вучыць. Колькі там таго кабана». — «А ўсё ж, можа, каго папрасіць для падмогі, падзяржаць, угаманіць...» — «Не перажывай, маці, спраўлюся сам». Ну што ж, чалавек гаворыць, чалавеку верадь. Адкуль ёй ведаць, што ён ля свіней калі і хадзіў, то хіба на базары. Прынесла яна швайку, вяроўку, тазік — кроў спусціць: які-та зяць крывянкі не любіць? Вапшчэткі, пагладзіў зяць кабанчыка за вухам, той і лёг. Сымоніха бачыць: і праўда, чалавек кумекае, з чаго пачынаць, пайшла ў хату, каб гвалту не чуць. Свіння як дасць голасу — нідзе не схаваешся. Хвілін праз колькі прыходзіць у хату і зяць. «Што, ужо закалоў? Дык нешта ж надта скора, і голасу не чутно было?» — пытаецца Сымоніха. «Зараз будзе»,— гаворыць зяць і пасміхаецца. І тут за акном як вухне! Выскачылі ў двор: хлевушок без даху, дзверы сарваны, і дым адтуль валіць. Што такое? А зяць не дурань, прывык рыбу глушыць. Прывязаў порцыю толу кабанчыку за шыю, прысмаліў бікфордаў шнур ад папяросы, а сам у хату, свежыны чакае. Добра, што зарад пайшоў убок, толькі паўгалавы кабану адарвала, а магло ж быць і па-іншаму. Во табе і сяло горад вучыць, і тут вам не здзесь,— Ігнат засмяяўся.

— Ай, ты заўсёды скажаш,— махнула рукой Марына.— Думаеш, ён такі ўжо малакроўны, зяць яе, што не мог дадумацца да нечага талковага, а адразу толам?

— Вапшчэткі, схадзі і сама паглядзі. Хлевушок і цяпер стаіць распяты, а Сымоніха адчуралася і свіней, і каровы. І правільна: завядзі парася, прыедзе ён другі раз, то і хату можа ўзняць над сялом.

— Ну, трэба быць чыстым дурнем, каб з толам на кабана,— сур'ёзна зазначыў Віцік.

— Ты б, вапшчэткі, з двухстволкі, га? — Ігнат усё не мог перастаць смяяцца.

— А што? Я кожны год езджу да цёшчы на такую ж работу. Ствол у вуха — і ўсяго клопату. Ні табе страху, ні табе віскату. Бяры і смалі.

Ігнат паглядзеў на Віціка, выцер вочы, устаў:

— Вапшчэткі, нам смаліць яшчэ як быццам пара не выйшла, а вось у хату, за стол, а, жонка?

Марына заслала на стол белы абрус, стала бегаць у кладоўку і назад, і кожны раз на стале большала талерак. Госці прыехалі не з пустымі рукамі — і гарэлку прывезлі, і каўбасу, кансервы. Гэта ўсё прынёс з машыны Віцік, ён і памагаў Марыне ля стала: адкрыў кансерву, нарэзаў каўбасы, накроіў хлеба. Ігнат і Поля сядзелі на канапе. Ігнат курыў, слухаў Полю, час ад часу ўстаўляючы сваё што. Думаў пра тое, як мала трэба, каб перамяніць чалавека. Жыла баба ў сяле, здавалася, навечна зраслася з зямлёй і краем гэтым, а паманілі ў горад, пакармілі белым хлебам — і ўжо ўсё. Ці, можа, не ўсё? Можа, гэта толькі яму здаецца?

— Ты кажаш, вапшчэткі, добра табе... І што ты там у сваім «дабры» робіш? — спытаў у Полі, зірнуўшы на яе рукі. Зграбныя, крэпкія, толькі белыя, быццам і не лета на дварэ. Некалі ж умелі і мех падняць, і касу дзяржаць, і яшчэ шмат што рабіць.

— Мама ў нас дома за гаспадыню,— адказаў за маці Віцік.— Работа — не бі ляжачага. Хіба што зварыць абед ці вячэру ды калі дзяцей прыгледзіць — у школу, са школы. Хаця яны і самі сабе гаспадары. А вечарам ужо збіраемся ўсе разам.

— Вязаць навучылася: там шалік, там світарок — дні бягуць, не паспееш азірнуцца,— падхапіла ўслед за сынам Поля.— Можна і адпачыць на старасці.

— І колькі ты думаеш адпачываць? — зноў спытаў Ігнат.

Марына пільна зірнула на яго, улавіўшы ў голасе калючыя ноткі. Зірнула, але нічога не сказала — далей працірала ручніком чаркі.

— А мне ўжо спяшацца няма куды,— усміхнулася Поля, і нейкая вінаватасць пачулася ў яе голасе.

Няма куды спяшацца... А што тады рабіць, калі няма куды спяшацца? І як гэта так: няма куды спяшацца? Хаця, можа, яно і праўда... Раней бы не сядзела ты на канапе, не пазірала б, як там збіраюць на стол, сама б завіхалася. А гэта сын чысціць каўбасу, а яна сядзіць, рукі склаўшы. Госця? Госця. А ўсё-такі... Ці забылася, як гэта робіцца, ці хоча забыць. Не, не вытрымала. Адабрала ў сына нож. А рукі спрытныя, ведаюць, што робяць.

Ігнат устаў, прынёс з кладоўкі сваю пляшку, паставіў на стол.

— Паглядзелі мы хату, дзядзька. Хто яе купіць? Хіба што на дровы,— сказаў Віцік, ужо седзячы за сталом.

Ігнат змоўчаў.

— Адчыніла дзверы я, і сэрца зайшлося. Усё такое нежылое і ўсё такое роднае,— прагаварыла ціха Поля.— Хоць бяры вядро, анучу ды наводзь парадак. І так горна стала, шкода ўсяго...

— А яно, можа, і трэба было б так зрабіць. І сама прыехала б, ды і ўнукі,— разважаў Ігнат.

— І праўда: свая адзежка заўсёды цяплейшая,— падтрымала Ігната Марына.

— Ай, цётка, якая адзежка? Некалі была адзежка, некалі грэла, а цяпер...— Віцік махнуў рукой.

— Не, не гавары, хлопец,— стаяла на сваім Марына.

— Памеркавалі мы і надумалі: хіба толькі на дровы і гадзіцца яна. Забірай яе, Ігнат, і ўсё. Ты памагаў некалі рабіць яе, ты і разроблівай,— сказала за сынам і Поля.

— Вапшчэткі, не самую цікавую работу вы хочаце перапаручыць мне. Але калі вы так наважылі... Не ведаю толькі, як рука падымецца рушыць усё,— адказаў Ігнат.

Выйшлі на двор пакурыць, зацягнуліся, і тут Віцік хітравата ўсміхнуўся, спытаў:

— Каторы раз прыязджаю, дзядзька, і каторы раз падбівае ўясніць: ці праўда тое, пра што на сяле некалі падсмейваліся... Ну, быццам у вас з мамай было нешта такое... любоў, як цяпер вучоныя людзі гавораць... словам, шуры-муры... Канечне, усё гэта старое, і цётцы Марыне я нічога не скажу... Я ў сваёй пытаўся: не прызнаецца...

Ігнат закамянеў тварам. Кроў дала ў галаву, увушшу зашумела, быццам нехта ўключыў малюсенькую машынку, маторчык такі, ці разам заселі тысячы конікаў, і стала гэтак жа млосна і цяжка дыхаць, як бывае на лузе ў задушлівы спякотны дзень перад самай навальніцай. Але гэтак жа раптоўна нехта пашкадаваў Ігната, выключыў маторчык: перасталі сакатаць конікі. Ігнат глыбока ўздыхнуў і пачуў, што кругом ціха, як ніколі, і зноў пачуў Віцікаў голас, той усё гэтак жа хітравата ўсміхаўся і гаварыў далей сваё:

— Вы — не бог, я не суддзя, але ведаць цікава...

Ігнат упёрся пацямнелымі вачыма ў Віцікавы вочы, і тыя забегалі, замітусіліся; прайшоў позіркам уніз, да самых чаравікаў, быццам хацеў упэўніцца, што ў чым сядзіць, вярнуўся назад, наблізіўся целам да Віціка і выдыхнуў праз зубы, у самы твар:

— Суддзя... Смаркач ты! Быў ім, ваппчэткі, ім і застаўся, і ніякія машыны цябе ўжо не выправяць... Што праўда, то праўда: тут вам не здзесь...— Павярнуўся ісці, але затрымаўся, сказаў цераз плячо: — Адно радуйся, што шчэ матка ёсць і што з ёй прыехаў...— сказаў і пайшоў на вуліцу...

Паехалі госці назаўтра раніцай. Марына з Ігнатам правялі машыну ў канец пасёлка. Калі і машына прапала, і пыл за ёй асеў, Ігнат павярнуўся да Марыны:

— Ты думаеш, ёй там добра?

Марына ўскінула калючыя вочы:

— Не ведаю, добра ці дрэнна, але лепей, чым нам...

— Лепей? Можа, каму і лепей, а ёй... не-а, не лепей.

— Хочаш аблегчыць ёй жытку? — у жончыным голасе яўна чулася злосць. Ігнат паглядзеў на яе, памаўчаў, ускінуў галавой:

— Яны яшчэ папросяцца сюды. Памянеш маё слова...— Ён не стаў тлумачыць, каго меў пад словам «яны», ды Марыне, відаць, і нецікава было гэта...

Хата пастаяла яшчэ з паўгода. Потым Ігнат паклікаў Цімоха, Адася, каб памаглі сарваць кроквы. Астатняе ўжо раскідаў сам.

XVII

Не пагода, а неразбярыха нейкая. То выдадуцца спакойныя, без дажджу і ветру сонечныя дні, быццам і не позняя восень. А пасля завінецца надакучлівы, як кароста, дождж. Туманіцца, полагам зацягвае наваколле. Усходзіцца вецер — захадамі, з сухім шоргатам па даху, плёскатам па лужынах, нібы качкі ўсцалеліся на вадзе. І бурбалкі танцуюць, кружацца.

Праўду кажуць: восень едзе на рабым кані.

Лес стаяў зусім голы — хіба дзе дуб яшчэ бярог пакурчаныя, нібы з іржавай бляхі, лісты, каб шамацець імі да новых.

Лес павінен раздзецца, зямля напіцца, а там можа і зіма прыходзіць.

Лес раздзеўся, вады дало — ні прайсці, ні праехаць. пара б ужо і марозу быць. Хоць бы ваду сабраў, гразь падцягнуў. А яго ўсё не было.

Вось так круціў вецер, замахваючы дажджом то з аднаго боку, то з другога, пакуль Ігнат не ўбачыў, што на столі недалёка ад коміна пацямнела пабелка, а пасля і капаць пачало адтуль.

«Дажыўся, вапшчэткі, маць тваю...» — падумаў пра сябе Ігнат, хмура пазіраючы, як паволі налівалася, цяжэла, а потым зрывалася ўніз вадзяная кропля, рассыпаючыся пырскамі на падлозе. Падставіў медны таз, каб вада не расцякалася па хаце, але кроплі білі ў дно з такім звонам, што не вытрымаў, паклаў на дно анучу. Было гэта з раніцы.

Залез на гару, паглядзеў. Адышла бляха паўз комін, і дождж стаў забіваць у шчыліну. Вада пайшла па коміну ўніз, размываючы гліну. Заткнуў шчыліну знізу, пакуль дождж трохі перасціхне, абветрае дах і можна будзе прыставіць лескі да страхі. Дзівіўся толькі, што працякло: і хата не старая, і сам крыў, сваімі рукамі.

Удзень вецер павярнуў з усходу, неба расчысцілася, нават выбліснула сонца, на нейкі час ажывіла наваколле. Іграе вада на сонцы, мігцяць, серабрацца кроплі на суках яблыні... І здавалася ўжо, што ўсё гэта не так і страшна — і дождж, і вецер, і пляма на столі.

Назаўтра ўстаў, як заўсёды, на досвітку, адзеўся, абуўся ў цемнаце, каб святлом не трывожыць жонку, зайшоў у майстэрню, пстрыкнуў выключальнікам. Не гарыць. Падумаў, што перагарэла лямпачка. Запаліў лямпу, яна заўсёды была тут, праверыў лямпачку: не, усё нармальна. Значыць, нешта не тое. Выйшаў на двор, зірнуў па вуліцы — ні ў кога не свецяцца вокны. Рэдка калі хто ўставаў раней за яго ў Ліпніцы, гэта ўжо калі хвароба якая ці другая крайняя патрэба, але ж пара было хоць каму засвяціць свае вокны. Відаць, электрыкі адключылі, а падключыць забыліся, рашыў ён.

Прайшоў за вароты на вуліцу і адразу ўблытаўся ў дрот, як сініца ў валасянку. Выблытаўся так-сяк, бачыць: слуп ляжыць на баку, і далей дрот пакручаны.

— Вось табе і маеш,— сказаў уголас, пайшоў далей па вуліцы. Яшчэ адзін слуп ляжыць, а адзін завіс на Міколкавай ліпе, боўтаецца, як вісельнік. Зноў ублытаў-

ся ў дрот, і толькі тады дайшло да розуму: «А што, калі ён пад токам?» Аж мурашкі шарганулі па целе. Выблытаўся і на гэты раз, пайшоў далей, але ўжо асцярожней. Дайшоў у канец пасёлка. Далей усе слупы стаялі. Не можа быць, каб вецер так наклаў. Паклаў і дрот пашкуматаў. І на ліпу закінуў... Што вецер... Учора пад вечар Хведараў Адась ехаў на трактары ў лес. Сам п'яненькі, і трактар без фараў. Яшчэ спыніўся ля яго двара, закурыць папрасіў.

— Куды ты такі ды на такім трактары едзеш? — спытаў Ігнат.

— А во праскочу, дроў прывязу. Насек нядаўна.

— Забурышся куды з трактарам — ні цябе, ні яго не выцягнуць. Павяртай назад,— сказаў Ігнат.

— Ат, маўчыце, дзядзька. Хіба мне ўпершыню? — выскаліў зубы Адась. Ці ты яму дарогу загародзіш? Сеў і паехаў укосікі. Канечне, гэта яго работа. Ігнат чуў, як ужо за поўнач гудзеў трактар. Ён яшчэ падумаў: «Ага, вяртаецца». І во, вярнуўся. Па слупах нашчупваў дарогу.

Ігнат вярнуўся ў хату. Марына прачнулася ўжо, падала сонны голас:

— Нешта радзіва сёння маўчыць.

— Маўчыць і, відно, доўга будзе маўчаць,— адказаў Ігнат.— Лінія парвана. І святло там, і радзіва там.

— Дык як жа цяпер будзем?

— Неяк будзем.

Як трохі развіднела, выйшаў зноў на вуліцу. Шэрае неба вісела нізка над хатамі, але дажджу не было. Сівая, як ускаламучаная, стаяла вада ў калюжынах. Ногі чвякалі ў тугой, набрынялай гразі.

Каляіна ад колаў трактара і прычэпа ішла васьмёркамі і была свежая, быццам трактар толькі што праехаў. Ён быццам ехаў спецыяльна па слупах. Зачэпіць прычэпам, слуп храсне ля зямлі, пераломіцца, трактар вільне ўправа, на дарогу. І едзе, здаецца, прама, пакуль не пад'язджае да наступнага слупа. Зноў паварот — на слуп, а пасля зноў на дарогу.

Слупы былі старыя, стаялі з той пары, як праводзілі электрычнасць, пападгнівалі ад зямлі, але стаялі. Доўга не доўга, а яшчэ пастаялі б. Дрот дзе пакручаны, дзе парваны.

«Адным ходам і асляпіў, і аглушыў...»

Адасёў двор быў у самым канцы пасёлка, на пагур-

ку. Стаяў ён трохі наводшыбе і як бы ўпоперак вуліцы ўсімі сваімі будынкамі — хата, хлеў, варыўня, усё ў адну лінію, адной сцяной ад калгаснага поля.

На вуліцы і на двары трактара не было. «Няўжо гэта не ён?» — падумаў Ігнат, хоць быў упэўнены, што гэта мог нарабіць толькі ён, Адась. І след вёў сюды. І сталы, здаецца, мужчына, і дачка добрая вырасла, у інстытут паступіла, сама як мае быць, і яшчэ двое меншых дома, а возьме ў рот гарэлкі — і гатоў калгас дзяліць.

Зайшоў на двор. Трактар з прычэпам стаялі там. Прычэп чысты, нават падмецены. Дровы складзены пад сцяной хлява, быццам там і даўно ляжалі. Левы борт прычэпа трохі патрушчаны.

«Калі б не быў нагружаны, пабіў бы ўвесь прычэп, а гэта выдзержаў».

Ужо калі зайшоў у двор, з хаты з вядром у руцэ выбегла Зіна, Адасёва жонка. Бегла да калодзежа.

— Дзіндобры, дзядзька Ігнат,— павіталася скаранька, нібы вінавацячыся.— Вы да Адася?

— Ага, да яго.

— Калі куды з'ездзіць, дык трактар няспраўны ў яго. І фараў няма, і так, адно званне,— яна глянула на Ігната блакітнымі, як васількі, вачыма і зараз жа адвяла ўбок.

«Што ты гаворыш, дзевачка, каму?» — падумаў Ігнат.

— Вашчэткі, мне-та нікуды не трэба ехаць, а вось ён... Пазбіваў учора слупы, усю лінію палажыў. Так што...

— Я ж казала: не едзь, дык хіба ўправіш яму мазгі? — раптам сарвалася на крык Зіна і павярнула назад, у хату. Ігнат зайшоў услед за ёй. З сянец Зіна адразу пайшла за перагародку, і адтуль пачуўся яе звонкі голас:

— Уставай, нечага вылежвацца! Прасіла ж як чалавека, не едзь, дык не... А цяпер што будзе? Уставай, вунь людзі прыйшлі...

— Прыйшлі, дык пачакаюць,— голас Адасёў быў не сонны. І адразу з дзвярэй перагародкі паказаўся ён сам, запіхваючы кашулю ў штаны.

— А-а, гэта ты, дзядзька. Чаго ж стаіш, сядай ужо...— Адась паказаў вачыма на табурэт, а сам прайшоў у сенцы, баўтануў кубкам па вядры, выпіў вады,

вярнуўся, сеў на другі табурэт, утаропіўся яшчэ тумаными вачыма ў Ігната, нібы пытаючыся: «І што табе трэба? Хіба не бачыш, што мне і так моташна?»

— Дык што ты рабіць думаеш? — спытаў Ігнат, стараючыся не глядзець у бурачневы, раскіслы твар.

— Што рабіць? — пацісиуў плячыма Адась.— Трактар трэба рамантаваць.

— Вашшчэткі, яшчэ адзін такі выезд, і ты яго дарамантуеш, хаця я не пра тое.

— А пра што?

— Пра тое, што асляпіў і аглушыў пасёлак, і думаеш, так яно і сыдзе? — Ігнат ступіў да выключальніка, пстрыкнуў: лямпачка не загарэлася. Ён не хацеў злавацца, стрымліваў сябе, але глухое раздражненне закіпала ўсярэдзіне. Дастаў піпку, натаптаў, выгарнуў з печы вугалёк, прыпаліў.

— Хто дакажа, што гэта я? Мала тут розных машын ездзіць?

— Калі трэба будзе, то дакажуць. І даказваць нечага.

— Ну, ты ж, дзядзька, не бачыў, што я ехаў учора? Праўда? І ніхто не бачыў. Быў вецер, бура дайжа была... А слупы гнілыя... іх і палажыла, а? — Адась гаварыў спакойна, нявінна пазіраючы ў вочы Ігнату. «Глядзі, адкуль і розум бярэцца? — падумаў Ігнат.— Саўсім цвярозы, як і не піў учора».— Яно ж так было, дзядзька Ігнат? — перапытаў Адась.

Спачатку Ігнат думаў, што Адась жартуе. Такое бывае пасля п'янкі, калі чалавек не ведае, на якім свеце жыве. Але цяпер ён убачыў, што Адась гаворыць зусім сур'ёзна. І хоча верыць таму, што гаворыць.

— А што, калі б правады былі пад токам? — спытаў у сваю чаргу Ігнат.

— Адкуль мне знаць: пад токам ці не пад токам? Няхай з нябеснай канцылярыяй разбіраюцца або хаця б з электрыкам ці інжынерам.

— А ты ведаеш, што дзядзька Ігнат ужо мог і не сядзець цяпер перад табой і не слухаць тваю дурату?

— Як гэта так?

— А так, што я выйшаў досвіткам на вуліцу і засіліўся ў правады. Дык што ты мысліш рабіць? — Голас Ігнатаў быў хрыплы.— Ці, можа, хочаш, каб следавацель з табой пагаварыў?

— То, можа, ён і прыйшоў ужо, той следавацель, а? Можа, і вядзе ўжо следства? — ухмыльнуўся Адась.

— Ты во што, мілы, ты мне свае зубы не паказвай. Нагледзеўся я за свой век усякіх. Я прыйшоў да цябе, а мог, вапшчэткі, і не захацець прыйсці,— Ігнат устаў.

— Дзядзька, ну хіба ж можна так? Следавацель... Следавацелю хопіць работы і без нас.

— Я таксама гэтак думаю. А каб усё было па-добраму, дык пастаў новыя слупы. Я палічыў: трэба тры штукі. Лес у цябе ёсць, акораны, сухі...

— Ты што, дзядзька, здурнеў? Гэта ж на хату... Я новую хату ставіць сабраўся. А, Зіна, ты чуеш, што ён надумаў?

— І праўда, дзядзька,— загаварыла ад печы Зіна.— Гэтага лесу і на хату мала.

— Вапшчэткі, слупы, я думаю, і сельсавет адпусціць,— змякчыўся Ігнат.— Хаця, калі па-чэснаму, трэба было б і слупы з цябе спагнаць. Каб ведаў. Ды слупы слупамі, а ставіць хто будзе і калі?

— Вот раскамандаваўся. Табе б, дзядзька, у вайну батальён, а мала батальёна — полк цэлы, во ўжо накамандаваў бы...

— Ты, вапшчэткі, пагавары мне, дык я табе дывізію прышыю,— прыгразіў Ігнат.

— І праўда. Не старшыня, не брыгадзір дайжа, а прыйшоў і распараджаецца,— усур'ёз зазлаваў Адась.

— Старшыня з табой не растарэкваў бы столькі. Цялятнік жа таксама, мусіць, выйшаў з-пад току. Семдзесят галоў, ім у чыгунку пойла не наварыш. А цяпер трэба хоць слупы прыбраць і дрот паскручваць, каб можна было па вуліцы прайсці. Адзявайся, дык я трохі пасоблю.

— Цялятнік нічога. Ён ад высакавольтнай запітваецца, я глядзеў. А вуліцу аслабаніць трэба...

Тут Адася доўга ўгаворваць не давялося. Ён скоранька абуў кірзавыя боты, надзеў ватнік, падперазаўся.

На двары трохі праяснілася. Хмары ішлі цяпер вышэй, адкрываючы, як прамыіны, блакітна-шызыя плямы. І ўвесь той разбой, што ўчыніў ноччу Адась, цяпер не здаваўся такім страшным. У трох месцах правады былі парваны, іх як паперараразала, і мужчыны скруцілі іх у вялікі круг. Слупы скінулі з дарогі пад плот. Доўга валтузіліся, пакуль багром сцягнулі завіслы слуп з Міколкавай ліпы. Якраз за гэтым заняткам і застаў іх

старшынёўскі «газік». Ён спыніўся. Першымі выйшлі старшыня калгаса і інжынер, потым выскачыў электрык Міша Адаменя. Значыць, ужо ўсё ведалі, калі такой брыгадай завіталі.

Старшыня быў не з далёкіх — з-за Селішча. З таго боку некалі прыходзілі сюды і асядалі Ганчаронкі, Дзегцяронкі, Кавалёнкі. Старшыня — з Ганчаронкаў. Віктар Захаравіч Ганчаронак. Парода прыкметная: сухашчавыя, з пераламанымі насамі, а голас, як труба. Ігнат бачыў і двух братоў яго: усе як з аднаго дуба і адной сякерай чэсаныя.

Старшынёй ён у іх ужо гадоў з дзесяць. Прыехаў і неяк адразу прыжыўся, па-гаспадарску абгарадзіўся будынкамі: паставіў дом, хлеў, лазню. Прыехаў з пяцігадовай дзяўчынкай, а дваіх ужо тут знайшлі. Гэта пры ім вялася дарога з Клубчы ў Ліпніцу і далей, на станцыю, пры ім пачалі будаваць у Ліпніцы новы кароўнік на трыста галоў, ці, як цяпер модна гаварыць, «комплекс». І таксама ўжо канчаюць. Прыехаў зусім малады, год трыццаці, тонкі, гонкі, а цяпер памажнеў, пацяжэў, але мяккія шэрыя вочы, як і тады, пазіралі на чалавека нібы з вінаватасцю ці просьбай. Яму б доктарам быць: і выслухае, і скажа, суцешыць чалавека. Мяккі, а сваё возьме. Ціха, спакойна, а зробіць так, як намеціў.

Інжынер быў свой, клубчанскі, з Цодзікаў, і, як усе Цодзікі, невысокі, пануры ў твары. Чалавеку ўжо за пяцьдзесят, а Ігнат і не прыпомніць, каб яго твар магла калі распагодзіць якая радасць — свая ці чужая. «Вот так і пражыве век, не ведаючы, чаго людзі смяюцца»,— падумаў Ігнат, гледзячы, як Цодзік вылазіць задам з машыны, наском бота асцярожна намацаў зямлю, паставіў нагу на ўсю падэшву, пасля паставіў другую.

Электрык таксама быў з Клубчы. Малады хлопец, пасля арміі. Выскачыў з машыны, кіўнуў галавой Ігнату і Адасю і стаў аглядаць лінію.

Старшынёўскі «газік» рэдка калі спыняўся на гэтым пасёлку, а калі і спыняўся, то болей каля Ігнатавага двара.

— Вось так. Пакуль вы спіцё, людзі за вас усю работу зробяць,— папракнуў Цодзіка і Адаменю старшыня, падаючы руку Ігнату, потым Адасю.— Нарабіла ўчарашняя ноч і ў вас? У дзвюх брыгадах лініі паклала,— гаварыў ён далей, пазіраючы на Ігната.

— Вапшчэткі, і тут быў... вецер,— Ігнат кінуў во-

кам на Адася. У таго аж шыя выцягнулася, так ён пазіраў на Ігната. Стой ужо, герой, не трапячыся.— Тры слупы пад корань. Гэта калі браць тыя, што ляжаць. А калі браць і тыя, што заўтра лягуць, то і ўсю лінію трэба ставіць на цэментовыя пасынкі. І крэпка, і надоўга.

— Каму тут гэта надоўга трэба? Колькі тут хат засталося?..— адазваўся хмура Цодзік, ведучы вочы ўздоўж пасёлка.

— Пятнаццаць двароў,— адказаў Ігнат.— Табе, як калгаснаму начальству, трэба было б ведаць.

— Усе мы начальнікі... двары лічыць... Толькі рабіць няма каму...

— А, вапшчэткі, можа, у тваіх словах маецца і разумны пункт. Сеў бы сам за трактар ды яго па-строгаму прыпрог,— Ігнат кіўнуў на Адася,— глядзіш, ужо і звяно... А звяно на машынах — вялікая сіла. Адной зямлі колькі можна перавярнуць.

— Ага, ты, дзядзька, нараіш...— Цодзік сказаў гэта, пазіраючы на Адася, быццам прыцэньваючыся. Адась шмаргануў носам, адвярнуўся.— Лепей бы ўжо ў цэнтр пераязджалі, у кучу, дык бы відно было, што рабіць.

— Пераедам. Усе пераедам, вунь туды,— Ігнат паказаў галавой на купку чорных дрэў за пасёлкам, на могілкі.— А пакуль ты ў Захаравіча спытай: трэба тут людзі ці не? У яго спытай.

— Не людзі трэба, а работнікі... Ра-бот-ні-кі,— разарваў апошняе слова Цодзік.

— Вапшчэткі, а ты бачыў, каб работнікі былі не людзі?..— глуха спытаў Ігнат. Ён ужо закіпаў: хопіць гэтых дурных жарцікаў.

— У вас нейкая надта мудроная філасофія выходзіць,— умяшаўся старшыня.— Людзі, работнікі... Будуць людзі, будуць і работнікі...

— Ты, Цодзік, слухай чалавека. Ён хоць і не з Клубчы, як некаторыя, а шырока думае...

— З табой, дзядзька, лепей не зачынацца. Ты ўсё на сваю нагу наравіш паставіць,— пайшоў на прымірэнне Цодзік.

— Вапшчэткі, на чужых нагах яшчэ не хадзіў і не збіраюся.

— Дык што будзем рабіць? — зноў уклініўся старшыня.

Пытанне было да Цодзіка.

— Што рабіць... Трэба часовыя слупы ставіць, а там будзе відаць. Ды і раённая брыгада аслабаніцца...

— А табе, вапшчэткі, пашанцавала. Лічы, што надта пашанцавала,— усміхнуўся Ігнат да Адася.

— Мне заўсёды шанцуе,— Адась упершыню за ўсю раніцу засмяяўся.— Мне яшчэ нябожчык тата паўтараў: — «Не гаруй, Адась. Бог возьме, бог і аддасць».

— Ну, з богам так проста не выходзіць. Той, што забраў — тое забраў. А тут пашанцавала.

— Дзе яму пашанцавала? — зацікавіўся старшыня. Цодзік таксама павярнуўся да Ігната.

— Ды так,— адказаў Ігнат.— Мы з ім тут былі заклаліся на адзін параграф закона. Але яму,— Ігнат кіўнуў на Адася,— няйначай, сёння воўк дарогу перабег. Я быў пэўны, што ён прайграе, ажно не...

— Ну што ж, Ігнат Сцяпанавіч, раз у вас тут такія тайны, то і я хачу пашаптацца,— старшыня калгаса ўзяў Ігната пад руку, павёў ад машыны.— Ёсць адна сур'ёзная гаворка...

— Вапшчэткі, калі сур'ёзная, то і я сур'ёзны,— нібы пажартаваў Ігнат Сцяпанавіч.

— Як вы гледзіцё на тое, каб памяняць, як гавораць ваенныя, месца дыслакацыі?

Ігнат Сцяпанавіч спыніўся, выслабаніў руку:

— Гэта што, зноў пра пераезд? Тое, пра што Цодзік пляскаў? То скажу так: я ставіў тут хату не для таго, каб праз колькі год пад нечую пустую ахвоту перацягваць немаведама куды...

Ганчаронак выслухаў яго спакойна, зноў узяў за руку.

— Ніхто вас адсюль не гоніць і не прагоніць. Жывіце на здароўе. Тут іншае. Я хацеў бы, каб вы пайшлі на комплекс.

— На комплекс? Дык ён жа яшчэ не здадзены.

— Не здадзены, і таму якраз трэба, каб вы пайшлі туды. І прасачылі, што недаведзена, непадагнана, недавінчана... Комплекс не маленькі і не просты, вузлоў шмат, і ўсяго шмат. Сёння будаўнікі тут, і мы ім дыктуем, заўтра яны паехалі і ўжо нам будуць дыктаваць. Тут вас грамаце вучыць не трэба.

— Вапшчэткі, грамата мая простая: замахнуўся, дык бі, бо самому дадуць. А раз наважыўся на работу, то рабі чэсна, так, каб не знайшлося ахвотнікаў перараблівацъ і пальцам тыкаць. А як жа будзе з млынам?

— Што млын? Млын сваё адмалоў... Вы самі ведаеце лепш чым хто, што ён дажывае сваё.

— Вапшчэткі, калі памяняць стойкі і пару бэлек... жорны б, мусіць, яшчэ доўга круціліся...— разважаў Ігнат Сцяпанавіч.

— Пад новыя бэлькі новыя сцены трэба. А пры гэтых сценах жорны будуць круціцца, пакуль не прыдушаць каго.

Старшыня добра агледзеў млын, перш чым пачаць гэту гаворку, нічога не скажаш. Ігнату такое падабалася. Падабалася і тое, што яго просяць. Не адзін раз ён заходзіў на комплекс. І калі яшчэ толькі катлаваны капалі, узводзілі сцены, і пазней, калі пачалі памяшканне ажыўляць металам, манціраваць транспарцёры, аўтапаілкі, «елачку»... На культурную работу задумана, калі навесці ўсё і дзяржаць у строгасці і парадку. Прыглядаўся да ўсяго, прыцэньваўся, як на базары, але самога сябе бачыў там, на млыне.

— І якім жа начальнікам, Захаравіч, ты хочаш мяне зрабіць? — Ігнат рэдка калі называў людзей па бацьку, але калі называў, то былі таму важныя прычыны.

— Самым вялікім. Вартаўніком.

— Які пілнуе нязробленае?

— І ўсё астатняе, але ў першую чаргу нязробленае. Яно павінна быць зроблена.

— Не, Захаравіч, не.

— А чаму? — Ганчаронкавы вочы пацямнелі.

— Вапшчэткі, я яшчэ не здаў свой аб'ект, каб перастройвацца на новы. Ды і, скажу табе, часу мала. Часу мала перастройвацца. Хаця, вапшчэткі, і цікава.— Ігнат глянуў на шэрае неба, на сяло з канца ў канец, на людзей, што стаялі ля «газіка», потым на старшыню. Яны доўга пазіралі ў вочы адзін аднаму, і было ў вачах абодвух бясслоўнае шкадаванне адзін аднаго. Старшыня стомлена ўсміхнуўся, працягнуў руку:

— Мы пра гэта яшчэ пагаворым, Ігнат Сцяпанавіч.

Здаецца, і адышла бляха на нейкае нішто, а ваду пусціла ў хату.

Ігнат Сцяпанавіч узяў дашчаных рэек, пусціў па блясе ўкруга коміна, звязаў цвікамі. Цяпер-та ніякі дождж не дастане. Зрабіў гэту работу Ігнат Сцяпанавіч скора, спусціў малаток і сякеру па шыферы ўніз, а сам

застаўся наверсе. Закурыў, павёў вачыма перад сабой і далей.

Даўно не залазіў ён так высока і цяпер пазіраў з гэтай вышыні з абвостранай, засяроджанай цікаўнасцю і нібы адкрываў для сябе новы свет. Здзівіўся, як гэта ўсё бачыцца па-іншаму, калі глядзець зверху.

Ходзіш па зямлі, пазіраючы кругом, здаецца, усё бачыш, і добра бачыш, вочы, каб так і далей, яшчэ свецяць. І не проста свецяць, а бачаць і мушку на стрэльбе, і тое, што шукае мушка, а во асядлаў вільчык хаты і нібы Амерыку адкрыў. Паказалася тое, чаго не бачыў, а калі і бачыў, то не звяртаў на гэта ўвагі.

Ён прывык, жыў увесь час з тым, што стаіць Ліпніца ў лесе, і лес з усіх бакоў падступае да яе — дзе бліжэй, дзе далей. А цяпер адкрыў, што Ліпніца голая. Толькі ля крайняга ад Клубчы пасёлка гонкім частаколам стракаціцца бярэзнік. Малады, трывожліва-пругожы ўсякай парой, здавалася, ён і адсюль праглядаўся наскрозь. Нічога не хаваў, ды ў ім нічога і нельга было схаваць. «Вось ён «я», які ёсць, такі і жыву». Відаць, няма на свеце дрэва болей безабароннага, чым бяроза.

Здаецца, зусім нядаўна было, што качак страляў у канцы сваіх сотак, у балотцы за выжарамі, а цяпер дзе тое балотца і дзе тыя качкі? Роўнае чыстае поле раскінула крылле ўздоўж сяла і далей, пад могілкі і да лесу. На яго ж вачах карчаваліся выжары, асушалася балотца, і было гэта гадоў шэсць-сем, але нібы толькі цяпер Ігнат Сцяпанавіч убачыў, што з гэтага сталася. Быццам адбывалася ўсё гэта ў сне, і ён цвёрда ведаў, што гэта ў сне, а цяпер прачнуўся і ўбачыў, што ўсё праўда.

Зямля пачысцела і параўнела, нібы яе катком прыгладзілі, і ўсё на ёй стала відаць, як на лысіне. І не трэба надта прыглядацца, каб убачыць на полі агрэх ці камень. Залез на хату, як на вышку, і камандуй. «Камандуй» — гэта калі смехам, а калі сур'ёзна, то поля нашмат паболела, і ёсць дзе разгарнуцца машынам — што сеяць, што жаць ці, дапусцім, капаць тую ж бульбу. Хто б яе сёлета столькі рукамі выкапаў, калі б не камбайны ды студэнты. Дзе ты баб набярэшся, калі і мужчын мала, і кожны наравіць за матор сесці.

Вядома, час не любіць стаяць на месцы, гады людзей мяняюць, а не толькі лічыну зямлі, і ўсё гэта праходзіць у цябе на вачах. Іначай яно і быць не можа, калі проста думаць пра гэта, а во зірнуў на ўсё гэта

зверху і не паверыў вачам сваім. Сяла, якое ён ведаў,— пасёлак ля пасёлка, хата ля хаты — лічы што не было. Сяло пабілася на хутары. Некалькі хат — потым разрыў, яшчэ некалькі хат — і зноў разрыў...

Дзіўна было і сумна бачыць усё гэта Ігнату Сцяпанавічу. Здаецца, гэта ўчора было, як збіраліся яны ў пасёлкі, гуртаваліся, сцягваліся з хутароў. Столькі людзей. Будаваліся адзін перад адным, садзілі сады...

Сядзець, раскірэчыўшыся, абсядлаўшы вільчык, было мулка, і Ігнат Сцяпанавіч перакінуў нагу па адзін бок і сеў так. Павярнуў галаву лявей, за меліярацыйны канал. Дажджы далі вады, як вясной, не пераскочыш з берага на бераг, як гэта бывае летам, калі толькі па дне кволіцца светлы струменьчык. Роўны, як стол, луг, ён і цяпер зелянее травой.

У чорных кучмах прысад стаяў цэнтральны пасёлак. Цераз яго ішла дарога з Клубчы на станцыю, да чыгункі. На вайну ішлі па ёй, у армію — па ёй, вучыцца — па ёй. Колькі па ёй прайшло ліпнёўцаў, каб ніколі не вярнуцца ці вярнуцца гасцямі. Як збяруцца на раданіцу, то з адной хаты паўсвету.

Узяць хоць бы Вержбаловічавых. Кожны год прыязджаюць, і кожны год на дзвюх машынах. Помнік бацьку паставілі, абгародку. Прыедуць, прыгледзяць усё, пагамоняць, паўздыхаюць. Летась і Люба прыязджала. Такая жывая яшчэ, баявая...

У канцы пасёлка на пукатым узлобку прыгожа вылучаюцца белыя прадаўгаватыя будынкі. Да іх з гравейкі вядзе чорная стужка асфальту. Гэта і ёсць комплекс, куды сватае Ігната Сцяпанавіча Ганчаронак. Ігнат Сцяпанавіч мелькам кінуў вокам на будынкі комплекса і, нібы спалохаўшыся чаго, крутануўся на вільчыку назад.

Лявей, як ісці па дарозе ў Клубчу, невысока горбіліся курганы. Адсюль яны амаль нічым не адрозніваліся ад куч нагорнутай бульдозерамі зямлі, хіба толькі тым, што ўкрыты кустамі, як купіны травой.

Як памятаюць ліпнёўцы, на курганах заўсёды раслі кусты здзічэлых калючых сліў. Угары яны спляталіся так густа, што прашыцца праз іх маглі толькі хлапчукі, і то ўнізе, па зямлі. Раз у два-тры гады кусты былі, як граззю, аблеплены маленькімі, халодна-зялёнымі, нібы

шклянымі, слівкамі. Паспявалі яны позняй восенню, калі ўсе садовыя слівы адыходзілі, але і спелыя яны мелі свой густы, церпка-саладжавы прысмак. Дзяцей, урэшце, гэта не бянтэжыла, і яны абіралі іх, як і свае дома.

На крайнім ад лугу кургане стаяла некалі высокая старая бяроза. Ад старасці яна была болей чорная, чым белая. Гэта ад яе камля бралі разгон і злятал і ўніз, на ледзяную разлогу сані, калі, бывала, у каляды збіраліся з усіх пасёлкаў хлопцы і дзяўчаты.

А бліжэй да сяла, на сажалцы, убівалі ў лёд жалезную вось, уздзявалі на яе кола, прывязвалі жэрдку з санямі на канцы, на сані ўсаджваліся дзяўчаты, маладухі, і вось ужо два здаравейшыя хлопцы, налягаючы грудзьмі на закладзеныя між спіц колікі, зрушвалі з месца сані і вялі іх далей, разганяючы ўсё болей і болей. Што тут піску, крыку, і, не дай бог, калі сані былі слаба прывязаны да жэрдкі ці раптам лопне вяроўка, якой яны былі прывязаны. Іншым разам хлопцы і рабілі так: прывязвалі гнілой вяроўкай. Раскручаныя да шалёнай хуткасці, сані зрываліся з жэрдкі, як раз'юшаны бык. Добра, калі наперадзе быў чысты лёд. А калі сустракалася купіна, то часта было не да смеху.

Бярозу зламала бура. Страшная была бура — з ліўнем, маланкай. Маланка запаліла тады кароўнік — ледзь павыцягвалі з агню ашалелую жывёлу. А назаўтра, калі ўсё ацiхла і супакоілася, зірнуў Ігнат на курганы і вачам не паверыў: замест бярозы ў неба пазіраў разадраны пень з двума вострымі, як рогі, аскабалкамі. І каб сказаць, нездаровая была бяроза, гнілаватая ці з дуплом, дык не — тоўстая, чыстая крамяная сарцавіна, а ламанула так, што застаўся толькі гэты пень. Сама бяроза ляжала ў хліпкай дрыгве метрах у дваццаці ад кургана. Нехта з мужыкоў падступіўся да яе зімой, калі добра ўмёрзла чорная каша. А пень доўга яшчэ тырчаў над курганам, як сумны помнік той страшнай ночы.

Некалі старыя гаварылі, быццам курганы былі насыпаны над магілай французаў напалеонаўскай вайны. Ды, пэўна, усё гэта байкі, хаця да Бярозы тут кіламетраў нейкіх дваццаць пяць. Французы ішлі другой стараной, на Барысаў.

Меў грэх на душы Ігнат Сцяпанавіч, не ўцерпеў і неяк бязлюдным надвячоркам надумаў праверыць, чым

жылі курганы некалі, навошта іх насыпалі. Пракапаў нару збоку, як крот, заглыбіўся метры на два ўсярэдзіну. Дабраўся да паленага драўлянага вугалю. Хоць бяры і ў горн засыпай. І яшчэ болей не паверыў байцы пра французаў. Успомніў другі расказ, нібыта на гэтым месцы была некалі смалакурня, а заснаваў яе немец. Казалі, сам быў чорны і прозвішча меў такое ж — Шварц. Гнаў смалу, заліваў у дубовыя бочкі і дабаўляў да Бярозы, там ужо грузіў на лодкі і адпраўляў далей. Яліна тут смалковая была, яно і цяпер знойдзеш стары корч, запаліш, дык чыстай смалой сыдзе, і вугалля не застанецца. Ды і магутныя лясы былі, бо яшчэ ў дваццатыя гады, калі выбіралі месца пад пасёлак, а пасля будаваліся, па лузе, у канцы сотак, траплялі пні шырынёй на метр, а то і болей, і не дуб, а яловыя. Адсюль, відаць, і вугаль у курганах.

Ігнат Сцяпанавіч адвёў вочы ад курганоў, яшчэ раз зірнуў на пасёлак, і зачапілася вока яго за голую бярозу пасярод сяла — адно, што засталося на Полінным дворышчы. Галіны ўскінуты ўгору, нібы рукі ў бабы, калі прыбірае валасы на галаве. І захацелася яму пайсці ў той бок. Нічога яму не трэба было там, а проста захацелася схадзіць. І ён паціху пасунуўся па шыферы ўніз, да драбіны.

XVIII

Сядзіш дома, здаецца, усё ідзе роўна і гладка, аж нудна робіцца, асабліва зімой, а варта з'ехаць куды на колькі дзён, і пачынаецца.

Прыязджаў Валера да сястры паглядзець, як яны там у Мінску,— даўно нічога не пісалі,— а заадно разведаць пра інстытут механізацыі, як гэта, каб паступіць. Толькі тыдзень усяго і мінуў, як з сяла, накупляў розных дапаможнікаў і сам нібы ўжо настроіўся на паступленне, на перадстартавы мандраж, і на табе, ужо на самым вакзале сустрэў Алёшу Міколкавага, і той, як пра нешта будзённае, ляпнуў: «А ці ведаеш ты, што твой Вапшчэткі даўся...» Ляпнуў і спакойна пайшоў сваёй дарогай.

Валеру ашаламілі не столькі словы пра смерць Ігната Сцяпанавіча, колькі тое, *як* пра гэта было сказана і як гэта ўсё аказваецца проста на гэтым свеце — тут жыў, тут няма.

Усё лета яны працавалі разам на млыне, Ігнат Сця-

панавіч «начальнікам, «камендантам», Валера — вучнем.

Валера бачыў яго перад самай паездкай. «Ты, вапшчэткі, зазірні ў магазін запчастак, мне казаў Сцяпан Яўменаў, там процітуманныя фары ёсць, вазьмі са дзве мне для матацыкла. Я б яшчэ адну зелінгераўскую брытву ўзяў, каб дзе натрапіў, ды, пэўна, у цябе з часам будзе туга. Скажу: гэта ў мяне трыццаць тры гады, а калі навядзеш, па шчацэ ідзе, як па атаве». Усё гэта Ігнат Сцяпанавіч гаварыў у сваёй хаце і гаварыў так, быццам збіраўся пражыць яшчэ гадоў ці не з пяцьдзесят.

Вядома, усе людзі смертныя, а асабліва ў такіх позніх гадах, аднак Алёшавы словы марозам працялі Валеру. Так з закамянелым сэрцам ён і праседзеў усю дарогу ў аўтобусе, не вылез ні разу нават распраміць ногі.

У канец пасёлка, дзе стаяла хата Ігната Сцяпанавіча, а напроці іхняя, Валера ўваходзіў з павольнасцю, з якой ідуць на хаўтуры. Павярнуў з-за частакола на прамое, а ад калодзежа да свайго двара, як ні ў чым не бывала, чэша сам Ігнат Сцяпанавіч, у руках — два вядры з вадой, у шчарбатым роце — піпка. Убачыў Валеру, заўсміхаўся шырокай усмешкай:

— Вапшчэткі, трэба было даць сігнал тэлеграфам ці другім якім спосабам наказаць, я б пад'ехаў на матацыкле.

Валера глядзіць на Ігната Сцяпанавіча, стараючыся знайсці адгадку дурной задачы, якую падкінуў сёння на вакзале Алёша, і радасна, без крыўды на таго, думае: «Боўдзіла ты, Алёша, такое боўдзіла...»

І цяпер Валера быццам упершыню ўбачыў і па-сапраўднаму разгледзеў самога Ігната Сцяпанавіча.

У яго вялікая галава, доўгія рэдкія валасы. Зубы некалі былі буйныя, шырокія, але даўно павыкрышваліся, засталося мо якіх з сем на ўвесь рот. Часам здаецца, што яму з гэтымі нямногімі зубамі, можа, нават ямчэй, чым калі б іх быў поўны рот. Куды б ён тады са сваёй піпкай? А гэта ўшчаміў сабе ў шчэрбіну, і хай вісіць: можна разяўляць рот, як хочаш, можна гаварыць з чалавекам, можна плюнуць, калі захочацца, не баючыся, што піпкаываліцца. Ігнат Сцяпанавіч нават зазор зрабіў у муштуку, каб дзяржалася між зубоў. Так і ходзіць з піпкай у роце цэлы дзень, смокча, як

суслу, пакуль не ўбачыць, што ў ёй ужо даўно ўсё выгарала. Тады дастае піпку з рота, бярэ шыла, доўга калупаецца, вычышчаючы нагар і попел, зноў набівае табакай — ён і цяпер, хоць кругом засілле магазіннай махоркі і папярос, садзіць яе на гародзе за хлевам,— раскурвае, заціскае ў шчэрбіну.

Валера ставіць на снег чамадан. Ігнат Сцяпанавіч ставіць вёдры, і шэрае неба плаўна і слюдзяна калышацца ў вадзе. Нейкі час моўчкі стаяць адзін напроці другога, радуюцца сустрэчы, быццам даўно ўжо страцілі надзею на яе.

— Я думаў, дзядзька, што ты ўсё ж з'ездзіў у раён, зубы ўставіў,— нарэшце знаходзіць што сказаць Валера.

— Яно, ваішчэткі, і з гэтымі зубамі жыць можна, абы было што есці,— апраўдваецца Ігнат Сцяпанавіч.— У раён ехаць — гэта цэлы дзень сцерці. І добра яшчэ, калі ўправішся. Ды сказаць, я і сам вытачыў бы іх і ўставіў — падхадзяшчага металу няма.

Ігнат Сцяпанавіч гаворыць гэта сур'ёзна, як пра даўно абдуманае, а сам пазірае за Валерава плячо ў канец пасёлка, дзе лявей курганоў шырокім белым клінам роўна ляжыць заснежанае спакойнае поле. Нешта сумнае, як даўняе нязбдзейсненае жаданне, шэрым туманам сцелецца ў яго вачах. Валера не сумняваецца, што Ігнат Сцяпанавіч і праўда ўзяўся б за гэтую мудроную справу — вытачыць і ўставіць сабе зубы, а як бы ўжо ён іх устаўляў — гэта іншае...

— Дык што, дзядзька, можа, лазню зварганім?

— А яно і не грэх будзе. Пасля прастуды нешта ў грудзёх асела. Пакуль ты ездзіў па сталіцах, дык я, лічы што, пабываў там,— Ігнат Сцяпанавіч ківае ўгору, на неба.— Брат, хвароба ўваходзіць грамамі, а выганяць яе трэба кілаграмамі. Ты ведаеш, разагрэўся, выбегаўшы за кабаном ухаластую кіламетраў з дваццаць, хапіў з прагнасці вады з лёдам. І што я яе там глынуў, і, здаецца, не надта халодная была, а знайшла свайго мікроба. Доктар кажа: запаленне лёгкіх. А прызнаюся: кабанчык лоўкі быў, пудоў на шаснаццаць, і я, лічы што, узяў яго, ды сабака падвёў, падла, дамоў збег. Я табе скажу, дзік жартаў не разумее, на чыстым з ім лепей не сустракацца, ён на порах ідзе, як снарад, з пяцідзесяці метраў другога выстралу не паспееш зрабіць. Добра, калі б'еш з засады, а калі на адкрытым, бера-

жыся. Беражыся і бойся... Вунь Ман быў, памятаеш, з Ядранай Слабодкі, яго брат з аўстрыякамі ваяваў у Галіцыі яшчэ ў тую вайну і ўжо тады тэлефаністам быў пры штабе. Разумны мужык, немцы расстралялі за нішто гэтай вайной. Нехта падаткнуў, што ён з партызанамі звязаны, а хто не быў звязаны? Зрабілі вобыск. Акрамя стрэльбы шчэ і пісталет знайшлі, у хляве пад гноем быў схованы... Стрэльба — гэта зразумела, што за паляўнічы без стрэльбы, а пісталет... Чаму не здаў?.. Яны гэтага не любілі, ды і хто будзе любіць. Дык пайшлі мы на паляванне, я тады саўсім малады быў, выслядзілі кабанчыка. Кабанчык не кабанчык, а сякач добры, пудоў на дваццаць тры, іклы што грабільны, па паўметру кожны. Яму надаела вадзіць нас па лесе — пайшоў цераз поле ў малады сасоннік. Ман следам за ім, мы траха адсталі. А сасонніку таго няшмат, лапік, можа, з мае соткі. Абышоў Ман кругом: не відно, каб дзік куды выйшаў, няйначай залёг. Вярнуўся Ман назад, на след, ідзе, прыглядаецца, аж бачыць: нешта цямнее ў кусце. Цямнее і шаволіцца, чухае. На каго ты чухаеш?! Злажыўся ён ды як чухне! Біў пад левую лапатку, і стралок быў добры, а не паспеў і вокам міргнуць, як чуе, што некуды едзе — задам наперад. Дзік даў яму між ног і папёр. Метраў сорак правёз, пакуль той не ссунуўся ў снег, а дзік як ішоў, так і пайшоў далей... Тут якраз і мы падаспелі. Ман яшчэ ўсхапіўся з гарачкі, пажартаваў: «Во праехаў дык праехаў!» — і тут жа зваліўся. Сякач як зачапіў іклам нагу — распаласаваў ад ступні да пахвіны. Схапілі мы яго на рукі ды на сані, у бальніцу, ледзь уратавалі. Я табе кажу, дзіка проста так не возьмеш. Але я ведаю, дзе гэты абітае, хай трошкі падрасце, ды і я папраўлюся — зашчамлю яго... Хочаш, пойдзем разам, у мяне запасная стрэльба ёсць і бой добры, а? — Ігнат Сцяпанавіч глядзіць Валеру ў вочы.

— Не-е, які з мяне паляўнічы,— Валера хітра ўсміхаецца.— Хаця мы з вамі адзін раз хадзілі на паляванне. Памятаеце, на лісу, на Гараўшчыне. Я ў трэці ці ў чацвёрты клас хадзіў. «Валера, заганяй: дваццацьпятную на цукеркі!» Я і пайшоў заганяць, а яна як матанула, толькі хвост і ўбачылі.

Ігнат Сцяпанавіч слухае Валеру спакойна, засяроджана: няўжо такое магло быць?

— Вашчэткі, лісу гвалтам не купіш. Яна сама

можа такі гвалт арганізаваць, асабліва калі да курэй там ці гусей дарогу знойдзе. Чым болей неразбярыхі, тым ёй спасабней. А каб узяць яе, чаго б не даў: надта важныя каўняры бываюць і шапкі. Праўда, трэба ведаць, калі забіць і вырабіць. Мы тады з табой у добрую пару выйшлі, і калі б усё ішло, як меркавалася, шапку ты до-обрую займеў бы...

— Я лепей, дзядзька Ігнат, лазню арганізую.

— Вапшчэткі, ты праўду кажаш. Здароўе таксама трэба пілнаваць... Распальвай, а там, можа, і бацька пад'едзе — павёз сёння скаціну на камбінат, то хай бы і ён косці пагрэў.

Лазня ў Ігната Сцяпанавіча невялічкая, новая, стаіць яна ў садзе, воддаль ад хлява і хаты, і праз нейкую гадзіну з высокага азбеставага коміна яе паплыў угору, як нехаця, асцярожны дымок. Дровы былі сухія, гарэлі добра, але пакуль нагрэецца вада ды каменне, ёсць час, каб пасядзець у цяпле хаты, пагаварыць. І яны сядзяць: Ігнат Сцяпанавіч бліжэй да печы, яму холадна, Валера трохі далей, адкінуўшы галаву да высокай спінкі крэсла, заплюшчыўшы вочы.

— Вапшчэткі, калі глядзець збоку, то можа здацца, што чалавечае жыццё — гэта не шмат болей, як сума парадоксаў, а яно не зусім так. Я табе скажу: няма нічога страшнага на гэтым свеце. Трэба толькі мець цярпенне і ўпартасць па-дурному не лезці на вастраўё і заўсёды ведаць, чаго хочаш. Дайжа тады, калі неба табе здалося з аўчынку і няма скарынкі хлеба, каб з'есці. Бо ў кожнага заўсёды ў запасе застаецца смерць, як у таго салдата маршальскі знак. А гэта ўжо сур'ёзна, бо смерць нічога не хоча пакідаць самому чалавеку. Хіба што камень у галавах ды гурбячок зямлі. Ды і зноў жа таму, што некалі ўсё гэта возьмецца травой і мохам. Смерць, як жонка, не любіць дзяліцца, яна хоча камандаваць аднаасобна, і перахітрыць яе цяжка. І што цікава: смерць, як і баба, выбірае лепшых.

— Ото звязаў разам... смерць... жонка... камандзір. Табой накамандуеш,— падае голас цётка Марына, і Ігнат Сцяпанавіч здзіўлена паварочвае галаву ў яе бок, быццам толькі цяпер заўважае, што ў хаце акрамя яго і Валеры ёсць яшчэ чалавек, і гэты чалавек — яго жонка. Цётчына рэпліка, аднак, на нейкую хвіліну перапыняе дзядзьку, але не на столькі, каб не пусціць далей.

— Вапшчэткі, ты спытаеш у мяне: што ёсць на мя-

жы жыцця і смерці? І я скажу: страх. І чым большы ён, тым чалавек бліжэй да смерці. Во які парадокс,— Ігнат Сцяпанавіч цмокае губамі, пускае дым з рота, пазіраючы ўгору, у нейкую сваю далёкую цемнату.

— Сам ты парадокс, быў ім увесь век і памрэш ім. Схадзіў бы каровам сена ўкінуў, а то сядзіш, як сугней,— зноў умешваецца цётка Марына, грукаючы вёдрамі, бунтуе спакойны, элегічны настрой Ігната Сцяпанавіча.

Ігнат Сцяпанавіч не мяняе паставы, як сядзеў на крэсле, так і сядзіць, нават галавы не паварочвае, толькі ўвесь напружваецца, губы спіскаюцца ў нерухомую ўсмешку. Трэба ведаць Ігната Сцяпанавіча, каб разумець, што гэта ўсмешка можа перайсці ў сухі смех ці ўзарвацца лаянкай. За доўгія гады жыцця разам цётка Марына гэта добра вывучыла.

— Ну падумай, Валера, нашто нам тры каровы? Нашто? Хіба мы ўдваіх з'ядзім тое малако, што яны даюць? Ды нас бы параспірала. Колькі нам яго трэба? Во, бачыш, свінням выліваю,— і яна са злосцю перакульвае гладыш над вядром.— Кажу, давай прададзім дзвюх, пакінем адну, маладзейшую. Нам і яе — уга! — як хопіць... Дык дзе там...

Па сённяшнім дні, калі мала хто хоча дзяржаць і адну карову, упартае жаданне Ігната Сцяпанавіча мець іх поўны хлеў цяжка зразумець. Прадаваў бы яшчэ малако ці якім іншым чынам стараўся шукаць ад іх прыбытак, дык не.

— Што з'ядзім, што здадзім, не прападзе. Сена я накасіў, хопіць да тройцы...— тлумачыць Ігнат Сцяпанавіч, але такім тонам, каб адсеч хвост гаворцы, звесці на жарт. Яму яўна не хочацца ўлазіць у яе глыбей.

— Ды каб жа толькі каровы... Яшчэ ж свіння, кныр, гусі, куры,— адчуўшы маўклівую падмогу, ідзе ў наступленне цётка Марына.— І ўсё на мае рукі. А сабакі, сабакі яшчэ...

Ігнат Сцяпанавіч задумваецца.

— Мой бацька лічыўся нядрэнным гаспадаром... У яго аж дзевяць кароў было. Ні ў кога на радыус воласці не было столькі...

— Толькі і гонару было, што лічыўся. А зімой кубак малака дзіцяці, бывала, не знойдзеш, не кажу ўжо пра масла, яго дык і зусім не бачылі...

— Вашчэткі, тады другая ўстаноўка жыцця была...

Людзі сядзелі на гаспадарцы, хоць зямлі было мала. Але яны ўмелі радавацца. Няма бядней чалавека, які не ўмее радавацца. Тады была табака «Стамболі», «Міссаксудзі». Бацька ездзіў у Бабруйск і адразу браў паўхунта «Стамболі», а ў суботу адзяваў касторавы касцюм, ехаў у царкву. І я тады прывучыўся курыць. Можа, і рана, але надта смачна было пачынаць.

— Гаворыць: «сядзелі на гаспадарцы»... А ты не сядзіш? Ды ты ляжыш на ёй.— Балючае заўсёды баліць, і гэта добра чуецца ў голасе цёткі Марыны.

— Ты, вапшчэткі, карміла б свіней,— гаворыць Ігнат Сцяпанавіч, зноў-такі не паварочваючы галавы, але ў голасе ўжо чуюцца грубейшыя ноткі.— Дапусцім, возьмем мяне... Я працаваў на точцы, млын у мяне. І вучанік у мяне, да прыкладу, ён, Валера. Я захварэў, а вучаніка ўзялі сена вазіць. І млын стаў. І зноў жа. Я наліў камень, хацеў змяніць паўпрыцы. І во на — хвароба. Хто за мяне гэта зробіць? То-та. І прыязджае сам старшыня Ганчаронак, просіць: Ігнат Сцяпанавіч, памажы. Як тут быць? Я бяру матацыкл і еду...

— А ты тут хоць разарвіся. Развёў гамарню. Адна рыкае, другі вішчыць, трэці пішчыць... Нашарэнгаешся ля іх за дзень — ні рук, ні ног не чуеш. А яшчэ ж калгас: і буракі, і да буракоў.

— Як я магу не паехаць? Сам старшыня папрасіў. У яго на плячах сельсавет цэлы. І зноў жа, кажу, точка стаіць. А там — свінарнікі, кароўнікі... Ігнат Сцяпанавіч, памажы. Ці, дапусцім, жніво. Тут усё гарыць, хапаць трэба, пакуль можна. У калгасе майстэрні, там пяць чалавек, а ён прыязджае да мяне: Ігнат Сцяпанавіч... І ўслед за ім гоняць прычэп, камбайн... Борт паламалі, матавіла паляцела...

— Ён цябе вывучыў лепей, чым ты сам сябе. Ведае: папрасі цябе, дык ты ў нітку выцягнешся, а зробіш. Дня мала, дык ты ноччу, пры лямпачцы. У двор нельга выйсці — жалеззя поўна. Дроту ўсякага, стружак гэтых пад нагамі... Садзіся есці і бойся, каб язык не пранізаць каторай...

— Ну, язык, можа, парой і не шкодзіла б...— спрабуе жартаваць Ігнат Сцяпанавіч, але цётка Марына не хоча прымаць жарту.

— У хляве неба праз латы глядзіцца, а ён чорту лысаму — точа, пілуе, стругае...

— Вапшчэткі, не чорту лысаму, і раз старшыня даў

разнарадку і ноччу людзей пасылае, знацца, іначай нельга. А хлеў перакрыю, шыфер імеецца...

— Ён ужо счарнеў, шыфер твой, за тры гады.

— Ты, вапшчэткі, дасі мне з чалавекам пагаварыць? — нарэшце ўзрываецца Ігнат Сцяпанавіч, крута паварочваецца на крэсле, быццам наважыўся ўстаць, нават падымае ногі ў валёнках і гупае імі аб падлогу.

Цётка Марына хапае вёдры і, таўхануўшы нагой дзверы, выходзіць у сенцы. Хата нейкі час расчынена, і холад лянівым белым мядзведзем коціцца па падлозе. Валера ўстае, каб зачыніць дзверы, а заадно і паглядзець, што там у лазні.

У печцы ўсё паспела выгарадь, рухлівыя язычкі полымя снуюць над вуголлем, ліжуць яго, абдымаюць. Як заварожаны, забыўшыся, чаго прыйшоў, Валера пазірае на гэта дзіва, думае пра Ігната Сцяпанавіча. Жыве ён, як дуб у полі: ва ўсіх на віду і ўсе вятры чэшуць языкі свае аб яго сукі.

У хаце цёмна ўжо, толькі адзінокім воўчым вокам бліпгчыць аганёк ад піпкі — і то калі Ігнат Сцяпанавіч зацягваецца, тады ўспышка на імгненне асвятляе яго твар, столь, сцены, абабітыя вырабленымі цялячымі скуркамі дзверы.

Не першы раз Валера сядзіць з Ігнатам Сцяпанавічам не запальваючы святла, і цемната абступае іх, але сёння трывога, што з'явілася на вакзале ў Мінску, не дае Валеру спакою адчуваць сябе лёгка, як гэта было заўсёды. І хоць прычынай яе была няпраўда,— вось ён, Ігнат Сцяпанавіч, сядзіць сабе, байкі баіць,— трывога не праходзіць. Можа, вінавата яшчэ і цемната, і гэта «воўчае вока» — піпка.

— А то надумаў я пайсці на ваўкоў. І, можа, не так сам надумаў, як паджучыў мяне Прыжок Антон,— радасным голасам, як пра тое, калі б яму пашанцавала раптам выйграць па латарэі легкавую машыну, гаворыць Ігнат Сцяпанавіч. Валеру прыемна здзіўляе не сам голас, а тое, што Ігнат Сцяпанавіч загаварыў пра ваўкоў — як бы ўслед за яго думкамі. Ігнат Сцяпанавіч — заядлы паляўнічы, гэта ўсе ведаюць. І болей за ўсё ён любіць расказваць пра сустрэчы з ваўкамі. Ці іх, гэтых сустрэч, было болей, чым з якім іншым зверам, ці ваўкі надта часта перабягалі яму дарогу... Але расказвае ён пра іх з любоўю. Гаворыць пра звера, як пра чалавека. Быццам вось яны сустрэліся, роўныя, і пай-

шла гульня: хто каго...— Ага, Прыжок. Не, не той, што з Мікалаеўкі, а той, што жыў за млынам, у двары яго яшчэ валун ляжаў счэсаны, на ім добра было пляшку віна раздзяліць. Ён сам хоць і стрэльбу ў руках дзяржаць не ўмеў, бо і дзяржаць не было чым, быў без вялікага пальца на левай руцэ, а правай і саўсім не меў, адарвала ў малатарні. Так і жыў чатырохпалы — ні даць, ні ўзяць, ні ўкрасці... Прыходзіць гэта Прыжок увечары, а зіма халодная была, якраз самая піліпаўка: «Чаго ты на печы ляжыш, ваўкі скора вуглы ў хаце паабгрызаюць»,— гаворыць. І праўда, той зімой яны раз'ятрыліся, як на пагібель, у Карпа з Асінаўкі з ланцугом сабаку павялі. І сабака быў слаўны, не пад кожным сталом пралазіў, на волі дык і двум ваўкам не даваўся, а аднаго сам браў спакойна, і не чуў Карп нічога, а назаўтра ланцуг з нашыйнікам за тры кіламетры знайшоў, аж ля Бронікавай гары, во як... А Аркадзеву аўчарку, яшчэ ад немцаў засталася і прыбілася да двара, ну гэтага Аркадзі, з Дулеб, яго бацька некалі парабкаваў у Казановіча, узялі пад акном. Пакуль паспеў штаны нацягнуць, дык і касцей не пакінулі, і клочча не сабраў. Я табе кажу, воўк як раззлуецца, страшней любога звера, мядзведзя страшней.

А ў Прыжка якраз свіння тыдні два як апарасілася, чорт ведама што з парасятамі рабіць — такі холад. У хаце дзяржаў, каб не памёрзлі. Кажа, возьмем заўтра ў мяшок кабанчыка і пойдзем, падманім іх, шэльмаў, можа, каторага і звалім, глядзіш, і трыста рублёў заробім, гэта шчэ на тыя грошы. За трыста, кажа, і кабанчыка не шкода, каб яе чорт убрыкнуў, свінню гэту, выбрала калі парасіцца...

На тым і парашылі: ён заўтра бярэ кабанчыка, ідзе да мяне, а ад мяне ўжо разам туды, за выжары. У мяне якраз трохстволка была, шаснаццаты калібр, цэнтральны бой, зайца за сто метраў даставала,— Ігнат Сцяпанавіч цмокае губамі, заплюшчвае вочы, суцішваецца. Можа, ён заснуў — з ім і такое бывае. Валера нейкі час чакае: ці не пачуецца голас зноў — не, не чуваць, і ціха выходзіць з хаты.

Выгортвае вуголле з печкі, выносіць на двор, залівае вадой. Доўга пазірае ў печку, дзе дагараюць, гублячы іскры, пераліваючыся ірдзяна-блакітна-сінімі аганькамі сабраныя ў кучу астатнія вугольчыкі, залівае і іх, чакае, пакуль ачахне, выйдзе мокры дух, аблівае вадой

палок, лаўкі, яны курацца шызай парай, налівае гарачай вады ў дзежачку — запарыць венікі, ускідвае кубак вады на каменне — абмыць яго, абагрэць палок. Ідзе дамоў, бярэ бялізну, мыла. Бацькі ўсё яшчэ няма. Заходзіць па Ігната Сцяпанавіча. Той спіць, звесіўшы галаву на плячо, але як толькі Валера заходзіць, адразу падае голас:

— Назаўтра я насек волава, накачаў карцечы, шэсць патронаў з карцеччу, чатыры з куляй, не лічу ніжняга ствала, у мяне тры патроны і для яго было,— гэта калі па два патроны на галаву — шэсць смела можна ўлажыць. Толькі прыцьмела, заяўляецца Прыжок з мяшком за плячыма, а ў ім на дне шаволіцца нешта жывое. Кажа, самага лепшага кабанчыка ўзяў. І праўда, вішчыць у мяшку нехта ціхенька, але галасок звонкі. Я яму, кажа, за лыч пяцельку зашморгнуў, каб голас быў весялейшы.

Валера садзіцца — даслухаць, што было далей.

— Ідзём мы, снег рыпіць пад нагамі, ды кабанчык жаласна канючыць. Антон узяў яго на рукі, як дзіця, той прыгрэўся і аціх. А мароз до-обры, у носе малодзіць. Пакуль дайшлі да балотца, трохі праяснела. Ёсць такая пара зімой, у пілілаўку: на звязку дня і ночы раптам сцямнее, шэрае на вочы крадзецца, а пасля выясніцца, і зноў відна, чыста ўдзень. У мяне на нагах буркі ў бахілах — вайскоўцы заязджалі, аж тры скаты адразу прапаролі, трэба было камеры падлатаць, дык яны мне браковую, з чырвонай гумы, пакінулі, чатыры пары бахіл выйшла, моцная гума была; у Антона — лапці.

Выбралі мы дзве елкі лявей балотца, паўз дарогу, метраў пятнаццаць адна ад адной, я залез на адну, Антон на другую, кабанчыка пакінуў пад елкай, толькі вяроўку ад мяшка ў руках дзержыць. Скажу, месца выбралі мы добрае, праглядаецца кругом: і балотца, і гала, і выхад з выжараў. Воўк — звер мудры, ніколі не ўгадаеш, адкуль ён да цябе заявіцца. Баронь бог стаць з падветранага боку, за кіламетр чуе чалавечы дух, а порах яшчэ далей. Але тут нам усё прыяла: вечар ціхі, ні вецярка, ні голасу — быццам усё застыла, у зямлю ўмерзла. Нават сабакі ў сяле перасталі абзывацца. Умасціўся я на елцы: пад нагамі два тоўстыя сукі, задам абапіраюся яшчэ на адзін сук — каб і сектар абстрэлу быў, і каб злажыцца можна было, біць дык біць. Ішлі — чуўся мароз, а сцішыліся на суках, ён пад

кажух палез. І парсючок холад чуе: «гі» ды «гі». Зла-жыў гэта я рукі і асцярожна, для разведкі, падаў голас па-воўчаму: моў, адстаў ад сваіх, дзе вы?

Ніхто не адазваўся, я гэтага і чакаў, воўк рэдка калі абзываецца на першы зоў. Ён ідзе на яго, а не абзываецца. Сабакі толькі заякаталі ў сяле, іх я купіў адразу, лічы, за медны грош. Счакаў трохі, пакуль усё ўляглося, зласжыў рукі трубой, захапіў паветра і павёў — спачатку ціхенька, нібы з-пад карча, а там шырэй, на ўсе грудзі, але зноў жа з сумам такім, з тугой, з голасам, і вышай, вышай, а пасля ўніз, на спад, і зноў жа зацята, роспачна, быццам застаўся адзін на ўсім белым свеце,— ні радні табе, ні долі.

Я табе скажу, ваўкі надта прыгожа выюць, яны быццам плачуць самі па сабе, можа, таму і валасы ў чалавека на галаве ўстаюць дыбам, бо ён разумее гэты плач. Бывае, яшчэ баба ў роспачы так загалосіць, тады не толькі валасы ўстаюць, сэрца пераварочваецца. Зноў узнялі гвалт сабакі і доўга не сціхалі, а як улёгся брэх, пачуўся воўчы голас. Гэты голас я пазнаю з сотні галасоў. «Ну,— шапчу Антону,— падшавельвай свайго парсючка»,— а сам стаў цвярдзей на суках, каб не паляцець далоў, калі трэба будзе страляць.

І тут пачуўся яшчэ адзін воўчы голас, зусім блізка і за спіной. Вось табе і маеш, чакалі гасцей з аднаго боку, а яны з другога. І парсючок захадзіўся ў мяшку, колькі тае жывёліны, а, відаць, пачуў звера, паміраць каму ахвота. Я асцярожна паварочваю галаву, паглядзець, дзе ён, госць доўгачаканы, і ствол вяду за сабой. Бачу цень на снезе, здаецца, блізка, а прыкінуў: метраў дзвесце, страляць не будзеш. Глянуў лявей — там яшчэ адзін цень, далей яшчэ... Сем штук налічыў. Паселі паўкругам, галовы пазадзіралі ўгору, быццам на зоркі дзівяцца, і бліжэй не падыходзяць, і не адступаюць. Потым пачалі перабягаць з месца на месца, гыркаць адзін на аднаго, але без злосці, быццам перагаворваюцца між сабой. Выходзіць, не мы іх, а яны ўзялі нас з Прыжком у клешчы і не збіраюцца выпускаць.

А тут, браце, і мароз ціене, чую, ногі дзервянець пачынаюць, рукі зябнуць, метал, ён і праз рукаўку дастае, а тут правая голая, на курку... І Антон галасіць пачынае: «Братачка Ігнат, давай выбірацца, а то яны зусім замарозяць нас...» Выбірацца-то выбірацца, але куды: ад сяла яны адрэзалі нас. Думаю, дай-ка стрэлю з раз,

забіць не заб'ю, а пужну трохі, можа, разбягуцца, тады і пойдзем.

Стрэліў і як пугай па вадзе шлёгнуў: забегалі яны, замітусіліся, а адступаць не хочуць і круг не звужаюць.

Скажу табе, тут і да мяне страх пачаў падкрадацца. Добра гаварыць пра ваўкоў, седзячы на печы, а ўбачыўшы іх перад сабой такім падраздзяленнем... Яно-то канешне, трохстволка ў мяне слаўная, і б'ю я без промаху, качку на ляту за пяцьдзесят метраў здымаю, а Залескі Казік падкінуў быў угору шапку на спор, метраў за трыццаць — на рэшата пабіў, болей і не ўздзеў на галаву, але тут другое... Ды яшчэ і Прыжок ные, каб ведаў, не браў бы з сабой. «Братачка Ігнат, я ўжо ногі паадмарожваў, што Тэклі скажу, давай нешта думаць. Няма рукі, ладна, як жа без ног...» Думай не думай, а трэба прарывацца. Антон просіцца: «Ты, Ігнат, прарывайся першы, а я за табой, бо яны ў адну секунду разбяруць мае косці».

Спусціліся мы на зямлю, патупалі трохі, каб ногі адышлі, на рукі пахукалі. Кажу Антону, трэба кідаць парсючка, пакуль ваўкі разбяруцца з ім, мы і ўцячом.

Што ты! Мяне, кажа, Тэкля на парог не пусціць. Я ўжо вярнуся ці не, ладна, а калі заўтра парасяці не далічыцца, зжыве са свету. Страх перад жонкай бывае горшы за вайну, што ты паробіш. Кажу, ну і памірай разам з парсюком сваім, толькі не адставай, бо яны ўмэнт раздзеляць цябе. Рушыў я наперад, куркі на ўзводзе, адзін ствол з карцеччу, два з кулямі, быць не можа, каб не прарваліся. Ідзём проста на іх строй, такая, ведаеш, псіхічная атака. А яны сядзяць, як ёлупы, толькі вочы бліскаюць зялёнымі іскрамі.

Метраў пяцьдзесят ідзём — яны ні з месца, як папрымярзалі. У мяне хоць і стрэльба ў руках, а валасы дубка бяруцца. Падпусцілі яны нас метраў на сто, потым нехаця прыг-прыг у бакі — і зноў сядзяць, як ганаровы каравул з двух бакоў, во як. Словам, прарваліся.

Падыходзім да сяла, Прыжок просіцца: пачакай. Ну што ж, цяпер можна і пачакаць. Сталі, пачаў я закурваць, а рукі не слухаюцца: і памерзлі, і дрыжаць. Прыжок працягвае мне пляшку: «Вазьмі, глыні. Гэта ж браў з сабой, думаў, заб'ём якога злыдня ды за яго грэшную душу вып'ем, аж не давялося...» Бяру я пляшку, а там на самым дне і засталося: ён пакуль сядзеў на елцы, як

не ўсё выжлуктаў. А я-та думаю, чаго ён усё шаволіцца, месца ніяк сабе не знойдзе,— Ігнат Сцяпанавіч смяецца ціхім дзіцячым смехам, нібы сам з сабою, зноў заціхае. Мусіць, ён зноў недзе там, у сваёй памяці, якая так беражна захавала ўсё, дзе і што было з ім — добрае і дрэннае, вясёлае і цяжкое. Хаця паслухаеш яго, то цяжкога, здаецца, у яго і не было — усё проста і ясна, як у сне.

— І, думаеш, у мяне ўсё з імі так мірна і раз'ехалася? Не-е-е... Воўк — не той звер, які можа даравапь ганьбу ці насілле над сабой,— усё тым жа вясёлым голасам працягвае Ігнат Сцяпанавіч.— У мяне якраз сучка была, Румзай звалі, гэта ўжо пасля Галуса я знайшоў яе. Зайца на паўсотні метраў чула, а лісу дык і за сто. Ха-а-рошая сучка была, што хітрая, што разумная, і двор любіла. Прайшло два дні пасля нашага паходу з Прыжком на ваўкоў, маразы дзяржаліся тады крэпка, хата за ноч выстыне так, што раніцай не хочацца з-пад пярыны вылазіць, ад цёплай жонкі, каб печку пракласці. Якраз была субота, і я лазню вытапіў, папарыўся добра, павячэралі з чаркай, бывае, і чарка ідзе на здароўе, як ніколі. А пасля лазні ды пасля чаркі жыццё раем здаецца. Ага, дык чую, недзе пад першыя пеўні бытта сучка заякала. Я паслухаў яшчэ — ціха. Хацеў ужо засынаць, а яна зноў як заякоча. Бачу, справа на звера падобная. Я нанач у хлеў яе замыкаў, ад ваўкоў: пакуль схопіш стрэльбу ды выскачыш, дык і позна будзе. Ажно яна вылезла, дурніца. Пакуль валёнкі ўзбуў, кажух на плечы, стрэльбу са сцяны — усё сціхла. Выскачыў за хлеў, стрэліў у белы свет, прабег трохі за соткі. След відзён, воўчы, але адзін. Зд-а-аровы, мусіць, узяў на плечы маю сучачку і панёс, як злодзей куль саломы. Стрэліў я яшчэ раз, так ужо, для построху, і павярнуў назад. А як развіднела, пайшоў па следзе. Кіламетры два прайшоў паўз лес, па ручаю, бачу ў кустах нешта рыжае. Падыходжу бліжэй: ляжыць на снезе хвост — яе, сучкі маёй... Ну што ж, думаю, даверлівая твая душа, добра ты служыла, хоць хвост для памяці пакіну. Пацягнуў за хвост — не паддаецца, няйначай прымёрз. Пацягнуў мацней — загырчэла пад снегам. А яна яшчэ жывая была. Ён, шэльма, перадушыў ёй глотку і закапаў у снег. Не галодны быў, думаў вярнуцца. Узяў я яе на рукі, прынёс дамоў, у хату. Адагрэлася яна, ажыла. Даў я ёй малака, а яно вылівац-

ца цераз рану, ён пракусіў глотку. Зашыў я рану, пачалі адпайваць. Усё болей Лёнік, ён не адыходзіў ад яе. Надта жаласлівую душу меў да ўсяго жывога. Але нішто не памагло... пражыла яна тры дні і здохла... Во табе — ваўкі. Я сустрэў Прыжка і кажу: «Плаці, брат, нядоімку. Пашкадаваў парсючка, дык яны сучку абагулілі, ды якую сучку». Але што ты з яго возьмеш, калі ён у хату сваю гатоў праз акно лезці, каб Тэкля не ўчула, чым ад яго пахне.

— Пара ісці,— ціха, быццам у нечым вінаваты, гаворыць Валера, і Ігнат Сцяпанавіч борздзенька ўстае, уздзявае кажух на плечы.

— Вапшчэткі, жыццё — штука надта мудроная і, мусіць, ніколі не здоўжыцца,— гаворыць ён ужо на двары.— Дапусцім, жонка кажа: чаго ты на гэты комплекс бяжыш. То з млына не вылазіў, а цяпер на комплексе днюеш і начуеш. А куды мне бегчы? Бабу і то пакуль вывучыш, а то ж цехніка. Не памерла шчэ машыніна мама, родзіць машынкі, а да машыны не кожнага падпусціш. Тут талент трэба. Дапусцім, Лёнік мой све-е-етлую галаву меў і рукі не чужыя, пасля пятага класа запрог трактар, і не абы-які — ЧТЗ. Не захацеў болей хадзіць у школу — і ўсё тут. Бач, пераростак, дзеці смяюцца. Вапшчэткі, вайна яму два гады падбавіла, і ў рост добра пайшоў,— кавалер, не меней. Ну, што ж, раз такое ў чалавека паняцце — ідзі, вучыся на трактарыста. Гэта цяпер калгас дае сто рублёў, каб ішоў каторы браць спецыяльнасць — шафёра, ці трактарыста, ці камбайнёра нават, і то ўпарцяцца, не хочуць. Вунь нават сціпендзію ў інстытуце плоцяць, як Вольцы, вучыся і прыязджай. А тады: паўпуда бульбы, кіло гароху, скварку на затаўку — і гэта на цэлы тыдзень. Як, бедны, нядзелі дажджэ... А нічога, сваё ўзяў. Учэпіцца ў рычаг, як рак за палец, а выходзіла добра. Дзеўкі зноў кругом яго, і ён ім прыяе. Бачу: раз насталі, то скарагодзяць, нікуды не дзенешся. Жаніся, значыць. Хоць зноў жа, пытаюся: «Які ў цябе рэсурс ёсць, каб жаніцца? Голы збірайся — голы гатоў?..» Дык во табе стопка; калі падняць на два вянцы — невялікая, а свая хата, і можна далей пашырацца. І як быццам зачапіўся быў, і садок пасадзіў, а пасля не ўдзяржаўся, сарваўся з месца, прадаў усё і паехаў некуды на Поўнач. Бабы зглумілі жыццё. Загубіў здароўе на гэтых пераездах. Што ты хочаш, тысячы кіламетраў, а як жа

жыць без прывязкі да зямлі. Антэну і тую зазямляюць, а ты ж чалавек і дзяцьмі думаеш абсемяніцца, а ім куды расці?

— Ну, дзядзька, ты і мудрэц,— засмяяўся Валера.— Відно, што даўно не бачыў фізікі. Што такое антэна? Гэта праваднік паміж небам і зямлёй. Далей. Навошта зазямляюць антэну? Каб маланка, калі ёй раптам уздумаецца ўлупіць у гэту вось вашу дзесяціметровую антэну,— а маланка — гэта не проста маланка, а электрычны снарад, дык вось, каб маланка не спаліла тэлевізар, а заадно з ім і хату, і трэба антэна...

Ігнат Сцяпанавіч пазірае на Валеру, нібы той прымусіў яго спусціцца з высокага неба на зямлю. Адказвае:

— Фізіка, яна, канечне, як і кожны, пра сябе думае. Але я так скажу: для парадку жыцця ў сям'і трэба мець кулямёт.

— У кожнай сям'і?

Ігнат Сцяпанавіч задумаўся.

— І кожнай не пашкодзіла б. Не на тое, каб страляць, а каб ведалі, што ён ёсць...

— А ведаеш, дзядзька, я, мусіць, цябе падтрымаю, хоць гэта і аддае партызаншчынай. Параспускаліся ўсе...— Валера сказаў гэта са злосцю, але злосць яго паказвала, што Валера пра ўсё гэта шмат думаў.

— Не ведаю, як усе, а Лёніку гэтага не хапіла,— сказаў Ігнат Сцяпанавіч.

XIX

У першую ж сустрэчу пасля вяртання, калі Лёнік зайшоў праведаць бацькоў, Ігнат Сцяпанавіч паглядзеў пільна на яго схуднелы твар і сказаў:

— Позна ж ты вярнуўся, сынок...

— Можа, яшчэ не позна,— жаласна ўсміхнуўся той і пачаў паспешліва выкалупваць з пачка папяросу.

— Ваншчэткі, позна,— паўтарыў Ігнат Сцяпанавіч.

У хаце яны былі ўтраіх — сын, бацька і маці. Маці не вытрымала, накінулася на бацьку:

— Ты заўсёды знойдзеш чым парадаваць роднае дзіця.

Ігнат Сцяпанавіч нічога ёй не адказаў, толькі ўсміхнуўся — так, быццам збіраўся заплакаць. Кожны, хто бачыў бы ў гэту хвіліну Ігната Сцяпанавіча і Лёніка,

нават не ведаючы, што гэта бацька і сын, па адной усмешцы сказаў бы, што гэта так.

На дварэ была зіма, ляжаў малады снег, ад яго на свеце было светла і ціха, і гэтак жа нязвычна ціха стала ў хаце.

А летам Лёніка паклалі ў бальніцу. Ляжаў ён там нядоўга, можа, з месяц.

Прыязджала да яго жонка — і адна, і з дзецьмі, прыязджала маці, а каб прыязджаў бацька — ніхто не бачыў. Колькі разоў Марына спрабавала падступіцца, каб з'ездзіў адведаць сына, але ўсякі раз Ігнат Сцяпанавіч адказваў:

— Трэба было раней шкадаваць.

І сваёй упартасцю, і гэтымі словамі сваімі ён яшчэ раз намякаў на тое, што калі б не яна сама, не маці, то, можа, сын нікуды б і не з'язджаў з дому, можа б, і здароўчы быў. Першая сынава жонка была свая, вясковая, але не ўпадабала яе свякруха, а праз два гады сын кінуў і сяло, і яе і збег.

— Трэба было раней шкадаваць?! — не вытрымала, аднойчы закрычала Марына.— Чаму ж ты яго не пашкадаваў? Ты ж бацька!..

— Паддаўся бабам, і во — загубілі,— упарта паўтарыў сваё Ігнат Сцяпанавіч.

— Паддаўся бабам... Няхай сабе. А дзе ж ты быў, мужчына? — Марына падступала як не з кулакамі.

— Вашшчэткі, работу рабіў...— цяпер у словах Ігната Сцяпанавіча ўжо не было ранейшай цвёрдасці.

— Работу рабіў, а сына прагледзеў...

— Я не прагледзеў. Ён сам сябе прагледзеў,— адказаў Ігнат Сцяпанавіч.

Ігнат Сцяпанавіч умеў дзяржаць сваю душу на замку. Нікому не гаварыў пра тое, што шмат і балюча думае пра сына і што ён ездзіў да яго ў бальніцу. Прыехаў на матацыкле, паставіў яго ў двары знаёмага мужыка, а сам з паляўнічай торбай у руцэ пайшоў у бальніцу.

Пара ўжо бралася пад восень, быў надвячорак, і здавалася, што прырода зрабіла асноўныя дзённыя работы і гатова ісці на спачын, каб заўтра пачаць жыць новымі клопатамі.

Бальніца была ў канцы сяла, у маладым бярэзніку. Было тут яшчэ цішэй, чым у пасёлку, і Ігнат Сцяпанавіч думаў пра тое, што тут вельмі сумна нічога не ра-

біць. Сына ён знайшоў на адной з дашчаных лавак, якія былі раскіданы па ўсім бярэзніку, каб хворыя, выйшаўшы на прагулку, мелі дзе прысесці.

— Ну, дык як ты тут? — спытаў Ігнат Сцяпанавіч і ўсміхнуўся, шырока расцягнуўшы губы.

— Анічога,— адказаў сын, мелькам зірнуўшы на бацьку, быццам яны даўно ўжо сядзелі на гэтай лаўцы і бацька некуды адлучаўся на колькі хвілін, а гэта вярнуўся.— Бачыш, як тут ціха,— дадаў ён, і губы яго тарганулiся, паспрабаваўшы ўсміхнуцца, хоць сам ён быў недзе далёка і нібы ўслухоўваўся, стараючыся пачуць далёкую музыку.

— Вапшчэткі, яно так,— пагадзіўся Ігнат Сцяпанавіч і недыпламатычна спытаў: — Ты што гэта, сур'ёзна надумаў паміраць?

— Мне ўжо, тата, не засталося часу болей ні пра што думаць.— Ён даўно не гаварыў слова «тата», але сказаў яго лёгка, як дзіця, і Ігнат Сцяпанавіч уздрыгнуў плячыма.

— Тады давай вып'ем,— Ігнат Сцяпанавіч палез у сваю паляўнічую торбу.

— Мне нельга, у мяне жывот. А ты выпі.

— Яно і мне няможна, я на транспарце, але ладна... Я прывёз табе пячэння, каўбасы...

— А каўбуха не прывёз?

Ігнат Сцяпанавіч адвярнуўся:

— Я не хацеў, каб маці ведала, што я паехаў да цябе. І ты ёй не кажы, што я быў...

— Усё ваюеце? — спытаў сын, але зноў як пра нешта вельмі далёкае.

Ігнат Сцяпанавіч нічога не сказаў, выліў палову чацвяртушкі ў шклянку, выпіў.

— А ведаеш, тата, што мне болей за ўсё ўспаміналася там, удалі? — у цёмных сынавых вачах зачапілася нешта светлае, як белы туманок.— Тое, як я цябе знайшоў пасля вайны і як мы з табой на качак хадзілі.

Ігнат Сцяпанавіч зірнуў на сына, заміргаў:

— Вапшчэткі, я ведаў, што ты пра гэта не захочаш забыць.

Ён пераліў у шклянку астачу з чацвяртушкі і выпіў.

Памаўчалі яшчэ. Зноў падаў ціхі голас сын:

— Хачу папрасіць цябе аб адным, тата: памажы Лідзе падняць дзяцей. Ёй адной цяжка будзе...

— Добра. А маці я скажу, каб каўбуха прывезла.

На тым і рассталіся.

Праз тыдзень сын памёр.

Ігнат Сцяпанавіч сам зрабіў труну, завёз яе ў бальніцу, сам прывёз сына ў яго хату — да жонкі і дзяцей.

Ні на хаўтурах, ні на могілках ніхто не бачыў слёз на вачах у Ігната Сцяпанавіча. «Каменны чалавек з жалезным сэрцам»,— ціха гаварылі пра яго бабы.

Назаўтра пасля пахавання Ігнат Сцяпанавіч узяў стрэльбу і з раніцы сышоў з дому. Вярнуўся позна вечарам, нікога не забіўшы. Так было і на наступны дзень. Марына пачала ўжо трывожыцца за яго самога, але на трэці дзень ён устаў у пяць гадзін, як гэта рабіў заўсёды, і пайшоў у прыбудоўку. Зазірнуўшы ў акенца, яна з палёгкай уздыхнула: Ігнат Сцяпанавіч зацята — быццам акрамя гэтай работы нічога болей не было на свеце — чысціў гэблікам нейкую дошку.

Распранаецца Ігнат Сцяпанавіч павольна, быццам павольнасць — гэта таксама частачка нейкага вельмі важнага рытуалу. Распранаецца і гаворыць:

— Гляджу я на цябе, Валера, і бачу, што ты хлопец чэпкі, скора наложышся разумець і рабіць усё як трэба. Тут, брат, калі што новае трапіць, пакуль не абгрызеш, як сабака костку, не выпускай. І правільна зрабіў, што кніжак набраў — вучыцца трэба. Канчай інстытут ды вяртайся. Сам бачыш, што выходзіць у нас: майстэрні ёсць, станкі, «лятучкі», а рабіць работу не надта каму ёсць, во ў чым механіка. Людзі рвуцца ў горад, а не разумеюць, што волі там меней і прастору няма. Душы воля трэба.

Валера гаворыць, каб Ігнат Сцяпанавіч лажыўся на палок:

— Я з вас хваробу буду выганяць. Кілаграмамі буду выганяць.

Ігнат Сцяпанавіч паслухмяна выцягваецца на палку, кладзе галаву на рукі. Цела ў яго сухое, жылістае, косці ды камякі мускулаў, перацятых рубцамі старых ран. Цяпер яно выдае нашмат меншым, чым калі было ў адзежы.

— У вас, дзядзька, спіна, як у таты: узараць нехта ўзараў, а забаранаваць забыўся,— смяецца Валера.

— Не забыўся, а мы не даліся. Хапіла і плуга, а калі шчэ пусціць барану, якая душа выдзержала б?

Валера ўскідвае паўкубка вады на камяні, чакае, пакуль дух, шугануўшы белым у сцяну проці печкі, зойме і палок. Потым асцярожна праводзіць распараным венікам па спіне, нагах Ігната Сцяпанавіча, ускідвае яшчэ паўкубка. Дух хапае за вушы, сушыць у носе.

— Вапшчэткі, можна пачынаць,— падае голас Ігнат Сцяпанавіч, і Валера ўзмахвае венікам. Дух і венік робяць сваё — Ігнат Сцяпанавіч задаволена мармыча, вохкае, уздыхае, варочаецца, падстаўляючы то адзін, то другі бок.— Паддай яшчэ,— просіць ён, і Валера кідае на камяні новую мерку вады. Духу шмат, ён хлупіць у глотцы, Валера ўжо не ўзмахвае венікам, а лёгенька гладзіць, масажыруе цела Ігната Сцяпанавіча.

— Ото-то здарава, ото добра... А цяпер пакрапі халоднай вадзіцай,— просіцца Ігнат Сцяпанавіч, і Валера пырскае на яго халоднай вадой, потым зноў бярэцца за венік...

— Валерачка, ты ж там глядзі, не замары майго дзеда,— чуецца за дзвярыма голас цёткі Марыны.— Я тут бялізну прынесла і кіслага малака. І на холадзе доўга не сядзіце, адразу ідзіце ў хату...

— Усё будзе, як вы кажаце,— адказвае Валера, і цётка Марына пакідае іх адных.

— Вапшчэткі, я табе скажу, жонкі — патрэбныя людзі. Яны хоць і бабы, і языкатыя, але заўсёды ўпору прыходзяць,— гаворыць Ігнат Сцяпанавіч, і ў яго голасе чутна непрыхаваная задаволенасць.

— Вы думаеце, калі так было некалі, то так і цяпер? Не-а. Цяпер зусім іншы век. І дзяўчаты...— Валера махнуў рукой.— Убачыла модныя вусікі, прычоску «шык-восемдзесят тры», джынсікі — і ўсё, прапала.

— Вапшчэткі, гэта толькі спачатку здаецца, што прапала. А папраўдзе ўсё мудрэй... У жанок вушы золатам занавешаны... Яны чуюць тое, што трэба чуць. Скажы, а там, у Мінску, ты выпадкам Вольку не бачыў?

— Заходзіў да іх у інтэрнат. Бацькі папрасілі, каб завёз хатуль.

— Ну і як яна?

— Такая, як і была. Яна і не чакала, што я раптам магу аб'явіцца там.— Валера перастае ваяваць венікам, дае перадыхнуць Ігнату Сцяпанавічу.— А з ёй жыве яшчэ адна, таксама з сяла. Ой, як ёй хочацца стаць гарадской. Каб ведаў, прывёз бы гатовую нашыўку, як на імпартных джынсах: «Гарадская».

— Ну во, а ты кажаш «іншы век». Усе яны чалавекі, і ўсе розныя. Скажу яшчэ такое: гэта мы толькі называем так, каб пахваліцца, мужчынскі строй. Няма мацнейшай шарэнгі, чым бабская, і няма вярнейшага мужчыны, чым баба. Раз ужо яна ўпадабала цябе і павегыла — можаш нічога не баяцца.

Потым яны аддыхваюцца голыя ў прылазніку, п'юць з гладыша набгом густое кіслае малако, пасля ідуць мыцца. Валера памагае Ігнату Сцяпанавічу — намыльвае, шаруе венікам, мачалкай спіну, грудзі, рукі, і Ігнат Сцяпанавіч пакорліва прымае гэту дапамогу, паказваючы сваёй пакорлівасцю нешта дзіцячае, слабае. Апрануўшыся, сядзяць у прылазніку, Ігнат Сцяпанавіч дастае піпку.

— Вапшчэткі, скажу табе зноў: жыццё — гэта кола, зямля стаіць, а яно круціцца. Бывае, падыме на самы верх, а пасля са ўсяго маху, во тут не дай бог разгубіцца — раздушыць як жабу. Мокрае месца пакіне, а само пакоціцца далей. Яму няма калі чакаць, пакуль ты штаны падцягваць будзеш... Але калі ты правільна выбраў маршрут свой і маеш план, як дабівацца на ім,— ты сам кум каралю, а то і болей. Бо хто набярэцца смеласці сказаць ільву, што ў таго з рота смярдзіць. Гэта во так, як у вас, у школе, задаюць сачыненне на вольную тэму. Ніхто цябе да яе не прымушае, сам выбіраеш, а ўжо як выбраў, ніхто за цябе яго не напіша. І нечага тут плакаць: без мяне мяне жанілі, мяне дома не было. А дзе ж ты быў? Яшчэ болей скажу: калі што ўесца ў косці, то надоўга. Недарма столяр, паміраючы, казаў: усім усё дарую — і добрае, і дрэннае, адно яловаму суку і на тым свеце ніколі не дарую. Не мог наравістага характару суку даравацаь, бо той усё жыццё ўпоперак яму стаяў. На гордага чалавека шмат хлеба трэба, ды і па хлебе, але кожны хоча, каб пра яго ведалі. Як там у каго выходзіць, гэта ўжо іншае, тут трэба мець сілу смеласці не даць дурной ахвоце і людзям затаптаць цябе. Памятаеш Караля — высачыня такая была, недзе два метры, і сіла па росце, а гонару яшчэ болей. Прыходзіць ён у кузню, а там паўсяла сабралася, якраз лета было, ды дождж работу сарваў. А Максім нагрэў брусок металу — сякеру збіраўся выкаваць. Ён як быццам і не надта яркі брусок, а тэмпература ўсярэдзіне высокая. Нехта і скажы Каралю: «А вот не возьмеш у рукі, пабаішся».— «Давай на спор».— «Давай».

На літру залажыліся. Узяў Кароль у руку распалены брусок, перакінуў у другую, гуляе гэтак з жалезінай, як з мячыкам. Рукі ў яго вялікія, у мазалях, вядома, чалавек рабочы, яно і не страшна. І як ён зяўнуў — выпусціў брусок. Выпусціў-то выпусціў, а быў у ботах з шырокімі халявамі. Брусок і слізгануў па штаніне ў халяву. Усе смяюцца: «Во фокуснік, брусок схаваў», а яму не да смеху, боты былі на босую нагу ўзбуты, жонка — лярва такая, анучы ў хаце ніколі не знойдзеш. І Кароль замест таго, каб скарэй нагу выцягнуць з бота, кінуўся плячыма на зямлю, задраў ногі ўгору, трасе, каб брусок вытрасці. Вытрас, але брусок не на зямлю пайшоў, а па голай назе, у штаны. Ты ведаеш, паўнагі спаліў, пакуль выкінуў. А літру, вапшчэткі, выйграў...

Ігнат Сцяпанавіч прыхінае галаву да бервяна, заплюшчвае вочы. Валера таксама прысланяецца да сцяны і адразу нібы правальваецца ў сон. Нешта дзіўнае накочваецца на яго, быццам ён пераносіцца ў другі час, калі быў зусім маленькі, а бабуля гаварыла яму пра людзей і пра чалавечую душу. Што чалавек жыве, пакуль ёсць у ім душа. А варта толькі пасварыцца з душой, як яна пакідае цела і чалавек памірае... Як ад штуршка, Валера прачынаецца. Ігнат Сцяпанавіч напружанымі пільнымі вачыма пазірае на яго, быццам рашае для сябе нейкую вельмі важную задачу. Потым нібы спахопліваецца:

— Во, бач, таксама звёў вочы, і сніцца: падыходзіць як бы Ігнат Яблонскіх, мы з ім некалі ў Бабруйску на столяраў вучыліся, рэдкай рукі столяр быў, але вайна яго крэпка пакачала, ён недзе адразу і памёр; падыходзіць ён і пытае: «Ці гэта ты, Ігнат, ці так сабе хто?..» Хацеў я прыгрунуць яго трохі: хіба ты сляпы, сваіх не пазнаеш,— ды перадумаў. «Не, кажу, не я». Ён і пайшоў, кульгаючы, у яго дзве скразныя раны былі ў правую нагу. Выходзіць, даў мне адсрочку, і я прачнуўся...— Ігнат Сцяпанавіч заціхае, але зараз жа пачынае гаварыць зноў, толькі голас ужо другі, размякчаны, задуменны:

— Я так скажу: калі ўжо трэба паміраць, то лепей рабіць гэта восенню. Добра было б, каб хавалі раніцай, калі сонца пачынае ацяпляць зямлю, і каб ужо выкапалі бульбу, каб людзі не спяшаліся. І каб дажджу не было. Дрэнна хаваць з дажджом...— Ён адрывае гала-

ву ад сцяны, гатовы зараз жа ўстаць, шчупае Валеру памаладзеўшымі вачыма. Цяжка нават дапусціць, што нейкую хвіліну назад яны маглі спаць.

— Дык ідзём на кабана?

Валера маўчыць.

— Вашчэткі, калі ісці на звера, трэба ўмець страляць.

— Страляць я ўмею. Нават на спаборніцтвы ў раён ад школы ездзіў. Трэцяе месца заняў.

— Ці, думаеш, будзе, як в лісой? — Ігнат Сцяпанавіч ціхенька смяецца.

— Што ліса... Пагуляла і пайшла...

— Баішся жывому зверу ў вочы зірнуць?

— Мёртваму баюся. Колькі таго жывога засталося? На адну душу па пяць стралкоў. Ішоў сёння з аўтобуса, дык у Яворскім лесе, як расходзяцца дарогі на Курганок, усё здратавана машынамі. Сляды дзікіх свіней, а чалавечых яшчэ болей... Значыць, прыязджалі аднекуль,— Валера злаваўся, і губы яго, памечаныя чорнымі валосікамі, дрыжалі.

— Вашчэткі, я чуў: у тым баку сёння стралялі. Так яны могуць і да майго дабрацца,— устрывожыўся Ігнат Сцяпанавіч.— Трэба паспяшаць, а?

— Дык чаго мы сядзім, не ідзём у хату?

— І праўда. Там, пэўна, і вячэра гатова, а можа, жонка і яшчэ што знойдзе...

І яны ідуць на мароз.

XX

Ігнат Сцяпанавіч не вытрымаў доўга чакаць, праз дзень сабраўся ў лес.

— Прайду гляну, што там робіцца,— сказаў жонцы, зацягваючы папругу на куфайцы. Пад куфайку пададзеў тоўсты шарсцяны світэр з высокім, аж пад самыя шчэлепы, каўняром.

Звязала яму гэты світэр Соня. «У ім, тата, не страшна і на двор выйсці, і работу зможаш рабіць»,— сказала, радасная, што прыйшоўся ён упору і па душы бацьку. Ігнат Сцяпанавіч прымяраў яго перад люстэркам доўга і ўважліва, як каго чужога, разглядаючы сябе.

Світэр і праўда быў цёплы. Для майстэрні дык і занадта, асабліва калі з дрэвам што маеш рабіць. Маханеш рубанкам колькі разоў — і ўсё, пара пайшла. Ведама: каваль — людзьмі, столяр — грудзьмі... У лес ці

на паляванне, пад куфайку, каб спраўней было павярнуцца ды калі і затаіцца дзе пад елкай, сама добра. Удружыла дачка слаўна...

Не надта часта прыязджалі дочкі ў Ліпніцу, але і не цураліся, як бывае. Гуня прыедзе са свайго горада, напрывозіць батонаў, абаранкаў, нашуміць, нагаворыць, возьме тое, выпрасіць гэта,— і зноў прапала. Нібы вецер пракаціўся, перабунтаваў усё, пазрываў са сваіх месцаў. «Як там мой Лёшачка... ці здагадаецца зазірнуць у халадзільнік... а то будзе галодны... і дзяцей не накорміць». А дзеці ўжо школу канчаюць. Ды і Лёшачка — лысіна, як люстэрка, а ў дзецях ходзіць.

Не нашмат часцей прыязджала і Соня, хоць і жыла бліжэй, у сваім раёне. Ігнат Сцяпанавіч нікому не прызнаваўся, але яе прыезду чакаў заўсёды. Было ў ёй тое спакойнае, ураўнаважанае, што павінен быў бы мець кожны мужчына. «Вапшчэткі, нашай пароды чалавек»,— адкрыў неяк сваю тайну жонцы. Яна не сказала нічога, бо сама прымячала большую цягу яго да старэйшай дачкі. Як і да яе мужыка — цягавітага, маўклівага. Працаваў ён трактарыстам, добрасумленна рабіў усякую механізатарскую работу і ўсё, што трэба ў дамашняй гаспадарцы. Права думаць і рашаць за ўсю сям'ю аддаў Соні. А думаць было пра што. Дзяцей было аж чацвёра. Але Соні ўдалося ўдзяржаць іх ля сябе, не пусціць ураздроб, хоць старэйшыя ўжо і павырасталі. А во і пра бацьку не забылася...

— Куды ты надумаўся? Шчэ тое не вычыхаў,— не надта строга, але спрабавала адгаварыць Ігната Сцяпанавіча Марына.

— Вапшчэткі, мушу табе сказаць, лазня — святая справа. Ужо нашто Цімох — рэстаўрыраваны чалавек: склалі, намазалі і сказалі: «Жыві», а і той пасля палка чарку папрасіў,— усміхнуўся Ігнат Сцяпанавіч.

— Цімох — рэстаўрыраваны, а ты маладзён?

— А што... Валера направіў так, хоць у сваты ідзі,— вёў сваё Ігнат Сцяпанавіч.

Валера трохі перабольшыў. Паляўнічыя былі на адной машыне, хутчэй за ўсё на «уазіку», але з дарогі стараліся не з'язджаць: не даваў снег. Было іх чацвёра, два сабакі. Машыну паставілі метраў за дзвесце ад клубчанскай гравейкі. Адзін з сабакамі пайшоў у за-

ганятыя, астатнія занялі месцы на выхадзе з лесу. Разлік быў просты: пачуўшы сабак, свінні кінуцца ці пад Курганок, ці ў бок Старыны. І там, і там трэба выходзіць на рэдкае. Свіней было трое, і яны выбралі Курганок. З гэтага боку стаялі два паляўнічыя, і іх стрэлы дасталі аднаго кабанчыка.

Усю гэту няхітрую грамату Ігнат Сцяпанавіч прачытаў, прайшоўшы спачатку па машынным следзе, а пасля ўслед за свіннямі. *Яго* кабана тут не было. Тут была леташняя моладзь. *Яго* кабан быў у Старыне, там і трэба было яго шукаць.

Ігнат Сцяпанавіч, відаць, і сам не змог бы да канца растлумачыць, чым даўся яму гэты кабан. Хіба гэта была першая лясная душа, чыя дарога прайшла старанной ад лініі, на якой з узведзенымі куркамі стаяў ён? Жыве — ну і хай бы жыў. Шкода, што ўпусціў, ды што паробіш: сабака струсіў. Сустрэў ужо дома, вінавацціца, хвастом снег падмятае. Капануў нагой, каб вочы не бачылі...

Думкі пра кабана ў Ігната Сцяпанавіча чамусьці звязваліся з яго хваробай. Нібы кабан быў віноўнікам, што ён застудзіўся. І не проста застудзіўся, а мог і памерці. І — не памёр! Вапшчэткі, жывы, здаровы. І павінен сустрэцца з кабаном. Чым далей думаў Ігнат Сцяпанавіч, тым болей прыходзіў да вываду: не, не могуць яны размінуцца. І думаў пра гэту сустрэчу так, быццам гэта ўжо было даўно некім вырашана і нічога памяняць нельга, толькі трэба дачакаць найлепшага моманту. Як у вайну, пры наступленні.

З Яворскага лесу цераз голы нізінны перашыек Ігнат Сцяпанавіч перайшоў у бярэзнік, а з яго ў балотца, па якім некалі ішоў услед за ваўком. Самога балотца даўно ўжо не было, праз яго пралёг магістральны меліярацыйны канал, упалавіну засыпаны снегам. А ельнік стаяў на ўзвышэнні, як і тады, густы і пануры.

У кустах Ігнат Сцяпанавіч убачыў свежыя — гэтай ночы — сляды кабана. Адчуваў ён сябе тут спакойна, шнырыў ад куста да куста, успорваючы снег да леташняга лісця. Нібы забаўляўся, як гэта робіць, мышкуючы, ліса.

Ігнат Сцяпанавіч зрабіў ладны крук па ельніку, выйшаў на просеку. Вяла яна ўздоўж канала, можа, у кіламетры ад яго. Сюды кабан не выходзіў, і гэта спадабалася Ігнату Сцяпанавічу. Кабан нібы сам адме-

раў сабе тэрыторыю і не вылазіў за яе межы. Зноў на канал Ігнат Сцяпанавіч выйшаў кіламетры за паўтара наперадзе. След кабаноў застаўся ў гэтым абмераным участку. «Недзе спіць пад елкай, у цёплым шыгаллі, каб выйсці ноччу пад дубы ці на балота, карэнне церабіць. Ну, хай паспіць»,— вырашыў, нібы дазволіў, Ігнат Сцяпанавіч.

Ігнат Сцяпанавіч усё ж уламаў Валеру пайсці на кабана.

- Вашчэткі, не пашкадуеш. Мы яго абавязкова прыжучым. Я праверыў: яму няма куды дзявацца. Возьмем абодвух сабак: вашага і майго. Ты станеш на просецы, а я ад канала. Ручаюся: ён выйдзе ці на цябе, ці на мяне, а тут ужо не спі. І зноў жа бачыш: снег карой узяўся, сабакі пойдуць паверсе, мы на лыжах, а яму... Што ж, той раз вылузнуўся, цяпер нікуды не дзенецца!..

— Не будзем загадваць,— адказаў Валера. Ён быў у цёплай, пацягнутай зверху чорнай матэрыяй куртцы, патроны ўкінуў у кішэні, стрэльба на плячы.

За іхнімі зборамі акрамя Марыны сачыла яшчэ адна пара пільных вачэй. Належалі яны Толіку — васьмігадоваму Лёневаму хлопчыку. Якраз былі зімовыя канікулы, і Ігнат Сцяпанавіч перадаў Лідзе, каб прыслала сына: хай пабудзе ў іх. Яна і прывезла яго. І цяпер Толік сядзеў, звесіўшы ногі з высокага дубовага дзедавага крэсла, як з трона, і пазіраў, як дзед збіраецца на паляванне. Хлопчыка нядаўна абстрыглі «нулёўкай», і растапыраныя вушы яго тырчалі ў бакі, як не свае.

— А мне можна з вамі? — спытаў ён у Ігната Сцяпанавіча. Спытаў такім сур'ёзным голасам, быццам яго і праўда маглі ўзяць на гэта паляванне.

— Табе яшчэ рана,— адказаў той, кінуўшы позірк на сцяну. Там у дубовай рамцы быў партрэт сына, пераняты з вайсковай фотакарткі. Яны былі вельмі падобныя — гэты абстрыжаны вушасцік і той, на сцяне, у парадным мундзіры і фуражцы.— Ага, рана табе,— паўтарыў Ігнат Сцяпанавіч і дадаў: — Хіба што праехаць на дзіку, калі б сядло было ды хто дабраў спрыту пачапіць яму на спіну. А калі сказаць болей, то і не дзіцячая гэта работа.

— Я да вас прыехаў у госці, а вы не хочаце мяне браць з сабой,— з крыўдай паўтарыў унук.

— Прыехаў у госці, то і будзь гасцём,— адказаў Ігнат Сцяпанавіч.

...Кабан быў у сваім «надзеле», і сабакі паднялі яго адразу, але ён не пайшоў на Валеру, а рвануў па ельніку, у бок Яворскага лесу. Ён прайшоў метрах у ста ад Ігната Сцяпанавіча — нібы чорная маланка чыркануда па снезе між ствалоў.

Сабачыя галасы аддаляліся. Ігнат Сцяпанавіч зразумеў, што ўся яго вялікая стратэгія лопнула, як порхаўка пад нагой, і цераз канал выскачыў на поле, беручы напрамак на дальні рог Яворскага лесу. Кабану не закажаш, куды павярнуць, але Ігнат Сцяпанавіч чамусьці быў упэўнены, што ён пойдзе ці ў глыб Старыны, ці сюды. Дарогу ў глыб Старыны бунтуюць сабакі сваімі галасамі, а гэты край спакойны... На пагурку Ігнат Сцяпанавіч прыпыніўся, азірнуўся назад, убачыў Валеру. Той толькі што выскачыў з лесу і паказваў рукой туды ж, куды кіраваў і Ігнат Сцяпанавіч.

Ігнат Сцяпанавіч кінуў вокам трохі далей, на нізінны прагал паміж бярэзнікам і Яворскім лесам, і ўбачыў самога кабана. Той пластаваў па нізіне, нібы гнаў баразну, і трымаў шлях на бліжні рог Яворскага лесу. Снег быў глыбокі, і кабан ледзь не ўвесь хаваўся ў ім. Потым выскачылі на чыстае і сабакі.

«Ненадоўга цябе стане па такім снезе, галубок. Яны даганяць. Даганяць і абсядлаюць»,— падумаў Ігнат Сцяпанавіч, беручы свой далейшы разбег.

Шырокія ясянёвыя лыжы лёгка слізгалі па залубянелым снезе, і ён дастаў дальняга рогу Яворшчыны раней, чым кабан. Сабакі якаталі недзе на клубчанскім баку і нібы на адным месцы. Няйначай, кабан забраўся ў гушчар і не падпускаў да сябе. Але не — сабачыя галасы зноў павесялелі, сталі набліжацца, і не паспеў Ігнат Сцяпанавіч вырашыць, як быць — ці заставацца тут, ці прабегчы краем лесу далей, як зноў, ужо зблізку, убачыў кабана. Той, як чаўнок, прашыў ельнік метрах у трыццаці і выйшаў на чыстую снежную разлогу. Наперадзе, упоперак яго дарозе, ішоў меліярацыйны канал, далей ляжала поле, а яшчэ далей цёмнай сцяной уставаў КургаНоўскі лес. Кабан выбраў дарогу ў лес. Метрах у дваццаці за ім ішлі сабакі.

Ігнат Сцяпанавіч ускінуў стрэльбу і вёў па ходу кабана.

Гэта быў сапраўдны сякач: магутныя высокія гру-

дзі, вялізная, счэсаная на клін галава... Разяўленая пашча забіта пенай!.. Сабакі даганялі яго...

У абодвух ствалах былі патроны з кулямі, але Ігнат Сцяпанавіч марудзіў націскаць на куркі.

«Куды ж ты ідзеш, дурань! Перад табой жа канал...» Думка гэта маланкай мільганула ў галаве, і быццам у адказ на яе кабан зрабіў адчайны скачок. Скачок быў смелы і прыгожы, кабан адарваўся ад зямлі і на нейкае імгненне нібы завіс у паветры, у вольным палёце. Кабан пайшоў бы далей, але тут умяшалася тое, чаго ні звер, ні чалавек не чакалі. На процілеглым беразе канала за зіму вырасла і ішла ўправа і ўлева шырокая, залізаная вятрамі снежная страха. Кабан прызямліўся якраз на яе, прабіў і ўсёй сваёй магутнай тушай шухнуў уніз, у сыпкі, глыбокі снег. Тут яго і дагналі сабакі.

Ігнат Сцяпанавіч выскачыў на бераг канала. Кабан як не ўвесь быў у сухім, узараным капытамі снезе. Вялізная, упалавіну тулава, з жоўтымі загнутымі ікламі галава выцягнута ўгору, насустрач сабакам, чорная шчаціна на хібу стаіць шыллем. Разяўленая пашча ў жоўтай пене, клочча яе падае на снег, грудзі задыхана ходзяць. Сабакі аж заходзяцца ад ярасці, кідаюцца ўніз і тут жа, як на спружынах, адлятаюць назад.

Ззаду над кабаном навісала тоўстая снежная страха, перад ім былі сабакі.

Бакавым зрокам кабан убачыў чалавека, што выскачыў на бераг канала, і адкуль што ўзялося: раптоўны, нібы стрэл, скачок угору, на бераг канала, на сабак,— тыя, як шчэпкі, пырснулі ў бакі, яшчэ некалькі скачкоў, і лес праглынуў яго, як іголку. Апамяталіся, загаласілі сабакі, кінуліся ўслед.

Падбег Валера: куртка расшпілена, шапка на патыліцы, твар потны, расчырванелы:

— Ну, што?

— Вапшчэткі, ты разумееш: і па такім снезе ён нароўні ідзе з імі,— Ігнат Сцяпанавіч выглядаў разгубленым.— Ага, выскакваю сюды, а ён у канале, як мыш у мупэ. І сабакі шалеюць.

— Ну?

— А пасля ўгледзеў мяне — і на іх, на бераг... Як яны толькі паспелі адскочыць убок. А ён па свайму ходу назад...

— Пастойце... Дык тут жа і пяцідзесяці метраў не будзе,— хацеў зразумець сваё Валера.

— Ага... Ты бачыш, якую яму краталоўку падстроілі? — Ігнат Сцяпанавіч ішоў па кабанім следзе.— Да крыві парэзаў ногі, і пена клочча́м... Ён думаў, што на тым баку цвёрдае, а там снегу накруціла за зіму. Ён як ішоў, так з ходу і матануў... Метраў пяць ляцеў... І калі б там была зямля, пайшоў бы далей. Такая сіла, пудоў шаснаццаць, не меней...

Валера паглядзеў чэпкім позіркам на Ігната Сцяпанавіча, і толькі цяпер да яго пачынаў даходзіць сэнс усяго таго, што адбылося тут...

Ігнат Сцяпанавіч дастаў з кішэні піпку, але набіваць не спяшаўся, прыслухоўваўся да сабачых галасоў. Яны даносіліся недзе з другога канца лесу.

— Вапшчэткі, яму нічога не заставалася, як пайсці ў атаку на іх, у лоб...— Ігнат Сцяпанавіч паслухаў яшчэ. Галасы сабак ужо былі ледзь чутны.— А цяпер няхай яны яму ў с..ку пацалуюць,— сказаў як сам сабе і засмяяўся ціхім вінаватым смехам.

Ён натоптваў піпку і, здавалася, увесь быў у гэтай рабоце, але відаць было, што галава яго была занята нейкай іншай, вельмі важнай думкай. Ігнат Сцяпанавіч нават усміхаўся, шаволячы губамі, але ўсміхаўся сам сабе, і ў вачах яго слаўся сівы, як гэта заснежанае поле, туман... Усміхаўся і ўслухоўваўся ў нешта, што гучала ў ім самім і што пачуць мог толькі ён.

І Валеру раптам зноў стала страшна, як тады, у Мінску, на вакзале. І ён стаіўся ў сабе, баючыся чым-небудзь неасцярожным парушыць тую ціхую засяроджанасць, у якой быў Ігнат Сцяпанавіч.

Ігнат Сцяпанавіч тым часам прыкурыў, пусціў угору дым, падняў вочы на Валеру, і ў вачах гэтых ужо не было туману,— былі яны чыстыя і ясныя, і нешта вясёлае і роднае іграла ў іх... Валера таксама ўсміхнуўся, адчуваючы, як у самога вочы засцілаюцца туманам...

Высока ў небе над імі, як павук павуціну, цягнуў дымную нітку самалёт. Калі б у лётчыка былі час і ахвота адарваць вочы ад забітых прыборамі панеляў і зірнуць уніз, ён убачыў бы, што снежна-зімняя зямля ляжала пад ім, як вялізная, шырока разгорнутая карта.

Калі б лётчык мог спусціцца ніжэй, ён убачыў бы шэра-белае ліпніцкае поле, і Яворскі лес, і дарогу, што прамой лініяй рассякала лес на дзве часткі. Дарога вя-

ла з Клубчы ў Ліпніцу, адтуль — у раён і ва ўвесь свет.

Ён мог бы ўбачыць і сабак. Яны дагналі кабана, хаця ён ужо і не ўцякаў ад іх. Цяпер ён быў хітрэйшы: стаіўшыся ў гушчары, ён аддыхваўся, набіраў сілу, рыхтуючыся да таго непазбежнага моманту, калі сам пойдзе ў атаку, і гора таму, хто стане на яго шляху...

А яшчэ лётчык убачыў бы на полі ля лесу дзве маленькія чалавечыя постаці. Яны ажыўлена ўзмахвалі рукамі, у аднаго і другога з рота ішла марозная пара — людзі гаварылі між сабой.

У лётчыка, закутага ў прыгожыя лініі металу, была свая задача. Угары над ім сліпучым бляскам ззяла сонца, перад ім распасціралася блакітная, сатканая з малюсенькіх шэрых кропак бяскрайнасць, унізе пад ім ляжала зямля. Лётчык ведаў, што яна жыве, любіць, дыхае, змагаецца за сябе, і ад гэтай думкі яму было лягчэй пераносіць адзіноту ў гэтай пустой халоднай бяскрайнасці.